

MƏMMƏDAĞA BAXIŞOV

**BEYNƏLXALQ
MÜNASİBƏTLƏR TARİXİ**
(1918-2003-cü illər)

dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikası Təhsil
nazirinin 21 iyun 2004-cü il
tarixli 554 sayılı əmri ilə dərs
vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir.

- 12869 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı-2012

(001711) ADAMUJING16

Redaktor:
prof. M.B.Fətəliyev

Rəyçilər:
prof. M.C.Qasımlı
b/m. Ş.H.İslamova

Baxışov M.Ə. Beynəlxalq münasibətlər
tarixi (1918-2003-cü illər). Dərs vəsaiti.

III nəşr. Bakı-2012. 408 səh.

Dərs vəsaiti ali məktəb tələbələri üçün hazırlanmışdır. Vəsaitdə 1918-ci ildən 2003-cü ilədək olan dövrdə beynəlxalq münasibətlər tarixinin əsas hadisə, proses və problemləri xronoloji ardıcılıqla və sistemli şəkildə şərh olunur. Dərs vəsaitinin məzmunu fənnin proqramına uyğundur.

GİRİŞ

«Beynəlxalq münasibətlər tarixi» beynəlxalq münasibətlərin inkişafını, dünya siyasətinin aktual məsələlərini, beynəlxalq hadisələrin yerini, vaxtını, səbəblərini və dövlətlərin xarici siyasət fəaliyyətini öyrənir. Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin əhəmiyyətinin artması, Azərbaycan Respublikasında müstəqil dövlət quruculuğu prosesi və onun dünya siyasətində iştirakı ilə bağlı beynəlxalq münasibətlər tarixinin öyrənilməsi və ali məktəblərdə tədrisi zəruridir. Beynəlxalq münasibətlər tarixinin öyrənilməsi Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq münasibətlərin və dünya siyasətinin müasir tələblər səviyyəsində öyrənilməsi bu fənnə həsr olunmuş kitabların, monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanıb nəşr edilməsindən bilavasitə asılıdır. Mövcud dərs vəsaiti ilk növbədə həmin tələbata cavab olaraq hazırlanmışdır.

Dərs vəsaiti müasir dövrün beynəlxalq münasibətlər tarixinə həsr olunmuşdur. Vəsaitdə müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişaf meyilləri, global və regional problemləri sistemli təhlil olunur. Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin və dünya siyasətinin mühüm məsələlərinin hərtərəfli öyrənilməsi və təhlil edilməsi əsasında hazırlanmış vəsaitdə dövlətlərin xarici siyasət fəaliyyəti ilə beynəlxalq münasibətlər sistemi arasındakı əlaqəyə, dünya siyasətinin formalaşmasına təsir edən amillərə və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlərdə iştirakına, Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanmış xarici siyasət proqramının həyata keçirilməsi sahəsində qazanılmış böyük nailiyyətlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Dərs vəsaitində müasir beynəlxalq münasibətlərin bütün səciyyəvi cəhətləri, o cümlədən beynəlxalq təşkilatların və transmilli şirkətlərin fəaliyyəti, siyasi qüvvələrin yerləşməsində və qüvvə nisbətində baş vermiş dəyişikliklər, dövlətlərin iqtisadi asılılığının artması nəticəsində beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, diplomatiyanın əhəmiyyətinin artması, məhəlli münaqişələrin sayının artması, tərkislah prosesinin sürətlənməsi

və s. dərindən şərh olunur. Müasir beynəlxalq münasibətlər üçün həm də sürətli inkişaf, iştirakçıların sayının artması, xarici siyasi aksiyaların və əlaqələrin intensivləşməsi, beynəlxalq həyatın zənginləşməsi, mürəkkəbləşməsi və mənafələr arasındakı fərqlə bağlı ziddiyyətlərin kəskinləşməsi səciyyəvidir.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişafının təhlili göstərir ki, birinci dünya müharibəsi dövründə köhnə beynəlxalq münasibətlər sistemi dağıldı. Yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasında Paris (1919) və Vaşinqton (1921-1922) konfranslarının qərarları böyük rol oynadı. Bu konfranslarda imzalanmış müqavilələrə əsaslanan Versal-Vaşinqton sistemi onu tədricən zəiflədən ziddiyyətlərlə birlikdə ikinci dünya müharibəsində mövcud olmuşdu.

XX əsrin 30-cu illərində Almaniya, İtaliya və Yaponiyanın təcavüzkar xarici siyasətinin ABŞ, İngiltərə və Fransa tərəfindən şirnikləndirilməsi həm kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına mane oldu, həm də yeni dünya müharibəsi ilə nəticələndi. 1939-1945-ci illərdə 61 dövlətin iştirakı ilə olmuş ikinci dünya müharibəsi beynəlxalq münasibətlərə böyük təsir göstərdi.

Yeni beynəlxalq sistemin yaranması, sosializmin dünya sisteminə çevrilməsi, müstəmləkə sisteminin dağılması, SSRİ-nin və ABŞ-ın beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsi və soyuq müharibənin başlanması ikinci dünya müharibəsinin əsas beynəlxalq-siyasi yekunları idi. Soyuq müharibə dövründə kapitalizm və sosializm sistemləri arasında, SSRİ ilə ABŞ arasında rəqabət beynəlxalq münasibətlərin aparıcı xəttini təşkil edirdi. SSRİ ABŞ-ın dünya ağalığı yolunda əsas maneə idi, ona görə ABŞ soyuq müharibə dövründə SSRİ başda olmaqla dünya sosializm sistemini ləğv etmək üçün qüvvə və vəsaitini əsirgəməzdi.

70-ci illərin birinci yarısında beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi NATO ilə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı arasında qüvvə tarazlığının yaranması və Qərb ölkələrinin sosializmə münasibətdə taktikalarını dəyişməsi ilə bağlı idi. Gərginliyin zəifləməsi Ümumavropa prosesinin inkişafına və Helsinki müşavirəsinin yekun aktının imzalanmasına şərait yaratdı. Azad

olmuş ölkələrin təşəbbüsü ilə yaranmış bloklara qoşulmamaq hərəkatının, çoxsaylı məhəlli münaqişələrin və tərkislah uğrunda mübarizənin dünya siyasətinə təsiri böyük idi. Soyuq müharibə XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində davam etdi və dünya sosializm sisteminin dağılması, SSRİ-nin süqutu, ikinci dünya müharibəsindən sonra yaranmış beynəlxalq sistemin dağılması və ABŞ-ın dünyada yeganə global dövlətə çevrilməsi ilə başa çatdı. Beynəlxalq münasibətlərin inkişafında keçid dövrü və yeni beynəlxalq qaydanın formalaşması prosesi başladı. Bu prosesdə 1991-ci ilin oktyabrında dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası öz imkanları daxilində və mənafələrini reallaşdırmaq üçün iştirak edir.

Dərs vəsaitinin məzmunu müasir beynəlxalq münasibətlərin bütün mühüm hadisə, proses və problemlərini əhatə edir. Vəsait hazırlanarkən müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin qarşısında dayanan vəzifələr nəzərə alınmış və elmi tədqiqatın obyektivlik, tarixilik, elmilik, konkretlik və sistemli yanaşma kimi prinsiplərinin tələblərinə ciddi şəkildə əməl edilmişdir. Faktiki materiallarla zənginlik, məsələlərin asanlıqla başa düşülən şəkildə şərh, geniş ədəbiyyat siyahısı vəsaitin əhəmiyyətini daha da artırır. Dərs vəsaitinin gənclərdə müasir beynəlxalq münasibətlər haqqında obyektiv təsəvvürün yaranmasına və onların vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyəsinə yaxından kömək edəcəyi şübhəsizdir.

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN BEYNƏLXALQ-SİYASİ YEKUNLARI. VERSAL - VAŞİNQTON SİSTEMİ

1918-ci ilin noyabrında Almaniya ilə Antanta arasında imzalanmış Kompyen barışığı ilə birinci dünya müharibəsi başa çatdı. Sazişə görə hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. Antantanın qələbəsini etiraf edən və öz məğlubiyyəti ilə barışan Almaniya 15 gün ərzində Fransa, Belçika, Lüksemburq, Avstriya-Macaristan, Türkiyə və Rumıniya ərazisindən və Reyn çayının sol sahilindən qoşunlarını çıxartmalı, Brest və Buxarest müqavilələrindən imtina etməli və Reyn çayının sağ sahilində bitərəf zona yaradılmalı idi. Almaniya hərbi əsirləri qaytarmalı, 72 hərbi gəmini ləğv etməli, silahlarını və sualtı qayıqlarını qalib dövlətlərə verməli idi.

Müharibə nəticəsində dünyada qüvvə nisbəti dəyişdi və siyasi qüvvələrin yerləşməsində dəyişikliklər baş verdi. Almaniya böyük dövlət statusunu itirdi. Rusiya kapital dünyasından ayrılıb sosializm yolu ilə inkişaf etməyə başladı. ABŞ-ın iqtisadi, maliyyə və hərbi qüdrəti artdı, Avropada və Avropa ölkələrinin müstəmləkələrində onun mövqeyi gücləndi. Müharibə dövründə Avropa ölkələrini əzəq və silahla təchiz edən ABŞ həmin ölkələrə olan borclarını qaytardı. ABŞ Avropa ölkələrinə 1914-1921-ci illərdə 12 milyard dollar kredit vermişdi. İqtisadi və hərbi potensialına arxalanan ABŞ dünya ağalığı planı hazırlamağa başladı. Ona görə sülh konfransında imzalanmalı olan müqavilələrin ABŞ üçün əhəmiyyəti böyük idi. ABŞ prezidenti V.Vilsonun 1918-ci ilin yanvarın 8-də konqresə göndərtdiyi «14 maddə» proqramı əslində ABŞ-ın dünya ağalığı planı idi. Sovet Rusiyası ABŞ-ın dünya ağalığı yolunda əsas rəqibi idi. Kompyen barışığı V.Vilsonun «14 maddə»sinə əsaslanırdı.

Birinci dünya müharibəsinin yekunlarını hüquqi cəhətdən təsbit etmək, məğlub olmuş ölkələrlə sülh müqavilələri bağlamaq və dünyanın müharibədən sonrakı quruluşunu, yaranmış qüvvə nisbətini nəzərə almaqla siyasi xəritəsini müəyyən etmək üçün ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiyanın təşəbbüsü

ilə Parisdə sülh konfransı keçirildi. Paris sülh konfransı 27 dövlətin iştirakı ilə 1919-cu ilin yanvarın 18-də işə başladı. Konfransın yanvarın 18-də açılması Almaniya ikinci imperiyanın yaradıldığı günə işarə idi.

Konfrans iştirakçılarının statusu eyni deyildi. ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiya «ümumi xarakterli mənafeləri olan dövlətlər» qrupuna daxil idi. Onların hər biri konfransda beş nümayəndə ilə təmsil olunmuşdu. Bu dövlətlərin nümayəndələri bütün məsələlərin müzakirəsində və konfransın bütün orqanlarının işində iştirak edirdilər. Konfransın başqa iştirakçıları «şəxsi xarakterli mənafeləri olan dövlətlər» qrupuna daxil idi. Onlar konfransda 1-3 nümayəndə ilə təmsil olunmuşdu və yalnız özələinə aid olan məsələlərin müzakirəsində iştirak edirdilər.

Konfransın rəhbər orqanlarını Onlar şurası, Dördlər şurası və Beşlər şurası təşkil edirdi. Onlar şurasına ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiyanın dövlət, hökumət başçıları və xarici işlər nazirləri, Dördlər şurasına ABŞ, İngiltərə, Fransa və İtaliyanın hökumət başçıları, Beşlər şurasına ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiyanın xarici işlər nazirləri daxil idi. Müqavilələrin hazırlanmasını Beşlər şurası başa çatdırdı. Konfransda ABŞ prezidenti V.Vilson, İngiltərənin baş naziri L.Corc və Fransanın baş naziri J.Klemanso aparıcı rol oynayır və bütün qərarlar onların arasında kompromis yolu ilə qəbul edilirdi.

Almaniya qalib dövlətlər arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə etməyə çalışırdı. Məğlub olmuş ölkələrin nümayəndələri konfransa yalnız sülh müqavilələrinin mətnlərini almaq üçün dəvət olunurdu. Sovet Rusiyası konfransa dəvət edilməmişdi. Çünki, Sovet Rusiyasının xarici siyasəti Qərb dövlətlərinin mənafeələrinə zidd idi, həm də Paris konfransında Sovet dövlətinə qarşı müdaxilə məsələləri müzakirə edilirdi. Təsədüfi deyil ki, Rusiyada sovet hakimiyyətini ləğv etmək üçün bütün tədbirləri əhatə edən «rus məsələsi» konfransda geniş müzakirə edildi. Bu məsələdə müttəfiqlər arasında ziddiyyət yox idi. Paris konfransının qərarına görə, Sovet Rusiyasına qarşı müdaxilədə ağqvardiyaçılardan və qonşu ölkələrdən istifadə edilməli idi. Konfransda həm də Sovet Rusiyasının iqtisadi mühasirəyə alınması haqqında qərar qəbul edildi.

Paris sülh konfransında iştirak edən dövlətlərin hər biri öz məqsədlərinə nail olmağa çalışırdı. Ona görə konfrans əvvəldən axıradək gərgin diplomatik mübarizə şəraitində keçmişdi. İngiltərə çalışırdı ki, dənizlərdə üstünlüyünü saxlasın, Almanıyanın və Osmanlı imperiyasının müstəmləkələrinin əksəriyyətini ələ keçirtsin. Müharibə dövründə Fransanın hərbi potensialı artmışdı. Balkanlarda və Yaxın Şərqdə Fransanın mövqeləri güclənmişdi. Fransa hökuməti çalışırdı ki, sülh müqavilələrinin köməyi ilə Almaniya iqtisadi və hərbi cəhətdən əsaslı şəkildə zəiflədilsin və bu yolla Fransanın Avropada hegemonluğu təmin edilsin.

Birinci dünya müharibəsində Antantanın tərəfində çıxış etmiş İtaliyaya Afrikada və Avstriya-Macaristanda bir sıra ərazilər vəd edilmişdi. Hərbi cəhətdən zəif olan İtaliya müharibə zamanı həmin əraziləri işğal edə bilmədi və buna Paris konfransında müttəfiqlər arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə etməklə nail olmaq fikrində idi. İqtisadi və hərbi cəhətdən güclənmiş Yaponiya müharibə dövründə Sakit okeanda Almaniyaya məxsus olan Marşall, Marian və Karolin adalarını işğal etmiş, Çinə «21 tələbi»ni qəbul etdirməklə onu öz yarım-müstəmləkəsinə çevirmişdi. ABŞ Uzaq Şərqdə Yaponiyanın mövqelərinin güclənməsinin əleyhinə idi.

Konfransın gündəliyində əsas məsələlərdən biri Almaniya ilə sülh müqaviləsinin hazırlanması və bağlanması idi. Qalib dövlətlər bir tərəfdən rəqib kimi Almanıyanın zəiflədilməsində maraqlı idi, digər tərəfdən Almaniyadan Sovet dövlətinə qarşı mübarizədə istifadə etməyə çalışırdılar. Almaniyada inqilabi hərəkatın güclənməsi Qərb dövlətlərini narahat edirdi.

ABŞ, İngiltərə və Fransanın Almaniyaya münasibəti fərqli idi. Fransa iddia edirdi ki, müharibə zamanı ölkəyə böyük zərər dəyib və təzminatın çox hissəsi ona çatmalıdır. Fransa Almaniyadan aldığı təzminatın köməyi ilə təsərrüfatını bərpa etmək, iqtisadi qüdrətini artırmaq və Avropada hegemonluğunu təmin etmək niyyətində idi. Fransa təzminat məsələsindən Almaniyaya təzyiq vasitəsi kimi istifadə edirdi.

Fransanın Avropada hegemonluğunun əleyhinə olan ABŞ və İngiltərə Almanıyanın az miqdarda təzminat ödəməsinə

tərəfdar idi. ABŞ və İngiltərə Almanıyanı Fransanın əsas rəqibi kimi saxlamağa çalışır və onun zəifləməsinə istəmərdilər. İngiltərə iddia edirdi ki, təzminat Almaniyada inqilabın qələbəsinə və kommunistlərin hakimiyyətə gəlməsinə səbəb olacaq. ABŞ İngiltərə və Fransanı özündən iqtisadi cəhətdən asılı vəziyyətdə saxlamaq üçün onların Almaniyadan az təzminat almasına çalışırdı. ABŞ təzminatın məbləğinə hərbi xərclərin daxil edilməsinin əleyhinə idi. Fransa Almaniyadan 800, İngiltərə 480, ABŞ isə 228 milyard marka təzminat alınmasını təklif edirdi.

Qalib dövlətlər arasındakı ziddiyyətlər konfransda təzminat probleminin həllinə mane oldu. Ona görə konfransın qərarı ilə 1919-cu ilin yanvarın 25-də müttəfiqlərarası təzminat komissiyası yaradıldı. Bu komissiya Almaniyadan alınacaq təzminatın miqdarını, ödənilməsinin müddətini və üsullarını müəyyən etməli idi. 1921-ci ilin mayına qədər Almaniya 20 milyard marka təzminat ödəməli idi.

Paris sülh konfransında Almanıyanın qərb sərhədləri məsələsi geniş müzakirə edildi. Fransa Reyn çayının sol sahilində yerləşən alman torpaqlarını işğal etməyə çalışır, tələb edirdi ki, Fransa-Almaniya sərhədi Reyn çayı boyu müəyyən edilsin. ABŞ və İngiltərə Fransanın Reynin sol sahilinə olan iddialarına qarşı çıxdı. Bu məsələ ilə bağlı V. Vilson və J. Klemanso bir-birlərini konfransı tərk etməklə hədələyirdilər. Dördlər şurası Reyn zonasının tərk silah edilməsi və müttəfiq qoşunları tərəfindən Reyn çayının sol sahilinin işğal edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Fransa Reyn çayının sol sahilinə olan iddiasından imtina etdi, əvəzində ABŞ və İngiltərə onu alman təcavüzündən qorumağı vəd etdilər. 1919-cu ilin iyunun 28-də ABŞ, İngiltərə və Fransa arasında qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə imzalandı. Fransa Almanıyanın Saar vilayətinin ona verilməsini tələb etdi. Lakin ABŞ və İngiltərə Saarin kömür mədənlərinin Fransaya verilməsi ilə razılaşdılar.

1919-cu ilin mayın 7-də sülh müqaviləsinin layihəsi Almanıyanın xarici işlər naziri B. Rantsauya təqdim olundu. Almaniya hökuməti 15 gün ərzində müqaviləyə münasibətini bildirməli idi, lakin yalnız 7 həftədən sonra Almaniyadan cavab gəldi. 1919-cu ilin iyunun 20-də Dördlər şurasının qəbul etdiyi qərara görə

Almaniya iyunun 23-də saat 19-adək müqaviləni imzalamağa razılığını bildirməsə onun ərazisi müttəfiq qoşunları tərəfindən işğal olunmalı idi.

Almaniya ilə Antanta arasında sülh müqaviləsi 28 iyun 1919-cu ildə Versal sarayının güzgülü salonunda imzalandı. Müqavilənin imzalanması üçün 28 iyunun seçilməsi Sarayevoda Avstriya şahzadəsinin qətlə yetirilməsinin 5-ci ildönümü ilə bağlı idi. Versal müqaviləsi 1920-ci ilin yanvarında qüvvəyə mindi.

Müqavilə 15 hissə və 440 maddədən ibarət idi. Müqaviləyə görə Elzas və Lotaringiya Fransaya qaytarılmalı, Malmedy və Eypen Belçikaya verilməli idi. Reyn çayının sol sahili tamamilə, sağ sahilə isə 50 km məsafə tərkisilah edilməli idi. Reyn çayının sol sahili müttəfiqlər tərəfindən işğal edilib üç zonaya bölündü: Köln zonası, Koblents zonası və Mayn zonası. Müttəfiqlər qoşunlarını Kölndən 5 il sonra, Koblentsdən 10 il sonra, Mayndan 15 ildən sonra çıxartmalı idi. Almaniyanın tərkisilah edilmiş ərazidə silahlı qüvvə saxlaması, təlimlər keçirməsi və müdafiə istehkamları yaratması qadağan idi.

Saar vilayətinin kömür mədənləri Fransaya verildi, vilayət isə 15 il ərzində Millətlər Cəmiyyəti tərəfindən idarə olunmalı, sonra plebisit yolu ilə onun Fransaya və ya Almaniya verilməsi məsələsi həll olunmalı idi. Almaniya Polşanın müstəqilliyini tanıdı, Poznanı, Pomoryeni, Qərbi Prussiyanın və Yuxarı Sileziyanın bir hissəsini ona qaytardı. Almaniya Avstriyanın və Çexoslovakiyanın müstəqilliyini tanıdı. Versal müqaviləsinin 80-ci maddəsi Avstriyanın Almaniya ilə birləşdirilməsini qadağan edirdi. Almaniya bütün müstəmləkələrindən və Çindəki imtiyazlarından imtina etdi. Məğlub olmuş ölkə kimi Almaniya ictimai asayışı qorumaq üçün 100 min nəfərlik ordu saxlaya bilərdi, onun hərbi donanma və hərbi aviasiya yaratması qadağan edildi. Almaniya qalib dövlətlərə 30 il ərzində təminat ödəməli idi. Elba, Oder, Neman, Reyn və Dunay beynəlxalq çaylar elan edildi. Bu çaylarda gəmiçiliyə beynəlxalq komissiya nəzarət etməli idi.

1921-1922-ci illərdə Parisdə Dunay çayında gəmiçilik rejimi məsələlərinə həsr olunmuş konfrans keçirildi. Sovet Rusiyası konfransa dəvət edilmədi. Konfransda İngiltərə, Fransa, İtaliya və Dunay ölkələri iştirak edirdi. Konfransda yeni bey-

nəlxalq Dunay komissiyasının yaradılması haqqında saziş imzalandı. ABŞ senatı Versal müqaviləsini təsdiq etmədi. 1921-ci ilin avqustunda ABŞ-la Almaniya arasında sülh müqaviləsi imzalandı.

Avstriya ilə Sen-Jermen sülh müqaviləsi 1919-cu ilin sentyabrın 10-da imzalandı. Müqaviləyə görə Moraviya, Bohe-miya və Slovakiya Çexiyaya, Bukovina, Transilvaniya və Banatanın şərq hissəsi Rumıniyaya verildi. Avstriya 30 minlik qoşun saxlaya bilərdi. Avstriyanın Almaniya ilə birləşdirilməsi qadağan idi. Müqavilədə Avstriyadan alınmalı olan təminatın miqdarı göstərilmədi, 1922-ci ildə isə Avstriyadan təminat alınması 20 il müddətinə təxirə salındı. 1920-ci ildə İtaliya ilə Serb-Xorvat-Sloven krallığı arasında imzalanmış Rapallo müqaviləsinə əsasən Cənubi Tirol, Yuliya Kraynası və Fiume şəhəri istisna olmaqla İstriya İtaliyaya, cənubi slavyan torpaqlarının digər hissəsi SXS krallığına verildi.

Bolqarıstanla Neyi müqaviləsi 1919-cu ilin noyabrın 27-də imzalandı. Bolqarıstan Qərbi Frakiyanı Yunanıstana verməklə Egey dənizinə çıxışdan məhrum oldu. Cənubi Dobruca Rumıniyaya, bolqar torpaqlarının bir hissəsi SXS krallığına verildi. Bolqarıstan 20 min nəfərlik qoşun saxlaya bilərdi, hərbi donanma və hərbi aviasiya yaratmamalı idi. Bolqarıstan 37 il ərzində 2,25 milyard frank təminat ödəməli idi.

Macarıstanla Trianon müqaviləsi 1920-ci ilin iyunun 4-də imzalandı. Müqaviləyə əsasən Macarıstan Avstriyanın, SXS krallığının, Rumıniyanın və Çexoslovakiyanın sərhədlərini tanıdı, 35 minlik qoşun saxlaya bilərdi. Macarıstan təminat ödəməli idi, lakin təminatın məbləği sonra müəyyən edilməli idi.

Türkiyə ilə Sevr müqaviləsi 10 avqust 1920-ci ildə imzalandı. Müqaviləyə görə Türkiyə Suriya, Livan və İordaniyadan imtina etdi, Misirdə, Sudan və Kiprdə İngiltərənin, Mərakeşdə Fransanın hüquqlarını tanıdı. Ədirnə şəhəri daxil olmaqla Frakiyanın bir hissəsi, Gelibolu yarımadası, İzmir şəhəri Yunanıstana, Dodokanez adaları İtaliyaya verildi. Türkiyə 50 min nəfərlik qoşun saxlaya bilərdi, hərbi donanma yaratması qadağan idi. Qara dəniz boğazlarının sahili tərkisilah edilməli və

beynəlxalq komissiyanın nəzarətinə verilməli idi. Kapitulyasiya rejimi saxlanılmışdı.

Paris konfransında Millətlər Cəmiyyətinin yaradılması məsələsi geniş müzakirə edildi. 1919-cu ilin yanvarın 25-də konfrans Millətlər Cəmiyyətinin yaradılmasının zəruriliyi haqqında qətnəmə qəbul etdi və cəmiyyətin nizamnaməsini hazırlamaq üçün ABŞ prezidenti V.Vilsonun rəhbərliyi altında komissiya yaradıldı. V.Vilson çalışdı ki, konfransda ilk növbədə Millətlər Cəmiyyətinin nizamnaməsi müzakirə edilsin və nizamnamə sülh müqavilələrinin mətninə daxil edilsin. ABŞ-ın məqsədi Millətlər Cəmiyyətinə rəhbərlik etmək idi. İngiltərə, Fransa və Yaponiya ABŞ-ın təklifi ilə razılaşmadı. Onlar əvvəlcə ərazi və təminatla bağlı məsələlərin müzakirə edilməsinə çalışdılar. Fransa Millətlər Cəmiyyətinin nəzdində beynəlxalq silahlı qüvvələrin və həmin qüvvələrə rəhbərlik edən qərargahın yaradılmasını təklif etdi. Fransanın Avropada və Millətlər Cəmiyyətində hegemonluğunu istəməyən İngiltərə və ABŞ onun təklifini qəbul etmədi.

1919-cu ilin fevralında ABŞ və İngiltərə tərəfindən təqdim edilmiş layihədə azad ticarət və təbii sərvətlərdən istifadə sahəsində bərabər imkanlar prinsiplərinin Millətlər Cəmiyyətinin bütün üzvlərinə şamil edilməsi haqqında maddə mövcud idi. Fransa və İtaliyanın etirazına görə həmin maddə layihəyə daxil edilmədi.

Yaponiyanın nizamnaməyə irqlərin bərabərliyi haqqında maddə daxil etmək təklifi mübahisələrə səbəb oldu. Yaponiya millətlərin hüquq bərabərliyinin tərəfdarı kimi çıxış etməklə Asiya xalqlarının rəğbətini qazanmağa çalışdı. Eyni zamanda Yaponiya çalışdı ki, ölkə vətəndaşları ABŞ-a və Britaniya imperiyası ölkələrinə maneəsiz mühacirət etsinlər. ABŞ və İngiltərənin müqaviməti və Şandunun Yaponiyaya verilməsi ilə bağlı Yaponiyanın təklifi nizamnaməyə daxil edilmədi.

Millətlər Cəmiyyətinin 1919-cu ilin aprelində qəbul edilmiş nizamnaməsi 26 maddədən ibarət idi. Nizamnamə ilə təşkilatın quruluşu, funksiyaları, fəaliyyət prinsipləri və üzvlərinin vəzifələri müəyyən edildi. Millətlər Cəmiyyətinin fəaliyyətinə Məclis və Şura rəhbərlik etməli idi. Təşkilatın üzvləri Məclisdə

bir səsə malik idi. Şuranın 8 üzvündən 4-ü daimi (İngiltərə, Fransa, İtaliya, Yaponiya), 4-ü isə müvəqqəti idi. Millətlər Cəmiyyəti üzvlərinin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, təcavüzkar dövlətlərə qarşı iqtisadi və hərbi sanksiyalar tətbiq etməli idi. Millətlər Cəmiyyəti həm də təşkilatın üzvü olmayan ölkələrə qarşı sanksiya tətbiq etməli idi. Millətlər Cəmiyyəti silahların azaldılmasında maraqlı idi. Nizamnamədə deyilirdi ki, sülhü qoruyub saxlamaq üçün hər bir dövlət silahlarını milli təhlükəsizliyi təmin edən həddə qədər azaltmalıdır. Millətlər Cəmiyyəti sülhü, təhlükəsizliyi, Versal sistemini qoruyub saxlamalı, dövlətlərin əməkdaşlığını təşkil etməli və mübahisəli məsələlərin dinc yolla həllinə çalışmalı idi.

Almaniyanın və Türkiyənin müstəmləkələrinin mandat prinsipi əsasında qalib dövlətlər arasında bölüşdürülməsi Paris konfransında müzakirə və həll edilən məsələlərdən biri idi. ABŞ prezidenti V.Vilsonun təşəbbüsü ilə mandat prinsipi Millətlər Cəmiyyətinin nizamnaməsinə daxil edilmişdi. Nizamnamənin 22-ci maddəsinə əsasən Almaniyanın və Türkiyənin müstəmləkələri mandataltı ərazi kimi Millətlər Cəmiyyətinin fonduna keçdi. Bu müstəmləkələr inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq A, B və S qruplarına ayrıldı. A qrupuna Osmanlı imperiyasından alınan Suriya, Livan, Fələstin və İraq, B qrupuna Almaniyanın Mərkəzi və Şərqi Afrikadakı Tanqanika, Toqo, Kamerun və Ruanda kimi müstəmləkələri, S qrupuna Almaniyanın Cənub-Şərqi Asiyadakı Marşall, Marian, Karolin, Nauru, Yeni Qvineya, Qərbi Samoa adaları və Cənub-Qərbi Afrika kimi müstəmləkələri daxil idi.

1919-1920-ci illərdə Antanta Şurası Almaniya və Türkiyənin müstəmləkələrini qalib dövlətlər arasında bölmüşdü. 1920-1922-ci illərdə Millətlər Cəmiyyətinin Şurası mandataltı ərazilərin bölgüsünü təsdiq etdi. İngiltərə Fələstin, İraq, İordaniya, Tanqanika, Toqo və Kamerunun bir hissəsini aldı. Toqo və Kamerunun bir hissəsi, Suriya və Livan Fransaya verildi. Cənub-Qərbi Afrika Cənubi Afrika İttifaqına, Nauru və Yeni Qvineya Avstraliyaya, Qərbi Samoa Yeni Zelandiyaya, Marşall, Marian və Karolin adaları Yaponiyaya, Ruanda Belçikaya verildi.

Birinci dünya müharibəsindən sonra Uzaq Şərqdə dinc tənzimləmə qarşıda dayanan əsas vəzifələrdən biri idi. Müharibə nəticəsində Uzaq Şərqdə və Sakit okean hövzəsində beynəlxalq vəziyyət dəyişdi. Sovet dövlətinin xarici siyasəti Uzaq Şərqdə beynəlxalq münasibətlərə böyük təsir göstərirdi. Sovet dövləti Çin, Monqolustan və Koreya ilə dostluq münasibətlərinin yaranmasında maraqlı idi. 1917-1920-ci illərdə Sovet Rusiyası dəfələrlə Çinlə hüquq bərabərliyi əsasında əməkdaşlıq etməyə, çar Rusiyasının Çinlə bağladığı bütün qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələri ləğv etməyə hazır olduğunu bildirmişdi. 1919-cu ilin mayında Çində milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi həm də Şandunun Yaponiyaya verilməsi ilə bağlı idi.

Birinci dünya müharibəsi dövründə Yaponiyanın iqtisadi və hərbi imkanları artmış, Sakit okean hövzəsində onun mövqeyi möhkəmlənmişdi. ABŞ Uzaq Şərqdə yaranmış vəziyyəti öz mənafeləri üçün təhlükəli sayırdı. 1921-ci ildə İngiltərənin hərbi donanması 533, ABŞ-ın hərbi donanması 466, Yaponiyanın hərbi donanması 199 hərbi gəmidən ibarət idi. Bu ölkələrdə əhali silahlanmanın dayandırılmasını tələb edirdi.

ABŞ və İngiltərə Uzaq Şərqdə Yaponiyanın mövqelərinin güclənməsinin əleyhinə idi. İngiltərə Çində mövcud vəziyyətin qalmasına çalışırdı. ABŞ çalışırdı ki, Çində «açıq qapılar» prinsipinin həyata keçirilməsinə nail olsun. Yaponiya 1911-ci ildə İngiltərə ilə imzaladığı ittifaq müqaviləsindən ABŞ-a qarşı istifadə edirdi. Ona görə ABŞ Paris sülh konfransında İngiltərə-Yaponiya müqaviləsinin ləğv olunmasını tələb etmişdi. ABŞ İngiltərədən hərbi borclarını tələb edirdi, digər tərəfdən, Sovet Rusiyasının Uzaq Şərqdəki uğurlarından narahat idi.

ABŞ Uzaq Şərqdə və Sakit okean hövzəsində mübahisəli məsələləri həll etmək üçün Vaşinqtonda konfrans keçirilməsini təklif etdi. 1921-ci ilin noyabrın 12-də Vaşinqton konfransı işə başladı. Konfransın noyabrın 12-də açılması Kompyen barışığının üçüncü ildönümü ilə bağlı idi. Konfransda ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Belçika, Hollandiya, Portuqaliya, Çin və İngiltərənin dominionları olan Avstraliya, Yeni Zelandiya, CAR, Hindistan və Kanadanın nümayəndələri iştirak edirdi.

ABŞ Vaşinqton konfransında ilk növbədə Paris sülh konfransındakı məğlubiyyətin əvəzini çıxmağa, silahların məhdudlaşdırılması, mandatalı ərazilərin bölgüsünə yenidən baxılması, Sovet Rusiyasına münasibət, beynəlxalq münasibətlərin prinsiplərinin hazırlanması kimi məsələlərin müzakirə edilməsinə çalışdı. İngiltərə Vaşinqton konfransında yalnız Uzaq Şərqə bağlı məsələlərin müzakirəsini təklif etdi. İngiltərə konfransda Fransa və İtaliyanın iştirakının əleyhinə idi. Fransa Vaşinqton konfransında həm də hərbi borclar məsələsinin müzakirəsini təklif etmişdi. Yaponiya tələb etdi ki, Vaşinqton konfransında mandatalı ərazilərin yenidən bölüşdürülməsi məsələsinə baxılmasın. Sovet Rusiyası Vaşinqton konfransına dəvət edilməmişdi. Ona görə 1921-ci ilin iyulun 19-da Sovet hökuməti bəyan etdi ki, Vaşinqton konfransının qərarlarını tanımayacaq. Sovet dövləti konfransa dəvət edilmədiyinə görə narazı qalmışdı.

Vaşinqton konfransında silahların azaldılması, Sakit okean və Uzaq Şərq problemləri müzakirə edildi. 13 dekabr 1921-ci ildə ABŞ, İngiltərə, Yaponiya və Fransanın iştirakı ilə dörd dövlətin müqaviləsi imzalandı. 10 il müddətinə imzalanmış müqavilədə Sakit okeanda mandatalı ərazilərin toxunulmazlığına qarşılıqlı təminatdan bəhs olunurdu. İngiltərə ilə Yaponiya arasında 1911-ci ildə imzalanmış ittifaq müqaviləsi ləğv edildi.

Dəniz silahlarının məhdudlaşdırılması məsələsinin müzakirəsi zamanı ABŞ yeni hərbi dəniz proqramlarının həyata keçirilməməsinə, köhnə gəmilərin ləğv edilməsi və xətt gəmilərinin ümumi su tutumunun ABŞ, İngiltərə və Yaponiya üçün 5:5:3 nisbətində müəyyənləşdirilməsini təklif etdi. ABŞ-ın təklifi İngiltərənin mənafeyinə zidd idi, lakin İngiltərə ABŞ-ın silahlanmasına mane olmaq və hərbi gəmilərin başqa növləri üzrə öz üstünlüyünü saxlamaq üçün ABŞ-ın təklifi ilə razılaşdı.

ABŞ-ın təklifi ilə razılaşmayan Yaponiya xətt gəmilərinin ümumi su tutumunun ABŞ, İngiltərə və Yaponiya üçün 10:10:7 nisbətində olmasına tərəfdar idi. ABŞ Yaponiyanın təklifinə etiraz etdi. Uzun müddətli danışıqlardan sonra Yaponiya xətt gəmilərinə dair ABŞ-ın təklifi ilə razılaşdı, əvəzində ABŞ və İngiltərə Sakit okeanın qərbində dəniz bazalarını möhkəmləndirməli və yenisini yaratmamalı idi.

1922-ci ilin fevralın 6-da ABŞ, İngiltərə, Yaponiya, Fransa və İtaliya arasında dəniz silahlarının məhdudlaşdırılması haqqında müqavilə imzalandı. («Beş dövlətin müqaviləsi»). Müqaviləyə görə xətt gəmilərinin nisbəti 5:5:3:1,75:1,75 həcmində müəyyən edildi. Bir xətt gəmisinin su tutumu 35 min tondan artıq olmamalı idi, çünki su tutumu bundan artıq olan gəmilər Panama kanalından keçə bilmirdi. ABŞ və İngiltərə üçün xətt gəmilərinin ümumi su tutumu 525 min ton, Yaponiya üçün 315 min ton, Fransa və İtaliya üçün 175 min ton müəyyən edilmişdi. Müqavilə ilə ABŞ və İngiltərə üçün təyyarədaşıyan gəmilərin su tutumunun həcmi 135 min ton, Yaponiya üçün 81 min ton, Fransa və İtaliya üçün 60 min ton müəyyən edilmişdi. Bu müqavilə daha çox yeni xətt gəmiləri inşa etmək imkanı qazanan ABŞ-ın və Sakit okeanın qərbində hərbi-dəniz bazalarını saxlayan Yaponiyanın mənafeyinə uyğun idi.

Vaşinqton konfransında Çinlə bağlı məsələ geniş müzakirə edildi. Çin hökuməti çalışdı ki, xarici ölkələr onun ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə hörmət etsinlər. Çin öz ərazisində sənaye və ticarət sahəsində bütün dövlətlərlə müqavilə, açıq qapılar və bərabər imkanlar prinsipləri əsasında əməkdaşlığa hazır idi, əvəzində Qərb ölkələrinin Çinlə bağladığı qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr ləğv edilməli idi. Çin hökuməti Şandunun Yaponiyaya verilməsinin əleyhinə idi və xarici qoşunların ölkədən çıxarılmasını tələb edirdi.

Qərb dövlətləri və Yaponiya Çinin təklifləri ilə razılaşmadı. ABŞ «açıq qapılar» siyasətinin köməyi ilə İngiltərə, Fransa və Yaponiyanın Çində mövqelərini zəiflətməyə çalışdı. Ona görə ABŞ Çində onunla geniş əməkdaşlıq edən hökumət qurulmasında, milli-azadlıq hərəkatının dayandırılması və sabitlik yaranmasında maraqlı idi. ABŞ, İngiltərə və Fransa Çində milli-azadlıq hərəkatını Yaponiyanın köməyi ilə yatırmağa çalışdılar.

1922-ci ilin fevralın 6-da Çinə dair doqquz dövlətin müqaviləsi imzalandı. Müqaviləni imzalayan ölkələr Çinin müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmalı, Çin hökuməti də bütün dövlətlər üçün ticarət və sənaye sahəsində bərabər imkanlar yaratmalı idi. Çində heç bir dövlətə xüsusi

imtiyazlar verilməməli idi. Yaponiyanın Çində inhisarçı mövqeyi zəiflədi. Doqquz dövlətin müqaviləsi Çinin yarımmüstəmləkə statusunda dəyişiklik etmədi. Yaponiya Port-Artur və Dayren limanlarını, İngiltərə isə Honkonqu və Koulln yarımadasını Çinə qaytarmadı. Çinin gömrük sisteminə xarici nəzarət saxlanıldı və xarici qoşunlar ölkədən çıxarılmadı.

Vaşinqton konfransının qərarları Uzaq Şərqdə beynəlxalq problemlərin tənzimlənməsi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Paris və Vaşinqton konfranslarında imzalanmış müqavilələr əsasında Versal-Vaşinqton sistemi adlı yeni beynəlxalq münasibətlər sistemi formalaşdı. Bu sistem onu tədricən zəiflədən ziddiyyətlərlə birlikdə ikinci dünya müharibəsinədək mövcud olmuşdu.

Birinci dünya müharibəsindən sonra Sovet Rusiyasının xarici siyasətinin beynəlxalq münasibətlərə təsiri artmışdı. Qərb ölkələri Sovet Rusiyası ilə iqtisadi əməkdaşlıq etmək istəmirdilər. 10 oktyabr 1919-cu ildə Antanta Ali şurası Sovet Rusiyasının həm də diplomatik mühasirəsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Sovet Rusiyası isə Qərb ölkələri ilə əməkdaşlıq etməyə çalışdı. Beynəlxalq vəziyyətinə görə Almaniya Sovet Rusiyasının iqtisadi mühasirəsində iştirak etmirdi. 1920-ci ilin yanvarından Qərb ölkələri Sovet Rusiyası ilə iqtisadi əlaqələr yaratmağa başladılar, lakin hələ onu tanımağa tələsmirdilər.

Sovet Rusiyası sülh və dinc yanaşı yaşamaq uğrunda mübarizə aparırdı. 1920-ci ilin fevralın 2-də RSFSR Estoniya ilə, iyulun 12-də Litva ilə, avqustun 11-də Latviya ilə sülh müqavilələri imzalamışdı. Bu müqavilələrlə RSFSR-in Pribaltika respublikaları ilə sərhədləri və əməkdaşlığının prinsipləri müəyyən edilmişdi. 1920-ci ilin oktyabrın 14-də RSFSR-lə Finlandiya arasında imzalanmış sülh müqaviləsinə əsasən tərəflər arasında müharibə vəziyyətinə son qoyuldu, Finlandiyanın müstəqilliyi və 1918-ci ildə müəyyən edilmiş sərhədləri təsdiq olundu.

Antanta ölkələri Polşanı Sovet Rusiyasına qarşı müharibəyə şirnikləndirirdilər. Sovet hökumətinin 28 yanvar 1920-ci il tarixli bəyanatında deyilirdi ki, Sovet dövləti polyak xalqının suverenliyini və müstəqilliyini tanıyır, mübahisəli məsələləri danışıqlar yolu ilə həll etməyə hazırdır. Eyni zamanda Sovet

hökuməti bildirdi ki, Sovet dövlətinə qarşı müharibə Polşa üçün ağır nəticələr verə bilər.

Polşa hökuməti 25 aprel 1920-ci ildə Sovet Rusiyasına qarşı müharibəyə başladı. Onun əsas məqsədi Ukraynanı və Belorusiyanı işğal etmək idi. Sovet Rusiyasının cənubunda isə Donbası ələ keçirmək üçün Vrangelin ordusu hücumla keçmişdi. Polşa hökuməti Ukrayna və Belorusiyanı işğal edib «dənizdən dənizə böyük Polşa yaratmaq» və işğal etdiyi əraziləri Sovet Rusiyasına qarşı «sanitar kordonu»na çevirmək istəyirdi.

1920-ci ilin mayında Sovet ordusu əks-hücumla keçib iyulda Lvova və Varşavaya çatdı. Hadisələrin belə inkişafını gözləməyən Antanta ölkələri Polşaya hərbi yardımını artırdılar. 1920-ci ilin iyulun 12-də İngiltərə hökuməti Sovet Rusiyasından hücumu dayandıraraq Polşa ilə barışıq imzalamağı tələb etdi. İyulun sonunda İngiltərə və Fransa Sovet Rusiyası ilə Polşa arasında sülh müqaviləsi bağlamaq üçün konfrans çağırmağa hazır olduqlarını bildirdilər. İngiltərə Baltik dənizinə hərbi donanma göndərdi. Polşa ordusu yeni hücumla başladı. Polşa hökuməti həm də Sovet dövləti ilə danışıqlara hazır olduğunu bildirdi. Sovet hökuməti bildirdi ki, danışıqlara başlamağa və sülh müqaviləsi bağlamağa hazırdır. Danışıqlar nəticəsində 12 oktyabr 1920-ci ildə Riqada Sovet Rusiyası ilə Polşa arasında barışıq, 18 mart 1921-ci ildə sülh müqaviləsi imzalandı. İki dövlət arasında müharibə vəziyyətinə son qoyuldu. Qərbi Ukrayna və Qərbi Belorusiya Polşaya verildi, tərəflər qarşılıqlı iddialardan imtina etdirdi.

1920-ci ilin payızında Sovet ordusu ölkənin cənubunu azad etdi və vətəndaş müharibəsi qurtardı. Vətəndaş müharibəsində Sovet dövlətinin qələbəsi beynəlxalq münasibətlərə böyük təsir göstərdi. 1920-ci ilin mayında başlanmış danışıqlar 1921-ci ilin martın 16-da Sovet Rusiyası ilə İngiltərə arasında ticarət müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı. 1921-ci ildə Sovet Rusiyası Almaniya, İtaliya və Avstriya ilə ticarət sazişləri imzalamışdı. 1922-ci ilin payızında Sovet Rusiyasının Uzaq Şərqdəki əraziləri xarici müdaxiləçilərdən azad edildi. Vətəndaş müharibəsində və xarici hərbi müdaxiləçilər üzərində qələbə nəticəsində Sovet dövlətinin beynəlxalq mövqeləri möhkəmləndi.

Avropa ölkələri müharibə dövründə dağılmış təsərrüfatlarını bərpa etmək üçün Sovet dövlətindən müxtəlif məhsullar və Rusiyanın borclarını almağa çalışırdılar. Qərbin böyük şirkətləri Sovet Rusiyası ilə iqtisadi əməkdaşlıqda maraqlı idi. lakin iqtisadi əməkdaşlıq üçün əvvəlcə Sovet dövləti ilə siyasi münasibətlər yaratmaq lazım idi. Yaranmış şəraitdən istifadə edən Sovet hökuməti münasibətləri tənzimləmək üçün İngiltərə, Fransa, İtaliya, Yaponiya və ABŞ hökumətlərinə danışıqlara başlamağı təklif etdi. 28 oktyabr 1921-ci ildə həmin dövlətlərə göndərilmiş notada Sovet hökuməti keçmiş borcların bir hissəsini qaytarmağa hazır olduğunu bildirdi, lakin əvəzində Qərb dövlətləri Sovet hökumətini tanımalı və ona kredit verməli idi.

1922-ci ilin yanvarında Fransanın Kann şəhərində Antanta ali şurasının iclasında Sovet hökumətinin təklifləri müzakirə edildi. İclasda Avropa iqtisadiyyatının bərpası ilə bağlı, o cümlədən Avropa ölkələri arasında iqtisadi əlaqələri bərpa etmək, zəif ölkələrə kredit verilməsi kimi məsələləri həll etmək üçün Genyada Sovet Rusiyasının iştirakı ilə konfrans keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

1922-ci ilin yanvarın 8-də Sovet hökuməti Genuya konfransında iştirak etməyə hazır olduğunu bildirdi. RSFSR-in nümayəndə heyəti razılığa əsasən Zaqafqaziya respublikalarını, Ukraynanı, Belorusiyanı və Orta Asiyadakı respublikaları təmsil etməli idi. 1922-ci ilin aprelin 6-da RSFSR-in xarici işlər komissarı Q.Çiçerin başda olmaqla 60 nəfərdən ibarət sovet nümayəndə heyəti İtaliyaya gəldi. Sovet nümayəndə heyəti Genuya yaxınlığındakı Rapollo qəsəbəsində yerləşdi. Genuya konfransı Sovet dövlətinin iştirak etdiyi ilk beynəlxalq konfrans idi. 30-dan çox dövlətin iştirak etdiyi bu konfrans 10 aprel 1922-ci ildə işə başladı.

Q.Çiçerin öz çıxışında Qərb dövlətlərinə dinc yanaşı yaşamaq əsasında əməkdaşlıq etməyi, ümumi tərkiləşmə haqqında danışıqlara başlamağı təklif etdi. Genuya konfransı əvvəldən axıra qədər gərgin diplomatik mübarizə şəraitində keçmişdi. Konfransda Qərb dövlətlərinin Sovet nümayəndə heyətinə təklif etdiyi memorandumda borcların qaytarılması, milliləşdirilmiş əmlaka görə kompensasiya verilməsi, xarici ticarət üzərində

dövlət inhisarının ləğv edilməsi və xarici vətəndaşlara geniş imtiyazlar verilməsi tələb edilirdi. Sovet nümayəndə heyəti bu tələbləri qəbul etmədi. İngiltərə bildirdi ki, Sovet hökuməti çar Rusiyasının və Müvəqqəti hökumətin borclarını qaytarmağa razılaşsa, Qərb dövlətləri borcların ödənilməsi üçün müddəti artırmağa hazırdır. 1922-ci ilin aprelin 15-də Sovet nümayəndə heyəti tərəfindən irəli sürülən təklifləri də Qərb dövlətləri qəbul etmədilər.

Sovet nümayəndə heyəti Genuyada Almaniya nümayəndə heyəti ilə danışıqlar aparırdı. 1922-ci ilin aprelin 16-da Rapolloda Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, tərəflər iddialardan qarşılıqlı şəkildə imtina etməli idi, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər bərpa olundu. Qərb dövlətləri Almaniya təzyiq göstərir və Rapollo müqaviləsindən çıxmağı tələb edirdilər. 1922-ci ilin mayın 19-da konfrans işini başa çatdırdı.

1922-ci ilin iyun-iyul aylarında Haaqada Genuya konfransında iştirak etmiş dövlətlərin ekspertlərinin iştirakı ilə konfrans keçirildi. Konfransda sovet nümayəndə heyəti bildirdi ki, Sovet dövləti borcları tanıya bilər, əvəzində Qərb dövlətləri onunla diplomatik münasibətlər yaratmalı və ona kredit verməlidir. Sovet dövləti Müvəqqəti hökumətin Qərb ölkələrindən aldığı hərbi borcların bir hissəsini qaytarmağa razı idi. Sovet Rusiyasının xarici ölkələrə borcu 18 milyard manat idi. Sovet dövləti bildirdi ki, Qərb dövlətləri vətəndaş müharibəsi və xarici hərbi müdaxilə nəticəsində Sovet Rusiyasına dəymiş 39 milyard manat məbləğində zərəri ödəməlidir. Tərəflərin fərqli mövqeləri nəticəsində Haaqa konfransında heç bir qərar qəbul edilmədi.

II FƏSİL

XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

§1. Avropa beynəlxalq münasibətlər sistemində

Paris sülh konfransında Almaniyadan təzminat alınması problemi həll olunmadı. Konfransın qərarına əsasən bu məsələ ilə məşğul olmaq üçün müttəfiqlərarası komissiya yaradıldı. Lakin komissiya təzminatla bağlı məsələləri həll edə bilmirdi.

Təzminat problemi həm iqtisadi, həm də siyasi xarakter daşıyırdı. Qalib dövlətlər arasında Almaniyadan təzminat alınması, onun miqdarı və ödənilməsi üsulları ilə bağlı ixtilaflar qalırdı. Almaniya bu ixtilaflardan istifadə edib təzminatı ödəmirdi. ABŞ təzminat məsələsindən istifadə edib Avropada mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışırdı.

1920-ci ildə müttəfiqlərarası komissiyanın bir neçə konfransı keçirildi. Lakin İngiltərə və Fransa arasında həm təzminatın ümumi miqdarı, həm də onun ödənilməsi üsullarına nəzarətlə bağlı ziddiyyətlər qalırdı. İngiltərə təklif edirdi ki, təzminata yalnız müttəfiqlərin hərbi borcları daxil edilsin və Almaniyanın imkanları, təzminat ödəmək qabiliyyəti nəzərə alınsın. Fransa İngiltərənin təklifi ilə razılaşdı, eyni zamanda tələb edirdi ki, müharibə nəticəsində qalib ölkələrə dəymiş maddi zərərin məbləği də təzminatın ümumi miqdarına daxil edilsin.

1921-ci ilin yanvarında müttəfiqlərarası komissiyanın Parisdə keçirilən konfransında qəbul edilmiş qərara əsasən Almaniya 40 il ərzində 226 milyard marka təzminat ödəməli idi. Lakin tərəflərin mövqeləri ilə bağlı 1921-ci ilin aprel-may aylarında komissiyanın Londonda keçirilən konfransında yeni qərar qəbul edildi. Belə ki, Almaniya 48 il ərzində 126,5 milyard marka təzminat verməli idi. Müttəfiqlər Almaniyadan London konfransının qərarı ilə razılaşmağı və Versal müqaviləsinə əməl etməyi tələb edirdilər. İngiltərə və Fransa arasında Almaniyanın maliyyə sistemi və iqtisadiyyatı üzərində nəzarət tədbirləri və

ona qarşı tətbiq edilməli olan sanksiyalar, o cümlədən Rur vilayətinin işğalı haqqında razılıq əldə olundu.

Almaniya London konfransının qərarı ilə razılaşdı, lakin maliyyə vəziyyətinin ağırlığına əsaslanıb təzminatı ödəmirdi. ABŞ və İngiltərə tərəfindən Almaniyanın siyasəti müdafiə edilirdi. Fransa isə Almaniyanı təzminatı ödəməyə məcbur etməyə çalışırdı. 1923-cü ilin yanvarın əvvəlində Parisdə müttəfiqlərarası konfransda Fransanın baş naziri bildirdi ki, Almaniya təzminatı verməyə Fransa sanksiya qaydasında Ruru işğal edəcək. Bundan əlavə, Fransa tələb edirdi ki, Almaniyanın bütün maliyyə sistemi, sənayesi və xarici ticarəti müttəfiqlərin nəzarətinə verilsin. İngiltərə Fransanın tələbləri ilə razılaşmadı. 1923-cü il yanvarın 9-da təzminat komissiyası bildirdi ki, Almaniya qəsdən təzminat ödəmir. Yanvarın 10-da Fransa və Belçika qoşunları Rur vilayətinə daxil oldu.

Almaniya və SSRİ Rur vilayətinin işğalına etirazını bildirdi. ABŞ və İngiltərə bu hadisəyə rəsmi münasibət bildirmədi. 1923-cü ilin avqustunda Rur vilayətində başlanan tətıl az sonra bütün ölkəyə yayıldı. Siyasi böhranla bağlı Almaniya inqilabi şərait yarandı. 1923-cü ilin iyununda Almaniya hökuməti İngiltərə, Fransa, Belçika, İtaliya və Yaponiyaya nota göndərüb Almaniyanın tədiyyə qabiliyyətini müzakirə etmək üçün beynəlxalq konfrans keçirilməsini xahiş etdi.

ABŞ-ın təşəbbüsü ilə təzminat komissiyası 1923-cü ilin noyabrında iki ekspert komitəsi yaratdı. Birinci komitəyə ABŞ bankiri Ç.Daues, ikinci komitəyə İngiltərə bankiri M.Kenna başçılıq edirdi. Birinci komitə Almaniya təzminat alınması, Almaniya iqtisadiyyatının, valyuta və büdcə sisteminin sabitləşməsinə, ikinci komitə isə Almaniyanın xaricdəki kapitallarının qaytarılması və Almaniya iqtisadiyyatına xarici kapital axını təşkil etməyə dair tövsiyələr hazırlamalı idi.

1924-cü ilin yanvarında fəaliyyətə başlayan komitələr apreldə öz tövsiyələrini komissiyaya təqdim etdilər. Birinci komitənin məruzəsi «Daues planı» adlanır. Plana görə təsərrüfatını bərpa etmək üçün Almaniya xarici ölkələr yardım göstərməli və ölkədə azad sahibkarlığın inkişafına şərait yaradılmalı idi. İnflyasiyanı ləğv etmək və valyutasını sabit-

ləşdirmək üçün Almaniya 800 milyon marka kredit verilməli idi. Almaniya təzminatı iqtisadi və maliyyə vəziyyətindən asılı olaraq ödəməli idi. «Daues planı»nda təzminatın ümumi məbləği göstərilməmişdi. Almaniya 1924-cü ildə 1 milyard, 1925-1927-ci illərdə hər il 1,7 milyard, 1928-ci ildən başlayaraq hər il 2,5 milyard marka təzminat ödəməli idi. Müttəfiqlər Almaniya təzminatı hesabına ABŞ-a borclarını ödəməli idi. Almaniya təzminatı büdcədən, sənaye müəssisələrinin və dəmir yollarının gəlirindən ödəməli idi. Reyxsbank və dəmir yolları özəlləşdirilməli idi. Almaniyanın təzminatı ödəməsinə, onun sənayesinə, dəmir yollarına və maliyyəsinə nəzarət etmək üçün baş agent vəzifəsi təsis olundu.

«Daues planı» 1924-cü ilin yayında Londonda keçirilən konfransda qəbul edildi. ABŞ-dan və İngiltərədən Almaniya məhsul və kapital ixracı artdı. Almaniya hərbi və iqtisadi potensialını bərpa etməyə və daha fəal xarici siyasət həyata keçirməyə başladı. Təzminat komissiyasına ABŞ-ın nümayəndəsi daxil oldu. Fransa bir il ərzində öz qoşunlarını Rurdan çıxartmalı idi və daha təzminatı ödəmədiyinə görə Almaniya qarşı hərbi sanksiya tətbiq edə bilməzdi. Beləliklə, «Daues planı» Avropada Fransanın mövqeyini zəiflətdi. İngiltərənin Fransa ilə əməkdaşlığı zəiflədi, ABŞ-la əlaqələri genişləndi.

«Daues planı»nın qüvvədə olduğu altı il ərzində Almaniya xaricdən müxtəlif formada 21 milyard marka kredit almış, özü isə cəmi 7,5 milyard marka təzminat ödəmişdi. Almaniya xaricdən yardım alıb hərbi-iqtisadi potensialını bərpa edirdi. Eyni zamanda Almaniya hökuməti ardıcıl şəkildə təzminatı ödəməyə imkanı olmadığına görə «Daues planı»na yenidən baxılmasını tələb edirdi. Almaniyanın mövqeyini ABŞ müdafiə edirdi.

Dünya iqtisadi böhranının başlanması ilə bağlı dövlətlərin öz borclarını ödəməsi çətinləşdi. 1929-cu ilin fevralında ABŞ-ın nümayəndəsi O.Yunqun başçılığı ilə yeni komitə yaradıldı. Komitənin hazırladığı «Yunq planı» 1930-cu ilin yanvarında Haaqa konfransında qəbul edildi. Plana görə, Almaniya 58 il ərzində 113,9 milyard marka təzminat ödəməli idi. Təzminat büdcədən və dəmir yollarının gəlirindən ödənilməli idi. Almaniyanın iqtisadiyyatı və maliyyə sistemi üzərində beynəlxalq

nəzarət ləğv edildi. Müttəfiqlərarası təzminat komissiyası ləğv edildi. Təzminatın ödənilməsinə və müttəfiqlərin ABŞ-a hərbi borclarını qaytarmasına nəzarət etmək üçün Beynəlxalq hesablaşma bankı yaradıldı. Müttəfiq qoşunları vaxtından əvvəl Reyn zonasından çıxarılmalı idi.

«Yunq planı» iki il qüvvədə oldu. 1931-ci ilin iyulunda ABŞ prezidenti H.Huverin təklifi ilə xarici borcların ödənilməsi bir il təxirə salındı. 1932-ci ilin iyununda Lozanna konfransının qərarı ilə Almaniya təzminat ödəməkdən tamamilə azad edildi. Beləliklə, 20-30-cu illərdə beynəlxalq münasibətlərə mühüm təsir göstərən təzminat problemi ləğv edildi. 1919-1931-ci illərdə Almaniya 21,8 milyard marka təzminat ödəmiş, özü isə xarici ölkələrdən həmin müddətdə 38 milyard marka kredit almışdı.

İngiltərə və Fransa arasında təhlükəsizlik problemi ilə bağlı ziddiyyətlər mövcud idi. Fransa, Polşa, Çexoslovakiya, SXS krallığı və Rumıniyanın qələbə nəticəsində ərazisi genişlənmişdi. Onlar məğlub olmuş ölkələrin qisasından ehtiyat edərək öz təhlükəsizliklərin kollektiv şəkildə təmin etməyə və Versal sistemini saxlamağa çalışırdılar. 1920-ci ilin avqustunda Çexoslovakiya ilə SXS krallığı arasında, 1921-ci ilin aprelində Rumıniya ilə Çexoslovakiya arasında, 1921-ci ilin iyununda Rumıniya ilə SXS krallığı arasında və 1922-ci ilin avqustun 31-də Çexoslovakiya və SXS krallığı arasında qarşılıqlı yardım sazişləri imzalandı. Bu sazişlər əsasında Çexoslovakiya, Rumıniya və SXS krallığından ibarət «Kiçik Antanta» hərbi-siyasi bloku yarandı. Fransa bu dövlətlərin hər biri ilə hərbi-siyasi əməkdaşlıq haqqında müqavilə bağlamışdı. Rumıniya 1921-ci ildə Polşa ilə ittifaq müqaviləsi imzaladı.

Kiçik Antantanın yaradılması və Polşa, Rumıniya, Çexoslovakiya və SXS krallığı ilə imzalanmış müqavilələr Fransanın yaratdığı təhlükəsizlik sisteminin bir tərəfi idi. Fransa çalışırdı ki, İngiltərə də onun təhlükəsizliyinə təminat versin. 1920-1922-ci illərdə təhlükəsizlik məsələsi ilə bağlı Fransa -İngiltərə danışıqları nəticəsiz oldu. Fransanın güclənməsini istəməyən İngiltərə öz üzərinə onun təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı öhdəlik götürmək istəmirdi. İngiltərə Fransa və

Almaniyanın iştirakı ilə SSRİ-yə qarşı yönəlmiş təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasında maraqlı idi.

Fransa ilə danışıqlar aparan İngiltərə təhlükəsizlik probleminin hərbi-siyasi ittifaqlar vasitəsilə deyil, Millətlər Cəmiyyəti çərçivəsində həllinə tərəfdar idi. Fransa diplomatiyasının səyi ilə Millətlər Cəmiyyətində mübahisəli məsələlərin dinc tənzimlənməsinə dair protokolun layihəsi hazırlandı. 1924-cü ilin oktyabrında Cenevrə protokolu Millətlər Cəmiyyətinin məclisində bəyənildi. Lakin İngiltərə, İtaliya, Belçika və Yaponiya protokola qoşulmaqdan imtina etdilər və bu sənəd qüvvəyə minmədi.

İngiltərə Almaniyanın iştirak etdiyi Avropa təhlükəsizlik sisteminin yaradılması haqqında plan hazırlamışdı. İngiltərə hökuməti belə hesab edirdi ki, müharibədən sonra Avropada üç qrup dövlət formalaşsın: qaliblər, məğlublar və Rusiya. İngiltərə hökumətinin fikrincə, qalib dövlətlərlə məğlub olmuş dövlətlər arasında təhlükəsizlik problemini həll etmək olar, Rusiya ilə isə həll etmək olmaz, çünki, o Avropada sabitliyi pozur. Ona görə İngiltərə SSRİ-yə qarşı təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasını təklif edirdi. İngiltərənin təklif etdiyi plana görə Almaniya Millətlər Cəmiyyətinə daxil olmalı, onun iştirakı ilə imzalanmış çoxtərəfli pakt Reyndə ərazi status - kvonu təmin etməli idi. İngiltərənin məqsədi həm də Almaniyanın SSRİ ilə əməkdaşlığına mane olmaq və qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyi ilə bağlı Fransanın narahatlığını aradan qaldırmaq idi.

Almaniya hökuməti İngiltərə, Fransa və başqa ölkələrə müraciət edib Millətlər Cəmiyyətinə daxil olmaq istədiyini bildirdi. Almaniya Reyn zonasında ərazi status-kvoya təminat verən pakt imzalamağa hazır idi. Eyni zamanda Almaniya SSRİ-yə Millətlər Cəmiyyətinə daxil olmaq istəyi haqqında məlumat verib bunun Sovet-Almaniya münasibətlərinə mane olmadığını bildirmişdi.

1924-cü ilin dekabrında SSRİ Almaniyaya bir-birinə qarşı yönəlmiş müqavilə və ya ittifaqlara qoşulmamağı nəzərdə tutan saziş imzalamağı təklif etdi. Lakin Almaniya bu təklifi qəbul etmədi. 1925-ci ilin aprelində SSRİ-nin xarici işlər komissarı Almaniyanın Moskvadakı səfirinə bildirdi ki, Almaniyanın

Millətlər Cəmiyyətinə daxil olması onun Antanta ilə SSRİ-yə qarşı birləşməsinə göstərir.

Lokarno konfransı 1925-ci ilin oktyabrın 5-dən 16-a dək İngiltərə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Belçika, Polşa və Çexoslovakiyanın iştirakı ilə keçirildi. Konfransda Reyn təminat paktı ilə yanaşı, Almaniyanın Polşa və Çexoslovakiya sərhədlərinə təminat verməsi, Almaniyanın Millətlər Cəmiyyətinə daxil olması və SSRİ-yə qarşı sanksiyalarda iştirakı və s. müzakirə edildi. Konfransda Almaniya və İngiltərənin nümayəndələri aparıcı rol oynayırdı. ABŞ konfransda İngiltərənin mövqeyini müdafiə edirdi, o, Almaniyanın Millətlər Cəmiyyətinə daxil olmasına və SSRİ-yə qarşı mübarizəyə cəlb olunmasına tərəfdar idi. Ona görə ABŞ bildirmişdi ki, Lokarno təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına mane olan ölkələrə kredit verməyəcək.

Konfransda Fransa, Polşa və Çexoslovakiya tələb etdi ki, Almaniya Polşa və Çexoslovakiyanın sərhədlərinin təhlükəsizliyinə təminat versin, onlarla müqavilə imzalasın. Lakin Almaniya bu tələbləri qəbul etmədi, Polşa və Çexoslovakiya ilə yalnız arbitraj sazişləri imzalamğa hazır olduğunu bildirdi. İngiltərə bu məsələdə Almaniyanı müdafiə edirdi.

ABŞ və İngiltərənin təzyiqi ilə Fransa öz tələblərindən imtina etdi, Almaniya ilə Polşa və Çexoslovakiya arasında arbitraj sazişlərinin imzalanmasına razılıq verdi. Fransa çalışırdı ki, təminat paktına Versal müqaviləsinə əməl etməyən dövlətlərə qarşı sanksiyaların tətbiqini nəzərdə tutan maddə daxil edilsin, lakin İngiltərə və Almaniya buna razı olmadı. İngiltərə və Almaniya hesab edirdi ki, Versal müqaviləsinə əməl etməyən dövlətlərə qarşı sanksiya yalnız Millətlər Cəmiyyətinin qərarı ilə tətbiq edilə bilər.

Konfransda Almaniyanın Millətlər Cəmiyyətinə daxil olması geniş müzakirə edildi. Reyn təminat paktının imzalanması Almaniyanın Millətlər Cəmiyyətinə daxil olmasından asılı idi. İngiltərə və Fransa çalışırdı ki, Almaniya Millətlər Cəmiyyətinə daxil olduqdan sonra Cəmiyyətin hər hansı bir dövlətə qarşı tətbiq etdiyi sanksiyaların həyata keçirilməsində iştirak etsin.

Almaniya Millətlər Cəmiyyətinin üzvü olmağa hazır idi, lakin ABŞ, İngiltərə və Fransanın ondan SSRİ-yə qarşı istifadə

etmək cəhdlərinin səbəbini də başa düşürdü. Ona görə Almaniya Millətlər Cəmiyyətinin sanksiyalarının həyata keçirilməsində iştirak məsələsinə ehtiyatla yanaşırdı. Almaniya çalışırdı ki, Millətlər Cəmiyyəti ona Versal müqaviləsinin ləğvində kömək etsin. Almaniya SSRİ ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafında maraqlı idi.

1925-ci ilin dekabrında imzalanmış Reyn təminat paktı Fransa-Almaniya və Almaniya-Belçika sərhədlərinin toxunulmazlığına təminat verirdi. Tərəflər Reyn silahsız zonasına dair Versal müqaviləsinin maddələrinə riayət etməli, bir-birinə qarşı müharibə etməməli idi.

Konfransda Almaniya, Fransa və Belçika ilə arbitraj müqavilələri imzalandı. Bu müqavilələr tərəflər arasında mübahisəli məsələlərin razılıq komissiyaları vasitəsilə tənzimlənməsini nəzərdə tuturdu. Konfransda Almaniya Polşa və Çexoslovakiya ilə arbitraj sazişləri imzalamğa hazır olduğunu bildirdi. 1925-ci ilin oktyabrın 25-də Fransa Polşa və Çexoslovakiya ilə təminat müqavilələri imzaladı.

İngiltərə Lokarno konfransının qərarlarına özünün böyük siyasi və diplomatik qələbəsi kimi baxırdı. İngiltərə belə hesab edirdi ki, təminat və arbitraj sazişləri Avropada hərbi-siyasi ittifaqlara əsaslanan təhlükəsizlik sistemini tamamlayır. 1926-1927-ci illərdə İngiltərə SSRİ-yə qarşı öz himayəsi altında Pribaltikada, Balkanlarda və Avropanın şərqində hərbi-siyasi bloklar yaratmağa çalışırdı.

İngiltərə diplomatiyasının Avropadakı fəaliyyəti Fransanı narahat edirdi. Fransa Şərqi Avropa ölkələrinin iştirakı ilə hərbi-siyasi ittifaqlar sistemini saxlamağa və möhkəmləndirməyə çalışırdı. Fransa ilk növbədə Kiçik Antanta ilə Polşa arasında ittifaq yaratmağa çalışırdı. 1926-cı ilin martın 26-da Polşa ilə Rumıniya arasında ittifaq müqaviləsi və qarşılıqlı hərbi yardımı nəzərdə tutan gizli saziş imzalandı. 1926-cı ilin iyunun 26-da Fransa Rumıniya ilə ittifaq müqaviləsi bağladı.

«Daues planı» və Lokarno sazişləri Avropada Fransanın mövqeyini zəiflətdi. Ona görə Fransa mübahisəli məsələlərlə bağlı Almaniya ilə razılaşmaq qərarına gəldi. 1926-cı ilin sentyabrın 17-də Fransa və Almaniyanın nümayəndələrinin

İsveçrədə görüşü oldu. Görüş zamanı Fransa nümayəndəsi A.Brian iki ölkənin geniş iqtisadi əməkdaşlığa başlamasını və SSRİ-yə qarşı birlikdə mübarizə aparmasını təklif etdi. Almaniyanın kansleri H.Ştrezeman müttəfiq qoşunlarının bir il ərzində Reyn əyalətindən çıxarılmasını və Almaniya üzərində hərbi nəzarətə son qoyulmasını tələb etdi. Almaniya eyni zamanda Saar vilayətindən ötrü Fransaya 300 milyon marka təklif etdi. Bu şərtlərlə Almaniya Fransa ilə əməkdaşlığa və SSRİ-yə qarşı mübarizədə iştirak etməyə hazır idi.

Almaniya ilə Fransa arasında aparılan danışıqlar Fransa parlamentində narazılıqla qarşılandı və onların arasında danışıqlar kəsildi. 1927-ci ilin martında Millətlər Cəmiyyətinin Şurası Fransa qoşunlarının Saar vilayətindən çıxarılması haqqında qərar qəbul etdi.

Qərb dövlətləri arasında münasibətlərin sabitləşməsi hərbi borclar məsələsinin tənzimlənməsi üçün şərait yaratdı. 1923-cü ildə ABŞ-la İngiltərə arasında, 1925-ci ildə ABŞ-la İtaliya arasında, 1926-cı ildə ABŞ-la Fransa arasında borcların ödənilməsinə dair sazişlər imzalandı. Bu sazişlərə əsasən, borclu ölkələr borcla yanaşı, onun faizini də ödəməli idi. 1933-cü ilə qədər Avropa ölkələri ABŞ-a 2,7 milyard dollar pul qaytarmışdı.

20-ci illərdə dünya siyasətində fəal iştirak edən dövlətlərdən biri SSRİ idi. SSRİ 1922-ci ilin dekabrın 30-da RSFSR, Zaqafqaziya Federasiyası, Ukrayna və Belorusiya arasında imzalanmış ittifaq müqaviləsi əsasında yaradılmışdı. Bu müqavilədə SSRİ-nin xarici siyasət sahəsində vəzifələri də öz əksini tapmışdı. SSRİ sülh, təhlükəsizlik, dinc yanaşı yaşamaq və əməkdaşlıq uğrunda mübarizə aparırdı. SSRİ-nin yaradılması qərb dövlətlərini onunla diplomatik münasibətlər yaratmağa və əməkdaşlığa sövq edən amil oldu. 1922-ci ildə Moskvada müxtəlif səviyyəli 10 diplomatik nümayəndəlik fəaliyyət göstərirdi. SSRİ-ni tanıyan ölkələrin sayının artmasında Sovet diplomatiyası böyük rol oynamışdı. SSRİ-də xarici siyasətin həyata keçirilməsinə 1923-cü ilin iyulunda yenidən təşkil olunmuş Xalq Xarici İşlər komissarlığı baxırdı.

İngiltərə 1924-cü ilin fevralın 2-də Sovet İttifaqını hüquqi cəhətdən tanıyıb onunla diplomatik münasibətlər yaratmışdı.

1924-cü ilin fevralın 7-də İtaliya, fevralın 15-də isə Norveç SSRİ-ni hüquqi cəhətdən tanıdığını bildirmişdi. Avstraliya, Yunanıstan, İsveç, Danimarka və Meksika hökumətləri də 1924-cü ildə SSRİ-ni de-yure tanıdıqlarını bəyan etmişdilər. 1924-cü ilin mayında SSRİ ilə Çin arasında qarşılıqlı münasibətlərin ümumi prinsipləri haqqında müqavilə imzalanmışdı. Fransa hökuməti 1924-cü ilin oktyabrın 28-də SSRİ-ni tanıdı və onunla diplomatik münasibətlər yaratdı. 1925-ci ilin yanvarında SSRİ ilə Yaponiya arasında imzalanmış sazişə əsasən iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı, Saxalinin şimalından yapon qoşunları çıxarılmalı, Uzaq Şərqdə yapon sahibkarlarına müəyyən konsessiyalar verilməli idi. Lakin SSRİ bu sazişlə Port Smut sülh müqaviləsinin ləğvinə nail olmadı.

ABŞ SSRİ-ni tanımamaq siyasətini davam etdirirdi. «Diplomatik tanınma» dövründə SSRİ Avropa, Asiya və Afrikanın 12 dövləti ilə diplomatik münasibətlər yaratmışdı və 1925-ci ilin əvvəlində 22 dövlətlə diplomatik əlaqə saxlayırdı.

SSRİ öz təhlükəsizliyi uğrunda mübarizə aparır və böyük dövlətlər arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edirdi. Kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması SSRİ-nin xarici siyasəti qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biri idi. Sülhün qorunmasına səy göstərən Sovet dövləti başqa dövlətlər arasındakı münasibətlərə qarışmırdı, eyni zamanda Qərb dövlətlərinin yaratdığı hərbi-siyasi ittifaqların əleyhinə idi. SSRİ hökuməti belə hesab edirdi ki, Qərb dövlətlərinin yaratdığı hərbi-siyasi ittifaqlar beynəlxalq ziddiyyətlərlə bağlıdır və yeni dünya müharibəsinə aparır. Sovet dövləti müxtəlif hərbi-siyasi ittifaqların ona qarşı yaranmasını da nəzərə alırdı.

SSRİ Qərb dövlətlərinə hücum etməmək və bitərəflik haqqında müqavilələr bağlamağı təklif etdi. 1925-ci ilin dekabrında SSRİ ilə Türkiyə arasında hücum etməmək və bitərəflik haqqında müqavilə imzalandı. 1926-cı ilin aprelində SSRİ ilə Almaniya arasında hücum etməmək və bitərəflik haqqında 5 il müddətinə müqavilə bağlandı. 1926-cı ilin sentyabrında SSRİ ilə Litva arasında, 1927-ci ilin oktyabrında SSRİ ilə İran arasında, 1932-ci ildə SSRİ ilə Finlandiya, Latviya, Estoniya, Polşa və Fransa arasında, 1933-cü ilin sentyabrında isə

SSRİ ilə İtaliya arasında hücum etməmək və bitərəflik haqqında müqavilələr imzalandı. Bu müqavilələrin məzmunu təxminən eyni idi: hücum etməmək, düşmən koalisiyalara qoşulmamaq və tərəflərdən birinin üçüncü dövlətlə müharibəsi zamanı bitərəf qalmaq.

1926-cı ildə SSRİ Yaponiyaya hücum etməmək haqqında müqavilə bağlamağı təklif etmişdi, lakin yapon hökuməti bu məsələni müzakirə etmək istəmədi. İsveç, Norveç və Rumıniya SSRİ ilə belə müqavilələr bağlamaq istəmədi. SSRİ-nin yaratdığı hücum etməmək və bitərəflik haqqında müqavilələr sistemi dövlətlərarası münasibətlərdə dinc yanaşı yaşamaq prinsipinə əsaslanırdı.

SSRİ İngiltərə ilə münasibətlərə xüsusi diqqətlə yanaşırdı. İngiltərə parlamenti 1924-cü ildə imzalanmış Sovet-İngiltərə müqavilələrini təsdiq etmədi. İngiltərə mətbuatı SSRİ əleyhinə təbliğat aparırdı. İngiltərə hökuməti SSRİ-ni Çindəki milli-azadlıq hərəkatına yardım göstərməkdə ittiham edirdi. 1925-ci ildə SSRİ hökuməti dəfələrlə İngiltərəyə mübahisəli məsələləri həll etmək üçün danışıqlara başlamağı təklif etmişdi. İngiltərə isə SSRİ-dən Asiyadakı siyasətini dəyişməyi tələb edirdi.

1926-cı ildə İngiltərə hökuməti SSRİ-ni onun daxili işlərinə qarışmamağa çağırırdı. 1927-ci ilin fevralında İngiltərə hökumətinin SSRİ-yə göndərdiyi notada tələb olunurdu ki, Sovet dövləti Britaniya imperiyasına qarşı təbliğatı və düşmənçiliyi dayandırsın. Fevralın 26-da Sovet hökumətinin göndərdiyi cavab notasında İngiltərənin ittihamlarının əsassız olması və SSRİ-nin mübahisəli məsələləri danışıqlar yolu ilə tənzimləməyə hazır olduğu öz əksini tapdı. Nota mübadiləsindən sonra İngiltərə mətbuatında SSRİ əleyhinə təbliğat genişləndi.

İngiltərə hökumətinin təhriki ilə Çin polisi 1927-ci ilin mayın 6-da Pekindəki sovet səfirliyində, Şanxay və Tyantszindəki sovet konsulluqlarında yoxlamalar aparmışdı. 1927-ci ilin mayında Londonda polis SSRİ-nin ticarət nümayəndəliyinin və «ARKOS» adlı İngiltərə-Sovet səhmdar cəmiyyətinin binalarında bir neçə gün axtarış aparmışdı. 1927-ci ilin mayın 17-də Sovet hökuməti İngiltərəyə etiraz notası göndərirdi. 1927-ci ilin may ayının 24-dən 26-nadək İngiltərə

parlamentinin icma palatasında SSRİ ilə münasibətlər müzakirə olundu. Baş nazir S.Bolduin Sovet dövlətini İngiltərəyə qarşı düşmənçilikdə günahlandırıb onunla diplomatik münasibətləri kəsməyi təklif etdi. Parlament hökumətin təklifi ilə razılaşdı və beləliklə, İngiltərə ilə SSRİ arasında diplomatik münasibətlər kəsildi. 1927-ci ilin iyun ayında Polşadakı Sovet səfiri P.Voykovun öldürülməsi də İngiltərə tərəfindən təşkil olunmuşdu. İngiltərə hökuməti SSRİ ilə Polşa arasında hərbi münaqişəyə ümid edirdi.

SSRİ hökuməti sülhə və dinc yanaşı yaşamağa yönəlmiş siyasətini davam etdirirdi. 1927-ci ilin mayında Parisdə SSRİ və Fransa xarici işlər nazirlərinin görüşündə Fransa nümayəndəsi SSRİ-yə qarşı İngiltərənin siyasətini müdafiə etmədiyini bildirmişdi. Almaniya yaranmış şəraitdən SSRİ ilə iqtisadi əlaqələri genişləndirmək üçün istifadə edirdi. 1927-ci ilin iyun ayında Cenevrədə İngiltərə, Fransa, İtaliya, Belçika və Yaponiyanın xarici işlər nazirlərinin müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə Fransa SSRİ ilə münasibətləri kəsməkdən imtina etdi, Almaniya isə SSRİ-yə qarşı «səlib yürüşün»də iştirak etməyəcəyini bildirdi. Beləliklə, İngiltərənin SSRİ-yə qarşı Qərb dövlətlərinin vahid cəbhəsini yaratmaq cəhdləri nəticəsiz oldu. 1929-cu ilin oktyabrında İngiltərə ilə SSRİ arasında diplomatik münasibətlər bərpa olundu.

1927-ci il aprelin 6-da Fransanın xarici işlər naziri A.Brian ABŞ-a milli siyasət vasitəsi kimi müharibədən imtina etmək haqqında bəyannamə ilə çıxış etməyi təklif etdi. 1927-ci ilin dekabrın 28-də ABŞ-ın dövlət katibi F.Kelloq Fransanın təşəbbüsünü bəyəndiyini bildirdi. 1928-ci ilin aprelində F.Kelloq İngiltərə, Almaniya, İtaliya və Yaponiya xarici işlər nazirlərinə müqavilənin layihəsini göndərirdi. Fransa müqaviləyə mövcud müqavilələr sistemini təsdiq edən və həmin müqavilələrə əməl etməyən dövlətlərə qarşı tədbirlər görülməsini nəzərdə tutan maddələr daxil olunmasını təklif etdi. İngiltərə isə həm bu təklifin əleyhinə çıxdı, həm də müqavilənin Britaniya imperiyasına aid edilməməsini təklif etdi. İngiltərə belə hesab edirdi ki, paktı imzalayan dövlətlər digər müqavilələrə əməl etməyən dövlətlərə qarşı sanksiyalarda iştirak etməyə bilər.

1928-ci ilin mayında Yaponiya, Yeni Zelandiya, Avstraliya, Kanada, Cənubi Afrika İttifaqı və Hindistan ABŞ-ın təklifinə müsbət cavab verdi. 1928-ci ilin iyunun 23-də F.Kelloq 14 ölkənin hökumətinə müqavilənin layihəsini göndərdi. Müqavilə 27 avqust 1928-ci ildə Parisdə imzalandı. Paktı imzalayan dövlətlər milli siyasət vasitəsi kimi müharibədən imtina edirdi. Mübahisəli məsələlər dinc vasitələrlə həll olunmalı idi. Paktı qoşulmaq istəyən dövlətlər üçün açıq idi.

1928-ci ilin avqustun 27-də Fransa hökuməti SSRİ-ni Brian-Kelloq paktına qoşulmağa dəvət etdi. 1928-ci ilin avqustun 31-də Sovet hökuməti paktın mətni ilə bağlı qeydlərini bildirdi. SSRİ pakta tərksilahla bağlı öhdəliyin daxil edilməməsini, paktın yalnız milli siyasət vasitəsi kimi müharibəni qadağan etməsini çatışmayan cəhət kimi qeyd etdi. Sovet hökumətinin fikrincə, hər cür beynəlxalq müharibə, müdaxilə, mühasirə, özgə ərazisinin işğalı kimi hərbi əməliyyatlar qadağan edilməli idi. SSRİ İngiltərə tərəfindən müqaviləyə edilmiş əlavələrlə də razı deyildi. SSRİ tərksilaha müharibənin qarşısını almağın başlıca vasitəsi kimi baxırdı. SSRİ 1928-ci ilin sentyabrın 6-da Brian-Kelloq paktına qoşuldu. Brian-Kelloq paktı 1929-cu ilin iyun ayında qüvvəyə mindi.

1929-cu ilin sentyabrında Fransanın xarici işlər naziri A.Brian Millətlər Cəmiyyətinin iclasında çıxışı zamanı iqtisadi böhranın nəticələrini aradan qaldırmaq üçün Avropa ölkələrinin iştirakı ilə Avropa Federativ İttifaqının yaradılmasını təklif etdi. 1930-cu ilin mayında Fransanın xarici işlər nazirliyi 27 ölkəyə Avropa Federativ İttifaqının yaradılması qaydalarından bəhs edən memorandum göndərdi. SSRİ Millətlər Cəmiyyətinin üzvü olmadığına görə Fransa ona memorandum göndərmədi. SSRİ hökuməti 1930-cu ilin iyununda bildirdi ki, Fransa Avropa Federativ İttifaqını SSRİ-yə qarşı yaradır, onun məqsədi Avropada hegemonluq etmək və qitə dövlətlərinin siyasətinə təsirini artırmaqdır. Fransanın təklif etdiyi «Pan-Avropa» yaratmaq planı Millətlər Cəmiyyətinin Avropa komissiyasına verildi. Lakin ABŞ və İngiltərənin müqaviməti nəticəsində Fransanın planı həyata keçirilmədi.

Dünya iqtisadi böhranı Almaniyada sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətin kəskinləşməsinə səbəb oldu və faşistlərin hakimiyyətə gəlməsinə şərait yaratdı. 1933-cü ilin yanvarın 30-da faşistlərin başçısı A.Hitler Almaniyanın kansleri təyin edildi. Almaniyanın SSRİ-yə qarşı ardıcıl mübarizəsi ABŞ, İngiltərə və Fransanın ona hərtərəfli yardımını təmin etdi. 1933-cü ilin iyununda Almaniya hökuməti Londonda keçirilən iqtisadi məsələlərə həsr olunmuş beynəlxalq konfransa nota göndərərək müstəmləkələrinin qaytarılmasını tələb etdi. 1933-cü ilin iyulunda Almaniya, İtaliya, İngiltərə və Fransa arasında «razılıq və əməkdaşlıq paktı» imzalandı. İtaliyanın təşəbbüsü ilə imzalanmış bu pakta görə onun iştirakçıları Avropa və müstəmləkə məsələlərinə, qarşılıqlı mənafeələrə münasibətdə razılıq və həmrəylik ruhunda əməkdaşlıq etməli və silahlanma sahəsində Almaniyanın hüquq bərabərliyini tanımalı idi. Lakin paktın iştirakçıları arasında çoxsaylı ziddiyyətlər mövcud idi. Fransa, Polşa və Kiçik Antantanın üzvləri Versal sisteminin saxlanmasına, Almaniya və İtaliya isə həmin sistemi ləğv etməyə çalışdılar. Fransa parlamenti təsdiq etmədiyinə görə razılıq və əməkdaşlıq paktı qüvvəyə minmədi. Almaniya hökuməti sazişin təsdiq olunmamasını bəhanə edərək 1933-cü ilin oktyabrın 19-da Millətlər Cəmiyyətindən çıxdı.

1934-cü il yanvarın 26-da Berlinə Almaniya ilə Polşa arasında 10 il müddətinə hücum etməmək və qarşılıqlı anlaşma haqqında bəyannamə imzalandı. SSRİ-yə qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edən Polşa Avropada kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması haqqında danışıqlarda iştirak etmədi. Polşa və Almaniya Pribaltika respublikalarına qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edirdilər. Ona görə 1933-cü ilin dekabrında Polşa SSRİ-nin Şərqi Avropada sülhü birlikdə müdafiə etmək haqqında bəyannamə imzalamaq təklifini qəbul etmədi. 1934-cü ilin martında SSRİ Almaniya Pribaltika respublikalarının müstəqilliyinə hörmət etməyi nəzərdə tutan protokol imzalamağı təklif etdi, lakin Almaniya bu təkliflə razılaşmadı.

30-cu illərin əvvəlində SSRİ-nin beynəlxalq nüfuzu artmışdı. 1933-cü ilin noyabrın 16-da SSRİ ilə ABŞ arasında diplomatik münasibətlər yaradılmışdı. Almaniyada faşistlərin

hakimiyyətə gəlməsi və onların xarici siyasət planları SSRİ ilə yanaşı Fransanı da narahat edirdi. 1933-cü ilin oktyabr-noyabr aylarında Fransanın xarici işlər naziri J.Pol-Bonkur SSRİ-nin Parisdəki səfiri və xarici işlər naziri ilə görüş zamanı alman təcavüzünə qarşı birlikdə mübarizə aparmağı, qarşılıqlı yardım haqqında SSRİ ilə Fransa arasında müqavilə imzalanmasını və SSRİ-nin Millətlər Cəmiyyətinə daxil olmasını təklif etdi. SSRİ hökuməti Fransanın təklifləri ilə razılaşdı.

1933-cü ilin dekabrın 28-də SSRİ Fransaya alman təcavüzünə qarşı mübarizədə qarşılıqlı yardım haqqında regional saziş imzalamağı təklif etdi. Fransa bu təklifə 1934-cü ilin aprelinə münasibət bildirdi. Almanıyanın Şərqi Avropaya müdaxiləsinin genişlənməsi və Polşa ilə hücum etməmək haqqında saziş imzalaması Fransanı narahat edirdi.

Şərqi Avropa Fransanın nüfuz dairəsinə daxil idi. 1934-cü ilin aprelinə Avropada regional kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına dair Fransa hökuməti tərəfindən təklif edilmiş plana görə iki saziş imzalanmalı idi: SSRİ-nin, Almanıyanın, Polşanın, Çexoslovakiyanın, Estonıyanın, Latviyanın, Litvanın və Finlandiyanın iştirakı ilə Şərq paktı; Qarşılıqlı yardım haqqında SSRİ-Fransa müqaviləsi. Şərq paktına görə onu imzalayan ölkələr bir-birinə hücum etməməli və xarici müdaxilə zamanı bir-birinə kömək etməli idi. Sovet-Fransa müqaviləsi ilə SSRİ Fransaya münasibətdə 1925-ci ildə imzalanmış Reyn təminat paktına, Fransa isə SSRİ-yə münasibətdə Şərq paktına əməl etməli idi. Müqavilədə Fransanın Pribaltika ölkələrinə yardımından bəhs edilmirdi.

1934-cü ilin may-iyun aylarında aparılan danışıqlar zamanı SSRİ Fransanın təklifləri ilə razılaşmadığını bildirdi, eyni zamanda Fransanı inandırmağa çalışırdı ki, qarşılıqlı yardım yalnız «qonşu-qonşuya» prinsipi əsasında edilməli deyil. Lakin Polşanın Almanıya ilə əməkdaşlığına mane olmağa çalışan Fransa Pribaltika ölkələrinin təhlükəsizliyinə təminat vermək istəmirdi. 1934-cü ilin iyunun sonunda SSRİ ilə Fransa arasında Şərq paktının layihəsi razılaşdırıldı. Şərq paktı regional qarşılıqlı yardım haqqında müqaviləni və SSRİ ilə Fransa arasında qarşılıqlı yardım müqaviləsini əhatə edirdi. Müqavilələr təsdiq

edildikdən və SSRİ-nin Millətlər Cəmiyyətinə daxil olmasından sonra qüvvəyə minməli idi.

SSRİ Avropada təhlükəsizlik sisteminin Millətlər Cəmiyyətinin köməyi ilə yaradılmasında maraqlı idi. 1934-cü ilin iyulunda Fransa SSRİ-yə Millətlər Cəmiyyətinə daxil olmağı təklif etdi. SSRİ Millətlər Cəmiyyəti şurasının daimi üzvü olmaq şərti ilə Fransanın təklifini qəbul etdi. 1934-cü ilin sentyabrında SSRİ Millətlər Cəmiyyətinə daxil oldu və Cəmiyyətin şurasının daimi üzvü oldu.

SSRİ və Fransa 1934-cü ilin yazında və yayında başqa ölkələrin Şərq paktına münasibətini öyrənməklə məşğul idi. Danışıqlar nəticəsində Çexoslovakiya, Litva, Latviya və Estonıya Şərq paktına qoşulmağa razılaşdılar. Almanıya və Polşa Şərq paktına qoşulmaqdan imtina etdi. 1934-cü ilin iyulunda Fransanın xarici işlər naziri L.Bartu İngiltərə hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün Londonda oldu. İngiltərə Fransanın Şərq paktı ideyasını bəyəndi, lakin bildirdi ki, bu sazişə Almanıya da qoşulmalıdır. İngiltərə Almanıya ilə münasibətləri yaxşılaşdırmağa çalışırdı. Almanıya isə Şərq paktının yaradılmasını istəmirdi.

Şərq paktının imzalanmasına mane olmaq üçün Almanıyanın xüsusi xidmət orqanları tərəfindən «Tevton qılıncı» adlı plan hazırlandı. Plana əsasən 1934-cü ilin oktyabrın 9-da Marseldə L.Bartu və Yuqoslaviya kralı Aleksandr xorvat faşistləri tərəfindən qətlə yetirildi. Qəsdin həyata keçirilməsinə Almanıyanın Parisdəki səfirliyinin hərbi attaşesi Şpeydel rəhbərlik etmişdi.

1934-cü ilin oktyabrından 1935-ci ilin mayınadək Fransa ilə SSRİ arasında qarşılıqlı yardım müqaviləsi ilə bağlı danışıqlar aparılmışdı. 1935-ci ilin mayın 2-də Parisdə SSRİ ilə Fransa arasında 5 il müddətinə qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə imzalandı. 1935-ci ilin mayın 16-da SSRİ ilə Çexoslovakiya arasında qarşılıqlı yardım müqaviləsi bağlandı. Çexoslovakiya Fransanın köməyinə böyük ümidlə yanaşırdı. Ona görə Çexoslovakiyanın təkidi ilə sovet-çex müqaviləsinə belə bir maddə əlavə edilmişdi ki, müqavilə yalnız təcavüz qurbanına Fransanın kömək etdiyi halda qüvvəyə minir.

1935-ci ilin mayın 15-də Fransanın xarici işlər naziri P.Lavalın SSRİ-yə səfəri zamanı imzalanmış bəyanatda deyilirdi ki, tərəflər Avropada kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması üçün səylərini davam etdirəcəklər. Fransa SSRİ ilə müqavilə bağlamaqla həm ölkə ictimaiyyətini sakitləşdirməyə, həm də Almaniya təzyiq etməyə və onunla saziş imzalamağa çalışırdı. Qarşılıqlı yardım haqqında SSRİ-Fransa müqaviləsi 1936-cı ilin fevralında təsdiq edildi. Lakin SSRİ-nin təklif etməsinə baxmayaraq Fransa onunla hərbi saziş imzalamadı.

Versal müqaviləsi Almaniyanın silahlanmasına mane olurdu. Lakin Almaniya həm silahlanır, həm də ümumi hərbi mükəlləfiyyət tətbiq etməyə hazırlaşdı. 1935-ci ilin yanvarında keçirilmiş plebisit nəticəsində Saar vilayəti Almaniya qaytarıldı. Almaniyanın işğalçılıq planları İngiltərə və Fransanı narahat edirdi.

1935-ci ilin fevralında Londonda İngiltərə və Fransanın hökumət başçıların və xarici işlər nazirlərinin görüşü keçirildi. Danışıqlardan sonra nəşr olunmuş birgə bəyannamədə Almaniya ilə əməkdaşlığın əhəmiyyətindən və zəruriliyindən bəhs edilirdi. İngiltərə və Fransa Versal müqaviləsinin ləğvinə razı idi, lakin əvəzində Almaniya Millətlər Cəmiyyətinə qayıtmalı və onlarla hücum etməmək haqqında müqavilə bağlamalı idi. Eyni zamanda qarşılıqlı yardım haqqında İngiltərə, Fransa, Almaniya və İtaliyanın iştirakı ilə müqavilə imzalanmalı idi.

1935-ci ilin martın 9-da Almaniya hökumətinin hərbi-hava qüvvələri yaratmaq haqqında qərarına İngiltərə və Fransa etiraz etmədi. 1935-ci ilin martın 16-da Almaniya hökuməti sıralarında 600 min əsgər və zabıt olan 36 diviziya həcmində ümumi hərbi mükəlləfiyyət əsasında silahlı qüvvələrin bərpası haqqında qərar qəbul etdi. İngiltərə və Fransa Versal müqaviləsinin hərbi maddələrinin Almaniya tərəfindən ləğv edilməsinə mane olmaq niyyətində deyildi. Almaniyanın birtərəfli hərəkətlərinə etiraz edən İngiltərə hökuməti xarici işlər naziri C.Saymonu və mətbuata nəzarət edən A.İdeni danışıqlar aparmaq üçün Berlinə göndərirdi. İngiltərə hökuməti eyni zamanda Almaniya təzyiq göstərmək məqsədilə Almaniya qayıtdıqdan sonra A.İdeni danışıqlar aparmaq üçün Moskvaya göndərmişdi.

İngiltərə-Almaniya danışıqları 23-26 mart 1935-ci ildə aparılmışdı. Almaniyanın kansleri A.Hitler bildirdi ki, silahlı qüvvələr «sovet təhlükəsi»nə qarşı yaradılır, eyni zamanda hərbi aviasiya və artilleriya qüvvələri yaradacaq. Almaniya qarşılıqlı yardım haqqında regional sazişlərin bağlanmasının əleyhinə və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə imzalamağa dair Fransa-SSRİ danışıqlarından narahat idi. Danışıqlar zamanı Almaniya müstəmləkələrin və Avropada ondan alınmış ərazilərin qaytarılmasını, əhalisi alman dilində danışan bir sıra ərazilərin Almaniya verilməsini tələb etdi. İngiltərənin xarici işlər naziri C.Saymon A.Hitlerin tələbləri ilə razılaşmadı, eyni zamanda SSRİ-yə qarşı mübarizədə iki ölkənin əməkdaşlığının və Almaniyanın tələblərinin müzakirəsinin mümkünlüyünü bildirdi.

1935-ci ilin martın 28-də A.İden SSRİ-yə səfər zamanı İngiltərənin təcavüzkarı şümləndirmək siyasətinə bəraət qazandırmağa çalışdı. SSRİ rəhbərləri ilə görüş zamanı A.İden Versal müqaviləsinin ləğv edilməsinin zəruriliyindən, Almaniyanın silahlanmaq hüququnun tanınmasından bəhs etmiş və Almaniyanın müharibəyə hazırlaşması haqqında Sovet hökumətinin iddialarının əsassızlığını sübut etməyə cəhd etmişdi. İ.Stalin və M.Litvinov A.İdenə bildirdilər ki, Almaniya müharibəyə hazırlaşır və onun silahlanmasına mane olmaq üçün ciddi tədbirlər həyata keçirilməlidir. SSRİ rəhbərləri A.İdenə izah etdilər ki, Almaniya birinci dünya müharibəsində məğlubiyyətin qisasını almaq və Avropada hegemonluq etmək niyyətindədir, həm də Almaniyanın müharibəyə hansı ölkədən başlayacağını müəyyənləşdirmək çətindir. İ.Stalin bildirdi ki, Almaniya sovet ordusunun gücünü nəzərə alıb əvvəlcə SSRİ-yə hücum etməyəcək. A.İden bildirdi ki, Almaniyanı Millətlər Cəmiyyətinə qaytarmaq üçün onu güzəştlərlə şümləndirmək lazımdır. SSRİ Almaniya güzəşt etməyin əleyhinə çıxdı. İngiltərənin nümayəndəsi Avropada təhlükəsizliyi təmin etmək üçün regional sazişlərin bağlanmasına etiraz etmədiyini bildirdi. Danışıqlardan sonra imzalanmış bəyanatda deyilirdi ki, kollektiv təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində SSRİ ilə İngiltərənin əməkdaşlığı bu istiqamətdə beynəlxalq səylərin fəallaşması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əslində ölkə ictimaiyyətini sakitləş-

dirməyə çalışan İngiltərə hökuməti kollektiv təhlükəsizlik uğrunda mübarizədə iştirak etmək niyyətində deyildi və təcavüzkarı şirnikləndirmək siyasətini davam etdirirdi.

Versal müqaviləsinin hərbi maddələrinin Almaniya tərəfindən ləğv edilməsi İngiltərə, Fransa və İtaliyanın hökumət başçıların və xarici işlər nazirlərinin İtaliyanın Strez şəhərində keçirilən konfransında və Millətlər Cəmiyyətinin şurasının fəvqəladə iclasında müzakirə edildi. Strez konfransında qəbul olunmuş bəyanatda iştirakçı dövlətlərin Almanıyanın Versal müqaviləsindən birtərəfli qaydada çıxmasına etirazı öz əksini tapdı. Millətlər Cəmiyyətinin şurasında qəbul olunmuş qətnəmədə Almanıyanın Versal müqaviləsinin hərbi maddələrindən imtina etməsi tənqid edildi; Almaniya qarşı sanksiyaların tətbiq edilməsi ilə bağlı müzakirələr isə nəticəsiz oldu. SSRİ-nin nümayəndəsi şuranın iclasında bildirdi ki, hər bir dövlət öz təhlükəsizliyini müxtəlif vasitələrlə təmin etmək hüququna malikdir, lakin Almaniya başqa ölkələri işğal etmək üçün silahlanır. SSRİ çalışdı ki, Millətlər Cəmiyyətinin üzvləri kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasında iştirak etsin.

Almaniya quru qoşunları və hərbi aviasiya ilə yanaşı həm də hərbi donanma yaratmağa çalışdı. Bu məqsədlə Almaniya İngiltərə ilə danışıqlar apardı və 1935-ci ilin iyunun 18-də onların arasında nota mübadiləsi yolu ilə hərbi-dəniz sazişi imzalandı. Sazişə görə Almaniya İngiltərənin hərbi donanmasının 35%-i həcmində hərbi donanma yaratmalı idi. Almaniya İngiltərənin sualtı donanmasının 45%-i həcmində sualtı donanma yaratmaq imkanı qazandı.

İngiltərədə bəzi siyasi dairələr bu sazişi narazılıqla qarşıladılar. U.Çörçill İngiltərənin Almaniya ilə imzaladığı hərbi-dəniz sazişini «böyük siyasi səhv» adlandırmışdı. 1935-ci ilin iyulunda Londonda SSRİ-nin səfiri ilə görüş zamanı U.Çörçill bildirmişdi ki, Almaniya əvvəlcə SSRİ-yə hücum etməyəcək. SSRİ və Fransa İngiltərə ilə Almaniya arasında imzalanmış sazişə qarşı çıxış etdilər, çünki bu saziş Avropada qüvvə nisbətinin dəyişməsinə və Fransanın mövqeyinin zəifləməsinə səbəb oldu.

Avropada beynəlxalq vəziyyətə İtaliyanın xarici siyasəti böyük təsir göstərirdi. İtaliya Afrikada, Balkan yarımadasında və

Dunay hövzəsində ərazilər ələ keçirməyə çalışdı. Afrikada İtaliyanın diqqəti Həbəşistana yönəlmişdi. Həbəşistan Aralıq dənizindən Hind okeanına aparan dəniz yolunun üzərində əlverişli strateji mövqeyə malik idi. İtaliya hökuməti Həbəşistanı işğal etmək planını 1925-ci ildə hazırlamışdı. İtaliyanın Həbəşistanı dinc yolla müstəmləkəyə çevirmək cəhdi nəticəsiz oldu. Danışıqlar nəticəsində İtaliya hökuməti öyrəndi ki, İngiltərə və Fransa Həbəşistanın işğalına etiraz etmir.

1935-ci ilin fevralında İtaliya ilə Fransa arasında onların Afrikada müstəmləkələrinin sərhədinin dəqiqləşdirilməsi haqqında saziş imzalandı. Fransa Somali ərazisinin bir hissəsini İtaliyaya verdi və Həbəşistana olan iddialarından imtina etdi. ABŞ İtaliya-Həbəşistan münaqişəsinə qarışmaq niyyətində deyildi. 1935-ci ilin iyulunda Həbəşistanın diplomatik yardım xahişinə cavab kimi ABŞ Həbəşistana Millətlər Cəmiyyətinə müraciət etməsini tövsiyə etdi. 1935-ci ilin oktyabrın 3-də İtaliya Həbəşistana qarşı müharibəyə başladı. Oktyabrın 5-də ABŞ hökuməti Həbəşistana silah ixracını qadağan etdi.

İtaliyanın Həbəşistana hücumu beynəlxalq birliyin narazılığına səbəb oldu. 1935-ci ilin oktyabrın 7-də Millətlər Cəmiyyəti İtaliyanı təcavüzkar elan etdi və ona qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq etdi. ABŞ və Almaniya bu sanksiyalara qoşulmadı, bu ölkələrdən İtaliyaya məhsul ixracı artdı. İngiltərə İtaliyanın Süveyş kanalından istifadə etməsinə mane olmadı. İngiltərə və Fransa hesab edirdi ki, İtaliyaya qarşı hərbi sanksiyaların tətbiqi münaqişənin genişlənməsinə səbəb olacaq. SSRİ Həbəşistanın müdafiə edilməsini və İtaliyaya qarşı hərbi sanksiyaların tətbiq olunmasını tələb etdi. 1936-cı ilin mayında İtaliya Həbəşistanın işğalını başa çatdırdı. 1936-cı ilin iyulunda Millətlər Cəmiyyəti İtaliyaya qarşı tətbiq olunmuş iqtisadi sanksiyaları ləğv etdi.

1936-cı ilin martın 7-də Almaniya Reyn silahsız zonasına 30 min nəfərdən ibarət ordu göndərdi və Versal müqaviləsinin Reyn silahsız zonası ilə bağlı maddələrindən imtina etdi. Martın 7-də Almanıyanın xarici işlər naziri fon Neyrat Bərində İngiltərə, Fransa, Belçika və İtaliyanın səfirlərinə bildirdi ki, Almaniya daha Lokarno sazişlərinə əməl etməyəcək. Almanıyanın hərəkə-

ti Fransanı narahat etdi. Fransa bu məsələyə Millətlər Cəmiyyətinin, İngiltərə və İtaliyanın münasibətini öyrənməyə çalışdı. İngiltərə Almaniyaya qarşı sanksiya tətbiq edilməsinin əleyhinə idi və qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq üçün onunla danışıqlara başlamağı təklif etdi. 1936-cı ilin martın 14-də Londonda Millətlər Cəmiyyətinin şurasının iclası keçirildi. İngiltərə və Fransa Reyn zonasına Almaniyanın qoşun göndərməsinə etirazını bildirdi. SSRİ isə alman təcavüzkarlığının qarşısının alınmasını, beynəlxalq müqavilələrə əməl olunmasını tələb etdi. SSRİ-nin nümayəndəsi bildirdi ki, Reyn zonasının işğalı Avropada Almaniyanın hegemonluğunu təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərdən biridir. Millətlər Cəmiyyətinin şurasının 1936-cı ilin martın 19-da qəbul olunmuş qətnaməsində Almaniyanın Versal müqaviləsini və Lokarno sazişlərini pozması qeyd edildi, lakin Almaniyaya qarşı sanksiya tətbiq edilmədi. Mövqeyi möhkəmlənən Almaniya yeni təcavüz aksiyalarına hazırlaşmağa başladı.

Qərb dövlətlərinin təcavüzkarı şirnikləndirmək siyasəti İspaniyada vətəndaş müharibəsi və xarici hərbi müdaxilə zamanı özünü daha aydın şəkildə göstərdi. 1936-cı ilin fevralında İspaniyada parlamente seçkilərdə Xalq Cəbhəsi qalib gəlmiş və respublika hökuməti sülhsevər xarici siyasət və demokratik dəyişikliklər həyata keçirməyə başlamışdı. İspaniyanın siyasi həyatındakı dəyişikliklər əksinqilabın və Qərb dövlətlərinin ciddi müqaviməti ilə rastlaşdı. Xalq Cəbhəsi hökumətinə qarşı İngiltərə və Fransanın köməyi ilə silahlı qiyam hazırlandı. Qiyam 1936-cı ilin iyulun 18-də başlandı və qısa müddət ərzində bütün ölkə ərazisinə yayıldı. 1936-cı ilin avqustunda Almaniya və İtaliya İspaniya respublikasına qarşı hərbi əməliyyatlara başladılar. Faşist dövlətlərinin məqsədi İspaniyada strateji dəniz yollarına nəzarət etmək, Fransanı mühasirəyə almaq idi. İtaliya İspaniyaya 250 min, Almaniya isə 50 min nəfərlik qoşun göndərmişdi. 1936-cı ilin noyabrında Almaniya İspaniyaya 100 təyyarəsi və 4500 nəfər heyəti ilə birlikdə «Kondor» adlı aviasiya körpüsü göndərilmişdi.

İngiltərə və Fransa Pireney yarımadasının İtaliya və Almaniyanın nəzarətinə keçməsinin əleyhinə idi, İspaniyada

respublika hökumətinin fəaliyyəti İngiltərə və Fransanın mənafeyinə uyğun deyildi və onlar respublika hökumətinə yardım etmirdilər. İngiltərənin «İspan işləri»-nə qarışmamaq haqqında təklifini Fransa müdafiə etdi. Fransa 1936-cı ilin iyulunda öz ərazisindən İspaniyaya silah aparılmasını qadağan etmiş və İspaniya ilə sərhədi bağlamışdı. 1936-cı ilin avqustunda Parisdə 27 dövlətin nümayəndələri İspaniyanın işlərinə qarışmamaq haqqında saziş imzaladılar. Sazişin icrasına nəzarət etmək üçün lord Plimutun başçılığı ilə «İspaniya işlərinə qarışmamaq komitəsi» yaradıldı. Komitə 1936-cı ilin sentyabrında Londonda fəaliyyətə başladı.

İngiltərə və Fransadan İspan qiyamçılarına gizli şəkildə hərbi yardım göndərilirdi. İngiltərə donanması İspaniya sahillərini mühasirəyə almışdı. İngiltərə bankları F.Frankoya 1 milyon funt sterlinq məbləğində kredit vermişdi. 1937-ci ilin yanvarında ABŞ konqresi bitərəflik haqqında qanunu İspaniyaya şamil etdi. SSRİ İspaniya respublikasını müdafiə etməyi, Almaniya və İtaliyanın İspaniyaya qarşı hərbi müdaxiləsinin dayandırılmasını tələb edirdi. Lakin İspaniya işlərinə qarışmamaq komitəsi Almaniya və İtaliyanın İspaniyaya qarşı hərbi müdaxiləsinin qarşısını almaq iqtidarında deyildi. SSRİ komitənin üzvü idi. 1936-cı ilin oktyabrında SSRİ bildirdi ki, komitənin mövqeyini nəzərə alaraq daha İspaniyanın daxili işlərinə qarışmamaq haqqında sazişə əməl etməyəcək və İspaniya respublikasına hərtərəfli yardım göstərəcək. SSRİ İspaniyaya 85 milyon dollar kredit verdi, respublika ordusuna kömək etmək üçün 3000 hərbi mütəxəssis göndərdi. Dünyanın 54 ölkəsindən 50 min nəfər adam könüllü şəkildə İspaniyaya gəlib respublikasının tərəfində qiyamçılara qarşı müharibədə iştirak edirdilər. Lakin müharibədə qüvvə nisbəti qiyamçıların və xarici müdaxiləçilərin tərəfində idi. 1939-cu ilin fevralında İngiltərə və Fransa Franko hökumətini de-yure tanıdılar. 1939-cu ilin martın 6-da respublika hökuməti öz fəaliyyətini dayandırdı. Martın 28-də qiyamçılar Madriddə daxil oldu. İspaniya Franko diktaturası tərəfindən idarə edilməyə başladı.

1936-cı ilin oktyabrın 25-də Berlində Almaniya ilə İtaliya arasında «Berlin-Roma oxu» adlı saziş imzalandı. Almaniya

Həbəşistanın İtaliya tərəfindən işğalını tanıdı, Dunay hövzəsində və Balkan yarımadasında tərəflərin iqtisadi mənafeləri razılaşıldı. Almaniya və İtaliya İspaniyada qiyamçılara yardımı artırılmalı idi. 1936-cı ilin noyabrın 25-də Berlinə Almaniya ilə Yaponiya arasında 5 il müddətinə «Antikomintern paktı» imzalandı. Tərəflər Kommunist Beynəlmiləlinin fəaliyyəti haqqında bir-birinə məlumat verməli, ona qarşı birlikdə mübarizə aparmalı, SSRİ ilə bu pakta zidd olan saziş bağlamamalı idi. 1937-ci ilin noyabrında İtaliya Millətlər Cəmiyyətindən çıxdı və «Antikomintern paktı»na qoşuldu.

30-cü illərin ikinci yarısında Avropada vəziyyətin gərginləşməsi Almaniyanın xarici siyasət fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı idi. Xarici siyasətinin məqsədlərini həyata keçirmək üçün Almaniya diplomatiya ilə yanaşı hərbi qüvvədən də istifadə edirdi. Reyn zonasında ordu yerləşdirildikdən sonra Almaniya diqqətini Avstriyaya yönəlmişdi. Almaniya yaxşı bilirdi ki, onun xarici siyasət planlarının həyata keçirilməsinə mane olan əsas dövlət SSRİ-dir. Ona görə «Antikomintern paktı»nı möhkəmləndirməyə, SSRİ-nin Fransa və İngiltərə ilə birlikdə Almaniya qarşı birləşməsinə mane olmağa çalışdı. Almaniya İngiltərəni inandırmağa çalışdı ki, onunla sülh və dostluq şəraitində yaşamaq istəyir, yalnız SSRİ-yə qarşı mübarizə aparır. Almaniya çalışdı ki, İngiltərə ilə Fransa onun Mərkəzi və Şərqi Avropada sərbəst fəaliyyətinə mane olmasın. Almaniyanı şərqlə yönəltməklə İngiltərə özünü alman təcavüzündən qorumaq niyyətində idi. İngiltərə və Fransa kimi, ABŞ-ın da Avropada siyasəti Almaniyanın şümləndirilməsinə yönəlmişdi. Bu işdə ABŞ-ın siyasəti böyük rol oynadı. Avropa ölkələri arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsində maraqlı olan ABŞ Almaniyanın SSRİ-yə daha tez hücum etməsinə çalışdı.

ABŞ-da bitərəflik haqqında birinci qanun 1935-ci ilin avqustunda qəbul edildi. Qanuna görə ABŞ-dan müharibə edən ölkələrə silah və hərbi ləvazimat ixracı qadağan idi, qanunu pozanlar 10 min dollar cərimə və ya 5 il həbs edilməli idi. Bu qanun 6 ay müddətinə qəbul edilmişdi. 1936-cı ilin fevralında bitərəflik haqqında qanun konqresdə yenidən müzakirə edildi. Konqres qanunun müharibə aparan ölkələrə silah ixracını

qadağan edən maddəsinin fəaliyyət müddətini 1937-ci ilin mayın 1-nə qədər artırdı və qanuna üç əlavə edildi: 1. Artıq başlanmış olan müharibəyə qoşulan ölkələrə silah ixracının qadağan edilməsi; 2. Müharibə edən ölkələrə kredit verilməsinin qadağan edilməsi; 3. Amerikadan kənarda yerləşən hər hansı bir dövlətin Latin Amerikasına hücumu zamanı bu qanun tətbiq edilməməli idi.

1937-ci ilin yazında bitərəflik haqqında qanunun fəaliyyət müddəti başa çatdı. Konqresə bitərəfliyə dair yeni qanun layihəsi təqdim olundu. 1937-ci ilin mayında bitərəflik haqqında müddətsiz qanun qüvvəyə mindi. Müharibə edən ölkələrə silah ixracı və kredit verilməsi qadağan idi. ABŞ vətəndaşlarının müharibə edən ölkələrin gəmilərindən istifadə etməsinə icazə verilmirdi. Lakin yeni qanunda bir sıra yeniliklər var idi ki, bu əslində bitərəflikdən geri çəkilməyi göstərirdi. Belə ki, yeni qanunda müharibə edən ölkələrlə silah istisna olmaqla qalan məhsullarla ticarətə icazə verilirdi. Bu ticarət «keş end kerri» prinsipi əsasında həyata keçirilməli idi. Bu prinsipə görə müharibə edən ölkələr ABŞ-dan aldığı malların pulunu nəqd ödəməli və öz gəmilərində aparmalı idi. Qanunun bu maddəsi iki il müddətinə qüvvədə olmalı idi.

1937-ci ilin noyabrında İngiltərə hökuməti Almaniya ilə saziş imkanlarını müəyyənləşdirmək üçün lord Qalifaksı Berlinə göndərdi. A.Hitlərlə görüş zamanı lord Qalifaks bildirdi ki, Almaniya Britaniya imperiyasının bütövlüyünə hörmət etməli və İngiltərə ilə saziş imzalamalıdır, bu halda İngiltərə Almaniyanın Mərkəzi və Şərqi Avropada sərbəst fəaliyyətinə mane olmayacaq. Lord Qalifaks bildirdi ki, Almaniya öz məqsədlərinə yalnız siyasi vasitələrlə nail olmağa çalışmalıdır. 1937-ci ilin noyabrın sonunda Londonda İngiltərə-Fransa danışıqları zamanı tərəflər alman təcavüzünə qarşı Avstriyaya kömək etməyəcəklərini bildirdilər. 1938-ci ilin martın 10-da Londonda lord Qalifaks Almaniyanın səfiri Ribbentropə bildirdi ki, İngiltərə Avstriyanın Almaniya tərəfindən işğalına etiraz etmir.

1938-ci ilin martın 12-də alman ordusu Avstriya ərazisinə daxil oldu, martın 13-də Avstriyanın Almaniya birləşdirilməsi elan edildi. ABŞ, İngiltərə və Fransa əvvəlcə Almaniyanın hərə-

kətinə etiraz etdilər, sonra isə Avstriyanın ilhaqını tanıdılar. Yalnız SSRİ təcavüzə qarşı mübarizədə Avstriyaya kömək etməyə hazır idi. SSRİ hesab edirdi ki, Avstriyanın müstəqilliyinin qorunması Avropada sülhün müdafiəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Almaniya Polşanın «Antikomintern paktı»na qoşulmasına çalışırdı. 1938-ci ilin yanvarında Polşanın xarici işlər naziri bildirdi ki, SSRİ-yə qarşı mübarizədə Almaniya ilə əməkdaşlığa hazırdır. Almaniya və Polşa Litvanı işğal edib öz aralarında bölmək istəyirdilər. SSRİ-nin mövqeyi Almaniya və Polşanın Litvaya hücumunun qarşısını aldı. 1938-ci ilin martın 16-da SSRİ hökuməti Polşaya xəbərdarlıq etdi və Polşanın Litvaya hücumu zamanı bitərəf qalmayacağını bildirdi.

Çexoslovakiyanın işğalı Almaniyanın xarici siyasət planlarında əsas vəzifələrdən biri idi. Bu vəzifənin hərbi yolla icrası Çexoslovakiyanın güclü ordu yaratması ilə bağlı çətin idi. Ona görə Almaniya əvvəlcə Çexoslovakiyanın beynəlxalq təcridinə nail olmaq və Çexoslovakiya ərazisinin bir hissəsini ələ keçirmək üçün diplomatiyanın imkanlarından geniş istifadə etdi. Almaniya Çexoslovakiyanın qarşılıqlı yardım haqqında SSRİ və Fransa ilə bağladığı müqavilələrdən imtina etməsinə çalışırdı. Almaniya ilk növbədə Çexoslovakiyanın Sudet vilayətini ələ keçirmək niyyətində idi. Almaniya ilə sərhəddə yerləşən Sudet vilayətində yaşayan əhəlinin əksəriyyətini almanlar təşkil edirdi. Almaniya hesab edirdi ki, İngiltərə və Fransa Çexoslovakiyanın işğalına mane olmayacaq. 1938-ci ilin martın 22-də İngiltərə hökuməti bəyan etdi ki, Fransa Çexoslovakiyaya kömək məqsədilə müharibəyə qoşulsa ona yardım etməyəcək. Eyni zamanda, İngiltərə hökuməti martın 24-də bildirdi ki, Mərkəzi Avropada Almaniyanın təcavüzkarlığı nəticəsində başlanmış müharibəyə dərhal İngiltərə də qoşula bilər. İngiltərə bu bəyanatla Almaniya təzyiq göstərirdi. İngiltərə hesab edirdi ki, Çexoslovakiyadan sonra Almaniya dərhal SSRİ-yə hücum edəcək. Almaniya isə SSRİ-yə yalnız İngiltərənin işğalından sonra hücum etmək fikrində idi. Lakin İngiltərəni çaşdırmaq üçün Almaniya SSRİ-yə qarşı geniş təbliğat aparırdı.

Fransa Çexoslovakiyaya kömək etmək niyyətində deyildi. 1938-ci ilin aprelin 10-da Fransada E.Daladyenin başçılığı ilə qurulmuş yeni hökumət Almaniya ilə əməkdaşlıq tərəfdarı idi. Fransa bildirdi ki, Çexoslovakiyaya xarici müdaxilə zamanı əvvəlcə İngiltərə yardım etməlidir. Beləliklə, Almaniya ilə saziş bağlamağa çalışan İngiltərə və Fransa Çexoslovakiyaya münasibətdə eyni mövqedən çıxış edirdilər.

İngiltərə və Fransadan fərqli olaraq SSRİ Çexoslovakiyaya yardım etməyə hazır idi. 1938-ci ilin mayında Cenevrədə Fransanın xarici işlər naziri J.Bonne ilə görüş zamanı SSRİ-nin xarici işlər komissarı M.Litvinov təklif etdi ki, SSRİ, Fransa və Çexoslovakiya baş qərargahları Çexoslovakiyaya kömək etmək üçün tədbirlər planı hazırlasınlar. Fransanın nümayəndəsi bu təklifə münasibət bildirmədi.

Almaniya Çexoslovakiya ilə sərhəddə qoşunlarının sayını artırmışdı. Ona görə də 1938-ci ilin mayın sonunda Çexoslovakiya hökuməti qismən səfərbərlik elan etmişdi. İngiltərə və Fransa Çexoslovakiyadan səfərbərliyi ləğv etməyi və «Sudet problemi»nin dinc yolla həllinə çalışdığı tələb edirdi. İngiltərə alman təcavüzünə qarşı mübarizədə Çexoslovakiyaya kömək etmək niyyətində deyildi, eyni zamanda Çexoslovakiyanın Fransa və SSRİ ilə bağladığı qarşılıqlı yardım haqqında müqavilələrin ləğv edilməsinə çalışırdı. 1938-ci ilin iyulun 20-də Fransanın xarici işlər naziri J.Bonne Çexoslovakiyanın Parisdəki səfirinə bildirdi ki, «Fransa Sudetə görə Almaniya ilə müharibə etməyəcək».

ABŞ «Sudet məsələsi»ndə İngiltərə və Fransa ilə eyni mövqedən çıxış edirdi. ABŞ hesab edirdi ki, «Sudet məsələsi» Brian-Kelloq paktının prinsipləri əsasında həll edilməlidir. Ona görə ABŞ İngiltərənin Almaniya ilə sazişə nail olmaq cəhdlərinə tərəfdar idi.

1938-ci ilin sentyabrın əvvəlində alman ordusunun Çexoslovakiyaya hücum etmək üçün hazır vəziyyətə gətirilməsi İngiltərə və Fransanı narahat etdi. Onlar bir tərəfdən SSRİ-nin Çexoslovakiyaya yardım etməsinə mane olur, digər tərəfdən, Çexoslovakiya hökumətinə təzyiq edirdilər ki, Sudet vilayətini Almaniya versin. «Sudet məsələsi»ni həll etmək üçün İngil-

tərə beynəlxalq konfrans keçirilməsini təklif etdi. 1938-ci ilin sentyabrın 13-də Fransa hökuməti İngiltərənin təklifi ilə razılaşdı. 1938-ci ilin sentyabrın 15-də İngiltərənin baş naziri N.Çemberlenin Bertexsqadendə A.Hitlerlə görüşü oldu. N.Çemberlen bildirdi ki, Sudet vilayətinin Almaniya birləşdirilməsinə etiraz etmir. 1938-ci ilin sentyabrın 18-də İngiltərə və Fransa baş nazirlərinin Londonda görüşü zamanı Fransa Sudet vilayətinin Almaniya verilməsinə razı olduğunu bildirdi. 1938-ci ilin sentyabrın 19-da İngiltərə və Fransanın Çexoslovakiya hökumətinə göndərdiyi notada Sudet vilayətinin Almaniya verilməsi tələb edilirdi, Çexoslovakiya həm də SSRİ və Fransa ilə bağladığı qarşılıqlı yardım müqavilələrindən imtina etməli idi.

Qərb ölkələrindən fərqli olaraq SSRİ həm Millətlər Cəmiyyətinin üzvü kimi, həm də fərdi qaydada Çexoslovakiyaya kömək etməyə hazır idi. 1938-ci ilin sentyabrında SSRİ Millətlər Cəmiyyətinin sessiyasında Almaniya qarşı İngiltərə və Fransaya birlikdə mübarizə aparmağı təklif etdi, lakin onlar bu təkliflə razılaşmadı. SSRİ-ni həm də Polşa hökumətinin siyasəti narahat edirdi.

Polşa Almaniyanın köməyi ilə Çexoslovakiyanın Təşin əyalətini işğal etmək niyyətində idi. Polşa Ukraynanı və Slovakiyanı işğal etmək planları hazırlamışdı, ona görə SSRİ-nin Çexoslovakiyaya yardım etməsinin əleyhinə idi. 1938-ci ilin sentyabrın 19-da Polşa hökuməti bildirdi ki, Çexoslovakiyaya qarşı müharibədə Almaniya ilə birlikdə iştirak etməyə hazırdır. 1938-ci ilin sentyabrın 23-də SSRİ hökuməti bildirdi ki, Polşa ordusunun Çexoslovakiyaya hücumunu təcavüz kimi qiymətləndirib onunla bağladığı hücum etməmək haqqında müqaviləni ləğv edəcək. Polşa kimi Rumıniya da SSRİ-nin Çexoslovakiyaya yardım etməsini istəmirdi. 1938-ci ilin sentyabrın 25-də Rumıniya bildirdi ki, sovet qoşunlarını öz ərazisinə buraxmayacaq.

İngiltərə və Fransanın təzyiqi ilə Çexoslovakiya Almaniyanın tələblərini qəbul etməyə razılaşdı. 1938-ci ilin sentyabrın 22-də N.Çemberlenin Qodesberqdə A.Hitlerlə yeni görüşü oldu. Görüş zamanı N.Çemberlen bildirdi ki, Çexoslovakiya Sudet vilayətinin Almaniya ilə birləşməsinə razıdır. 1938-ci ilin 29-30 sentyabrında Münhendə Almaniya, İtaliya, Fransa və İngiltərənin

baş nazirlərinin iştirakı ilə konfrans keçirildi. Konfransın qərarı ilə Çexoslovakiyanın Sudet vilayəti Almaniya verildi. ABŞ Münhen konfransının qərarını bəyəndi və İngiltərənin baş naziri N.Çemberlenə təbrik teleqramı göndərdi. Konfransdan sonra A.Hitlerlə görüşən N.Çemberlen hücum etməmək haqqında bəyannamə imzalamağı təklif etdi. Sentyabrın 30-da Almaniya ilə İngiltərə arasında hücum etməmək və məsləhətləşmələr haqqında bəyannamə imzalandı. Lakin Almaniya bu bəyannaməyə əməl etmək niyyətində deyildi. Almaniya İngiltərə və Fransaya qarşı müharibəyə hazırlaşmaq məqsədilə Almaniya-Yaponiya-İtaliya ittifaqını bağlamaq haqqında İtaliya ilə danışıqlar aparırdı. Münhen sövdələşməsi həm də SSRİ-yə qarşı yönəlmişdi. ABŞ, İngiltərə və Fransa hesab edirdi ki, Almaniya Çexoslovakiyadan sonra Ukraynaya hücum edəcək. Münhen sövdələşməsi nəticəsində Kiçik Antanta öz fəaliyyətini dayandırdı, qarşılıqlı yardım haqqında Fransa-SSRİ müqaviləsi öz əhəmiyyətini itirdi. 1938-ci ilin dekabrında Parisdə Almaniya ilə Fransa arasında hücum etməmək haqqında müqavilə imzalandı.

Münhen konfransından sonra Almaniya SSRİ-yə qarşı müharibə planı hazırlamağa başladı və Polşa hökuməti ilə danışıqları davam etdirdi. Almaniya SSRİ-yə qarşı mübarizədə Polşaya böyük yardım vəd etdi. Çexoslovakiyanın Təşin əyaləti Polşa ordusu tərəfindən işğal edildi. 1938-ci ilin oktyabrın 24-də Almaniyanın xarici işlər naziri Ribbentrop Polşa hökumətinə iki-tərəfli münasibətlərin ümumi tənzimlənməsi haqqında danışıqlara başlamağı təklif etdi. Təklifə əsasən Qdansk şəhəri Almaniya verilməli, alman qoşunlarını və hərbi texnikasını sovet sərhədinə daşımaq üçün Polşa ərazisində Almaniyanın şose və dəmir yolları çəkməsinə icazə verilməli, hücum etməmək və qarşılıqlı anlaşma haqqında Almaniya-Polşa bəyannaməsinin müddəti 25 il artırılmalı idi. Bu əməkdaşlıq planı əslində Polşanın Almaniya tabe edilməsinə yönəlmişdi. Polşa hökuməti SSRİ-yə qarşı mübarizədə Almaniya ilə əməkdaşlığa hazır idi, lakin Almaniya asılı vəziyyətə düşmək istəmirdi. Polşa Almaniyanın Ukraynaya olan iddialarının əleyhinə idi. 1939-cu ilin yanvarında Polşa hökuməti Almaniya bir neçə dəfə Ukraynanı işğal edib Qara dənizə çıxmaq niyyətində oldu.

ğunu bildirmişdi. Almaniya isə Çexoslovakiyadan sonra Polşanı işğal etməyə hazırlaşdı.

1939-cu ilin martın 15-də alman ordusu Çexoslovakiya ərazisinə daxil oldu, martın 16-da Bohemiya və Moraviya protektorat hüququnda Almaniyanın tərkibinə daxil edildi. Qərb ölkələri Almaniyanın hərəkətinə öz etirazlarını bildirdilər. SSRİ Almaniyanın hərəkətini təcavüzkarlıq kimi qiymətləndirdi və Çexiya ilə Slovakiyanın üçüncü reyxin tərkibinə qatılmasını tanımadığını bildirdi.

1939-cu ilin martın 22-də Almaniya ilə Litva arasında imzalanmış sazişə görə Litvanın Klapeyda limanı Almaniyaya verildi. 1939-cu ilin aprelində İtaliya ordusu Albaniyanı işğal etdi. 1939-cu ilin aprel 14-də Albaniya İtaliya krallığının tərkibinə daxil edildi. 1939-cu ilin aprel 11-də A.Hitler Polşa üzərinə hücum planını («Ağ plan») təsdiq etdi. Almaniyanın böyük geosiyasi planlarının həyata keçirilməsi yolunda əsas maneə SSRİ idi, bu Almaniya ilə SSRİ arasında müharibəni zəruri edirdi. Lakin SSRİ-nin hərbi-iqtisadi potensialını nəzərə alan Almaniya yalnız Qərbi Avropanı işğal etdikdən sonra SSRİ-yə qarşı müharibəyə başlamağı planlaşdırmışdı.

Almaniyanın hərbi potensialının artması və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsi İngiltərə və Fransanı öz siyasətində dəyişiklik etməyə məcbur etdi. İngiltərədə və Fransada hərbi xərclər artırıldı. 1939-cu ilin martın 22-də Londonda İngiltərə ilə Fransa arasında qarşılıqlı hərbi yardım sazişi bağlandı. Onların məqsədi həm də Almaniyaya diplomatik təzyiq etmək idi. 1939-cu ilin martında İngiltərə və Fransa bildirdilər ki, xarici müdaxilə zamanı Hollandiya, İsveçrə və Belçikaya kömək edəcəklər. 1939-cu ilin aprelində Londonda İngiltərə və Polşa arasında danışıqlar başladı və avqustun 25-də onların arasında qarşılıqlı yardım sazişi bağlandı. 1939-cu ilin aprel-may aylarında İngiltərə və Fransa bəyan etdilər ki, xarici təhlükəyə qarşı mübarizədə Rumıniya, Türkiyə və Yunanıstana kömək edəcəklər. İngiltərə və Fransa bir sıra Avropa ölkələrinin təhlükəsizliyinə təminat verməklə öz ölkələrinin ictimaiyyətini sakitləşdirməyə, «təminat siyasəti»ni kollektiv təhlükəsizlik uğrunda mübarizə kimi təqdim etməyə çalışdılar. İngiltərə və

Fransanın diplomatik manevrlərinin məqsədi Almaniyaya məlum idi. Onlar Almaniyaya təzyiqi daha da artırmaq üçün SSRİ ilə Avropada kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması haqqında danışıqlara başladılar.

1939-cu il martın 18-də Böyük Britaniyanın Moskvadakı səfiri SSRİ hökumətinə müraciət edərək Rumıniyanın Almaniya tərəfindən işğal ediləcəyi təqdirdə SSRİ-nin mövqeyini öyrənməyə cəhd göstərdi. SSRİ hökuməti müraciətə dərhal cavab vermədi və Rumıniyanın işğalına İngiltərənin münasibətini öyrənməyə çalışdı. İngiltərənin səfiri bildirdi ki, Rumıniya coğrafi cəhətdən Britaniya adalarına nisbətən SSRİ-yə daha yaxındır.

İngiltərə çalışdı ki, SSRİ Şərqi Avropa ölkələrinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı öz üzərinə müəyyən öhdəliklər götürsün. SSRİ kollektiv təhlükəsizlik sistemi yaratmaq üçün bütün imkanlardan istifadə etməyə çalışdı. 1939-cu ilin martın 18-də Sovet hökuməti İngiltərənin müraciətinə cavab olaraq İngiltərə, Fransa, Rumıniya, Polşa, Türkiyə və SSRİ-nin iştirakı ilə müşavirə keçirməyi təklif etdi. Böyük Britaniya belə bir müşavirənin keçirilməsinə ehtiyac olmadığını bildirdi.

1939-cu ilin martın 21-də İngiltərə hökuməti SSRİ, Fransa, Polşa və İngiltərənin iştirakı ilə Avropa ölkələrinin müstəqilliyi üçün təhlükə yarandığı hallarda ümumi müqavimət tədbirləri haqqında məsləhətləşmələri nəzərdə tutan bəyannamə imzalamağı təklif etdi. Martın 22-də SSRİ hökuməti həmin bəyannaməni imzalamağa hazır olduğunu və onun kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması yolunda ilk addım olacağını bildirdi. Lakin İngiltərə dördtərəfli bəyannamənin imzalanması üçün heç bir təşəbbüs göstərmədi.

1939-cu ilin aprel 14-də Fransa SSRİ-yə 1935-ci ildə imzalanmış qarşılıqlı yardım haqqında müqaviləyə hər iki dövlətin Polşa və Rumıniyaya kömək edərək Almaniya ilə müharibəyə başladığı halda bir-birinə dərhal yardım göstərməsi haqqında əlavələr etmək təklifi ilə müraciət etdi. Aprel 18-də Fransanın müraciətinə cavab notasında SSRİ qarşılıqlı yardım haqqında SSRİ, Fransa və İngiltərə arasında saziş imzalanmasını,

bu dövlətlərin təcavüzə məruz qalmış Şərqi Avropa ölkələrinə hərbi yardım göstərməsini; hərbi yardımın həcmnin və formalarının qısa müddət ərzində müəyyən olunmasını, SSRİ, İngiltərə və Fransanın təcavüzkar dövlətlərlə danışıqlar aparmamasını təklif etdi. SSRİ bu notanın bir nüsxəsini İngiltərə səfirinə təqdim etmişdi. Lakin SSRİ hökumətinin təklifləri İngiltərə və Fransa tərəfindən qəbul edilmədi.

1939-cu il mayın 8-də İngiltərə hökumətinin Moskvaya göndərdiyi cavab notasında deyilirdi ki, İngiltərə təcavüzün qarşısını almaq üçün öz üzərinə heç bir öhdəlik götürmək fikrində deyildir. 1939-cu ilin mayın 14-də SSRİ-nin xalq xarici işlər komissarı V.Molotov İngiltərənin Moskvadakı səfirinə bildirdi ki, SSRİ hökuməti İngiltərə və Fransanın təcavüz zamanı SSRİ-nin və Pribaltika respublikalarının təhlükəsizliyinə təminat verməyən təkliflərini qəbul edə bilməz. Sovet dövləti təcavüzə qarşı qarşılıqlı yardım haqqında saziş imzalanmasını, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin təhlükəsizliyinə təminat verilməsini təklif etdi. 1939-cu ilin mayın 27-də İngiltərə və Fransa bildirdi ki, sovet təklifləri onları təmin etmir.

Avropada siyasi böhranın dərinləşməsi, Almaniya və İtaliyanın təcavüzkarlığının genişlənməsi İngiltərə və Fransanı narahat edirdi. Bu ölkələrin ictimaiyyəti qarşılıqlı yardım haqqında SSRİ ilə müqavilə bağlanmasını tələb edirdi. Ona görə İngiltərə və Fransa SSRİ ilə danışıqları davam etdirdi. 1939-cu ilin iyununa qədər İngiltərə, Fransa və SSRİ arasında başlıca olaraq təklif mübadiləsi aparılırdı. 1939-cu ilin iyununda tərəflər arasında Moskvada birbaşa danışıqlar haqqında razılıq əldə olundu. SSRİ çalışdı ki, danışıqlarda İngiltərəni xarici işlər naziri Qalifaks təmsil etsin. Lakin Qalifaks təklifi qəbul etmədi və danışıq aparmaq üçün Moskvaya İngiltərə xarici işlər nazirliyinin şöbə müdiri U.Strenq göndərilmişdi. İngiltərənin keçmiş baş naziri L.Corç öz xatirələrində yazır ki, «bizə öz köməyini təklif edən ölkəyə xarici işlər nazirliyinin ikinci dərəcəli məmurunun göndərilməsi göstərir ki, ölkənin hakim dairələri Rusiya ilə ittifaq arzulamır».

İngiltərə və Fransa yenə öz üzərinə konkret öhdəlik götürmək istəmirdi. Qərb ölkələri Pribaltika respublikalarına

qarşı təcavüz zamanı onlara kömək göstərməyin mümkünlüyü haqqında SSRİ ilə məsləhətləşmələrə hazır olduğunu bildirdi. SSRİ İngiltərə və Fransanın mövqeyini nəzərə alaraq Şərqi Avropa ölkələrinə yardım məsələsinin müzakirəsini sonraya saxlamağı, indiki danışıqlarda yalnız bu üç dövlətin təcavüz zamanı bir-birinə qarşılıqlı yardım etməsi məsələsinin müzakirə olunmasını təklif etdi. Danışıqlar zamanı öz üzərinə heç bir öhdəlik götürmək istəməyən qərb ölkələri SSRİ-ni öz mövqeyini dəyişməkdə ittiham edirdilər. Moskva danışıqları İngiltərə və Fransaya həm də Almaniyaya təzyiq göstərmək üçün lazım idi. Onlar yaxşı bilirdilər ki, Almaniya və İtaliya Avropada kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasının əleyhinədir.

SSRİ danışıqlar nəticəsində həm qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə, həm də hərbi yardımın formaları, həcmi və istiqamətləri haqqında konkret öhdəlikləri əks etdirən saziş imzalanmasına çalışdı. Lakin İngiltərə və Fransa hərbi sazişin əleyhinə idi. Onlar əvvəlcə siyasi məsələlər haqqında müqaviləni hazırlamağı, sonra hərbi saziş məsələsinin müzakirəsinə keçməyi təklif edirdilər. Tərəflərin fərqli mövqeləri nəticəsində 1939-cu ilin aprel-may aylarında Moskvada SSRİ, İngiltərə və Fransa arasında kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına dair danışıqların heç bir nəticəsi olmadı.

1939-cu il aprelin 28-də Almaniya İngiltərə ilə 1935-ci ildə imzalanmış hərbi dəniz sazişini və hücum etməmək haqqında Polşa ilə 1934-cü ildə imzalanmış bəyannaməni ləğv etdi. İngiltərə və Fransadan müstəmləkələrini qaytarmağı tələb edən Almaniya 1939-cu ilin mayın 22-də İtaliya ilə «Polad paktı» adlı hərbi-siyasi ittifaq müqaviləsi imzaladı. Müqavilə tərəflərin hərtərəfli əməkdaşlığını, xarici təhlükə zamanı hərbi yardımı, hər hansı bir ölkəyə qarşı müharibə zamanı barışığın yalnız ümumi razılıq əsasında imzalanmasını nəzərdə tuturdu. Almaniya və İtaliyanın «Antikomintern paktı» xətti ilə onlara dost olan Yaponiya, İspaniya və Macarıstanla əməkdaşlığı genişlənməli idi. «Polad paktı» beynəlxalq vəziyyətin daha da kəskinləşməsinə, İngiltərə və Fransanın ciddi narahatlığına səbəb oldu. İngiltərə və Fransada hakim dairələrin bir qismi İtaliyanı Almaniya ilə ayırmağa çalışdılar. İngiltərə və

Fransanın ictimaiyyəti dərhal SSRİ ilə qarşılıqlı yardım müqaviləsinin bağlanmasını tələb edirdilər.

30-cu illərdə ABŞ-ın xarici siyasəti ikinci dünya müharibəsinin başlanmasında mühüm rol oynadı. ABŞ müharibə vasitəsilə rəqiblərini zəiflətmək və dünyada iqtisadi və siyasi mövqelərini möhkəmləndirmək niyyətində idi. İngiltərə və Fransa kimi ABŞ-da Almaniyaya SSRİ-yə qarşı təcavüzkarlığa şübhələndirirdi. Almaniyanın əvvəlcə Qərbi Avropaya hücum etmək planları ABŞ-a məlum idi. Lakin ABŞ Almaniyaya inandırmağa çalışırdı ki, şərqdə qələbə daha asan olacaq. ABŞ İngiltərə və Fransanın hərbi potensialını artırmaq və «təminat siyasəti»ni müdafiə edirdi, lakin başqa ölkələrə təcavüzə qarşı hərbi yardım etməyə tələsmirdi. ABŞ həm də Avropa ölkələrinin ona qarşı birləşməsinin əleyhinə idi. ABŞ İngiltərə və Fransanın Almaniyaya ilə danışıqlarında iştirak etmək istəyirdi. 1939-cu ilin aprelin 14-də ABŞ prezident F. Ruzveltin Almaniyaya və İtaliyaya göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, Almaniyaya ilə digər qərb ölkələri arasında problemlər danışıqlar yolu ilə həll edilməlidir və ABŞ bu danışıqlarda vasitəçilik etməyə hazırdır. ABŞ əslində İngiltərə və Fransa ilə Almaniyaya arasında danışıqlara nəzarət etmək istəyirdi. ABŞ 1939-cu ilin yazında və yayında SSRİ, İngiltərə və Fransa arasında aparılan Moskva danışıqlarını diqqətlə izləyirdi. 1939-cu ilin martın 28-də İngiltərənin Vaşinqtondakı səfiri ABŞ hökumətinə bildirdi ki, Moskva danışıqlarına baxmayaraq İngiltərə SSRİ ilə əməkdaşlıq etmək niyyətində deyil. ABŞ Moskva danışıqları zamanı kollektiv təhlükəsizlik haqqında müqavilə imzalanmasının əleyhinə idi.

1939-cu ilin yayında İngiltərə SSRİ ilə yanaşı, həm də Almaniyaya ilə danışıqlar aparırdı. Bu danışıqlar gizli şəkildə Londonda aparılırdı. Danışıqlar zamanı İngiltərə ilə Almaniyaya arasında hücum etməmək haqqında müqavilə imzalanması, Almaniyanın Britaniya imperiyasının işlərinə qarışmaması, İngiltərə və Fransanın SSRİ ilə danışıqları dayandırması kimi məsələlər müzakirə edilirdi. Almaniyaya SSRİ ilə İngiltərə və Fransa arasında qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə bağlanmasının əleyhinə idi, çünki bu müqavilə Almaniyanın

Qərbi Avropaya qarşı hazırladığı müharibə planlarına təhlükə yaradırdı. Almaniyaya İngiltərə ilə danışıqlar həm də onun SSRİ ilə əməkdaşlığına mane olmaq üçün lazım idi.

1939-cu ilin iyulun 23-də SSRİ İngiltərə və Fransaya hərbi məsələlər üzrə danışıqlar aparmaq üçün nümayəndələrini Moskvaya göndərməyi təklif etdi. SSRİ-nin məqsədi Avropada təcavüzkarlığa qarşı üç dövlətin hərbi ittifaqını yaratmaq idi. İngiltərə və Fransa SSRİ-nin təklifini qəbul etdilər; lakin danışıqlara başlamağa tələsmirdilər və onların nümayəndələri Moskvaya avqustun 11-də gəlmişdi. Nümayəndə heyətinə ikinci dərəcəli hərbcilərin daxil olması göstərdi ki, İngiltərə və Fransa SSRİ ilə hərbi ittifaq bağlamaq fikrində deyil. İngiltərə və Fransa danışıqlar vasitəsilə SSRİ-nin silahlı qüvvələrinin vəziyyətini öyrənməyə çalışırdılar. Almaniyaya İngiltərə və Fransanın SSRİ ilə ittifaq yaratmasına inanmırdı. Moskvaya göndərilmiş nümayəndə heyətinə hərbi saziş imzalamaq səlahiyyəti verilməmişdi.

Danışıqlarda sovet nümayəndə heyətinə müdafiə komissarı başçılıq edirdi. Tərəflər müzakirə olunan məsələyə dair öz hökumətlərinin mövqeyini şərh etdilər. İngiltərə və Fransa nümayəndələrinin şərh etdiyi planlarda SSRİ müttəfiq sayılmırdı. üç ölkənin silahlı qüvvələrinin birgə fəaliyyətindən, tərəflərin bir-birinə edəcəyi hərbi yardımın formalarından bəhs olunmurdu. Avqustun 14-də SSRİ-nin nümayəndə heyəti müharibə zamanı sovet qoşunlarının Polşa və Rumıniya ərazisinə daxil olmasına İngiltərə və Fransa nümayəndələrinin münasibətini öyrənməyə çalışdı. İngiltərə və Fransa nümayəndə heyətləri bildirdilər ki, onlar əvvəlcə bu məsələdə öz hökumətlərinin mövqeyini öyrənməlidirlər.

1939-cu ilin avqustun 15-də SSRİ qarşı tərəfə Avropada birgə əməliyyatların üç variantdan ibarət planını təklif etdi. Birinci varianta görə Almaniyanın İngiltərə və Fransaya hücumu zamanı SSRİ onlara kömək etməli, yəni İngiltərə və Fransa qoşunlarının 70%-i həcmində qoşunla Almaniyaya qarşı müharibəyə qoşulmalı idi. Polşa müharibədə iştirak etməli və sovet qoşunlarını öz ərazisindən buraxmalı idi. İkinci variant Almaniyanın Polşaya və Rumıniyaya qarşı təcavüzü zamanı SSRİ İngiltərə və Fransanın birgə fəaliyyətini nəzərdə tuturdu.

Təcavüzə qarşı mübarizədə Polşa və Rumıniyanın bütün silahlı qüvvələri iştirak etməli, İngiltərə və Fransa dərhal müharibəyə qoşulmalı idi. Polşa, Rumıniya və Litvanın razılığı ilə SSRİ-nin qoşunları onların ərazisindən keçib Almaniyaya qarşı müharibədə iştirak etməli idi. Üçüncü variant Almanıyanın Finlandiya, Estoniya və Latviya ərazisindən SSRİ-yə hücumu zamanı tərəflərin birgə fəaliyyətini nəzərdə tuturdu. İngiltərə və Fransa dərhal təcavüzkarla qarşı müharibəyə qoşulmalı və cəbhəyə düşməyə qarşı mübarizə aparan sovet qoşunlarının 70%-i həcmində qoşun göndərməli idi. Polşa və Rumıniya sovet qoşunlarının onların ərazisindən keçməsinə kömək etməli idi.

İngiltərə və Fransa SSRİ-nin təklif etdiyi plana münasibət bildirmədi. Polşa isə SSRİ-dən hərbi yardım istəmirdi və sovet qoşunlarını öz ərazisindən buraxmaq fikrində deyildi. Polşa ərazi məsələlərində Almaniya ilə razılaşmaya ümid edirdi və onunla birlikdə Ukrayna üzərinə hücumda iştirak etməyə hazır idi. Polşa hökumətinin mövqeyi İngiltərə və Fransa üçün sərfəli idi. Belə ki, onlar Polşanın mövqeyini nəzərə alaraq öz üzərlərinə heç bir öhdəlik götürmək istəmirdilər. İngiltərə və Fransa eyni zamanda Polşanın Almaniya tərəfindən işğalına etiraz etmirdi ki, Almaniya sonra SSRİ-yə qarşı müharibəyə başlasın. Rumıniya hökuməti də sovet qoşunlarının ölkə ərazisindən keçməsinə razı deyildi. Rumıniya Almaniya ilə ittifaq yaratmağa çalışırdı ki, onun köməyi ilə Bessarabiyanı özündə saxlasın və SSRİ-də yeni ərazilər işğal etsin. İngiltərə və Fransa sovet qoşunlarının Polşa və Rumıniya ərazisindən keçməsinin əleyhinə idi.

30-cu illərin sonunda SSRİ-nin beynəlxalq mövqeləri möhkəm deyildi. Almaniya və Yaponiya SSRİ-yə qarşı müharibəyə hazırlaşdı. ABŞ, İngiltərə və Fransa təcavüzkarları SSRİ-yə qarşı müharibəyə şünləndirirdilər və müharibə təhlükəsinə qarşı mübarizədə SSRİ ilə əməkdaşlıq etmək istəmirdilər. 1939-cu ilin avqustun əvvəlində Almaniya SSRİ-yə hücum etməmək haqqında müqavilə bağlamağı təklif etdi. 1939-cu ilin avqustun 20-də SSRİ hökuməti danışıqlar aparmaq üçün Almanıyanın xarici işlər naziri Ribbentropun Moskvaya gəlməsinə razılıq verdi. SSRİ İngiltərə və Fransanın onunla qarşılıqlı yardım müqaviləsi imzalamaq niyyətində olmadığını başa düşdü və

Almaniya ilə danışıqlara başladı. 1939-cu ilin avqustun 23-də Moskvada SSRİ ilə Almaniya arasında 10 il müddətinə hücum etməmək haqqında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə tərəflər fərdi qaydada və ya başqa dövlətlərlə birlikdə bir-birinə qarşı təcavüz hərəkətlərindən imtina etməli, onlardan birinə hücum edən üçüncü dövlətə yardım etməməli, bir-birinə düşmən koalisiyalarda iştirak etməməli, mübahisəli məsələlərin dinc yolla həllinə çalışmalı idi. Bu müqavilə Qərb dövlətlərinin SSRİ-yə qarşı birləşməsinə mane oldu, SSRİ hərbi-iqtisadi potensialını artırmaq imkanı qazandı. Almanıyanın SSRİ ilə hücum etməmək haqqında müqavilə bağlaması Yaponiya və İtaliyanın narazılığına səbəb oldu. Bu müqavilə həm də İngiltərə və Fransa diplomatiyasının məğlubiyyəti idi. Hücum etməmək haqqında sovet-alman müqaviləsinə əlavə gizli protokol imzalanmışdı. Bu sənədə əsasən Finlandiya, Latviya, Estoniya və Bessarabiyanı SSRİ-nin mənafə zonasına daxil edildi və Litva ərazisinin bir hissəsi Almaniyaya verilməli idi. Protokola görə Polşa ərazisi Visla, San və Narev çayları boyu SSRİ ilə Almaniya arasında bölünməli idi. 1939-cu ilin sentyabrın 28-də Moskvada SSRİ ilə Almaniya arasında dostluq və sərhədlər haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilə ilə Polşanın SSRİ və Almaniya arasında bölünməsi bir daha təsdiq və Litva SSRİ-nin mənafə zonasına daxil edildi.

İngiltərə və Fransa Almaniya ilə Polşa arasında vasitəçilik edirdilər. Almaniya bilirdi ki, Qərb dövlətləri onun Polşanı işğal etməsinə mane olmayacaq. Vatikan da Almaniya ilə Polşa arasında vasitəçilik etməyə söy göstərdi.

Hücum etməmək haqqında Sovet-Almaniya paktının imzalanması İtaliya-Almaniya münasibətlərinə böyük təsir göstərdi. İqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə bağlı İtaliya müharibəyə qoşulmağa hazır deyildi. 1939-cu ilin avqustunda İtaliya hökuməti Almanıyanın rəhbərliyinə bildirdi ki, İtaliyanın müharibəyə hazırlığı başa çatdırması üçün iki il vaxt lazımdır. 27 avqust 1939-cu ildə Almaniya buna etiraz etmədiyini bildirdi. İtaliyanın baş naziri B.Mussolini «Polşa məsələsi»ni həll etmək üçün beynəlxalq konfrans keçirilməsini təklif etdi.

ABŞ Avropada müharibənin qarşısının alınmasında maraqlı deyildi. Ona görə ABŞ İngiltərə və Fransaya təzyiq edirdi ki,

Almaniya ilə Polşanı barışdırmağa çalışmasınlar. 1939-cu ilin avqustun 24-də ABŞ Almaniya və Polşaya mübahisəli məsələlərin birbaşa danışıqlar və ya arbitraj yolu ilə həllinə çalışmağı təklif etdi. ABŞ bildirdi ki, Almaniya bu təklifi qəbul etməyəcək. ABŞ prezidenti həm də İngiltərə, Fransa və Polşa rəhbərlərinə məktub göndərdi. Məktubda deyilirdi ki, Almaniyanın Polşaya hücumu zamanı İngiltərə və Fransa Polşaya yardım etməsə, ABŞ da onlara kömək etməyəcək, İngiltərə və Fransa Almaniya müharibə elan etsələr ABŞ dərhal onlara yardım edəcək. Beləliklə, ABŞ İngiltərə və Fransa müharibəyə qoşulmasında maraqlı idi.

§2. Yaxın və Orta Şərqdə beynəlxalq münasibətlərin inkişafı

Birinci dünya müharibəsinin yekunları və milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi Yaxın Şərqdə beynəlxalq münasibətlərə böyük təsir göstərmişdi. Kapitalist ölkələrinin «türk irsini» bölmək və Türkiyədə yarımmüstəmləkə rejimi yaratmaq planları ölkədə M.Kamalın rəhbərliyi ilə geniş milli hərəkatın başlanmasına səbəb oldu. Anadolunun bir sıra rayonlarında milli hüquqları müdafiə cəmiyyəti yaradılmışdı. Bu hərəkat İngiltərəni mənafeələrinə zidd idi. İngiltərə Qara dəniz boğazlarına nəzarət etmək üçün Türkiyənin Avropa hissəsinin və İzmir rayonunun ondan asılı olan Yunanıstana verilməsinə çalışırdı. Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlayan Yunanıstanın ordusu 1921-ci ilin yanvarında İnönü döyüşündə məğlubiyyətə uğradı. Fransa İngiltərənin Türkiyədə və Yaxın Şərqdə öz mövqelərini möhkəmləndirmək cəhdlərindən narahat idi. 1921-ci ilin fevralında Londonda türk-yunan münaqişəsinə həsr olunmuş konfrans heç bir nəticə vermədi. 1921-ci ilin oktyabrında türk ordusu Sakarya çayı sahilindəki döyüşdə yunan qoşunlarını məğlubiyyətə uğratdı. 1921-ci ilin oktyabrında Fransa M.Kamal hökuməti ilə müqavilə bağladı. Müqaviləyə əsasən Fransa M.Kamal hökumətini hüquqi cəhətdən tanıdı, dəmiryol tikintisi üzrə konsessiya alıb öz qoşunlarını Kilikiyadan çıxartdı. İtaliya iddialarından əl çəkib Dodekanez adası istisna olmaqla Türkiyə

ərazisindən qoşunlarını çıxartdı. 1922-ci ilin oktyabrında İngiltərə və Yunanıstan Türkiyə ilə barışıq imzaladılar. Tərəflər arasında hərbi əməliyyatların dayandırılmasından sonra yunan ordusu Türkiyəni tərk etməli, Antanta qoşunları boğazlar zonasından və İstanbuldan çıxarılmalı idi. Müharibədə məğlubiyyət Yunanıstanda dövlət çevrilişinə səbəb oldu. İngiltərədə L.Corcun koalisiyalı hökuməti istefaya çıxdı. İngiltərənin yeni hökuməti Türkiyə hökuməti ilə danışıqlara başladı. Sevr müqaviləsi qüvvədən düşdü. Bu hadisə Versal sisteminin dağılması yolunda ilk addımlardan biri oldu.

Sovet Rusiyası Türkiyə ilə Antanta ölkələri arasında müharibəni diqqətlə izləyir və Türkiyəyə yardım göstərirdi. 1920-ci ilin aprelin 26-da M.Kamal Atatürk Moskvaya məktub göndərərək diplomatik münasibətlər yaratmağı təklif etmiş və Rusiyadan kömək istəmişdi. Məktub Moskvaya iyunun 1-də çatmışdı. Sovet hökuməti M.Kamalin təklifinə müsbət cavab verdi və iki ölkə arasında danışıqlar başlandı.

Antanta ölkələri Türkiyənin Sovet dövləti ilə yaxınlaşmasına mane olmağa çalışırdılar. 1920-ci ilin sentyabrında Türkiyə Ermənistana qarşı müharibəyə başladı. 1920-ci ilin dekabrında Türkiyə ilə Ermənistan arasında imzalanmış müqaviləyə görə Ermənistan ərazisinin çox hissəsi Türkiyəyə verildi. Sovet Rusiyası Türkiyə ilə Ermənistan arasında bağlanmış müqaviləni tanımadığını bildirdi. 1921-ci ilin fevralında Türkiyənin nümayəndə heyəti Moskvaya gəldi. 1921-ci ilin martın 16-da Moskvada RSFSR-lə Türkiyə arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müddətsiz müqavilə imzalandı. Sovet hökuməti Türkiyə ilə çar Rusiyasının bağladığı müqavilələri ləğv etdi və Türkiyənin sərhədlərini tanıdı. Sovet dövləti Türkiyəyə 10 milyon manat həcmində yardım göstərdi. RSFSR və Türkiyə Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində muxtar ərazi kimi tanıyırdılar. Müqaviləyə görə, tərəflər onlara zorla qəbul etdirilmiş sazişlərdən imtina etməli, Qara dənizin və boğazların statusu Qara dəniz dövlətlərinin konfransında yenidən və dəqiq müəyyən edilməli idi. Boğazlardan bütün ölkələrin ticarət gəmiləri keçə bilərdi. 1921-ci ilin oktyabrın 13-də Qarsda Türkiyə ilə Zaqafqaziya respublikaları arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı.

Türkiyə Batumidən və Ermənistan ərazisindən qoşunlarını çıxartmalı idi.

1922-ci ilin noyabrın 20-də işə başlayan Lozanna konfransında İngiltərə, Fransa, İtaliya, Yunanistan, Rumıniya, SXS krallığı, Türkiyə və SSRİ iştirak etmişdi. SSRİ-nin nümayəndə heyəti yalnız Qara dəniz boğazlarının rejimi ilə bağlı məsələnin müzakirəsində iştirak edirdi. Qara dəniz boğazlarında gəmiçilik rejiminə dair SSRİ-nin, Antanta ölkələrinin və Türkiyənin nümayəndələri tərəfindən layihələr hazırlanmışdı. Sovet dövləti tərəfindən təklif edilən layihə Türkiyənin milli mənafehlərinin nəzərə alınmasını, boğazların hərbi gəmilər üçün bağlanması, həm müharibə zamanı, həm də dinc dövrdə ticarət gəmiləri üçün açıq olmasını nəzərdə tuturdu. Sovet dövləti bu yolla həm də cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışırdı.

İngiltərənin təklif etdiyi layihədə dinc dövrdə və Türkiyənin bitərəf qaldığı müharibələr dövründə Qara dəniz boğazlarından bütün ölkələrin hərbi gəmilərinin keçməsi nəzərdə tutulurdu. Türkiyənin iştirak etdiyi müharibələr zamanı isə boğazlardan yalnız bitərəf ölkələrin gəmiləri keçməli idi. Türkiyə boğazların sahilində qoşun saxlaya bilməzdi. Türkiyə İngiltərənin təklif etdiyi layihə ilə razılaşdı.

Lozanna müqaviləsi 24 iyul 1923-cü ildə imzalandı. Müqavilə İngiltərə tərəfindən hazırlanmış layihə əsasında imzalanmışdı. Türkiyənin müstəqilliyi tanındı, Sevr müqaviləsi qüvvədən düşdü və kapitulyasiya rejimi ləğv olundu. Qara dəniz boğazlarından keçməli olan hərbi gəmilərin sayı və su tutumu dəqiqləşdirildi. Boğazların hər iki sahilində 15-20 km məsafədə silahsız zona yaradılmalı idi. Türkiyənin Yunanistan və Bolqarıstan sərhəddində hər iki tərəfdən 30 km-lik tərksilah edilmiş zona yaradılmalı idi. Müqaviləni imzalamış dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət boğazlara nəzarət etmək üçün beynəlxalq komissiya yaradıldı.

1925-ci ildə SSRİ ilə Türkiyə arasında 3 il müddətinə hücum etməmək və bitərəflik haqqında müqavilə bağlanmışdı, 1938-ci ilədək həmin müqavilənin müddəti bir neçə dəfə artırılmışdı. 20-30-cu illərdə SSRİ ilə Türkiyə arasında iqtisadi əməkdaşlığa dair bir neçə saziş imzalanmışdı. Türkiyə Qərbi ölkələri

ilə əməkdaşlıq edirdi. 30-cu illərin ikinci yarısında Türkiyənin Almaniya ilə əlaqələri genişləndi.

Sovet dövləti cənub qonşusu olan İranla əməkdaşlıqda maraqlı idi. 1918-ci ildə Sovet hökuməti qoşunlarını İrandan çıxartdı. İngiltərə yaranmış şəraitdən istifadə edib İranda qoşunlarının sayını artırdı. 1919-cu ilin avqustunda İngiltərə ilə İran arasında yeni müqavilə imzalandı və İran İngiltərənin protektoratına çevrildi. 1918-1919-cu illərdə Sovet Rusiyasının İranla diplomatik münasibətlər yaratmaq cəhdləri nəticəsiz oldu.

Paris sülh konfransında İran Zaqafqaziya və Orta Asianın bir hissəsini tələb etmişdi. Sovet Rusiyası İranla İngiltərə arasında 1919-cu il müqaviləsini tanımadığını bildirdi. İran parlamenti İngiltərə ilə 1919-cu ildə bağlanmış müqaviləni təsdiq etmədi. 1919-cu ilin avqustunda Sovet dövləti İrana bərabər hüquqlu müqavilə imzalamağı təklif etdi.

1919-1920-ci illərdə İranın şimalında milli hərəkət gücləndi. 1920-ci ildə Orta Asiyada və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti quruldu. 1920-ci ilin mayında İran hökuməti bildirdi ki, danışıqlar aparmaq üçün Moskvaya nümayəndə heyəti göndərməyə hazırdır. Sovet hökuməti İranın təklifini qəbul etdi. İranın nümayəndə heyəti 1920-ci ilin noyabrında Moskvaya gəldi. Beş ay davam edən danışıqlardan sonra 26 fevral 1921-ci ildə Sovet Rusiyası ilə İran arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müddətsiz müqavilə imzalandı. Çar Rusiyasının İranla bağladığı qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr ləğv olundu, iki ölkə arasında 1881-ci ildə imzalanmış sərhəd sazişi təsdiq edildi. İrana Xəzərdə sərbəst gəmiçilik hüququ verildi. Müqaviləyə görə tərəflərin ərazisində bir-birinə qarşı yönəlmiş qrupların fəaliyyətinə icazə verilməməli, onların ərazisində tərəflərdən biri üçün təhlükə yaradan xarici qoşunlar yerləşdirilməməli idi. Müqavilənin 6-cı maddəsinə görə İrandan SSRİ-nin cənub sərhədləri üçün təhlükə yarandığı və İran hökuməti həmin təhlükəni aradan qaldırmağa qadir olmadığı zaman SSRİ İrana qoşun göndərməli və təhlükə ləğv edilən kimi oradan qoşunlarını çıxartmalı idi. Müqavilə İranın beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsinə kömək etdi. İran hökuməti ABŞ-ın neft şirkətlərinə ölkənin beş şimal əyalətində konsessiyalar vermişdi,

lakin SSRİ-nin xahişi ilə həmin sazişləri ləğv etdi. 1925-ci ildə İranda Pəhləvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsinə İngiltərə orada ABŞ-ın mövqelərinin möhkəmlənməsinə mane olmaq üçün kömək etmişdi.

1927-ci ilin oktyabrında SSRİ ilə İran arasında hücum etməmək və bitərəflik haqqında müqavilə imzalandı. 30-cu illərdə İranın SSRİ ilə əlaqələri zəiflədi. 1933-cü ildə İranla İngiltərə-İran neft şirkəti arasında yeni müqavilə bağlandı. 1937-ci ilin iyulunda Tehrandə İran, Əfqanıstan, Türkiyə və İraq arasında İngiltərənin köməyi ilə münaqişə zamanı məsləhətləşmələr haqqında pakt imzalandı. Paktı imzalayan ölkələrin xarici işlər nazirlərindən ibarət daimi şura yaradıldı. 1938-ci ildə İran SSRİ ilə iqtisadi əlaqələri kəsmiş və Almaniyaya ilə ticarət müqaviləsi bağlamışdı. İkinci dünya müharibəsi ərəfində İranın xarici ticarətinin 45%-i Almaniyanın payına düşürdü.

Orta Şərqdə beynəlxalq vəziyyətə əfqan xalqının istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsi böyük təsir göstərmişdi. 1919-cu ilin fevralında Əfqanıstanın müstəqilliyi bərpa olundu. Sovet Rusiyası Əfqanıstanın müstəqilliyini tanıdı və 1919-cu ilin yayında onunla diplomatik münasibətlər yaratdı. Əfqanıstanın Sovet dövləti ilə yaxınlaşmasına mane olmaq üçün İngiltərə 1919-cu ilin mayında Əfqanıstana qarşı müharibəyə başladı. İngiltərə qoşunlarının məğlubiyyəti ilə iyun ayında hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. 1919-cu ilin avqustunda İngiltərə Əfqanıstanla sülh danışıqlarına başlayıb onun müstəqilliyini tanıdı.

1921-ci il fevralın 28-də Sovet Rusiyası ilə Əfqanıstan arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Tərəflər bir-birinə qarşı yönəlmiş hərbi-siyasi ittifaqlara qoşulmamalı idi. Sovet dövləti Əfqanıstana iqtisadi və hərbi yardım göstərdi. Əfqanıstan öz məhsullarını Sovet Rusiyasının ərazisindən gömrüksüz daşıya bilərdi. 1926-cı ilin avqustunda SSRİ ilə Əfqanıstan arasında bitərəflik və hücum etməmək haqqında müqavilə imzalandı. 30-cu illərdə Əfqanıstan Almaniyaya ilə əlaqələri genişləndirdi. 1938-ci ildə Almaniyaya Əfqanıstana silah və hərbi ləvazimat almaq üçün 27 milyon marka kredit vermişdi.

Birinci dünya müharibəsindən sonra ərəb ölkələrində azadlıq hərəkatı gücləndi. Bu hərəkata Sovet Rusiyasında cərəyan edən hadisələrin təsiri böyük idi. Müstəmləkələrin mandataltı ərazi kimi bölünməsi milli-azadlıq hərəkatı ilə bilavasitə bağlı idi.

1921-ci ilin yanvarında Mərakeşin Rif əyalətində yaşayan ərəblər İspaniya qoşunlarını məğlub etmiş və müstəqil Rif respublikasının yaradılmasını elan etmişdilər. Bu respublika 1926-cı ilin mayında İspaniya və Fransa silahlı qüvvələri tərəfindən ləğv edilmişdi. Suriyada əhalinin Fransa ağalığına qarşı 1925-ci ilin yanvarında başlanmış üsyanı 1927-ci ilin yayında yatırılmışdı. Misirdə milli hərəkata 1918-ci ilin noyabrında yaradılmış «Misir nümayəndəliyi» adlı təşkilat başçılıq edirdi. Təşkilat İngiltərə qoşunlarının ölkədən çıxarılmasını tələb edirdi. 1919-1921-ci illərdə Misirdə azadlıq hərəkatının güclənməsi 1922-ci ilin fevralında Misirin İngiltərədən asılı olan krallığa çevrilməsi ilə nəticələndi. Xarici siyasət və müdafiə məsələlərinə İngiltərə baxırdı. 1923-cü ildə qəbul edilmiş konstitusiya ilə Misir konstitusiyalı monarxiyaya çevrildi. 1924-cü ilin noyabrında Qahirədə Sudanın qubernatorunun öldürülməsi ilə bağlı İngiltərə Misirdə işğal rejimini tam həcmdə bərpa etdi. 1936-cı ildə imzalanmış ittifaq müqaviləsi ilə Misirin səlahiyyətləri artırıldı.

Birinci dünya müharibəsindən sonra İraq mandataltı ərazi kimi İngiltərəyə verildi. 1920-ci ildə İraqda başlanmış üsyan İngiltərə ordusu tərəfindən yatırıldı. 1921-ci ilin avqustunda İngiltərə İraqı özündən asılı olan krallıq elan etdi. 1930-cu ilin yayında İngiltərə ilə İraq arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən İngiltərə İraqın iqtisadiyyatına və silahlı qüvvələrinə nəzarətini saxladı. 1926-cı ildə Hicaz sultanlığı ilə Nejdə krallığının birləşməsi nəticəsində yaranmış dövlət 1932-ci ildən Səudiyyə Ərəbistanı adlanır. 1926-cı ildə SSRİ həmin dövlətlə diplomatik münasibətlər yaratmışdı. Sovet dövləti ərəb ölkələrinin müstəqillik uğrunda mübarizəsini müdafiə edirdi. 1927-ci ildə SSRİ Cenevrədə iqtisadi məsələlərə həsr olunmuş beynəlxalq konfransda protektorat və mandat sisteminin ləğvinə və xarici qoşunların müstəmləkələrin ərazisindən çıxarılmasını tələb etmişdi.

30-cu illərin birinci yarısında İtaliyanın Aralıq dənizində fəallaşması ilə bağlı Qara dəniz boğazlarının əhəmiyyəti artdı. İtaliya Dodekanez adalarında hərbi bazalar yaratmışdı. Türkiyə boğazların rejiminə yenidən baxılmasını tələb edirdi. 1935-ci ilin dekabrında İngiltərə Türkiyə, Yunanıstan və Yuqoslaviyaya vəd etdi ki, İtaliya təcavüzü zamanı onları müdafiə edəcək. SSRİ Türkiyənin mövqeyini müdafiə edirdi. 1936-cı ilin aprelində Türkiyə Qara dəniz boğazlarının rejiminə dair yeni saziş imzalamağı təklif etdi.

1936-cı ilin iyunun 22-dən iyulun 21-dək İsveçrənin Montrö şəhərində keçirilən konfransda Qara dəniz boğazlarının rejimi müzakirə edildi. Konfransda 9 dövlət iştirak edirdi. Millətlər Cəmiyyətinin sanksiyalarına etiraz əlaməti olaraq İtaliya Montrö konfransında iştirak etmədi. İngiltərə Qara dənizin bütün ölkələrin hərbi gəmiləri üçün açıq olmasını təklif etdi. Yaponiya İngiltərənin təklifini müdafiə etdi. SSRİ İngiltərənin təklifinin əleyhinə çıxdı. Türkiyə əvvəlcə boğazlardan hərbi gəmilərin keçməsinin əleyhinə idi, amma, sonra İngiltərənin təklifini bəyəndiyini bildirdi. Lakin konfrans SSRİ-nin təklif etdiyi saziş layihəsini bəyəndi. Layihəyə görə dinc dövrdə boğazlardan Qara dəniz dövlətlərinin hərbi gəmiləri keçə bilərdi.

1936-cı ilin iyulun 20-də Qara dəniz boğazlarının rejiminə dair Montrö konvensiyası imzalandı. Boğazlar üzərində Türkiyənin nəzarəti bərpa edildi. Dinc dövrdə boğazlardan Qara dəniz dövlətlərinin bütün hərbi gəmiləri keçə bilərdi. Sualtı qayıqlar suyun üstü ilə keçməli idi. Boğazlardan qeyri — Qara dəniz dövlətlərinin yalnız yüngül hərbi gəmilərinin keçməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu gəmilər Qara dənizdə 3 həftədən çox qalmamalı idi. Türkiyənin iştirak etmədiyi müharibələr zamanı müharibə edən ölkələrin hərbi gəmiləri boğazlardan keçə bilməzdi. Türkiyənin iştirak etdiyi müharibələr zamanı boğazlar bütün ölkələrin hərbi gəmiləri üçün bağlanır. Montrö konvensiyası 1936-cı ilin noyabrın 9-dan qüvvədədir.

§3. Uzaq Şərqdə beynəlxalq vəziyyət

30-cu illərin əvvəlində Uzaq Şərqdə beynəlxalq ziddiyyətlərin kəskinləşməsi ilk növbədə region dövlətləri arasında qüvvə nisbətinin dəyişməsi ilə bağlı idi. Uzaq Şərqdə yeni beynəlxalq vəziyyət həm də dünya iqtisadi böhranının təsiri ilə yaranmışdı. Bir sıra ölkələr yaranmış şəraitdən istifadə edərək «Vaşinqton sistemi»ni dağıtmağa və Uzaq Şərqdə öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. ABŞ və Yaponiya daha fəal idi.

ABŞ Uzaq Şərqdə məqsədlərini reallaşdırmaq üçün Çindən istifadə edirdi. ABŞ 1927-ci ildə Çin hökuməti ilə əməkdaşlığa dair saziş imzalamış, 1928-ci ildə Nankin hökumətini tanımışdı. ABŞ Nankin hökumətinin köməyi ilə Çində rəqiblərinin mövqelərini zəiflətməyə çalışırdı.

Yaponiya Çində və Asiyada ağalığa dair plan hazırlamışdı. Bu plan 1927-ci ilin iyulun 25-də hökumətin imperatora göndərdiyi məktubda öz əksini tapmışdı. Birinci addım kimi təbii sərvətlərlə zəngin olan Mancuriyanın və Monqolustanın işğal edilməsi nəzərdə tutulmuşdu, sonra Çin ərazisinin qalan hissəsi, Hindistan və Şərqi Asiya işğal edilməli və ABŞ-ın Sakit okean donanması məğlub edilməli idi.. Yaponiyanın missiyası Mərkəzi Asiyanın və Avropanın işğalı ilə başa çatmalı idi. Yaponiyada SSRİ-yə qarşı müharibə planı 1928-1931-ci illərdə hazırlanmışdı.

SSRİ Uzaq Şərqdə ABŞ, İngiltərə və Fransaın başlıca rəqibi idi. Onlar Çini və Yaponiyanı SSRİ-yə qarşı müharibəyə sövq edirdilər. 1929-cu ilin noyabrında Çin qoşunları Primorye və Zabaykalyədə SSRİ ərazisinə hücum etmiş, lakin SSRİ-nin Uzaq Şərq ordusu tərəfindən məğlub edilmişdi.

1931-ci ilin sentyabrın 18-də Yaponiya ordusu Mancuriya ərazisinə daxil oldu. Çan Kay Şinin başçılıq etdiyi Çin hökuməti yaponlara müqavimət göstərmədi. Qərb dövlətləri isə Yaponiyanın Çində təcavüzkarlığına mane olmadı. Mancuriya ərazisinin 3 ay ərzində yapon ordusu tərəfindən işğal edilməsi həm də Yaponiyanın müharibəyə hərbi cəhətdən yaxşı hazırlaşmasının nəticəsi idi. Yaponiyanın Çindəki təcavüzkarlığı Qərb dövlətlərinin mənafeələrinə zidd idi. Lakin Qərb dövlətləri

Yaponiyanın köməyi ilə Çində mili-azadlıq hərəkatının qarşısını almağa və onu SSRİ-yə qarşı yönəltməyə çalışırdılar.

Çin hökuməti Yaponiyanın Mancuriyaya təcavüzü ilə bağlı Millətlər Cəmiyyətinə müraciət etdi. 1931-ci ilin dekabrında Millətlər Cəmiyyətinin şurası Yaponiya-Çin münaqişəsi ilə bağlı tövsiyələr hazırlamaq üçün İngiltərə nümayəndəsi Littonun başçılığı ilə komissiya yaratdı.

1931-ci ilin dekabrında Yaponiya ordusunun Tszinçjou rayonuna hücumu ABŞ-ın narahatlığına səbəb oldu. Çünki ABŞ Yaponiyanın Mancuriyadan sonra Çinin cənubuna doğru irəliləməsini gözləmədi. Yaponiyanın siyasəti ABŞ-ın Çində «açıq qapılar» siyasəti üçün təhlükə yaratdığına görə, 1932-ci ilin yanvarın 7-də ABŞ-ın dövlət katibi H.Stimson Çin və Yaponiya hökumətlərinə nota göndərdi. Notada deyilirdi ki, ABŞ Çinlə Yaponiya arasında «açıq qapılar» siyasətinə zidd olan heç bir müqaviləni tanımayacaq. Lakin ABŞ hökuməti Çində yapon təcavüzkarlığının qarşısını almaq üçün əməli iş görmək fikrində deyildi.

1932-ci ilin yanvarında yapon qoşunları Şanxaya hücum etdi. Çin Kommunist Partiyası Şanxayda əhalinin işğalçılara güclü müqavimətini təşkil etdi. ABŞ və İngiltərə Şanxay sahilinə bir neçə hərbi gəmi göndərdi. Yaponiya ordusu Şanxaya hücumu dayandıрмаğa məcbur oldu. Çin hökumətinin müraciətinə cavab olaraq Millətlər Cəmiyyəti 1932-ci ilin martında Yaponiya ilə Çin arasında vasitəçilik etmək üçün 19-lar komissiyası yaratdı.

1932-ci ilin martında Mancuriyada Yaponiyanın təşəbbüsü ilə Mancjou-qo adlı dövlət yaradıldı. 1932-ci ilin iyununda Yaponiya hökuməti həmin dövləti de-fakto tanıdı, əslində isə Mancuriyanı yaponlar idarə edirdi. Münaqişə zonasında vəziyyəti öyrənmək üçün Mancuriyaya gələn Litton komissiyası 1932-ci ilin dekabrında öz məruzəsini nəşr etdirdi. Məruzədə deyilirdi ki, Mancuriya Çinin tərkib hissəsidir, Yaponiyanın Çindəki siyasəti isə beynəlxalq hüquqa ziddir. Məruzədə eyni zamanda Çin xalqının işğalçılara qarşı mübarizəsi və SSRİ-nin Çin əhalisinə köməyi tənqid edilirdi. Məruzənin Millətlər Cəmiyyətinin məclisində müzakirəsi zamanı İngiltərə və Fransa Yapo-

niyanı müdafiə etmişdi. Litton komissiyasının məruzəsi öyrənilmək üçün 19-lar komissiyasına verildi.

1933-cü ilin yanvarında yapon qoşunları Çinin Şanxayquan, martda isə Jexə əyalətini işğal etdilər. 1933-cü ilin fevralında Qərb dövlətlərinin təşəbbüsü ilə Millətlər Cəmiyyətinin məclisində qəbul edilmiş qətnamədə deyilirdi ki, Mancjou-Qo müstəqil dövlət deyil və Yaponiya beynəlxalq müqavilələrə hörmətlə yanaşmalıdır. Qətnamə ilə razılaşmayan Yaponiyanın nümayəndə heyəti iclas zalını tərk etdi. 1933-cü ilin martın 27-də Yaponiya Millətlər Cəmiyyətindən çıxdı. Çan Kay Şinin başçılıq etdiyi Çin hökuməti Kommunist Partiyasının işğalçılara qarşı birgə mübarizə haqqında təklifini qəbul etmədi. 1933-cü ilin mayın 31-də Çin hökuməti Yaponiya ilə Tanqu şəhərində müqavilə bağlayıb onun Çindəki işğallarını tanıdı və Kommunist partiyasına qarşı mübarizəni davam etdirdi.

SSRİ Uzaq Şərqdə cərəyan edən hadisələri diqqətlə izləyir və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tədbirlər həyata keçirirdi. Sovet dövləti 1931-ci ildə dekabrında Yaponiyaya hücum etməmək haqqında müqavilə bağlamağı təklif etmişdi. SSRİ bildirdi ki, Yaponiya-Çin münaqişəsinə qarışmaq fikrində deyildir. Yaponiya SSRİ-nin təklifini qəbul etmədi. SSRİ Millətlər Cəmiyyətinin Yapon-Çin münaqişəsini tənzimləmək üçün yaratdığı 19-lar komissiyası ilə əməkdaşlıq etmədi. 1932-ci ilin dekabrında SSRİ ilə Çin arasında 1929-cu ilə kəsilmiş diplomatik münasibətlər bərpa edildi. 1933-cü ilin iyununda SSRİ Yaponiyaya Şərqi Çin dəmir yolunu almağı təklif etdi. Uzun müddətli danışıqlardan sonra 1935-ci ilin martında Şərqi Çin dəmir yolu 140 milyon ienə Mancjou-Qo dövlətinə satıldı. Yaponiyanın Çindəki təcavüzkarlığı Uzaq Şərqdə müharibə ocağının yaranmasına səbəb oldu.

Monqolustan Uzaq Şərqdə SSRİ-nin əsas müttəfiqi idi. Monqolustan üçün təhlükənin artmasını nəzərə alan SSRİ 1934-cü ilin noyabrında Monqolustanla qarşılıqlı yardım haqqında saziş, 1936-cı ilin martın 12-də 10 il müddətinə qarşılıqlı yardım haqqında protokol imzaladı.

1937-ci ilin iyulunda Yaponiya ordusu Çində hərbi əməliyyatlara başladı və 1938-ci ilin payızında ölkə ərazisinin

çox hissəsini işğal etdi. Çin əhalisi işğalçılara qarşı azadlıq müharibəsinə başladı. SSRİ işğalçılara qarşı mübarizədə Çinə yardım edirdi. 1937-ci ilin avqustun 21-də SSRİ ilə Çin arasında hücum etməmək haqqında müqavilə imzalandı. Yaponiya bu müqaviləni özünün diplomatik məğlubiyyəti kimi qiymətləndirmişdi. SSRİ Çinə 250 milyon dollar kredit verdi. Çin SSRİ-dən silah və hərbi texnika alırdı. SSRİ Çinə hərbi müşavirlər və könüllü təyyarəçilər göndərmişdi. Yaponiya SSRİ-dən hərbiçiləri Çindən çıxartmağı və ona hərbi yardımı dayandırmağı tələb edirdi. Sovet hökuməti Millətlər Cəmiyyətində və beynəlxalq konfranslarda Çini müdafiə edirdi.

Çində milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi qərb dövlətlərinin mənafeələrinə zidd olduğuna görə onlar Çinə qarşı müharibədə Yaponiyaya kömək edirdilər. ABŞ-ın mövqeyində bəzi dəyişiklər edilmişdi. 1937-ci iyulunda ABŞ-ın dövlət katibinin 62 ölkəyə göndərdiyi məktubda Yaponiyanın «9 dövlətin müqaviləsi»ni və Brian-Kelloq paktını pozmasından bəhs olunurdu. ABŞ bitərəflik haqqında qanunu Yaponiya-Çin münaqişəsinə şamil etmədi. Bu dövlətlər bir-birinə müharibə elan etməmişdi. Yaponiya ABŞ-dan istədiyi hərbi materialı alırdı, Çinin isə ABŞ-dan silah almaq imkanı yox idi. Yaponiya Çini dənizdən mühasirəyə almışdı. Yaponiya ilə ABŞ arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi ilə əlaqədar ABŞ prezidenti 5 oktyabr 1937-ci ildə Çikaqoda Uzaq Şərqdə vəziyyətlə bağlı çıxış etdi. ABŞ prezidenti F.Ruzvelt Yaponiyanın Uzaq Şərqdə siyasətini tənqid etdi və yapon təcavüzünün qarşısını almağın zəruriliyini bildirdi. Lakin ABŞ-ın bu xəbərdarlığı yalnız diplomatik təzyiq xarakteri daşıyırdı. Təsədüfi deyil ki, ABŞ və İngiltərə qarşılıqlı yardım haqqında Sakit okean paktının imzalanmasına dair SSRİ-nin təklifini qəbul etmədi. 1937-ci ilin sentyabrında Çin yapon təcavüzünün genişlənməsi ilə bağlı Millətlər Cəmiyyətinə müraciət etdi. Millətlər Cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə Yaponiya-Çin münaqişəsini müzakirə etmək üçün 1937-ci ilin noyabrında Brüsseldə 18 dövlətin iştirakı ilə konfrans keçirildi. Almaniya və Yaponiya konfransda iştirakdan imtina etdi. SSRİ və Çin Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsinə uyğun olaraq Yaponiyaya qarşı sanksiyaların tətbiq edilməsini təklif etdi. Lakin

konfrans onların təkliflərini qəbul etmədi. Konfrans iştirakçıları Yaponiyanın «9 dövlətin müqaviləsi»ni, Brian-Kelloq paktını və Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsinə pozmasını qeyd etdilər, lakin onu təcavüzkar elan etmədilər. Yaponiya Uzaq Şərqdə təcavüzkar siyasətini davam etdirdi.

1938-ci ilin iyulunda yapon qoşunları Uzaq Şərqdə bir sıra strateji məntəqələri ələ keçirmək üçün Xasan gölü rayonunda SSRİ ərazisinə hücum etmişdi. Avqustda Sovet ordusu yapon qoşunlarını məğlub edib ölkə ərazisindən qovdu. 1939-cu ilin mayında yapon ordusu Xalxin-Qol çayı rayonunda Monqolustan ərazisinə hücum etdilər. Monqolustandan sonra Yaponiya yenidən Uzaq Şərqdə sovet ərazisinə hücum etmək niyyətində idi. SSRİ-yapon təcavüzünə qarşı müharibədə Monqolustana hərbi yardım göstərdi. İngiltərə Yaponiyanın Uzaq Şərqdə SSRİ-yə və Monqolustana qarşı təcavüzkarlığını müdafiə edirdi. 1939-cu ilin iyulun 2-də Tokioda İngiltərə ilə Yaponiya arasında imzalanmış sazişə görə, İngiltərə Yaponiyanın Çində işğallarını tanıdı və Çində ona mane olmayacağını vəd etdi. Lakin yapon qoşunlarının Monqolustana hücumu gözlənilən nəticəni vermədi. SSRİ-nin və Monqolustanın silahlı qüvvələri 1939-cu ilin avqustun 20-dən 30-dək yapon qoşunlarını Monqolustan ərazisində məğlub və geri çəkilməyə məcbur etdilər. 1939-cu ilin sentyabrın 15-də SSRİ ilə Yaponiya arasında Monqolustanda vəziyyətin dinc tənzimlənməsi haqqında saziş imzalandı.

§4. Latin Amerikasında beynəlxalq münasibətlər. Panamerika konfransları

XX əsrin əvvəllərində Latin Amerikası ölkələrinə xarici kapital axınının artması regionda beynəlxalq münasibətlərin səciyyəvi cəhətlərdən biri idi. Belə ki, 1914-cü ildə region ölkələrinin iqtisadiyyatına 10 milyard dollar xarici kapital qoyulmuşdu ki, onun çox hissəsi ABŞ və İngiltərənin payına düşürdü. Latin Amerikasına böyük dövlətlərin hərbi-siyasi təzyiqi artmışdı. Latin Amerikası ölkələrinin əlaqələri zəif idi, onların arasındakı ərazi mübahisələri ara müharibələrinə səbəb olurdu.

Region ölkələri xarici siyasətdə müəyyən bir ölkəyə meyl edirdi. Digər tərəfdən, bu ölkələrin xarici siyasəti daha çox xarici müdaxiləyə cavab aksiyası xarakteri daşıyırdı. Latin Amerikasının dövlətlərinin xarici ölkələrlə əlaqələri daha geniş idi. Latin Amerikasında ABŞ, İngiltərə, Fransa və Hollandiyanın müstəmləkələri qalmışdı. Puerto-Riko və Panama kanalı zonasındakı Virjiniya adalarının bir hissəsi ABŞ-a, Qviananın bir hissəsi, Baham, Bermud və Folklend adaları, Yamayka, Trinidad və Tabaqo İngiltərəyə, Qviana adasının digər hissəsi, Qvadelupa və Martinika adaları Fransaya, Kyurasao və Aruba adaları Hollandiyaya məxsus idi.

Birinci dünya müharibəsindən sonra Latin Amerikasında nüfuz dairələri yenidən bölündü. Burada Almanıyanın mövqeləri tamamilə, İngiltərə və Fransaın mövqeləri qismən zəiflədi. ABŞ isə yaranmış şəraitdən istifadə edib regiona müdaxiləsini genişləndirdi. O, Monro doktrinasına və Panamerika ittifaqına arxalanıb Latin Amerikasında şəriksiz ağalılıq etmək istəyirdi. 1920-1929-cu illərdə ABŞ bankirləri Latin Amerikasının ölkələrinə 2175 milyon dollar kredit vermişdi. 1929-cu ildə Latin Amerikasından ixrac edilən məhsulun 34%-i, regiona idxal olunan məhsulun 39%-i ABŞ-ın payına düşürdü.

Xarici inhisarların fəaliyyəti və regionda sosial-siyasi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində birinci dünya müharibəsindən sonra Latin Amerikasında iqtisadi müstəqillik və suverenliyin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə gücləndi. Latin Amerikasında sosial etiraz hərəkatının genişlənməsinə həm də Rusiyada baş verən hadisələr böyük təsir göstərmişdi. Latin Amerikasında bir sıra ölkələr Sovet dövləti ilə iqtisadi və siyasi əlaqələr yaratmağa çalışırdılar. Qərb dövlətləri isə onların SSRİ ilə əlaqələr yaratmasına mane olurdular. SSRİ-nin xarici siyasəti, onun prinsipləri Latin Amerikasının ölkələrinə sərf edirdi. Qərb ölkələrinə qarşı mübarizədə SSRİ onlara yardım göstərirdi. 1924-cü ilin noyabrında Latin Amerikasının ölkələrindən birinci Meksika SSRİ ilə diplomatik münasibətlər yaratmışdı. 1926-cı ildə Uruqvay, 1935-ci ildə Kolumbiya SSRİ ilə diplomatik münasibətlər yaratdı. 20-ci illərin ikinci yarısında SSRİ ilə Latin Amerikasının ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlıq inkişaf edirdi.

Latin Amerikasında beynəlxalq münasibətlərin səciyyəvi cəhətlərindən biri ABŞ-ın öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün Panamerika sistemindən geniş istifadə etməsi idi. Lakin Panamerika konfransları göstərdi ki, Latin Amerikasının ABŞ-ın siyasətindən narazılığı artmışdır.

ABŞ Karib hövzəsindəki respublikalara qarşı həm «dollar diplomatiyası»ndan, həm də silahlı müdaxilədən istifadə edirdi. 1916-cı ildə Dominikanda ABŞ qoşunlarının köməyi ilə qurulan yeni hökumət ABŞ-la yeni qeyri-bərabər hüquqlu müqavilə imzaladı və 1924-cü ildə ABŞ qoşunu həmin ölkədən çıxarılmışdı. 1915-ci ildən 1934-cü ilədək ABŞ hökuməti Haitidə öz qoşunlarını ilk növbədə inhisarların tələbi ilə saxlamışdı. Nikaraquada vəziyyətin nəzarətdən çıxmasının qarşısını almaq üçün ABŞ hökuməti dəfələrlə oraya qoşun göndərmişdi. 1927-ci ildə Nikaraquada hökumətə qarşı silahlı mübarizə başlandı. Partizanların azadlıq ordusuna «azad adamların generalı» Sandino başçılıq edirdi. ABŞ ordusunun aviasiya və artilleriyanın köməyi ilə partizanlara qarşı mübarizəsi nəticə vermirdi. Latin Amerikasının ölkələrində ABŞ-ın Nikaraquadakı siyasətinə qarşı etiraz dalğası və Nikaraqua xalqı ilə həmrəylik hərəkatı genişlənmişdi. Nikaraqua əhalisinin müqaviməti ilə əlaqədar ABŞ öz qoşunlarını oradan çıxardı. Nikaraquada milli qvardiyaya rəhbərlik edən A.Samosa ABŞ səfirinin köməyi ilə A.Sandinoya sui-qəsd təşkil etdi və ölkənin prezidenti oldu.

Latin Amerikasının bir sıra ölkələri beynəlxalq hüququn köməyi ilə ABŞ-ın təzyiqlərindən müdafiə olunmağa çalışırdılar. 1923-cü ilin mart-may aylarında Çilinin paytaxtı Santyaqo şəhərində keçirilən V Amerikaarası konfransda bir neçə ölkənin təkidli ABŞ-ın Panamerika ittifaqının Amerika dövlətlərinin kontinental liqasına çevrilməsi məsələsi gündəliyə daxil edildi. Liqa bütün üzvlərinin bərabərliyi prinsipinin əsasında fəaliyyət göstərməli idi. ABŞ-ın təklifi ilə konfransda belə bir qətnamə qəbul edildi ki, bu məsələ öyrənilmək üçün ittifaqın şurasına verilsin. Konfransda Kosta-Rika nümayəndəsinin təşəbbüsü ilə qəbul edilən qətnamədə deyilirdi ki, ittifaq şurasının sədri və onun müavini vəzifələri seçkili olsun. Bu vaxta qədər Şuranın daimi sədri ABŞ-ın dövlət katibi idi. Konfransda Nikaraquanın

xarici işlər nazirinin təklifinə əsasən Amerika ölkələri arasında münaqişələrin qarşısını almağa dair müqavilə imzalandı.

Panamerika ittifaqının VI konfransı 1928-ci ilin yanvarında Havanada keçirildi. Konfransda ABŞ-ın Karib hövzəsindəki ölkələrə qarşı hərbi müdaxiləsi tənqid olundu. Salvadorun nümayəndəsi təklif etdi ki, bir dövlətin başqasının daxili işlərinə qarışmaq hüququnun olmaması haqqında qətnamə qəbul edilsin. Bu təklifə qarşı çıxan ABŞ-ın dövlət katibi bildirdi ki, hərbi müdaxilə yolu ilə ABŞ Latin Amerikası ölkələrində qayda-qanunun və sabitliyin təmin olunmasına kömək edir, ona görə region ölkələri ABŞ-ın siyasətinə qarşı narazılıq etməməlidir. ABŞ-ın təşəbbüsü ilə bu məsələnin müzakirəsi növbəti konfransa saxlanıldı. VI konfransda qəbul olunmuş «Bustamente məcəlləsi» beynəlxalq xüsusi hüquq normaları vasitəsilə Latin Amerikasında ABŞ inhisarlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsini nəzərdə tuturdu. 15 Latin Amerikası ölkəsi bu məcəlləyə qoşuldu. ABŞ isə bu məcəlləyə qoşulmadı və onu təsdiq etmədi.

Dünya iqtisadi böhranı dövründə Latin Amerikası ölkələrində istehsalın və ticarətin həcmi azalmış, işsizlərin sayı artmışdı. Region dövlətlərinin əksəriyyəti xarici borcların ödənilməsini dayandırmışdı. Sosial və siyasi narazılığın artmasının nəticəsi idi ki, 1930-1934-cü illərdə 12 Latin Amerikası ölkəsində dövlət çevrilişi həyata keçirilmişdi. Xarici inhisarlara qarşı milli hərəkət qüvvələndi. 1930-cu ildə Meksika, 1935-ci ildə Uruqvay SSRİ ilə diplomatik münasibətləri kəsmişdi. ABŞ Latin Amerikası ölkələrini beynəlxalq kommunizmə qarşı mübarizəyə cəlb etməklə onların həm SSRİ ilə əlaqəsinə mane olur, həm də Latin Amerikası ölkələrinin diqqətini ABŞ inhisarlarına qarşı mübarizədən yayındırmağa çalışırdı.

30-cu illərdə Latin Amerikasında ABŞ, İngiltərə, Almaniya və Yaponiya inhisarları arasında rəqabət gücləndi. Latin Amerikası ölkələri də «trestlərarası müharibəyə» cəlb olunmuşdu. Latin Amerikasında beynəlxalq vəziyyətə region ölkələri arasındakı münaqişələr böyük təsir göstərirdi. Məhəlli münaqişələr üçün əsas səbəb ərazi mübahisələri idi. 1932-ci ilin yayında Boliviya ilə Paraqvay arasında müharibə başlamışdı. Hər iki dövlət hesab edirdi ki, neftlə zəngin olan Çako əyaləti onun

olmalıdır. 1934-cü ilin noyabrında Millətlər Cəmiyyəti həmin ölkələrə silah satışını qadağan etmişdi. 1935-ci ilin iyununda Boliviya ilə Paraqvay arasında danışıq başlandı, onların arasında 1938-ci ilin iyulunda Buenos-Ayresdə bağlanmış müqaviləyə əsasən Çako əyalətinin 3/4 hissəsi Paraqvaya verildi. 1932-ci ilin payızında Peru ilə Kolumbiya arasında müharibə başlandı. Peru hökuməti Kolumbiyaya qarşı ərazi iddiaları irəli sürmüşdü. Perudan göndərilən silahlı dəstə Kolumbiyanın Amazonka çayı sahilindəki Letisiya limanını ələ keçirmişdi. Müharibə 9 ay davam etdi və 1933-cü ildə imzalanmış sazişə əsasən Peru işğal etdiyi əraziləri qaytardı.

Dünya iqtisadi böhranının və azadlıq hərəkatının təsiri ilə ABŞ-ın Latin Amerikasında mövqeyi zəifləmişdi. 1933-cü ildən ABŞ-ın Latin Amerikasında həyata keçirməyə başladığı «mehriban qonşuluq» siyasəti hərbi-siyasi müdaxilədən imtina edilməsini və regionda ABŞ-ın mənafelərinin daha çevik metodlarla təmin olunmasını nəzərdə tuturdu.

1933-cü ilin dekabrında Montevideoda VII Panamerika konfransı keçirildi. Konfransda Latin Amerikasında sülhün təşkili məsələsinin müzakirəsi zamanı Latin Amerikası ölkələri ABŞ-a qarşı vahid mövqedən çıxış etdilər. 1932-ci ilin yayında Argentinanın xarici işlər naziri Saavedra Lamas region ölkələri arasında hücum etməmək və barışlıq haqqında müqavilə layihəsi təklif etmişdi. Layihədə deyilirdi ki, müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlər münaqişə zamanı sülhü qoruyub saxlamaq üçün söylərini əsirgəməməli, amma heç bir halda münaqişəyə hərbi və ya diplomatik müdaxilə etməməli idi. 1933-cü ilin oktyabrın 10-da Argentina, Braziliya, Meksika, Paraqvay, Uruqvay və Çili Rio-de-Janeyroda Saavedra Lamas paktını imzaladılar. Konfransda ABŞ bu pakta qoşuldu. Bu pakt 1936-cı ildə qüvvəyə mindi. Konfransda Kuba və Haiti dövlətlərin hüquq və öhdəlikləri haqqında saziş bağlamağı təklif etdilər. Layihənin 8-ci maddəsində deyilirdi ki, bir dövlət başqasının daxili və xarici işlərinə qarışmamalıdır.

ABŞ Latin Amerikası ölkələrinin rəğbətini qazanmaq üçün «mehriban qonşuluq» siyasətinin tərkib hissəsi kimi bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. 1934-cü ilin mayında ABŞ Kuba ilə yeni

müqavilə imzaladı və «Platt düzəlişi» ləğv edildi, lakin ABŞ Quantanamodakı hərbi-dəniz bazasını saxladı. 1936-cı ilin martın 2-də ABŞ Panama ilə müqavilə imzaladı və onun daxili işlərinə qarışmayacağını bildirdi. ABŞ Panama kanalına nəzarəti özündə saxlasa da kanal zonasında gömrük toplamaq hüququ Panama dövlətinə verildi və Panama kanalından istifadəyə görə ABŞ-ın ona verdiyi pulun məbləği ildə 250 mindən 430 min dollara qədər artırıldı. 1934-cü ilin fevralında F.Ruzveltin təşəbbüsü ilə yaradılmış İxrac-idxal bankı 1941-ci ilə qədər Latın Amerikasını ölkələrinə 366 milyon dollar məbləğində kredit vermişdi.

Almaniya və Yaponiya həm sərvətlərini, həm də strateji mövqeyini nəzərə alaraq Latın Amerikasını ölkələri ilə əlaqələri genişləndirmiş və burada ABŞ və İngiltərənin rəqibinə çevrilmişdi. 1939-cu ildə Almaniya Latın Amerikasını ölkələrinə götərilən məhsulların miqdarı ABŞ və İngiltərədən götərilən məhsulların həcminə bərabər idi. Latın Amerikasında 1,5 milyon nəfər alman, 3 milyon italyan, 400 mindən çox yapon yaşayırdı və faşist dövlətləri onlardan öz məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə edirdilər. Latın Amerikasında faşizmə rəğbət bəsləyən hökumətlər az deyildi. Latın Amerikasında faşist hərəkatını genişləndirməklə Almaniya və İtaliya həm də ABŞ və İngiltərənin diqqətini Avropa və Asiyadakı hadisələrdən yayındırmağa çalışırdı. Ona görə 30-cu illərdə Latın Amerikasını ölkələrində müharibəyə qarşı antifaşist hərəkatının mövcudluğu təsadüfi deyildi. 1938-ci ildə Çilidə Xalq cəbhəsi hökumətinin qurulması, həmin hökumətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi islahatlar regionda beynəlxalq münasibətlərə təsir göstərmişdi. 1936-1939-cu illərdə Latın Amerikasını ölkələrində İspaniya respublikasına kömək hərəkatı geniş yayılmışdı.

Latın Amerikasında Almaniya, İtaliya və Yaponiyanın fəaliyyəti ABŞ-ı narahat edirdi. 30 yanvar 1936-cı ildə ABŞ prezidenti F.Ruzvelt Latın Amerikasını respublikalarının rəhbərlərinə göndərdiyi məktubda Qərbi yarımkürəsinin birgə müdafiəsi sistemini yaratmaq təklif olunurdu. Məktubda eyni zamanda deyilirdi ki, Amerika ölkələri sülhün qorunması üçün ümumi məsuliyyət daşıyırlar. 1938-ci ilin dekabrında VIII Panamerika konfransı Limada keçirildi. Konfransda ABŞ çalışdı ki, Qərbi

yarımkürəsində həmrəyliyin möhkəmlənməsinə dair yeni qərarlar qəbul edilsin. Lakin region ölkələri istəmirdilər ki, onların ABŞ-dan asılılığı daha da artsın. Braziliya, Argentina və Meksika faşist dövlətləri ilə ABŞ arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsindən öz mənafeələrinə uyğun istifadə etməyə çalışırdılar. Konfransda qəbul edilmiş qərarla deyilirdi ki, Amerika dövlətləri xarici təhlükə zamanı birgə məsuliyyət prinsipi əsasında öz fəaliyyətlərini məsləhətləşmələr yolu ilə əlaqələndirəcəklər. Lima konfransında «xarici vətəndaşların siyasi fəaliyyəti» haqqında qətnamə qəbul edildi ki, hökumətlər faşist dövlətlərinin mühacirlərdən istifadə etməsinə imkan verməsinlər. ABŞ Panamerika ittifaqını hərbi-siyasi bloka çevirməyə çalışdı.

Latın Amerikasında beynəlxalq münasibətlərə ayrı-ayrı ölkələrin daxili siyasəti böyük təsir göstərmişdi. Meksikada L.Kardenasın hakimiyyəti dövründə ölkənin müstəqilliyini möhkəmləndirmək üçün ciddi tədbirlər həyata keçirilmişdi. Belə ki, aqrar islahat həyata keçirildi, dəmiryolları milliləşdirildi, iqtisadiyyatda dövlət bölməsi yaradıldı. 1938-ci ilin martında hökumət ABŞ və İngiltərənin 17 neft şirkətinin əmlakının milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. İngiltərə hökuməti bu qərarın ləğvini tələb etdi. Meksika İngiltərə ilə diplomatik münasibətləri kəsdi. ABŞ hökumətinin 1938-ci ilin martında Meksikaya göndərdiyi notada milliləşdirilmiş əmlakın dərhal ABŞ-ın neft şirkətlərinə qaytarılması tələb olunurdu. Təcavüzkarlığa qarşı mübarizə aparan Meksika hökuməti Millətlər Cəmiyyətinin iclaslarında Çinin, Həbəşistanın və Avstriyanın mövqelərini müdafiə etmiş və heç vaxt Franko rejimini tanımamışdı.

Meksika hökumətinin siyasəti qonşu ölkələr üçün nümunə olmuşdu. 1938-1939-cu illərdə Braziliya, Venesuela, Kosta-Rika, Kolumbiya və Peru kimi ölkələrdə neft mədənlərinin milliləşdirilməsi ilə əlaqədar qərarlar qəbul edilmişdi. Bu hadisələr Latın Amerikasında xarici inhisarların təzyiqinə qarşı mübarizənin davam etməsini göstərirdi.

§5. Beynəlxalq mühasibətlərdə tərkisiləh məsələsi

Birinci dünya müharibəsindən sonra tərkisiləh məsələsinin beynəlxalq münasibətlərə təsiri artdı. Ona görə Versal müqaviləsinə tərkisiləhlə bağlı maddələrin daxil edilməsi təsadüfi deyildi. Tərkisiləh uğrunda mübarizə Millətlər Cəmiyyətinin əsas vəzifələrindən biri idi. Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsində deyilirdi ki, sülhün qorunması milli silahların ixtisarı tələb edir, hər bir dövlət milli təhlükəsizliyini və beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin edən həddə qədər tərkisiləh keçirməlidir. 1920-ci ilin mayında Millətlər Cəmiyyətinin şurası hərbi ekspertlərdən ibarət daimi məsləhət komissiyası, 1921-ci ilin fevralında isə tərkisiləh məsələləri üzrə müvəqqəti komissiya yaratmışdı. Bu komissiya silahları və silahlı qüvvələri azaltmağın üsulları haqqında tövsiyələr hazırlamalı idi.

Tərkisiləh zəruri olsa da onun həyata keçirilməsi asan deyildi. Müharibədə məğlub olmuş Almaniya hərbi potensialını bərpa etmək istəyirdi. Versal sistemindən narazı qalmış İtaliya və Yaponiya hərbi imkanlarını artırmaqla məşğul idi. Qalib dövlətlər hərbi potensiallarını saxlamağa və artırmağa çalışırdılar. Qalib dövlətlərin arasında qüvvə nisbətini öz xeyrinə dəyişmək uğrunda mübarizə güclənmişdi. Dünya ölkələrində hərbi sənayenin inkişafı sürətlənmişdi, yeni silahlar və hərbi texnika istehsal edilirdi. Ona görə Millətlər Cəmiyyətinin məclisi tərəfindən 1922-ci ilin sentyabrında qəbul edilmiş qətnamədə deyilirdi ki, indiki şəraitdə təhlükəsizlik üçün təminat olmadığına görə dövlətlərin əksəriyyəti tərkisiləh keçirtmək istəmir.

Tərkisiləh uğrunda mübarizə Sovet Rusiyasının xarici siyasət fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri idi. Tərkisiləh sülhün və təhlükəsizliyin zəruri şərti hesab edən Sovet dövləti Genuya konfransında ümumi tərkisiləh proqramı ilə çıxış etdi. Lakin Genuya konfransında tərkisiləh məsələsi müzakirə edilmədi. 1922-ci ilin dekabrında Moskvada tərkisiləhə həsr olunmuş konfrans keçirildi. Konfransda Sovet Rusiyası, Latviya, Litva, Estoniya, Polşa və Finlandiyanın nümayəndələri iştirak edirdi. Konfransda Sovet dövləti silahların müəyyən nisbətdə azaldılmasını təklif etdi, lakin bu təklif iştirakçı dövlətlər

tərəfindən bəyənilmədi, Sovet hökuməti həm hərbi xərclərini azaltmaq, həm də başqa dövlətləri həvəsləndirmək üçün silahlı qüvvələrini 25% ixtisar etdi.

Qərb dövlətləri tərkisiləhdən daha çox ölkə ictimaiyyətini sakitləşdirmək və rəqibin silahlanmasına mane olmaq üçün danışdılar. Tərkisiləh problemi Millətlər Cəmiyyətində, onun komissiyalarında geniş müzakirə edilirdi. Fransa çox saylı quru qoşunlarına arxalanıb Avropada hegemonluğunu təmin etməyə çalışırdı. İngiltərə isə həm Fransa ordusunun ixtisarına, həm də Almanianın yenidən silahlanması yolu ilə Fransaya mane olmağa çalışırdı. ABŞ İngiltərə, Fransa və Yaponiyanın hərbi potensialının zəifləməsində maraqlı idi və Almanianın hərbi və iqtisadi potensialının bərpasına kömək edirdi. Almaniya əvvəlcə qalib dövlətlərin də tərkisiləh keçirməsini tələb edirdi, sonra bu tələbin real olmadığını başa düşdü və hərbi potensialını bərpa etmək uğrunda mübarizəyə başladı. Yaponiya ABŞ-ı və İngiltərəni Sakit okean hövzəsindən sıxışdırmaq üçün hərbi dəniz qüvvəsini artırmağa çalışırdı. İtaliya isə Avropada Fransanın mövqelərinin zəifləməsinə çalışırdı və onun Almaniya və İngiltərə ilə əlaqələri genişlənməmişdi. İnkişaf etmiş ölkələrin hər biri tərkisiləh məsələsinə öz mövqeyindən yanaşırdı. Tərkisiləh uğrunda mübarizə həm adi, həm də kütləvi qırğın silahlarının ixtisarını əhatə edirdi.

Almaniya ilə 1919-cu ilin iyunun 28-də imzalanmış Versal müqaviləsinin maddələrindən birində deyilirdi ki, müharibə zamanı kimyəvi silahdan istifadə qadağandır. 1920-ci ildə Millətlər Cəmiyyətinin şurasında kimyəvi və bioloji silahlarla bağlı məsələ müzakirə edilmişdi. Millətlərin Cəmiyyətinin tərkisiləh məsələləri üzrə komissiyası beş il ərzində kimyəvi silahlardan istifadəni qadağan edən beynəlxalq saziş layihəsini hazırlanması ilə məşğul olmuşdu. 1925-ci ilin iyunun 17-də Cenevrədə «Müharibə zamanı boğucu və zəhərli qazlardan istifadənin qadağan edilməsi haqqında» protokol imzalandı. SSRİ bu müddətsiz protokola 1927-ci ilin dekabrın 2—də qoşulmuşdu.

1925-ci ilin dekabrında Millətlər Cəmiyyətinin şurası tərkisiləhə dair beynəlxalq konfrans çağırmaq üçün hazırlıq komissiyası yaratdı. Komissiyanın işində iştirak etməyə Millətlər

Cəmiyyətinin üzvü olmayan ABŞ, Almaniya, Türkiyə və SSRİ-nin nümayəndələri də dəvət olunmuşdu. Komissiyanın iclasları Cenevrədə keçirilirdi. 1923-cü ildə İsveçrədə sovet səfirinin öldürülməsi ilə bağlı SSRİ ilə İsveçrə arasında münasibətlər gərgin idi. Ona görə komissiyanın ilk üç sessiyasında sovet nümayəndə heyəti iştirak etməmişdi.

Tərkisiləh konfransına hazırlıq gərgin diplomatik mübarizə şəraitində aparılırdı. Qərb ölkələrinin tərkisiləhə dair təklifləri əslində bir dövlətin başqası üzərində üstünlüyünün təmin olunmasına yönəlmişdi. İngiltərə hərbi mükəlləfiyyətin ləğvini, silahlı qüvvələrdə xidmətin könüllü olmasını, quru və hərbi-hava qüvvələrinin, sualtı donanmanın ixtisarını təklif edirdi. İngiltərənin məqsədi Avropada Fransanın mövqelərini zəiflətmək idi. Fransa təhlükəsizlik mövqeyindən tərkisiləh keçirməsini təklif edirdi. Bu prinsipə görə hər bir dövlətin silahlı qüvvələri təhlükəsizliyi təmin edən həddə qədər azaldılmalı idi. Fransanın dəniz silahlarını azaltmaq təklifi İngiltərəyə qarşı yönəlmişdi. Fransa beynəlxalq müqavilələrə əməl etməyən dövlətlərə qarşı beynəlxalq silahlı qüvvələrin və tərkisiləh prosesinə nəzarət etmək üçün daimi komissiyanın yaradılmasını təklif edirdi. Almaniya digər dövlətlərin də onun kimi tərkisiləh keçirməsini tələb edirdi. Almaniya eyni zamanda milli və Avropa təhlükəsizliyi naminə onun imkan daxilində silahlanmaq hüququnun böyük dövlətlər tərəfindən tanımasını tələb edirdi. ABŞ-in nümayəndə heyəti Avropa ölkələrinin quru qoşunlarının azaldılmasını, Vaşinqton konfransının qərarı ilə nəzərdə tutulmayan gəmilərin ixtisar olunmasını təklif etmişdi. Komissiyanın üçüncü sessiyasında tərkisiləhə dair sazişin Fransanın təklifləri əsasında hazırlanması haqqında qərar qəbul edilmişdi.

1927-ci ilin noyabr-dekabr aylarında hazırlıq komissiyasının dördüncü sessiyasında SSRİ-nin nümayəndəsi iştirak etmişdi. 1928-ci ilin martında komissiyanın beşinci sessiyasında sovet nümayəndəsi tam və ümumi tərkisiləh təklifi ilə çıxış etmişdi. SSRİ-nin təklif etdiyi saziş layihəsi dörd il ərzində bütün ölkələrdə silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinin buraxılmasını, hərbi texnikanın, silahların və bazaların ləğv edilməsini, hərbi nazirliyin və hərbi büdcənin ləğvini, hərbi zavodların bağlan-

masını, hərbi mükəlləfiyyətin ləğvini, müharibə təbliğatının qadağan edilməsini və hərbi təhsil müəssisələrinin bağlanmasını nəzərdə tuturdu. İngiltərə SSRİ-nin təkliflərini kommunist təbliğatı və başqa ölkələrin daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirdi. Komissiya SSRİ-nin təklifini müzakirə etmədi. Ona görə Sovet dövləti qismən tərkisiləh keçirilməsini təklif etdi. Bu təklifə görə 200 min nəfərdən çox əsgəri olan dövlətlər silahlı qüvvələrinin yarısını, 200 mindən 40 minədək əsgəri olan dövlətlər 1/3 hissəsini, 40 minədək əsgəri olanlar 1/4 hissəsini ixtisar etməli, kütləvi qırğın silahları ləğv edilməli, hərbi büdcə ixtisar edilməli və tərkisiləh haqqında saziş beynəlxalq nəzarəti həyata keçirən komissiya yaradılmalı idi. 1929-cu ilin aprel-may aylarında komissiyanın altıncı sessiyasında sovet layihəsi müzakirə olundu, lakin qəbul edilmədi.

1930-cu ilin dekabrında komissiyanın iclasında tərkisiləhə dair 60 maddədən və 49 əlavədən ibarət beynəlxalq müqavilənin layihəsi bəyənilədi. Müqavilə altı hissədən ibarət idi. Birinci hissə silahlı qüvvələrin azaldılmasını və hərbi xidmətin maksimum müddətinin müəyyənəşdirilməsini, II və III hissə hərbi xərclərin ixtisarını, IV hissə müqavilə iştirakçıları arasında hərbi məlumat mübadiləsi qaydasını, V hissə kimyəvi və bioloji silahlardan istifadənin qadağan edilməsini nəzərdə tuturdu. VI hissədə isə tərkisiləhə nəzarət edən daimi komissiyanın yaradılması və onun funksiyalarından bəhs olunurdu. SSRİ-nin nümayəndəsi müqavilə layihəsini bəyənmədiyini və konfransda öz təkliflərini müdafiə edəcəyini bildirdi.

1930-cu ilin yanvar-aprel aylarında Londonda ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiyanın iştirakı ilə keçirilmiş konfransda hərbi gəmilərin azaldılması məsələsi müzakirə edildi. İtaliya çalışdı ki, bütün hərbi gəmilər üzrə onun və Fransanın norması eyni miqdarda müəyyən edilsin, Fransa isə bunun əleyhinə idi. Fransa dəniz silahlarını ixtisar etməyə razı idi, lakin ilkin şərt kimi İngiltərənin iştirakı ilə hücum etməmək və qarşılıqlı təminat haqqında Aralıq dənizi paktının imzalanmasını təklif edirdi. ABŞ və İngiltərə bu təklifi qəbul etmədilər. Onlar Fransanın təhlükəsizliyinə təminat vermək

istəmirdilər. Konfransda İtaliya və Fransa dəniz silahlarının azaldılmasına dair hazırlanmış sazişə qoşulmadılar.

Yaponiya ağır kreysrlərin və köməkçi gəmilərin su tutumunun ABŞ-in bu növdən olan gəmilərinin su tutumunun 70%-nə bərabər olmasını tələb edirdi. Yaponiya həm də sualtı qayıqlarının sayını artırmağa çalışırdı. ABŞ Yaponiyanın tələblərini qəbul etmədi. ABŞ-la Yaponiya arasında aparılan danışıqlar nəticəsində kompromisə nail olundu.

1930-cu ilin aprelin 22-də ABŞ, İngiltərə və Yaponiya arasında müqavilə imzalandı. Kreysrlərin ümumi su tutumu İngiltərə üçün 339, ABŞ üçün 323, Yaponiya üçün 209 min ton, İngiltərə və ABŞ üçün esmineslərin ümumi su tutumu 150, Yaponiya üçün 105 min ton, sualtı qayıqlar üzrə ümumi su tutumu hər üç ölkə üçün eyni miqdarda, yəni 52,7 min ton müəyyən edildi. ABŞ və Yaponiyanın hərbi-dəniz silahları sahəsində mövqeləri möhkəmləndi, İngiltərə isə donanma sahəsində «iki dövlət səviyyəsi» prinsipindən imtina etməli oldu.

1932-ci ilin fevralında Cenevrədə 63 dövlətin iştirakı ilə tərkisilah konfransı işə başladı. Konfransda müzakirə üçün bir neçə layihə təklif edilmişdi. Fransa Millətler Cəmiyyətinin nəzdində təcavüzün qarşısını almaq üçün beynəlxalq ordunun və polisin yaradılmasını, əvvəlcə təhlükəsizliyin təmin olunmasını, sonra tərkisilah keçirilməsini təklif etmişdi. Fransa Versal sisteminin saxlanmasına və Avropada hərbi üstünlüyünü təmin etməyə çalışırdı. Polşa, Rumıniya, Çexoslovakiya və Yuqoslaviya Fransanın təkliflərini müdafiə edirdilər. İngiltərə quru qoşunlarının azalmasını, sualtı qayıqların ləğv edilməsini, Versal müqaviləsinin hərbi məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasını təklif etmişdi. İngiltərənin təklifi ilk növbədə quru qoşunlarının sayı çox olan Fransaya və SSRİ-yə qarşı yönəlmişdi. ABŞ bütün ölkələrin silahlarının 1/3 dəfə azaldılmasını təklif etmişdi.

Konfransda Almaniya ona silahlanma sahəsində başqa dövlətlərlə bərabər hüquq verilməsini, bütün böyük dövlətlərin Almaniya qədər tərkisilah keçirməsini tələb etmişdi. Bu yolla Almaniya Versal müqaviləsinin hərbi maddələrinin tamamilə ləğv edilməsinə çalışırdı. Konfrans zamanı Almaniya İngiltərə və ABŞ-la silahlanma sahəsində bərabər hüquq prinsipi haqqında

danışıqlar aparmışdı. Almaniya nümayəndə heyəti bildirdi ki, təklifləri bəyənilməsə, konfransı tərk edəcək. 1932-ci ilin dekabrında Cenevrədə ABŞ, İngiltərə, İtaliya, Fransa və Almaniyanın iştirakı ilə keçirilən müşavirədə Almaniyanın silahlanma sahəsində digər dövlətlərlə hüquq bərabərliyi haqqında qərar qəbul edildi.

SSRİ konfransın işinin tam və ümumi tərkisilah prinsipi əsasında qurulmasını təklif etmişdi. Sovet nümayəndə heyəti belə hesab edirdi ki, yeni dünya müharibəsinin qarşısını yalnız tam və ümumi tərkisilah yolu ilə almaq olar. Eyni zamanda SSRİ qismən tərkisilah keçirilməsinə, ilk növbədə kütləvi qırğın silahlarının ləğvinə hazır olduğunu bəyan etdi.

1932-ci ilin iyulunda Cenevrə konfransının birinci sessiyası heç bir qərar qəbul etmədən başa çatdı. 1932-ci ilin sentyabrında konfransın işi çoxsaylı komitə və komissiyalarda davam etdirildi. 1933-cü ilin oktyabrından sonra Almaniya konfransda iştirak etmədi. Müharibə təhlükəsinin artması ilə bağlı 1934-cü ilin mayında SSRİ Cenevrə konfransının sülhü qorumaq üçün daimi fəaliyyət göstərməsini təklif etdi. Bu təklif konfrans iştirakçıları tərəfindən qəbul edilmədi və iyunda tərkisilah konfransı öz işini başa çatdırdı.

III FƏSİL

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

İkinci dünya müharibəsi 61 dövlətin iştirakı ilə 1939-1945-ci illərdə olmuşdur və müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin əsas hadisələrindən biridir. Böyük dövlətlər arasında sənaye və müstəmləkə rəqabətinin kəskinləşməsi, bir sıra dövlətlərin dünya ağalığı uğrunda mübarizəsi, iştirakçı dövlətlərin məqsədləri və Qərb dövlətlərinin SSRİ-ni məhv etməyə çalışması müharibənin əsas səbəblərini təşkil edir. Müharibə təcavüzkar dövlətlər tərəfindən işğalçılıq, təcavüzə məruz qalmış ölkələr tərəfindən azadlıq xarakteri daşıyırdı. İkinci dünya müharibəsi aşağıdakı dövrlərə bölünür:

1. sentyabr 1939- iyun 1941-ci il;
2. iyun 1941- noyabr 1942-ci il;
3. noyabr 1942-dekabr 1943-cü il;
4. 1944-cü ilin yanvarından 1945-ci ilin mayınadək;
5. 1945-ci ilin mayından sentyabrınadək.

İkinci dünya müharibəsi 1939-cu ilin sentyabrın 1-də Almanıyanın Polşaya hücumu ilə başladı. 1939-cu ilin avqustun 31-dən sentyabrın 1-nə keçən gecə bir qrup alman əsgərinin polyak hərbi formasında Almaniya-Polşa sərhədində yerləşən Qleyvits şəhərində radiostansiyayı ələ keçirib polislə atışmağa başlaması müharibə üçün bəhanə oldu. Almaniya Polşanı təcavüzkarlıqda ittiham edərək ona qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Polşa hökuməti kömək xahişi ilə İngiltərə və Fransaya müraciət etdi. 1939-cu ilin sentyabrın 1-də İngiltərə Almaniyadan Polşaya qarşı hərbi əməliyyatları dayandırmağı tələb etdi, əks halda Polşaya hərbi yardım edəcəyini bildirdi. Fransa da Almaniyadan təcavüzkarlığı dayandırmağı tələb etdi. Eyni zamanda İngiltərə və Fransa çalışırdı ki, İtaliyanın köməyi ilə Almaniya ilə onların arasındakı münaqişə dinc yolla həll edilsin. Lakin İtaliya onların arasında vasitəçilik etmək istəmədi. 1939-cu ilin sentyabrın 3-də Fransa ilə İngiltərə, sonra isə İngiltərənin dominionları olan Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika İttifaqı və Kanada Almaniya müharibə elan etdilər. Lakin bu dövlətlərin

heç biri Almaniya qarşı hərbi əməliyyatlara başlamadı. Almaniya isə İngiltərə və Fransaın ona qarşı hərbi əməliyyatlara başlayacağına inanmırdı. Polşa hökuməti və ordusunun rəhbərliyi Rumıniyaya köçdü, lakin Almaniyanın tələbi ilə oranı tərk etdi. Sentyabrın 30-da Fransa ərazisində mühacir Polşa hökuməti yaradıldı. Bu hökumət 1940-cı ilin iyununda Londona köçdü.

Almaniya ordusu 1939-cu ilin oktyabrın əvvəlində Polşa ərazisini işğal etdi. Polşanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş qərb və şimal-qərb rayonları Almaniya ilə birləşdirildi, qalan ərazidə isə H.Fransın başçılığı altında general-qubernatorluq yaradıldı. Polşa əhalisi işğalçılara qarşı partizan müharibəsinə başladı. İngiltərə və Fransa isə qərb cəbhəsində Almaniya qarşı hərbi əməliyyatlara başlamadı. Onlar silahlı qüvvə və hərbi texnika cəhətdən Almaniya üstün idi. 1939-cu ilin oktyabrında İngiltərənin Fransa ərazisində əsgərlərinin sayı 158 min nəfər idi. Fransa isə Almaniya ilə sərhəddə 110 diviziya yerləşdirilmişdi. Almaniyanın qərb sərhədlərini isə cəmi 23 diviziya qoruyurdu. Almaniya Polşanın işğalından sonra Avropada hərbi əməliyyatları dayandırdı. Ona görə 1939-cu ilin oktyabrından 1940-cı ilin mayınadək olan dövr müharibənin tarixində «qəribə müharibə» dövrü adlanır. Almaniya dənizlərdə suüstü və sualtı donanmanın köməyi ilə hərbi əməliyyatlarını davam etdirdi. «Qəribə müharibə» dövründə Almaniyanın sualtı qayıqları tərəfindən İngiltərənin, onun müttəfiqlərinin 400 ticarət gəmisi batırılmışdı. Britaniya donanması Almaniyanın 27 sualtı qayığını məhv etmişdi.

İkinci dünya müharibəsi başlanan zaman ABŞ bitərəf olduğunu bəyan etdi. ABŞ müharibə dövründə iqtisadi və hərbi potensialını daha da artırmaq, rəqiblərini zəiflətmək, sonra isə dünya ağalığı planını həyata keçirmək fikrində idi. ABŞ Almaniyanı əsas rəqib hesab etdiyinə görə İngiltərə və Fransa ilə yaxınlaşmağa başladı. Bitərəflik haqqında qanun Avropada və Uzaq Şərqdə ABŞ-ın qarşısında dayanan vəzifələrin həllinə mane olurdu. 1939-cu ilin noyabrın 4-də ABŞ konqresi bitərəflik haqqında yeni qanun qəbul etdi. Qanuna görə, müharibədə iştirak edən ölkələr haqqını nəqd ödəmək və öz gəmilərində aparmaq şərti ilə ABŞ-dan silah və hərbi materiallar ala bilərdi. Bu qanunun köməyi ilə ABŞ İngiltərə və Fransaın qızıl ehtiyatları-

nı ələ keçirmək imkanı qazandı. Lakin hələ ABŞ gəmilərinin Avropa ölkələrinə yük daşmasına icazə verilmirdi.

İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə bağlı SSRİ hökuməti 1939-cu ilin sentyabrın 17-də birtərəf olduğunu bəyan etmişdi. SSRİ çalışırdı ki, Almaniya hücum etməmək haqqında müqaviləyə əməl etsin. SSRİ-nin xarici siyasəti ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi əsasında təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmişdi. SSRİ təcavüzkarlara qarşı müharibədə İngiltərə ilə əməkdaşlığa hazır idi. Fransanın işğalından sonra İngiltərənin SSRİ ilə münasibətləri yaxşılaşdırmağa marağı artdı. Lakin İngiltərə Pribaltika respublikalarının SSRİ-yə birləşdirilməsini tanımaq istəmirdi. U.Çörçill 1941-ci ilin iyunun 22-də bildirdi ki, İngiltərə Almaniya qarşı müharibədə SSRİ-yə kömək edəcək, çünki İngiltərəni yalnız bu yolla xilas etmək olar.

«Qərribə müharibə» dövründə SSRİ-nin Fransa ilə əlaqələri zəiflədi. Fransa yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Almaniya ilə birlikdə SSRİ-yə qarşı müharibədə iştirak etmək planı hazırlamışdı. 1940-cı ilin fevralın 5-də Sovet hökuməti öz səfirini Fransadan geri çağırırdı. SSRİ ABŞ-la əməkdaşlıq tərəfdarı idi. ABŞ çalışırdı ki, Yaponiya Uzaq Şərqdə SSRİ-yə qarşı müharibəyə başlasın. ABŞ bu yolla Yaponiyanın Sakit okeanda təcavüzkarlığının qarşısını almaq fikrində idi. ABŞ eyni zamanda SSRİ-nin Yaponiyaya müqavimət göstərməyə qadir olduğunu bildirdi. Ona görə ABŞ hökuməti bəyan etdi ki, SSRİ ilə münasibətlərin yaxşılaşmasında maraqlıdır. 1941-ci ilin yanvarında ABŞ hökuməti bir sıra strateji məhsulların SSRİ-yə ixrac edilməsinə icazə vermişdi.

SSRİ hökuməti Qərbi Ukrayna və Qərbi Belorusiyanın Almaniya tərəfindən işğalının qarşısını almaq üçün 1939-cu ilin sentyabrın 17-də oraya qoşun göndərdi. 1939-cu ilin noyabrında SSRİ Ali Sovetinin qərarı ilə Qərbi Ukrayna Ukrayna SSR-lə, Qərbi Belorusiya isə Belorusiya SSR ilə birləşdirildi.

Finlandiya hökumətinin siyasəti SSRİ-ni narahat edirdi. SSRİ ilə sərhəddə güclü müdafiə istehkamları yaratmış Finlandiya ərazi işğal etmək məqsədilə ona qarşı müharibəyə hazırlaşdı və Qərb ölkələri ilə geniş əməkdaşlıq edirdi. 1939-cu ilin oktyabrın 11-də SSRİ Finlandiyaya qarşılıqlı yardım haqqında

saziş imzalamayı təklif etdi. Finlandiya bu təklifi qəbul etmədi. Oktyabrın 14-də SSRİ Fin körfəzində bir sıra adaları və Karel bərzəxinin bir hissəsini, Bərens dənizində bir sıra adaları Leninqradın və Murmanskın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Finlandiyadan istədi, əvəzində Finlandiyaya Kareliyanın bir hissəsini təklif etdi. SSRİ həmçinin Finlandiyaya təklif etdi ki, Xanko yarımadasını 30 il müddətinə ona icarəyə versin. Finlandiya bu təklifləri də qəbul etmədi.

Finlandiya SSRİ ilə sərhəddə 15 diviziya yerləşdirmişdi. 1939-cu ilin noyabrın 26-da sərhəd münaqişəsi nəticəsində bir neçə sovet əsgəri öldü və yaralandı. Sovet hökuməti Finlandiyaya etiraz notası göndərərək fin qoşunlarının sərhəddən 20-25 km geri çəkilməsini tələb etdi. 1939-cu ilin noyabrın 28-də SSRİ Finlandiya ilə imzalanmış hücum etməmək haqqında sazişi birtərəfli qaydada ləğv etdi. 1939-cu ilin noyabrın 30-da Finlandiya SSRİ-yə müharibə elan etdi. İngiltərə, Fransa, Almaniya, ABŞ, İtaliya və Pribaltika respublikaları Finlandiyaya iqtisadi və hərbi yardım edirdilər. İngiltərə və Fransa da Finlandiyaya göndərmək üçün 150 min nəfərlik qoşun hazırlanmışdı. 1939-cu ilin dekabrında İngiltərə və Fransanın tələbi ilə Millətlər Cəmiyyəti SSRİ-ni təcavüzkar adlandırdı və SSRİ təşkilatdan çıxarıldı. İngiltərə və Fransa Balkan ölkələrinin və Türkiyənin iştirakı ilə cənubdan SSRİ-yə qarşı müharibəyə başlamaq üçün plan hazırlamışdı. Lakin cəbhədə sovet qoşunlarının uğurları Qərb dövlətlərinin planlarını pozdu. Sovet ordusu «Mannerheyms xətti»ni keçdi və 1940-cı ilin martında Vıborq şəhərini ələ keçirdi. 1940-cı ilin fevralında İsveçin vasi-təçiliyi ilə SSRİ ilə Finlandiya arasında danışıqlar başlandı. 1940-cı ilin martın 12-də Moskvada SSRİ ilə Finlandiya arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Karel bərzəxi, Ladoqa gölünün şimal-qərb sahili SSRİ-yə verildi. SSRİ Xanko yarımadasını 30 il müddətinə icarəyə götürdü.

1939-cu ilin payızında SSRİ Almaniya tərəfindən Pribaltika respublikalarının işğalına mane olmaq, həm onların, həm də özünün təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Litva, Latviya və Estoniya ilə danışıqlara başladı. 1939-cu ilin sentyabrın 28-də SSRİ Estoniya ilə, oktyabrın 5-də Latviya ilə və oktyabrın 10-da

Litva ilə qarşılıqlı yardım müqavilələri bağladı. Müqaviləyə görə SSRİ Pribaltika respublikalarına xarici müdaxilə zamanı hərbi yardım göstərməli, onların ərazisində hərbi bazalar yaratmalı idi. 1939-cu ilin dekabrında Latviya, Litva və Estoniyanın xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə Tallində konfrans keçirildi və hərbi əməkdaşlığın genişlənməsi məsələsi müzakirə edildi. Almaniyadan Pribaltikaya silah ixracı artdı. SSRİ həm Pribaltika respublikalarında ona qarşı aparılan düşmənçilik təbliğatından, həm də onların Almaniya ilə əməkdaşlığından narahat idi. Ona görə SSRİ 1940-cı ilin iyun-iyul aylarında Pribaltika respublikalarında kommunistlərin hakimiyyətə gəlməsinə kömək etdi. 1940-cı ilin avqustunda Litva, Latviya və Estoniya SSRİ-nin tərkibinə daxil edildi.

SSRİ 1918-ci ildə Rumıniya tərəfindən işğal edilmiş Bessarabiyanı qaytarmağa çalışırdı. Rumıniya isə Bessarabiyanı qaytarmaq istəmirdi və SSRİ-də yeni ərazilər işğal etməyə hazırlaşdı. 1939-cu ilin martında Rumıniya Almaniya ilə iqtisadi əməkdaşlıq sazişi bağladı. Rumıniya İngiltərə və Fransa ilə danışıqlar aparırdı, lakin 1940-cı ilin iyulunda onlarla əlaqələri kəsdi. SSRİ-yə qarşı müharibəyə hazırlaşan Rumıniya Almaniyadan hərbi yardım xahiş etdi. 1940-cı ilin iyunun 26-da SSRİ Bessarabiyanı və Şimali Bukovinanı Rumıniyadan tələb etdi. İyunun 27-də Rumıniya hökuməti məsələnin müzakirəsinə, iyunun 28-də isə Bessarabiyanı və Şimali Bukovinanı SSRİ-yə qaytarmağa hazır olduğunu bildirdi. 1940-cı ilin avqustunda SSRİ Ali Sovetinin yeddinci sessiyasının qərarı ilə Bessarabiyanın Moldaviya ilə birləşdirilməsi nəticəsində Moldaviya SSR yaradıldı, Şimali Bukovina Ukraynanın tərkibinə daxil edildi. 1939-cu ilin sentyabr və noyabrında SSRİ Bolqarıstana qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə bağlamağı təklif etdi. Bolqarıstan SSRİ-nin təklifini qəbul etmədi. 1941-ci ilin martında Bolqarıstan Berlin paktına qoşuldu. SSRİ xarici təhlükəyə qarşı mübarizədə Yuqoslaviyaya yardım edirdi. 1940-cı ilin mayında Moskvada SSRİ ilə Yuqoslaviya arasında ticarət və dənizçilik haqqında saziş imzalandı. 1940-cı ilin iyunun 25-də SSRİ ilə Yuqoslaviya arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı. 1941-ci ilin aprel

5-də SSRİ Yuqoslaviya ilə dostluq və hücum etməmək haqqında müqavilə bağladı.

SSRİ hökuməti ölkənin cənubunda yerləşən İran, Türkiyə və Əfqanıstanla münasibətlərin inkişafına, qərb dövlətlərinin bu ölkələrdən SSRİ-yə qarşı istifadə etməsinə mane olmağa çalışırdı. SSRİ ilə Türkiyə arasında əməkdaşlıq İngiltərə və Fransanın mənafeyinə uyğun deyildi. 1939-cu ilin sentyabrında Türkiyə SSRİ-yə Almaniyaya qarşı hərbi yardım müqaviləsi bağlamağı təklif etdi. 1941-ci ilin martında SSRİ bildirdi ki, Türkiyənin xarici müdaxiləyə qarşı mübarizəsi zamanı bitərəfliyini saxlayacaq. Türkiyə hökuməti də SSRİ-yə hər hansı xarici dövlətin müdaxiləsi zamanı bitərəf qalacağını bəyan etdi.

1939-cu ilin oktyabrından 1940-cı ilin martınadək olan dövrdə Almaniyada qərb cəbhəsində İngiltərə və Fransa qoşunlarını məğlub və Skandinaviya ölkələrini işğal etmək üçün hazırlıq başa çatdırıldı. 1940-cı ilin aprel-may aylarında Danimarka, Norveç, Belçika, Hollandiya və Lüksemburq alman qoşunları tərəfindən işğal edildi. İngiltərə və Fransa qoşunlarının bir hissəsi La Manş sahilində yerləşən Dünkerkdə mühasirəyə düşdü. Almaniya qoşunları baş qərargahın göstərişi ilə Dünkerkə hücum etmədi. 1940-cı ilin mayın 26-dan iyunun 4-nə dək İngiltərə hökuməti mühasirədə olan əsgərləri Britaniya adalarına daşınmasını təşkil etdi. Almaniya hələ İngiltərə ilə SSRİ-yə qarşı ittifaq yaratmağa ümid edirdi.

1940-cı ilin iyunun 5-də alman ordusu Parisə doğru irəliləməyə başladı. İyunun 10-da İtaliya Fransaya müharibə elan etdi. Fransa hökuməti işğalçılara müqaviməti təşkil etmədi, Parisi «açıq şəhər» elan edib şəhəri tərk etdi və ölkənin cənub-qərbində yerləşən Bordo şəhərinə köçdü. 1940-cı ilin iyunun 16-da alman ordusu Parisə daxil oldu. Fransada marşal Petenin başçılığı altında yeni hökumət quruldu. İyunun 17-də Fransa hökuməti Almaniya ilə sülh danışıqlarına başladı. 1940-cı ilin iyunun 22-də Almaniya ilə Fransa arasında Kompyen barışıqı imzalandı. Sazişə görə Fransa ərazisinin 60%-i alman ordusu tərəfindən işğal edildi, qalan hissəsi ölkənin cənubundakı Vişi şəhərində yerləşən Peten hökuməti tərəfindən idarə edilməli idi. Peten hökumətinin nəzarətində olan ərazidə istehsal edilən

məhsulun 40%-i Almaniya göndərilməli idi. Fransa hökuməti alman qoşunlarının saxlanması üçün hər gün 400 milyon frank ödəməli idi. Fransa müharibəyə yaxşı hazırlaşmamışdı. İngiltərə Fransaya vəd etdiyi hərbi yardımını göstərmədi.

İngiltərə Fransanın hərbi donanmasının Almaniyanın nəzarətinə keçməsindən və onun dənizdə üstünlüyü üçün təhlükə yaranmasından narahat idi. Ona görə İngiltərə donanması 1940-cı ilin iyulun 3-də Əlcəzairin Mərz-əl-Kəbir limanında dayanmış Fransa hərbi gəmilərinin əksəriyyətini məhv etdi. Eyni zamanda İngiltərə və Misir limanlarında dayanmış Fransa gəmiləri tərkisilah edildi. İngiltərənin hərəkəti Vişi hökumətinin onunla diplomatik münasibətləri kəsməsinə səbəb oldu.

Fransanın təslim olması nəticəsində Avropada qüvvə nisbəti Almaniyanın xeyrinə dəyişdi. Fransadan sonra Almaniya əsas diqqətini İngiltərəyə yönəltdi. 1940-cı ilin iyulun 16-da Almaniya hökuməti İngiltərəyə qarşı «Dəniz şiri» adlı müharibə planını təsdiq etdi. Almaniyanın Qərbi Avropa limanlarında səfərbər etdiyi 4 min gəmi ilə Britaniyaya 500 min nəfərlik qoşun daşımaq mümkün idi. Lakin Almaniya İngiltərə ilə yanaşı, həm də SSRİ-yə qarşı müharibəyə hazırlaşdı. İngiltərə silahlı qüvvələrinin güclü müqaviməti nəticəsində Almaniyanın Britaniya adalarını işğal etmək planı həyata keçirilmədi.

İtaliya Afrikada hərbi əməliyyatları davam etdirirdi. 1940-cı ilin iyulunda İtaliya ordusu İngilis qoşunlarını geri çəkilməyə məcbur edərək Britaniya Somalisini, Keniyanın və Sudanın yarısını işğal etdi və Liviyadan Misirə doğru hərəkət etməyə başladı.

1940-cı ilin sentyabrın 27-də Almaniya, İtaliya və Yaponiya arasında Berlin paktı imzalandı. Sazişə görə tərəflərdən birinə indiyədək müharibədə iştirak etməyən dövlətlərin hücumu zamanı pakt iştirakçıları bir-birinə iqtisadi, siyasi və hərbi yardım etməli idi. Berlin paktı ABŞ, İngiltərə və SSRİ-yə qarşı yönəlmişdi. 1940-cı ilin noyabrında Macarıstan və Rumıniya Berlin paktına qoşuldu. 1941-ci ilin aprelin 6-da Almaniya ordusu Yuqoslaviya və Yunanıstana hücum etdi. Aprelin 17-də Yuqoslaviya, aprel sonunda Yunanıstan Almaniya ilə təslim aktı imzaladı.

Fransanın məğlubiyyətindən sonra ABŞ-ın İngiltərə ilə əməkdaşlığı genişləndi. Almaniyanın siyasəti dünyada ABŞ-ın mənafeləri üçün təhlükə yaradırdı. ABŞ yaranmış şəraitdən istifadə edib İngiltərənin müstəmləkələri ilə əlaqə yaratmağa çalışırdı. İngiltərə Almaniya və onun müttəfiqlərinə qarşı mübarizədə ABŞ-la əməkdaşlıqda maraqlı idi. 1940-cı ilin sentyabrın 2-də ABŞ-la İngiltərə arasında imzalanmış sazişə görə İngiltərə Atlantik okeanında ona məxsus olan bir neçə adada ABŞ-ın hərbi-dəniz bazası yaratması və 99 il ərzində istifadə etməsi ilə razılaşdı. 1941-ci ilin yanvar-mart aylarında Vaşinqtonda ABŞ və İngiltərə baş qərargahının hazırladığı «ABS-1» adlı sənəddə deyilirdi ki, müharibədə onların əsas vəzifəsi Almaniyanı məğlub etməkdir. ABŞ-ın İngiltərəyə hərbi-iqtisadi yardımı artdı. 1941-ci ilin martın 11-də ABŞ konqresi «Lendliz haqqında qanun» qəbul etdi. Qanuna görə ABŞ, müdafiəsi onun üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən ölkələrə haqqını qələbədən sonra ödəmək şərti ilə silah və digər hərbi materiallarla kömək etməli idi.

Yaponiya hökuməti 1939-1941-ci illərdə müharibəyə hazırlığı başa çatdırmışdı. 1940-cı ilin avqustunda Yaponiya ilə Fransa hökuməti arasında imzalanmış sazişə görə yapon qoşunları Hind-Çində Fransanın suverenliyini təmin etməli, Fransa isə Uzaq Şərqdə Yaponiyanın iddialarını tanımalı və Çinə qarşı müharibədə ona kömək etməli idi. Təcavüzkarı şirnikləndirmək siyasətini davam etdirən İngiltərə 1940-cı ilin iyunun 20-də Yaponiya ilə Çində Kommunist Partiyasına qarşı birgə fəaliyyət haqqında müqavilə imzaladı. İngiltərə hökuməti bildirdi ki, Yaponiyanın Birma ərazisindən Çinə hərbi yüklər daşmasına mane olmayacaq.

1940-cı ilin iyununda Yaponiya hökuməti SSRİ-yə hücum etməmək haqqında pakt imzalamaq üçün danışıqlara başlamışdı. SSRİ Uzaq Şərqdə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Yaponiyanın təklifi ilə razılaşdı. 1941-ci ilin aprelin 13-də Moskvada SSRİ ilə Yaponiya arasında hücum etməmək haqqında beş il müddətinə pakt imzalandı. Tərəflər dostluq münasibətlərini saxlamalı və bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmət etməli idi. Tərəflərdən birinin hər hansı bir ölkə ilə müharibəsi zamanı digər tərəf bitərəf qalmalı idi. SSRİ Man-

cjou-Qo dövlətinin, Yaponiya isə Monqolustanın ərazi bütövlüyünə və müstəqilliyinə hörmətlə yanaşmalı idi. Danışqlar zamanı SSRİ Yaponiyanın Şimali Saxalini ona satmaq təklifini rədd etdi. Almaniyanın hücumu ərəfəsində Yaponiya ilə imzalanmış saziş SSRİ-nin xarici siyasətinin strateji qələbəsi idi.

Almaniya SSRİ-yə qarşı müharibəyə hazırlaşdı, digər tərəfdən onunla danışqlar aparırdı. Almaniya bu yolla SSRİ-ni çaşdırmaq və onun müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək sahəsində tədbirlərinə mane olmaq niyyətində idi. 1940-cı ilin noyabrında Berlində SSRİ və Almaniya xarici işlər nazirlərinin görüşü keçirildi. Danışqlar zamanı Almaniya SSRİ-yə Berlin paktına qoşulmağı təklif etdi. SSRİ bu təklifi qəbul etmədi. Danışqlar zamanı SSRİ-nin nümayəndəsi alman qoşunlarının Finlandiyadan çıxarılmasını, Almaniyanın Balkan yarımadasında və Yaxın Şərqdə SSRİ-nin mənafələrinə zidd olan hərəkətlərini dayandırmasını tələb etdi.

Almaniya SSRİ-yə hücumdan əvvəl İngiltərənin bitərəfliyini təmin etməyə çalışdı. 1940-cı ilin mayında Londonda İngiltərə və Almaniya nümayəndələri arasında danışqlar aparıldı. Almaniya İngiltərədən müstəmləkələrini qaytarmağı və onun Avropada hegemonluğunu tanımağı tələb etdi, bu şərtlərlə Almaniya İngiltərə ilə sülh müqaviləsi bağlamağa və Britaniya imperiyasının toxunulmazlığına təminat verməyə hazır idi. Lakin İngiltərə hökuməti Almaniyanın təkliflərini qəbul etmədi.

1940-cı ilin dekabrında Almaniya hökuməti SSRİ-yə qarşı «Barbarossa» adlı müharibə planını təsdiq etdi. 1941-ci ilin iyunun 22-də Almaniya SSRİ-yə qarşı müharibəyə başladı. «Barbarossa» planına görə ildırımsürətli müharibə 1941-ci ilin sonunadək Almaniyanın qələbəsi ilə başa çatmalı idi. Sovet xalqı Dövlət Müdafiə Komitəsinin rəhbərliyi altında təcavüzkarlara qarşı azadlıq müharibəsinə başladı. Böyük Vətən müharibəsinin ilk günlərindən SSRİ-nin siyasəti antifaşist koalisiyasının yaradılmasına yönəlmişdi. Eyni zamanda SSRİ Almaniyamı iki cəbhədə müharibəyə məcbur etmək üçün Avropada ikinci cəbhənin açılmasına çalışdı. Sovet dövləti ABŞ və İngiltərənin ona Almaniya qarşı mübarizədə hərbi yardım etməsində maraqlı

idi. SSRİ-ni xarici siyasəti həm də Yaponiyanı, İranı və Türkiyəni ona qarşı müharibəyə başlamaqdan çəkindirməli idi.

Almaniya antifaşist koalisiyasının yaradılmasının əleyhinə idi və beynəlxalq aləmdə SSRİ-nin təcrid olunmasına çalışdı. ABŞ və İngiltərə əvvəlcə sovet-alman müharibəsinə qarışmaq niyyətində deyildi. Lakin Almaniyanın xarici siyasəti nəticəsində ABŞ və İngiltərənin mənafələri üçün təhlükənin artması onların SSRİ ilə yaxınlaşmasına səbəb oldu. 1941-ci ilin iyunun 22-də U.Çörçill bildirdi ki, İngiltərə Almaniya qarşı mübarizədə iştirak edən bütün ölkələrə, o cümlədən Rusiyaya kömək etməyə hazırdır. İyunun 24-də ABŞ prezidenti F.Ruzvelt mətbuat konfransında bildirdi ki, ABŞ faşizmə qarşı mübarizədə SSRİ-yə kömək edəcək.

1941-ci ilin iyulun 12-də Moskvada SSRİ ilə İngiltərə arasında Almaniya qarşı müharibədə birgə fəaliyyət haqqında saziş imzalandı. Sazişə görə tərəflər bir-birinə qarşılıqlı yardım göstərməli və müharibə dövründə qarşılıqlı razılıq olmasa, düşmənlə danışıq aparmamalı və barışıq imzalamamalı idi. 1941-ci ilin avqustunda SSRİ ilə İngiltərə arasında Londonda əmtəə dövriyyəsi və kredit haqqında saziş imzalandı. İngiltərə 5 il müddətinə SSRİ-yə 3 faizlə 10 milyon funt sterlinq kredit verdi. 1941-ci ilin avqustun 15-də SSRİ ilə ABŞ arasında imzalanmış sazişə əsasən ABŞ SSRİ-yə 10 ton qızılın müqabilində 10 milyon dollar kredit verdi.

1941-ci il iyulun 18-də Londonda SSRİ ilə mühacirətdə olan Çexoslovakiya hökuməti arasında Almaniya qarşı müharibədə qarşılıqlı yardım haqqında saziş imzalandı. 1941-ci ilin iyulun 30-da Londonda SSRİ ilə mühacir Polşa hökuməti arasında diplomatik münasibətlərin bərpası, Almaniya qarşı müharibədə qarşılıqlı yardım və SSRİ ərazisində Polşa üçün hərbi hissələrin yaradılması haqqında saziş imzalandı. 1941-ci ilin dekabrın 4-də SSRİ ilə mühacir Polşa hökuməti arasında dostluq və qarşılıqlı yardım haqqında imzalanmış bəyannamədə Almaniya qarşı digər müttəfiqlərlə birlikdə tam qələbəyədək müharibə aparmaqdan bəhs olunurdu. Bəyannamədə müharibədən sonra sülhü və beynəlxalq təhlükəsizliliyi təmin etmək üçün beynəlxalq təşkilatın yaradılmasının zəruriliyi qeyd edilmişdi. SSRİ

mühacir Polşa hökumətinə 365 milyon manat kredit vermişdi. 1941-ci ilin sentyabrın 26-da SSRİ hökuməti general Ş.de Qollun başçılıq etdiyi «Azad Fransa» təşkilatını tanıdı və Almaniya qarşı mübarizədə ona yardım edəcəyini bildirdi.

Almaniyanın İran ərazisindən SSRİ-yə qarşı istifadə etməyə çalışması və İran hökumətinin Almaniya ilə geniş əməkdaşlığı Sovet hökumətini və İngiltərəni narahat edirdi. 1941-ci ilin iyul-avqust aylarında SSRİ və İngiltərə İran hökumətindən ölkə ərazisində Almaniyanın kəşfiyyat və təxribat qruplarının fəaliyyətini dayandırmağı tələb etmişdi. Lakin İran hökuməti bu tələbləri qəbul etmədi. SSRİ və İngiltərə 1941-ci ilin avqustun 25-də İran ərazisinə qoşun göndərdi. 1941-ci ilin sentyabrın 8-də SSRİ və İngiltərə ilə İran arasında imzalanmış sazişə görə İran hökuməti xaricdən SSRİ-yə göndərilən hərbi yüklərin ölkə ərazisindən daşınmasına kömək etməli və Almaniya ilə əlaqələri kəsməli idi. İran bu sazişin şərtlərinə əməl etmədiyinə görə İngiltərə və sovet qoşunları Tehrana daxil oldu və İran şahı Rza Pəhləvi oğlu Məhəmməd Pəhləvinin xeyrinə hakimiyyətdən imtina etdi. 1942-ci ilin yanvarın 29-da Tehrandə SSRİ, İngiltərə və İran arasında ittifaq müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə görə SSRİ və İngiltərə İranın ərazi bütövlüyünə və müstəqilliyinə hörmətlə yanaşmalı və təcavüzə qarşı mübarizədə ona kömək etməli idi. SSRİ və İngiltərə müharibədən sonra 6 ay ərzində öz qoşunlarını İran ərazisindən çıxarmalı idi.

1941-ci ilin avqustunda Nyufaundlend adasında ABŞ prezidenti F.Ruzveltin və İngiltərə baş naziri U.Çörçillin iştirakı ilə konfrans keçirildi. Avqustun 14-də konfransda qəbul edilmiş «Atlantika xartiyası»nda ABŞ və İngiltərənin müharibədə iştirakının məqsədləri və dünyanın müharibədən sonrakı quruluşunun prinsipləri şərh olunmuşdu. 1941-ci ilin sentyabrında Londonda keçirilən müttəfiqlərarası konfransda SSRİ "Atlantika xartiyasına" qoşuldu.

1941-ci ilin sentyabrın 29-dan oktyabrın 1-dək Moskvada SSRİ, ABŞ və İngiltərə nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilmiş konfransda qarşılıqlı hərbi yardım məsələləri müzakirə edildi. SSRİ-nin xarici yardıma ehtiyacı böyük idi, lakin ABŞ və İngiltərə SSRİ-yə hərbi və iqtisadi yardım etməyə tələsmirdilər.

Konfransda razılaşdırılmış sənədə görə ABŞ və İngiltərə SSRİ-yə silah və hərbi texnika, SSRİ isə onlara xammal göndərməli idi. ABŞ və İngiltərədən SSRİ-yə hərbi yüklər şimalda Arxangelskə və Murmanskə, İran vasitəsilə SSRİ-nin cənubuna və şərqdə Vladivostoka göndərilirdi. ABŞ hökuməti 1941-ci ilin noyabrında lendliz qanununu SSRİ-yə şamil etdi və ona 1 milyard dollar faizsiz kredit verdi.

Avropada ikinci cəbhənin açılması müharibə dövründə beynəlxalq münasibətlərin əhəmiyyətli məsələlərindən biri idi. Almaniyanın 1941-ci ilin iyununda SSRİ-yə hücumu antifaşist koalisiyasının yaranmasına təkan verdi. Avropada ikinci cəbhənin açılması ideyası Almaniyanın SSRİ-yə hücumunda sonra meydana çıxdı. Almaniya silahlı qüvvələrin əksəriyyəti şərq cəbhəsində idi və müharibənin ağırlığı SSRİ-ni üzərinə düşmüşdü. Ona görə SSRİ Avropada ikinci cəbhənin yaranmasına hamıdan çox çalışırdı ki, Almaniya öz qoşunlarının bir hissəsini şərqdən Avropaya keçirtsin. Dünyanın hər yerində sülhsevər qüvvələr müharibənin daha qısa müddətdə qurtarması üçün qərbdə Almaniya qarşı müttəfiqlərin hərbi əməliyyatlara başlamasına böyük ümid bəsləyirdi.

Almaniyanın hərbi-strateji mövqelərinin zəifləməsi antifaşist koalisiyaya daxil olan böyük dövlətlərin mənafeyinə uyğun idi. Bu məqsədə çatmağın yolu Almaniyanı qərbdə geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlara cəlb etməkdən keçirdi. İkinci cəbhənin açılması həm də SSRİ, ABŞ və İngiltərənin ümumi düşməne qarşı hərbi əməliyyatlarını əlaqələndirilməsini təmin edə bilirdi. 1941-ci ilin iyununda həm İngiltərə, həm də ABŞ bəyan etdilər ki, Almaniya qarşı müharibədə SSRİ-yə kömək edəcəklər. 1941-ci ilin iyulun 12-də Moskvada SSRİ və İngiltərə hökumətləri arasında Almaniya qarşı müharibədə birgə fəaliyyət haqqında saziş imzalandı. SSRİ bunları nəzərə alaraq müttəfiqlərindən yardım istədi. SSRİ belə hesab edirdi ki, bir neçə cəbhədə müharibə Almaniyanın məğlubiyyətini sürətləndirəcək. Avropada ikinci cəbhənin açılması alman qoşunlarının Britaniya adalarına hücumuna, Almaniyanın və İtaliyanın Afrikanın şimalında fəal hərbi əməliyyatlar aparmasına mane ola bilirdi.

Müttəfiqlərin Avropada almanlara qarşı hərbi əməliyyatlara başlamaq və bu yolla SSRİ-yə kömək etmək üçün ehtiyatları mövcud idi. 1941-ci ilin payızında İngiltərənin hər cəhətdən yaxşı təchiz olunmuş 33 diviziyası döyüşə hazır idi. İkinci cəbhənin Avropada açılmasına İngiltərəyə nisbətən ABŞ daha ciddi yanaşırdı. Danışıklara baxmayaraq Almanıyanın əsas qüvvələrini SSRİ üzərinə yönəltməsi ABŞ və İngiltərənin öz hərbi-strateji planlarını həyata keçirmələri üçün əlverişli şərait yaratdı.

1941-ci ilin iyunun 27-də Londonda sovet səfiri İ.Mayski ilə lord Biverbruk arasında görüş zamanı ikinci cəbhə məsələsi müzakirə edilmişdi. Lord Biverbruk İngiltərənin SSRİ-yə hər-tərəfli yardım göstərməyə hazır olduğunu bəyan etmiş və onun təşəbbüsü ilə İngiltərə hökumətinin iclasında ikinci cəbhə məsələsi müzakirə edilmişdi. 1941-ci ilin iyulun 18-də İ.Stalin İngiltərənin baş naziri U.Çörçillə göndərdiyi məktubda ilk dəfə rəsmi şəkildə Avropada yeni müharibə cəbhəsinin yaradılmasını xahiş etmişdi. Məktubda deyilirdi ki, «Hitlərə qarşı Qərbdə (Şimali Fransa) və Şimalda (Arktika) cəbhə yaradılrsa, Sovet İttifaqının və İngiltərənin hərbi vəziyyəti əhəmiyyətli şəkildə yaxşılaşa bilər. İndi Hitlerin diqqəti şərqə yönəlmişdir. Lakin o hələ şərqdə möhkəmlənməyib. Ona görə ikinci cəbhəni indi yaratmaq daha asandır». U.Çörçillin iyulun 21-də İ.Stalinə göndərdiyi cavab məktubunda deyilirdi ki, qüvvə və vəsait çatışmadığına görə və Şimali Fransada almanların güclü olmasını nəzərə alaraq indi ikinci cəbhənin açılması real deyildir. Lakin müttəfiqlər Almanıya şəhərlərinin bombalanmasını gücləndirə bilər. 1941-ci ilin avqustunda U.Çörçill SSRİ-nin Londondakı səfiri ilə görüşü zamanı qeyd etmişdi ki, hazırda qərbdə ikinci cəbhənin açılması mümkün deyildir, İngiltərə ikinci cəbhəni Yaxın Şərqdən açılmasını daha real hesab edir.

1941-ci il avqustun 30-da İ.Stalinin Londondakı səfir İ.Mayskiyə göndərdiyi teleqramda deyilirdi: «İngiltərə hökuməti passiv gözləmə mövqeyi ilə hitlerçilərə kömək edir. Hitlerçilər isə öz düşmənlərini növbə ilə məğlub etmək istəyir. İngiltərə bunu bilir, eyni zamanda bizim zəifliyimizi istəyir. Ona görə İngiltərə ilə münasibətlərdə ehtiyatlı olmaq lazımdır».

1941-ci ilin sentyabrında sovet-alman cəbhəsində vəziyyətin ağırlaşması ilə bağlı İ.Stalinin sentyabrın 3-də İngiltərənin baş nazirinə göndərdiyi məktubda deyilirdi: «Almanıya şərq cəbhəsinə 30 piyada diviziyası, çoxlu sayda tank və təyyarə gətirmiş, şərq cəbhəsində onun müttəfiqlərinin 46 diviziyası fəallaşmışdır. Ukrayna ərazisinin yarısını işğal edən almanlar Leninqrada ələ keçirməyə çalışırlar. Vəziyyətdən çıxış yolu bu il Balkanlarda və ya Fransada ikinci cəbhə açmaqdır ki, şərqdən 30-40 alman diviziyasını özünə cəlb etsin». Lakin İngiltərə hökuməti bu xahişə müsbət cavab vermədi. İngiltərə 1942-ci ildə Avropada yeni müharibə cəbhəsi yaratmaq fikrində deyildi. İngiltərədən fərqli olaraq ABŞ 1942-ci ildə Avropada hərbi əməliyyatlara başlamağı mümkün və zəruri sayırdı.

1941-ci ilin sentyabrında Almanıya ordusu Moskvanı işğal etmək üçün çoxsaylı canlı qüvvə və hərbi texnika ilə «Tufan» əməliyyatını həyata keçirməyə başladı. 1941-ci ilin oktyabrın 19-da Dövlət Müdafiə Komitəsi Moskva vilayətini mühasirə vəziyyətində elan etdi. 1941-ci ilin oktyabr və noyabrında alman qoşunlarının Moskvanı ələ keçirmək cəhdləri sovet əsgərlərinin qəhrəman müqaviməti nəticəsində uğursuz oldu. 1941-ci ilin dekabrın əvvəlində sovet qoşunları əks hücum keçdi. 1942-ci ilin qışında Almanıyanın Moskva ətrafında 50 diviziyası məğlub edildi. Bu ikinci dünya müharibəsində Almanıyanın ilk böyük məğlubiyyəti idi. Qələbə SSRİ-ni beynəlxalq nüfuzunun artmasına kömək etdi, ikinci dünya müharibəsində əsaslı dönüşün başlanmasına səbəb oldu, Türkiyəni və Yaponiyanı SSRİ-yə qarşı müharibəyə qoşulmaqdan çəkindirirdi.

Yaponiyanın SSRİ-yə qarşı müharibə planı «Kantokuen» adlanırdı. SSRİ-nin Uzaq Şərqdəki şəhərlərini işğal etmək üçün yapon ordusu hərbi əməliyyatlara 1942-ci ilin yazında başlamalı idi. Yaponiyanın hücum təhlükəsi SSRİ-ni müharibə dövründə Uzaq Şərqdə 40-dan çox diviziyaya və iki donanma saxlamağa məcbur etmişdi. Lakin Yaponiya SSRİ-yə qarşı deyil, ABŞ-a qarşı müharibəyə başladı. Yaponiya hökumətinin xarici ölkələrdəki səfirlərlə gizli yazışmalarını ələ keçirən ABŞ hesab edirdi ki, Yaponiya 1941-ci ilin yayında SSRİ-yə hücum edəcək. Lakin Yaponiya hökuməti 1941-ci ilin noyabrın 1-də hərbi donanmaya

Sinqapura, Filippinə və Havay adalarından biri olan Pyorl-Harbora hücum hazırlaşmağı tapşırı. Pyorl-Harborda ABŞ-ın Sakit okean donanmasını qərargahı yerləşirdi. ABŞ hökumətini çaşdırmaq üçün Yaponiya 1941-ci ilin martında onunla mübahisəli məsələləri həll etmək üçün Vaşinqtonda danışıqlara başladı. 1941-ci ilin noyabrın 26-da ABŞ-ın dövlət katibinin yapon diplomatlarına təqdim etdiyi sənəddə hücum etməmək haqqında ABŞ, Yaponiya, İngiltərə, Çin, Hollandiya və SSRİ-nin iştirakı ilə çoxtərəfli pakt imzalanması, yapon qoşunlarının Çindən və Hind-Çindən çıxarılması, Yaponiyanın Çində Çan Kayşi hökumətini tanıması və Üçlər paktının ləğv olunması tələb edilirdi. Donanmanın Pyorl-Harbora hücumundan sonra yapon hökuməti ABŞ-ın tələblərini rədd etdi.

1941-ci ilin dekabrın 7-də Pyorl-Harborda yerləşən hərbi-dəniz bazası iki saat ərzində 360 yapon təyyarəsi tərəfindən bombalandı. ABŞ-ın bazada yerləşən 18 böyük hərbi gəmisi və 300-dən çox təyyarəsi sıradan çıxdı. Sakit okeanda qüvvə nisbəti Yaponiyanın xeyrinə dəyişdi. 1941-ci ilin dekabrın 8-də ABŞ və İngiltərə Yaponiyaya müharibə elan etdi. Dekabrın 11-də Almaniya ABŞ-a müharibə elan etdi. Yaponiya ABŞ və İngiltərənin Asiyada əsas rəqibi idi. 1941-ci ilin dekabrın 11-də Almaniya, İtaliya və Yaponiya arasında ABŞ və İngiltərəyə qarşı qələbəyədək birlikdə mübarizə və düşmənlə gizli danışıqlar aparmamaq haqqında hərbi saziş imzalandı. Pyorl-Harbordan sonra Yaponiya Sakit okeanın mərkəzində və cənub-qərbində hərbi əməliyyatlara başladı və qısa müddətdə Malayyanı, Sinqapuru, İndoneziya adalarının əksəriyyətini, Filippini, Honkonqu, ümumiyyətlə 4 milyon km² ərazi işğal etdi ki, bu ərazidə 150 milyon nəfər əhali yaşayırdı.

ABŞ-ın müharibəyə qoşulması qüvvə nisbətinin antifaşist koalisiyasının xeyrinə dəyişməsinə kömək etdi. 1942-ci ilin yazında antifaşist koalisiyaya 29 dövlət daxil idi. 1941-ci ilin dekabrın 22-dən 1942-ci ilin yanvarın 14-dək Vaşinqtonda ABŞ və İngiltərənin iştirakı ilə konfrans keçirildi. Konfransda hazırlanmış ümumi müharibə planında deyilirdi ki, müttəfiqlərin əsas düşməni Almaniya, Planda düşməni zəiflətmək üçün Almaniya şəhərlərinin bombalanmasından, SSRİ-yə hərbi

yardım göndərilməsindən və işğal olunmuş ölkələrdə müqavimət hərəkətinə yardım göstərməkdən bəhs edilirdi. ABŞ və İngiltərə qoşunlarının birgə əməliyyatlarına rəhbərliyi həyata keçirmək üçün qərargah rəislərinin birləşmiş komitəsi yaradıldı.

1942-ci ilin yanvarın 1-də Vaşinqtonda 26 dövlətin iştirakı ilə keçirilən konfransda «Birləşmiş Millətlərin Bəyannaməsi» qəbul edildi. Bəyannamənin mətni SSRİ-nin təklifləri nəzərə alınmaqla ABŞ və İngiltərə tərəfindən hazırlanmışdı. Bəyannamədə deyilirdi ki, onun iştirakçıları Almaniya və onun əlaltılarına qarşı müharibədə bütün hərbi və iqtisadi imkanlarından istifadə və bir-biri ilə əməkdaşlıq etməli, düşmənlə gizli barışıq imzalanmamalıdır. Bəyannaməni imzalayan ölkələrin siyahısında əvvəlcə düşmənlə qarşı mübarizədə və antifaşist koalisiyanın formalaşmasında mühüm rol oynayan SSRİ, ABŞ, İngiltərə və Çinin adı yazılmışdı.

Antifaşist koalisiyasının formalaşmasında SSRİ-nin ABŞ və İngiltərə ilə əməkdaşlığı böyük əhəmiyyətə malik idi. 1942-ci ilin mayın 26-da Londonda SSRİ ilə İngiltərə arasında Almaniya və onun Avropadakı müttəfiqlərinə qarşı müharibədə ittifaqı müharibədən sonrakı dövrə əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə tərəflər düşmənlə qarşı mübarizədə bir-birinə hərtərəfli yardım etməli, düşmənlə gizli danışıqlar aparmamalı, müharibədən sonra mühüm beynəlxalq problemlərin həllində əməkdaşlıq etməli və bir-birinə qarşı yönəlmiş koalisiyalara qoşulmamalı idi. 1942-ci ilin iyunun 11-də Vaşinqtonda SSRİ ilə ABŞ arasında təcavüzkarlara qarşı müharibədə qarşılıqlı yardımın prinsipləri haqqında saziş bağlandı. SSRİ-nin ABŞ və İngiltərə ilə imzaladığı sazişlər antifaşist koalisiyanın hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilməsini başa çatdırdı.

1942-ci ildə antifaşist koalisiya çərçivəsində müzakirə edilən əsas məsələlərdən biri Avropada ikinci cəbhənin açılması idi. SSRİ ikinci cəbhənin Fransa ərazisində açılmasını təkid edirdi. ABŞ 1942-ci ildə Avropada hərbi əməliyyatların başlanmasında maraqlı idi. 1942-ci ilin aprelində Qərbi Avropada hərbi əməliyyatların başlanmasına dair ABŞ ordusunun baş qərargahı tərəfindən hazırlanmış plan prezident F.Ruzvelte təqdim edildi. Plana görə 1943-cü ilin yazında 30 ABŞ və 18 İngiltərə

diviziyası Şimali Fransaya çıxarılmalı idi. F.Ruzvelt bu planı müzakirə etmək üçün İ.Stalindən Vaşinqtona nümayəndə göndərməyi xahiş etdi. 1942-ci ilin mayında V.Molotovun Londonda U.Çörçillə görüşü oldu. U.Çörçill Avropada ikinci cəbhənin tezliklə açılmasına mane olan çoxsaylı çətinliklərin mövcudluğundan danışdı. V.Molotov bildirdi ki, alman ordusu şərq cəbhəsində geniş miqyaslı hücum hazırlaşır və müttəfiqlər Avropada ikinci cəbhəni açmaqla SSRİ-yə kömək edə bilər. U.Çörçill bu məsələnin ABŞ və İngiltərə tərəfindən öyrənildiyini bildirdi, lakin 1942-ci ilin sonunadək ABŞ və İngiltərə Şimali Fransaya desant çıxartmaq üçün kifayət qədər gəmiyə və canlı qüvvəyə malik deyil. 1942-ci ilin mayın 29-da V.Molotov Vaşinqtona gəldi. V.Molotov ABŞ prezidenti F.Ruzveltə görüş zamanı onu inandırmağa çalışırdı ki, 1942-ci ildə Avropada ikinci cəbhənin açılması nəticəsində Almaniya şərqdən 40 diviziyanı qərb cəbhəsinə keçirməyə məcbur olacaq. F.Ruzvelt bildirdi ki, ABŞ və İngiltərə Qərbi Avropada hərbi əməliyyatlara başlamağa çalışırlar, lakin hələ ordunu və texnikanı İngiltərəyə aparmaq üçün gəmi çatışmır, çünki ABŞ gəmilərinin bir qismi SSRİ-yə hərbi yardım daşıyır. V.Molotov bildirdi ki, SSRİ ikinci cəbhənin açılmasını sürətləndirmək üçün ona yardım daşıyan gəmilərdən istifadə edilməsinə razıdır. V. Molotov təklif etdi ki, düşməni çaşdırmaq üçün SSRİ-ABŞ danışıqları haqqında birgə bəyanatda Avropada ikinci cəbhənin 1942-ci ildə açılmasına dair razılaşmaya nail olunduğu öz əksini tapsın. ABŞ prezidenti F.Ruzvelt bu təklifi bəyəndi və 1942-ci ilin iyunun 3-də birgə ABŞ-SSRİ bəyanatı hazırlandı. 1942-ci ilin iyunun 9-da Londona qayıdan V.Molotov Vaşinqton danışıqları haqqında U.Çörçillə məlumat verdi. V.Molotov təklif etdi ki, Sovet-İngiltərə bəyannaməsinə 1942-ci ildə Avropada ikinci cəbhənin açılması haqqında razılaşma haqqında bənd daxil edilsin. ABŞ-ın mövqeyini nəzərə alan U.Çörçill təklifi bəyəndi. 1942-ci ilin iyunun 12-də SSRİ-ABŞ və SSRİ-İngiltərə bəyannaməsi nəşr olundu.

1942-ci ilin iyunun 18-dən 25-dək Vaşinqtonda ABŞ və İngiltərənin iştirakı ilə konfrans keçirildi. Konfransda qəbul edilmiş qərarla deyilirdi ki, ABŞ və İngiltərə 1942-ci ildə hazır olmaları üçün Avropada hərbi əməliyyatlara başlamayacaqlar.

U.Çörçillin təklifinə əsasən 1942-ci ilin payızında ABŞ və İngiltərə qoşunlarının Şimali Afrikada hərbi əməliyyatlara başlaması haqqında qərar qəbul edildi. 1942-ci ilin avqustun 12-də U.Çörçill Moskvada SSRİ-nin rəhbərləri ilə görüş zamanı bildirdi ki, 1942-ci ildə Avropada ikinci cəbhəni açmaq mümkün deyil, ona görə ABŞ və İngiltərə 1942-ci ildə Afrikanın şimalında hərbi əməliyyatlara başlayacaq və bu heç də SSRİ-nin tələb etdiyi ikinci cəbhədən əhəmiyyətsiz olmayacaq. Görüş zamanı U.Çörçill SSRİ-yə kömək məqsədilə Xəzər dənizini və Qafqazı müdafiə etmək üçün Cənubi Qafqaza ABŞ və İngiltərə qoşunlarının gətirilməsini təklif etdi. İ.Stalin İngiltərənin baş nazirinə bildirdi ki, ABŞ və İngiltərənin 1942-ci ildə Avropada hərbi əməliyyatlara başlamaqdan imtina etməsi sovet ordusunun vəziyyətini ağırlaşdırmış və Sovet dövlətini planlarının dəyişməsinə səbəb olmuşdur. U.Çörçill İ.Stalinin ittihamları ilə razılaşmadı və 1943-cü ilin yazında ABŞ və İngiltərənin Qərbi Avropada hərbi əməliyyatlara başlayacağını bəyan etdi.

1942-ci ilin noyabrından 1943-cü ilin fevralınadək sovet ordusu Stalinqrad yaxınlığında alman qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğrattı və bu qələbə ikinci dünya müharibəsində qüvvə nisbətinin SSRİ-nin xeyrinə dəyişməsində böyük rol oynadı. İngiltərə Türkiyənin antifaşist koalisiyasının tərəfində müharibəyə qoşulmasına çalışırdı. İngiltərə Türkiyənin köməyi ilə Balkanlarda öz planlarını həyata keçirtmək və sovet qoşunlarının Balkan ölkələrinə yardım etməsinə mane olmaq niyyətində idi. Türkiyə bir tərəfdən İngiltərə və ABŞ-la danışıqlar aparır, digər tərəfdən Almaniya ilə əməkdaşlığı davam etdirirdi.

1942-ci ilin mayında alman və İtalyan qoşunları Afrikanın şimal-şərqində hücum keçdi və iyunda ingilis qoşunları Tobrukda mühasirəyə düşdü. Almaniya və İtaliya qoşunlarının təzyiqinə müqavimət göstərə bilməyən İngiltərə öz qoşunlarını Misirdən çıxartmağa hazırlaşdı. Lakin 1942-ci ilin iyulunda almanların Misir ərazisində hücumu tank diviziyalarının şərq cəbhəsinə göndərməsi ilə bağlı dayandırıldı.

Fransanın Afrikadakı müstəmləkələri Vişi hökuməti tərəfindən idarə olunurdu. ABŞ və İngiltərə Fransanın Şimali Afrikadakı müstəmləkələrini işğal edib onların təbii sərvətlərini ələ

keçirtməyə, Almaniya ilə İtaliyanın həmin müstəmləkələrdən istifadə etməsinə mane olmağa çalışırdılar. Fransanın müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizə aparan «Döyüşən Fransa» təşkilatı ABŞ və İngiltərə tərəfindən Afrikadakı müstəmləkələrin işğal edilməsinin əleyhinə idi. Ona görə ABŞ çalışırdı ki, «Döyüşən Fransa»nın silahlı qüvvələri Şimali Afrikaya desant çıxarılması əməliyyatında iştirak etməsin.

1942-ci ilin noyabrın 8-də ABŞ və İngiltərə «Məşəl» planını həyata keçirib Mərakeş və Əlcəzair ərazisinə desant çıxartdılar və Vişi hökumətini ordusuna qarşı hərbi əməliyyatlara başladılar. Noyabrın 11-də Vişi hökumətinin qoşunları müttəfiqlərə qarşı müqaviməti dayandırdı. 1942-ci ilin noyabrında Fransa ərazisinin qalan hissəsi Almaniya qoşunları tərəfindən işğal edildi. Almaniya başa düşdü ki, ABŞ və İngiltərə 1942-ci ildə Qərbi Avropaya desant çıxartmayacaq, ona görə Qərbi Avropa ölkələrindən 27 diviziyanı sovet-alman cəbhəsinə göndərirdi.

SSRİ ilə qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi ABŞ və İngiltərə üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. ABŞ və İngiltərə başa düşürdü ki, Avropada hərbi əməliyyatlara başlamaq zəruridir, əks halda Avropa faşist əsarətindən onların iştirakı olmadan azad ediləcək. Şimali Afrikada yaranmış vəziyyət onları narahat edirdi. Bu məsələləri müzakirə etmək və ümumi hərbi strategiya hazırlamaq üçün 1943-cü ilin yanvarında Kasablankada ABŞ və İngiltərənin iştirakı ilə konfrans keçirildi. Konfransın qərarı ilə Şimali Afrikada müvəqqəti idarəetmə orqanı general Ş. de Qoll və Jironun iştirakı ilə yaradılmalı və birgə fəaliyyət planı hazırlanmalı idi. Konfrans zamanı ABŞ prezidenti F. Ruzvelt SSRİ-nin Yaponiyaya qarşı müharibəyə qoşulmasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Konfrans 1943-cü ilin yayında ABŞ və İngiltərə qoşunlarının Siciliyaya, sonra isə Apennin yarımadasına hücumu haqqında qərar qəbul etdi. 1943-cü ilin iyununda Əlcəzairdə general Jironun və Ş. de Qollun rəhbərliyi altında Fransa Milli Azadlıq Komitəsi yaradıldı. 1943-cü ilin avqustunda SSRİ, ABŞ və İngiltərə Fransa Milli Azadlıq Komitəsini tanıdıqlarını bəyan etdilər.

Apennin yarımadasına qoşun çıxartmaqla U. Çörçill ikinci cəbhənin «Balkan variantı»nı reallaşdırmağa çalışırdı. Avropada ikinci cəbhənin açılması problemi ABŞ və İngiltərənin iştirakı

ilə 1943-cü ilin mayında Vaşinqtonda və 1943-cü ilin avqustunda Kvebekdə keçirilən konfranslarda müzakirə edildi. ABŞ və İngiltərə tərəfindən Avropada ikinci cəbhənin 1944-cü ilin yazında açılması haqqında qərar qəbul edildi.

1943-cü ilin iyul-avqust aylarında olmuş Kursk qövsündəki döyüş zamanı Almaniya 500 min əsgər və zabit, 1500 tank, 3700 təyyarə itirdi. Sovet ordusunun qələbəsi nəticəsində ikinci dünya müharibəsində əsaslı dönüş başa çatdı. Almaniya ordusu bütün cəbhələrdə müdafiəyə keçməyə məcbur oldu. Kursk döyüşündə sovet ordusunun qələbəsi ABŞ-İngiltərə qoşunlarının Aralıq dənizində hərbi əməliyyatları üçün əlverişli şərait yaratdı. Almaniya qərbdən sovet-alman cəbhəsinə 14 diviziya gətirdi. 1943-cü ilin mayında Almaniya və İtaliya qoşunları Tunisdə müttəfiqlərə təslim oldu. 1943-cü illin iyulun 10-da ABŞ-İngiltərə qoşunları Siciliya adasına, sentyabrın əvvəllərində isə İtaliyanın cənubuna çıxdılar.

1943-cü ilin iyulun 25-də İtaliya kralının göstərişi ilə baş nazir B. Mussolini həbs olundu, yeni hökumətin təşkili marşal Badalyoya tapşırıldı. 1943-cü ilin sentyabrında İtaliya ABŞ və İngiltərə ilə barışıq imzaladı və oktyabrın 13-də Almaniyaya müharibə elan etdi. B. Mussolini Almaniya tərəfindən göndərilmiş desantın köməyi ilə həbsdən azad edildi və alman qoşunları tərəfindən işğal edilmiş Şimali və Mərkəzi İtaliyanı idarə edən «Salo respublikası»nın başçısı oldu.

1943-cü ilin oktyabrın 19-dan 30-dək Moskvada SSRİ, ABŞ və İngiltərə xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə konfrans keçirildi. Konfransda ABŞ və İngiltərənin nümayəndələri Avropada ikinci cəbhənin 1944-cü ildə açılacağını bəyan etdilər. Oktyabrın 30-da konfransda ümumi təhlükəsizlik məsələləri üzrə bəyannamə qəbul edildi. Bəyannamədə deyilirdi ki, ABŞ, İngiltərə, Fransa, SSRİ və Çin düşməne qarşı müharibəni qələbəyədək davam etdirəcək, müharibədən sonra sülhü və beynəlxalq təhlükəsizliyi qorumaq üçün beynəlxalq təşkilatın yaradılması zəruridir. Konfransın qərarı ilə Avropa Məsləhət Komissiyası və İtaliya məsələləri üzrə Məsləhət Şurası yaradıldı. Avropa Məsləhət Komissiyası Londonda yerləşməli və faşist blokuna daxil olan ölkələrin təslim olmasının şərtləri haqqında

tövsiyyələr hazırlamalı idi. Moskva konfransında Avstriya ilə bağlı bəyannamə qəbul edildi. Bəyannamədə deyilirdi ki, Avstriya Almaniya tərəfindən işğal edilib və onun dövlət müstəqilliyinin bərpası zəruridir. Konfransda «İtaliya haqqında bəyannamə», «Faşistlərin cinayətlərinə görə məsuliyyətə cəlb edilməsi haqqında bəyannamə» qəbul edildi. ABŞ və İngiltərə tərəfindən «Azad edilmiş Fransanın idarə olunmasını sxemi» adlı sənəd hazırlanmışdı. Lakin SSRİ bu sənədin konfransda müzakirəsinə etiraz etdi və bildirdi ki, Fransa xalqı taleyini özü həll etməli və müttəfiq komandanlığına tabe olmamalıdır. SSRİ-ni təklifi ilə ABŞ və İngiltərə tərəfindən hazırlanmış sənəd baxılmaq üçün Avropa Məsləhət Komissiyasına verildi.

1943-cü il noyabrın 22-dən 26-dək Qahirədə ABŞ prezidenti F.Ruzveltin, İngiltərənin baş naziri U.Çörçillin və Çin hökumətinin başçısı Can Kay Şinin iştirakı ilə müşavirə keçirildi. Müşavirədən sonra nəşr olunmuş Qahirə bəyannaməsində ABŞ, İngiltərə və Çinin Yaponiyaya qarşı birgə mübarizəsindən və müharibədən sonra Uzaq Şərqdə dinc tənzimləmə məsələlərindən bəhs edilirdi. Bəyannamədə deyilirdi ki, Yaponiya birinci dünya müharibəsindən sonra işğal etdiyi bütün əraziləri qaytarmalı, Koreyanın müstəqilliyi bərpa edilməli və Çinin ərazi bütövlüyü təmin edilməlidir.

SSRİ-nin, ABŞ və İngiltərənin dövlət və hökumət başçılarından ikinci dünya müharibəsi dövründə ilk görüşü Tehran («Evrika») konfransında oldu. Tehran konfransı 1943-cü ilin noyabrın 28-dən dekabrın 1-dək keçirilmişdi. Konfransda Avropada ikinci cəbhənin açılması məsələsi geniş müzakirə edildi. U.Çörçill yenə ikinci cəbhənin Balkan yarımadasından açılmasını təklif etdi, lakin onun təklifi F.Ruzvelt və İ.Stalin tərəfindən qəbul edilmədi. Konfransda Avropada ikinci cəbhənin 1944-cü ilin mayında Fransanın şimal-qərbində açılması haqqında qərar qəbul edildi, eyni zamanda Fransanın cənubunda müttəfiq qoşunları hərbi əməliyyatlara başlamalı idi. Konfrans zamanı tərəflər arasında imzalanmış gizli sazişə əsasən Avropada ikinci cəbhənin açılması ilə bağlı SSRİ, ABŞ və İngiltərənin baş qərar-gahları sıx əlaqə saxlamalı və şərq cəbhəsində sovet ordusunun geniş miqyaslı hücumu təşkil edilməli idi. Tehran konfransında

F.Ruzvelt SSRİ-nin Yaponiyaya qarşı müharibədə iştirakının zəruriliyini qeyd etdi. İ.Stalin bildirdi ki, Avropada müharibə başa çatdıqdan sonra SSRİ Uzaq Şərqdə Yaponiyaya qarşı müharibəyə qoşulacaq, lakin əvvəlcə ABŞ və İngiltərə SSRİ-nin bir sıra şərtlərini qəbul etməli idi. Konfransda ABŞ və İngiltərə müharibədən sonra Almanyanın bir neçə dövlətə parçalanmasını təklif etdilər, lakin SSRİ bu təklifi qəbul etmədi. İ.Stalinin təklifinə əsasən konfrans Almaniya ilə bağlı məsələlərin Avropa Məsləhət Komissiyasında müzakirə edilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Konfransda Polşanın sərhədləri məsələsinin müzakirəsi zamanı İ.Stalin Polşa dövlətinin yaradılmasını, onun qərb sərhədlərinin Oder və Neyse çayları boyu müəyyən olunmasını və Kəniqsberq vilayətinin SSRİ-yə verilməsini təklif etdi. U.Çörçill Polşanın sərhədləri haqqında İ.Stalinin təklifi ilə razılaşdı. U.Çörçill bildirdi ki, müharibədən sonra Polşa müharibətdəki hökumət tərəfindən idarə edilməlidir. Konfransda İranla bağlı qəbul edilmiş bəyannamədə ümumi düşməne qarşı mübarizəyə İranın köməyi və tərəflərin onun müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşması qeyd edilmişdi. Tehran konfransı antifaşist koalisiyanın möhkəmlənməsində böyük rol oynadı.

1944-cü ilin yanvarında Sovet ordusu Baltik dənizindən Qara dənizədək bütün cəbhə boyu hücum keçdi. Leninqradın mühasirəsinə son qoyuldu və Leninqrad əyaləti azad edildi. 1944-cü ilin aprelində sovet qoşunları Moldaviyanı azad edərək Rumıniya sərhədlərində dayandı. 1944-cü ilin yayında sovet ordusu Belorusiyanı, Şərqi Litvanı və Şərqi Polşanı işğalçılardan azad etdi və Almaniya sərhəddinə yaxınlaşdı. 1944-cü ilin avqustun 31-də sovet ordusu Buxarestə, sentyabrın 15-də Sofiyaya daxil oldu. 1944-cü ilin sentyabr-oktyabr aylarında Pribaltika respublikalarının ərazisi işğalçılardan azad edildi. 1944-cü ilin oktyabrın 20-də sovet qoşunları Belqrada daxil oldu. 1944-cü ilin noyabrında Albaniya ərazisi işğaldan azad edildi. 1945-ci ilin yanvarında sovet ordusunun köməyi ilə Budapeşt azad edildi. 1944-cü ilin oktyabrında sovet qoşunları Şimali Norveçə faşist əsarətindən azad etdi. 1944-cü ildə SSRİ ərazisinin işğaldan azad edilməsi və Sovet ordusunun Şərqi Avropa

ölkələrinin ərazisinə daxil olması ikinci dünya müharibəsinin gedişinə və beynəlxalq münasibətlərə böyük təsir göstərdi.

Sovet ordusunun 1944-cü ildə hücum əməliyyatları Avropada ikinci cəbhənin açılması üçün əlverişli şərait yaratdı. 1944-cü ilin iyunun 6-da ABŞ, İngiltərə və Kanada qoşunları Fransanın şimal-qərbinə desant çıxartdılar. 1944-cü ilin iyunun sonunda Normandiyada yerləşən 875 min nəfər müttəfiq qoşunu Fransanın cənubuna doğru irəliləməyə başladı. 1944-cü ilin avqustunda şimal-qərbi Fransa işğalçılardan azad edildi. 1944-cü ilin avqustun 15-də ABŞ və Fransa qoşunları Fransanın cənubunda hərbi əməliyyatlara başladılar. Avqustun 25-də Paris şəhəri, 1944-cü ilin sonunda isə Fransa ərazisi işğalçılardan azad edildi.

1944-cü ilin mayında SSRİ, ABŞ və İngiltərə Almaniyanın Avropada müttəfiqi olan ölkələrə müraciət edib hərbi əməliyyatları və Almaniya ilə əməkdaşlığı dayandırmağı, Almaniya qarşı mübarizəyə başlamayı təklif etdi. Bu müraciət faşist blokun dağılmasında böyük rol oynadı. 1944-cü ilin sentyabrın əvvəlində Rumıniya antifaşist koalisiyasının tərəfinə keçdi və Almaniya müharibə elan etdi. Sentyabrın 12-də Moskvada SSRİ, ABŞ və İngiltərə ilə Rumıniya arasında barışıq imzalandı. Sazişə görə SSRİ ilə Rumıniyanın 1940-cı il sərhədi bərpa olundu, Rumıniya müttəfiqlərin tərəfində Almaniya qarşı müharibədə iştirak etməli idi. Şimali Transilvaniya Macarıstana qaytarıldı. Rumıniya SSRİ-yə 300 milyon dollar təminat ödəməli idi.

1944-cü ilin sentyabrın 19-da Moskvada SSRİ, İngiltərə və Finlandiya arasında barışıq imzalandı. SSRİ ilə Finlandiya arasında 1940-cı il sərhədi bərpa edildi. SSRİ Xanko yarımadasını Finlandiyaya qaytardı. Finlandiya Petsamo əyalətini SSRİ-yə qaytardı. Finlandiya SSRİ-yə 300 milyon dollar məbləğində təminat ödəməli idi.

1944-cü ilin sentyabrın 9-da Bolqarıstanda yeni qurulmuş Vətən Cəbhəsi hökuməti antifaşist koalisiyaya qarşı müharibəni dayandırdı və Almaniya ilə diplomatik münasibətləri kəsdi. 28 oktyabr 1944-cü ildə Moskvada SSRİ, ABŞ, İngiltərə və Bolqarıstan arasında barışıq sazişi imzalandı. Bolqarıstan Yunanıstan və Yuqoslaviya ərazisindən öz qoşunlarını çıxartmalı və Almaniya qarşı müharibədə iştirak etməli idi. Bolqarıstan

Yunanıstana və Yuqoslaviyaya təminat ödəməli idi, lakin təminatın miqdarı sonra müəyyən edilməli idi.

1944-cü ilin dekabrında Macarıstanın Debretsen şəhərində yaradılmış müvəqqəti Milli hökumət SSRİ-yə barışıq imzalamağı təklif və Almaniya müharibə elan etdi. 1945-ci ilin yanvarın 20-də Moskvada SSRİ, ABŞ, İngiltərə və Macarıstan arasında imzalanmış barışıq sazişinə görə Macarıstan Rumıniya, Yuqoslaviya və Çexoslovakiyadan öz qoşunlarını çıxartmalı və Almaniya qarşı müharibədə iştirak etməli idi. Macarıstan SSRİ-yə 200 milyon dollar, Çexoslovakiya və Yuqoslaviyaya 100 milyon dollar təminat ödəməli idi.

Avropa ölkələrinin faşist əsarətindən azad edilməsində həm sovet ordusunun köməyi, həm də müqavimət hərəkəti böyük rol oynamışdı. SSRİ ərazisində Polşa, Rumıniya, Fransa, Çexoslovakiya və Yuqoslaviya üçün hərbi hissələr hazırlanmışdı. Yuqoslaviyada partizan hərəkətinə SSRİ hər tərəfli yardım göstərirdi. Yuqoslaviyada 1943-cü ilin dekabrında İ.Titonun başçılığı ilə Yuqoslaviya Milli Azadlıq Komitəsi yaradılmışdı. SSRİ hökuməti Yuqoslaviya Milli Azadlıq komitəsi ilə əməkdaşlıq edirdi. ABŞ və İngiltərə isə Yuqoslaviyanın Londonda yerləşən mühacir hökuməti ilə sıx əlaqə saxlayır və onun köməyi ilə Yuqoslaviyada öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. 1944-cü ilin oktyabrında U.Çurçill SSRİ-yə rəsmi səfəri zamanı İ.Stalinə Yuqoslaviyanı nüfuz dairələrinə bölməyi təklif etdi. Lakin SSRİ hökuməti bu təklifi qəbul etmədi. 1944-cü ilin noyabrın 1-də Yuqoslaviya Milli Azadlıq Komitəsi ilə mühacir hökumət arasında birləşmiş hökumətin yaradılması haqqında saziş imzalandı. Sazişə görə, Yuqoslaviyada dövlət quruluşunun forması müharibədən sonra müəyyən edilməli idi.

Polşa ərazisinin faşist işğalından azad edilməsində sovet ordusu ilə yanaşı SSRİ ərazisində təşkil olunmuş 1-ci Polşa ordusu yaxından iştirak etmişdi. SSRİ Polşanın müstəqilliyinin bərpasına və Polşa Fəhlə Partiyasının yeni hökumət təşkil etməsinə çalışdı. ABŞ və İngiltərə isə müharibədən sonra Polşanın mühacirətdəki hökumət tərəfindən idarə edilməsində maraqlı idi. Mühacirətdə olan Polşa hökuməti 1944-cü ilin yanvarında

bildirmişdi ki, SSRİ Qərbi Ukrayna və Qərbi Belorusiyanı Polşaya qaytarmalıdır. Sovet hökumətinin 1944-cü ilin yanvarın 11-də nəşr olunmuş bəyanatında deyilirdi ki, müstəqil və güclü Polşa dövlətini yaratmaq üçün həm də XVIII əsrin sonunda Prussiya tərəfindən işğal edilmiş torpaqlar Polşaya qaytarılmalıdır. Qərb dövlətlərinin xahişinə baxmayaraq SSRİ mühacir Polşa hökuməti ilə əməkdaşlıq etmək niyyətində deyildi. Mühacir Polşa hökuməti çalışırdı ki, Polşaya sovet qoşunları ilə yanaşı ABŞ və İngiltərə qoşunları daxil olsun. Sovet hökuməti mühacir Polşa hökumətindən Qərbi Ukraynanı və Qərbi Belorusiyanı SSRİ ərazisi kimi tanımağı tələb edirdi. 1944-cü ilin iyulunda sovet ordusunun köməyi ilə azad edilmiş Polşa ərazilərini idarə etmək üçün Polşa Milli Azadlıq Komitəsi ilə SSRİ arasında imzalanmış sazişə görə Sovet dövləti Polşaya iqtisadiyyatın bərpası işində kömək etməli idi. 1944-cü ilin oktyabrında SSRİ ilə Polşa arasında imzalanmış ticarət sazişlərinə əsasən Sovet hökuməti Polşa sənayesi üçün xammal və yanacaq göndərməyə başladı. ABŞ və İngiltərə çalışırdı ki, mühacir hökumətin nümayəndələri Polşada yeni yaradılan hakimiyyət orqanlarının tərkibinə daxil edilsin. 1944-cü ilin iyununda ABŞ SSRİ-dən mühacir Polşa hökuməti ilə Moskvada danışıqlar aparmağı təklif etdi. Sovet hökuməti isə hesab edirdi ki, Polşa ilə bağlı məsələləri polyak xalqı həll etməlidir və mühacirətdə olan hökumətin başçısı Mikolayçikə Polşa Milli Azadlıq Komitəsi ilə danışıqlara başlamağı tövsiyyə etdi. 1944-cü ilin oktyabrında Moskvada Polşa Milli Azadlıq Komitəsi ilə mühacirətdə olan hökumətin nümayəndələri arasında danışıqlar İ.Stalin və U.Çörçillin iştirakı ilə aparılmışdı. U.Çörçill Polşanın qərb sərhədlərinin Oder çayı boyu müəyyən edilməsi ilə razılaşdı. 1945-ci ilin əvvəlində Milli Azadlıq Komitəsi müvəqqəti Polşa hökumətinə çevrildi və SSRİ hökuməti onu tanıdı.

Şərqi Avropanın faşist işğalından Sovet ordusunun köməyi ilə azad edilmiş ölkələrindən biri Çexoslovakiya idi. Çexoslovakiyanın Londonda yerləşən mühacir hökuməti müstəqilliyin bərpasına nail olmaq üçün SSRİ ilə əməkdaşlıqda maraqlı idi. 1943-cü ilin dekabrında Moskvada SSRİ ilə mühacir Çexoslovakiya hökuməti arasında dostluq, qarşılıqlı yardım və müha-

ribədən sonra əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. 1944-cü ilin oktyabrında sovet qoşunları Çexoslovakiya ərazisinə daxil oldu. SSRİ Çexoslovakiyanın azad olunmuş rayonlarında təsərrüfatın bərpasına hərtərəfli yardım göstərirdi.

1944-cü ilin dekabrında alman qoşunları Ardenn rayonunda əks-hücuma keçərək 40 km məsafədə cəbhə xəttini yarmaqla İngiltərə və ABŞ qoşunlarını bir-birindən ayırdılar. Müttəfiq qoşunları mühasirəyə alınıb məhv edilmək təhlükəsi ilə üzləşdi. Əsgərlərin sayı, tank və aviasiya baxımından müttəfiqlər almanlardan üstün idi, lakin almanların hücumunun qarşısını saxlaya bilmədilər. Ona görə 1945-ci ilin yanvarın 6-da U.Çörçill İ.Stalinə məktubla müraciət edərək rus qoşunlarının vaxtından əvvəl hücumla keçməsinə xahiş etdi. Yanvarın 7-də İ.Stalin U.Çörçillin hərbi yardım xahişinə müsbət cavab verdi. Sovet ordusunun baş qərargahı yanvarın 20-nə planlaşdırılmış əməliyyatı yanvarın 8-nə keçirdi. 1945-ci ilin yanvarın 12-də sovet ordusu Baltik dənizindən Karpat dağlarınadək 1200 km məsafədə hücumla keçdi. Hücum əməliyyatı Polşanın və Macarıstanın azad edilməsi və sovet qoşunlarının Berlinə yaxınlaşması ilə nəticələndi. Almaniya qərbdə hücumu dayandıraraq iki tank ordusunu şərq cəbhəsinə keçirdi. Müttəfiqlərin qərbdə Almaniya istiqamətində irəliləməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

1945-ci ilin fevralın 4-dən 11-dək SSRİ, ABŞ və İngiltərə rəhbərlərinin iştirakı ilə Krimdə konfrans («Arqonavt») keçirildi. Konfransda iştirakçı dövlətlərin məqsədi Almaniyanı məğlub etmək üçün hərbi əməliyyat planlarını əlaqələndirmək və dünyanın müharibədən sonrakı quruluşunun əsaslarını müəyyən etmək idi. Konfransda həm də Almaniya ilə bağlı məsələlərin həlli, Almaniya təminat alınması, Polşa məsələsi, Avropanın azad edilmiş ölkələrinə münasibətdə müttəfiqlərin ümumi siyasətinin hazırlanması, BMT-nin yaradılması və SSRİ-nin Yaponiya ilə müharibədə iştirakı məsələləri müzakirə edildi.

1945-ci ilin yanvarın sonu-fevralın əvvəlində F.Ruzveltə U.Çörçillin Maltada görüşü keçirildi. Görüş zamanı onların Krim konfransında bütün məsələlər üzrə eyni mövqedən çıxış etməsi haqqında qərar qəbul edildi. ABŞ və İngiltərənin əsas məqsədi Berlinə sovet qoşunlarından əvvəl daxil olmaq idi.

Krim konfransında əvvəlcə Avropada hərbi vəziyyət müzakirə edildi və müharibənin yekun mərhələsində müttəfiqlərin birgə hərbi əməliyyatlarının planı razılaşdırıldı. Konfransda Avropa Məsləhət Komissiyasının Almaniyaya ilə bağlı hazırladığı sənədlər təsdiq olundu. Bu sənədlər Almaniyaya ilə barışıq sazişindən, Almaniyanın işğal zonalarına bölünməsi, Almaniyanın və Berlinin idarə olunması haqqında sazişlərdən ibarət idi. Şərqi Almaniyaya SSRİ-yə, Almaniyanın şimal-qərb hissəsi İngiltərəyə, cənub-qərb hissəsi ABŞ-a, qərbi isə Fransaya verilməli idi. İşğal dövründə Almaniyaya ərazisində ali hakimiyyət işğal qoşunlarının baş komandanlarının daxil olduğu Nəzarət Şurasına məxsus idi. Berlin şəhəri müttəfiqlərarası komendatura tərəfindən idarə edilməli idi.

Krim konfransında ABŞ və İngiltərə Almaniyanın parçalanmasını təklif etdi. Almaniyaya dünya bazarlarında onların əsas rəqibi idi. Almaniyanın yerində bir neçə kiçik dövlətin yaradılması haqqında «Morgentau planı» ABŞ-da 1944-cü ildə hazırlanmış, ABŞ və İngiltərənin iştirakı ilə 1944-cü ilin sentyabrında keçirilmiş Kvebek konfransında təsdiq edilmişdi. Bu plana görə Almaniyaya ərazisində iki müstəqil dövlət və Kil kanalından şimalda yerləşən alman torpaqlarının daxil olduğu beynəlxalq zona yaradılmalı idi. «Morgentau planı»nın həyata keçirilməsi nəticəsində Almaniyaya aqrar ölkəyə çevrilməli idi. İngiltərə isə Almaniyanın şimal (Prussiya) və cənub (Avstriya və Bavariya) hissələrinə ayrılmasını, Rur, Vestfaliya və Saarın isə beynəlxalq orqan tərəfindən idarə olunmasını təklif etmişdi. U.Çurçill hesab edirdi ki, Almaniyanın parçalanması onun yeni müharibəyə başlamasının qarşısını almaq üçün zəruridir.

SSRİ Almaniyanın parçalanmasının əleyhinə idi. Sovet hökuməti Almaniyanın işğal zonalarına bölünməsinə Almaniya təzyiq vasitəsi sayırdı. Konfransda Almaniyanın işğalı haqqında bəyanat qəbul edildi. Bəyanatda deyilirdi ki, Almaniyaya tərkiləşdirilməli, hərbi-sənaye müəssisələri bağlanmalı, faşist partiyası buraxılmalı və müharibə günahkarları cəzalandırılmalıdır. Konfransda Almaniyanın qalıb dövlətlərə təminat ödəməsi haqqında qərar qəbul edildi. Təminatla bağlı məsələləri həl etmək üçün ABŞ, İngiltərə və SSRİ nümayəndələrinin iştirakı ilə komissiya

yaradıldı. SSRİ Almaniyadan 20 milyard marka təminat alınmasını və təminatın 50%-nin ona verilməsini tələb etmişdi.

Krim konfransında BMT-nin yaradılması ilə bağlı məsələlər geniş müzakirə edildi. 1944-cü ildə keçirilmiş Dumbarton-Oks konfransında BMT Nizamnaməsi əsasən hazırlanmışdı. Krim konfransında BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında qərarların yekdillik prinsipi əsasında qəbul edilməsi razılaşdırılırdı və BMT Nizamnaməsini qəbul etmək üçün 1945-ci ilin aprel 25-də San-Fransiskoda konfrans keçirmək haqqında qərar qəbul edildi. Konfransa 1945-ci ilin martınadək Almaniya müharibə elan etmiş ölkələr dəvət olunmalı idi.

Krim konfransında «Azad edilmiş Avropa haqqında bəyannamə» qəbul edildi. Bəyannamədə deyilirdi ki, faşist əsarətindən azad edilmiş xalqlar idarəetmə formasını sərbəst şəkildə müəyyən etməlidir. Konfransda Yuqoslaviya və Polşa ilə bağlı məsələlər müzakirə edildi, Yuqoslaviyada 1944-cü ilin noyabrında mühacir hökumətlə Milli Azadlıq Komitəsi arasında imzalanmış saziş əsasında vahid hökumətin və müvəqqəti parlamentin yaradılması tövsiyyə edildi. SSRİ çalışırdı ki, Polşa onun müttəfiqi olsun və bu yolla hər iki dövlətin təhlükəsizliyi təmin edilsin. ABŞ və İngiltərə isə Polşadan SSRİ-yə qarşı istifadə etmək üçün onun kapitalist ölkəsi kimi qalmasına çalışırdılar. Onlar Polşada yaradılmış Müvəqqəti hökuməti tanımaq istəmir və mühacir hökumətin nümayəndələrinin iştirakı ilə yeni hökumət yaradılmasını tələb edirdilər. SSRİ, ABŞ və İngiltərə arasında razılığa əsasən konfrans Müvəqqəti Polşa Milli birlik hökumətinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Milli birlik hökumətinə Milli Azadlıq Komitəsi və mühacir hökumətin nümayəndələri daxil edildi. Konfransda Polşanın qərb sərhədi ilə bağlı konkret qərar qəbul edilmədi, lakin həm SSRİ, həm də ABŞ və İngiltərə Polşa ərazisinin qərbə doğru genişlənməsinə etiraz etmirdi.

Krim konfransında SSRİ, ABŞ və İngiltərə arasında Uzaq Şərq məsələləri ilə bağlı saziş imzalandı. ABŞ və İngiltərə hesab edirdi ki, Avropada müharibə 1945-ci ilin yayında və ya payızında başa çatacaq, sonra onlar il yarım ərzində Yaponiyaya qarşı hərbi əməliyyatları davam etdirməlidirlər. Ona görə SSRİ-nin

Yaponiyaya qarşı müharibəyə qoşulmasını ABŞ və İngiltərə zəruri sayırdı. Konfransda SSRİ Avropada hərbi əməliyyatların başa çatmasından 2-3 ay sonra aşağıdakı şərtlərlə Yaponiyaya qarşı müharibədə iştirak edəcəyini bildirdi: 1. Monqolustanın müstəqilliyinin qorunub saxlanması; 2. Saxalin yarımadasının cənub hissəsinin və Kuril adalarının SSRİ-yə qaytarılması; 3. Port-Arturun SSRİ-yə icarəyə verilməsi; 4. SSRİ-nin Şərqi-Çin və Cənubi Mancuriya dəmir yollarından istifadə etməsi. SSRİ-nin şərtləri ABŞ və İngiltərə tərəfindən qəbul edildi.

Krım konfransının qərarları ABŞ, SSRİ və İngiltərə arasında əməkdaşlığın genişlənməsi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Lakin ABŞ və İngiltərə müharibədən sonra SSRİ ilə əməkdaşlıq etmək niyyətində deyildi. Onlar müharibədən əvvəlki dövrdə olduğu kimi, yenə SSRİ-ni özlərinin əsas düşmənləri hesab edirdilər. SSRİ-yə qarşı İngiltərə hökumətinin hazırladığı strateji mübarizə planını ABŞ müdafiə edirdi. 1945-ci ilin aprelində H.Trumenin ABŞ prezidenti vəzifəsini icra etməyə başlamasından sonra ABŞ-ın SSRİ-yə münasibətində qarşıdurma meyilləri artdı. ABŞ və İngiltərə Almaniya ilə SSRİ-dən gizli barışıq imzalamağa hazırlaşırı. 1945-ci ilin mayın 8-də ABŞ lendliz xətti ilə SSRİ-yə yardımı dayandırdı. SSRİ isə antifaşist koalisiyaya daxil olan ölkələrlə əməkdaşlığı möhkəmləndirməyə çalışırdı. 1945-ci ilin aprel 11-də SSRİ Yuqoslaviya ilə, aprel 21-də isə Polşa ilə dostluq, qarşılıqlı yardım və müharibədən sonra əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzaladı.

1945-ci ilin aprelində sovet ordusu Berlini işğal etmək üçün hərbi əməliyyatlara başladı. Sovet qoşunları Berlinə doğru şimaldan və cənubdan irəliləyirdilər. Qərbdən isə Berlinə ABŞ və İngiltərə qoşunları yaxınlaşırdı. 1945-ci ilin aprel 25-də Berlin sovet qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınmışdı, Elba çayı sahilindəki Torqau rayonunda sovet, ABŞ və İngiltərə orduları birləşdi. 1945-ci ilin mayın 2-də Berlin qarnizonu təslim oldu.

ABŞ və İngiltərə 1945-ci ilin martında İsveçrədə Almaniyanın nümayəndələri ilə gizli danışıqlar aparırdı. Almaniya Qərb ölkələri ilə barışıq imzalayıb onlarla birlikdə SSRİ-yə qarşı müharibəni davam etdirmək niyyətində idi. Lakin SSRİ Almaniya ilə ABŞ və İngiltərə arasında danışıqların dayandırılmasına nail

oldu. 1945-ci ilin aprelində Almaniyanın rəhbərlərindən biri olan Himler ABŞ qoşunlarının komandanı D.Eyzenhauerlə görüşməyi və qərb cəbhəsindənki alman qoşunlarının təslim olması məsələsinin müzakirəsini təklif etdi. Lakin SSRİ-nin mövqeyini nəzərə alan ABŞ və İngiltərə Almaniya ilə gizli saziş bağlamağa cəsarət etmədi. 1945-ci ilin aprel sonunda A.Hitler admiral Dönitsi Almaniya dövlətinin yeni başçısı təyin etmişdi. 1945-ci ilin mayın 2-də Dönits hökuməti alman ordusunun ABŞ və İngiltərə qoşunlarına təslim olması haqqında qərar qəbul etdi. 1945-ci ilin mayın 7-də Reymsdə Almaniya silahlı qüvvələrinin ABŞ, İngiltərə və sovet qoşunlarına təslim olması haqqında ilkin protokol imzalandı. SSRİ Berlində Almaniyanın danışıqsız təslim olmaq haqqında akt imzalanmasını tələb edirdi. 1945-ci ilin mayın 8-dən 9-na keçən gecə Almaniyanın danışıqsız təslim olması haqqında Almaniyanın hərbi komandanlığının nümayəndələri ilə müttəfiq qoşunlarının komandanları arasında akt imzalandı. Almaniyanın təslim olması ilə Avropada ikinci dünya müharibəsinin hərbi əməliyyatları başa çatdı. 1945-ci ilin mayın 9-da sovet qoşunlarının köməyi ilə Praqa şəhəri faşist əsarətindən azad edildi və SSRİ ABŞ və İngiltərə qoşunlarının Çexoslovakiya ərazisinə daxil olmasının qarşısını aldı.

1945-ci ilin iyunun 5-də ABŞ, SSRİ, İngiltərə və Fransa arasında imzalanmış «Berlin bəyannaməsi»ndə Almaniyanın təslim olmasının şərtlərindən bəhs edilirdi. Almaniyanın bütün silahlı qüvvələri tərkisilahl edilməli, Almaniya üçün ümumi iqtisadi, siyasi və hərbi məsələlərin həlli ilə işğal qoşunlarının baş komandanlarının daxil olduğu Nəzarət Şurası məşğul olmalı idi. Almaniya kimi Berlin şəhəri də dörd işğal zonasına bölünmüşdü.

Krım konfransının qərarına əsasən 1945-ci ilin aprel 25-dən iyunun 26-dək ABŞ-ın San-Fransisko şəhərində Birləşmiş Millətlər Təşkilatını təsis etmək üçün 50 dövlətin iştirakı ilə konfrans keçirildi. BMT sülhü və təhlükəsizliyi qorumalı, dövlətlərin əməkdaşlığını təşkil etməli idi. San-Fransisko konfransı SSRİ, ABŞ, İngiltərə və Çinin təşəbbüsü ilə çağırılmışdı. Onlar 1945-ci ilin martın 1-dək Almaniyaya müharibə elan etmiş ölkələri konfransa dəvət etmişdilər. Konfransın qərarı ilə BMT Nizamnaməsini hazırlamaq üçün dörd komissiya yaradıldı.

Birinci komissiyada Nizamnamənin ümumi müddəaları, ikinci komissiyada BMT Baş Məclisinin, İqtisadi və Sosial Şurasının və Qəyyumluq Şurasının, üçüncü komissiyada Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətləri müzakirə edildi. Dördüncü komissiyada BMT-nin beynəlxalq məhkəməsinin statusu müzakirə olundu. Nizamnamə layihəsinə 1200 əlavə və düzəliş təklif edilmişdi. ABŞ və İngiltərə Təhlükəsizlik Şurasının Baş Məclisə tabe olmasını təklif etdilər. Onların Baş Məclisdə tərəfdarlarının sayı çox idi, bu yolla Təhlükəsizlik Şurasında özlərinə sərf edən qərarların qəbuluna nail olmaq istəyirdilər. SSRİ bildirdi ki, ABŞ və İngiltərənin təklifi sülhü və təhlükəsizliyi qoruyan əsas orqan kimi Təhlükəsizlik Şurasının əhəmiyyətini azaldır. Təhlükəsizlik Şurasında yekdillik prinsipi əsasında səsvermə qaydasını Avstraliya nümayəndəsi BMT-də böyük dövlətlərin ağalığı kimi qiymətləndirmişdi. Lakin SSRİ-nin tələbi ilə yekdillik prinsipi Nizamnaməyə daxil edildi. Konfransda özünü idarə etməyən ərazilər məsələsi geniş müzakirə edildi. ABŞ, İngiltərə və Fransa müstəmləkə sisteminin saxlanmasına çalışırdılar. SSRİ isə müstəmləkə sisteminin ləğvinə, xalqların özünüidarə hüququna hörmətlə yanaşılmasına tərəfdar idi. SSRİ-nin təklifinə əsasən konfransda BMT-nin Qəyyumluq Şurasının özünü idarə etməyən ərazilərin inkişafına hərtərəfli yardım göstərməsi haqqında qərar qəbul edildi. Konfransın qərarı ilə yaradılmış beynəlxalq məhkəmə Haaqada yerləşməli idi. Nizamnamədə beynəlxalq münasibətlərin bir sıra prinsipləri öz əksini tapmışdı. 1946-cı ilin iyunun 26-da San-Fransisko konfransı BMT Nizamnaməsinin qəbulu ilə işini başa çatdırdı. BMT Nizamnaməsi 1945-ci ilin oktyabrın 24-də qüvvəyə mindi.

Almaniyanın təslim olmasından sonra Avropada dinc tənzimləmə məsələlərini müzakirə və həll etmək üçün ABŞ, İngiltərə və SSRİ arasında Berlində konfrans keçirtmək haqqında qərar qəbul edildi. Konfransa hazırlıq zamanı U.Çörçill ABŞ və İngiltərənin SSRİ ilə əməkdaşlığı dayandırmasına, qərb ölkələrinin SSRİ-yə qarşı birləşməsinə və SSRİ ilə danışıqların «qüvvə mövqeyi»dən aparılmasına çalışırdı. U.Çörçill Berlin konfransının ABŞ qoşunlarının Avropadan Uzaq Şərqi göndərilməsindən əvvəl keçirilməsində maraqlı idi. U.Çörçilldən fərqli

olaraq, ABŞ prezidenti H.Trumen Berlin konfransının keçirilməsinə tələsmirdi, çünki Berlində atom bombasının sınağının keçirilməsindən sonra getməyi planlaşdırmışdı. ABŞ-da atom bombasının hazırlanması ilə bağlı işlər «Manhetten layihəsi» adı altında həyata keçirilirdi. ABŞ xarici ölkələrlə, ilk növbədə SSRİ ilə münasibətlərində «atom diplomatiyası»ndan istifadə etmək niyyətində idi. ABŞ prezidenti H.Trumen nüvə sınağının 1945-ci ilin iyulun 15-dək keçirilməsini tapşırırmışdı. Lakin atom bombasının sınağı iyulun 16-da, yəni H.Trumen Avropaya yola düşəndən sonra keçirilmişdi. Potsdam konfransı zamanı H.Trumenin atom bombası haqqında məlumatını İ.Stalin çox sakit qarşıladı və ABŞ və İngiltərənin bu yolla konfransda öz şərtlərini SSRİ-yə qəbul etdirmək cəhdləri uğursuz oldu. SSRİ, ABŞ və İngiltərə rəhbərlərinin iştirakı ilə Berlin konfransı şəhərin yaxınlığındakı Potsdam qəsəbəsində keçirildiyinə görə həm də Potsdam konfransı adlanır, şərti adı isə «Terminal» («Sonuncu stansiya») idi. Konfrans 1945-ci ilin iyulun 17-dən avqustun 2-dək keçirilmişdi. Potsdam konfransının qərarı ilə Almaniya və onun Avropadakı müttəfiqləri ilə sülh müqavilələrinin hazırlanması və bağlanması ilə məşğul olmaq üçün SSRİ, ABŞ, İngiltərə, Fransa və Çin xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə Xarici İşlər Nazirləri Şurası yaradıldı. Konfransda Almaniya ilə bağlı məsələlər geniş müzakirə edildi və Almaniya demokratiyanın bərpası, tərkisilahlı həyata keçirilməsi, faşist hərəkatının və hərbi potensialın ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Bu qərar Almaniyanın gələcəkdə qonşuları və dünyada sülh üçün təhlükə yaratmasının qarşısını almağa yönəlmişdi. Qalib dövlətlərin hər biri təzminatı öz işğal zonasından və Almaniyanın xaricdəki investisiya fondundan almalı idi. Polşaya təzminat SSRİ-nin payından verilməli idi. Qərb işğal zonalarından sənaye avadanlığının 15%-i ərzaq, xammal və yanacaq müqabilində təzminat kimi SSRİ-yə verilməli idi.

Potsdam konfransında ABŞ və İngiltərə təklif etdilər ki, Polşanın qərb sərhədləri məsələsi sülh konfransında müzakirə edilsin. SSRİ-ni təkidli ilə konfransa müvəqqəti Polşa milli birlik hökumətinin nümayəndələri dəvət olundu və nümayəndə heyəti ölkənin sərhədlərinin qərbə doğru genişlənməsinin səbəblərini

ətraflı şərh etdi. Konfrans Polşanın qərb sərhədlərinin Oder və Qərbi Neyse çayları boyu müəyyən edilməsi, Şərqi Prussiyanın bir hissəsinin və Qdansk şəhərinin Polşaya verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Konfransın qərarı ilə Şərqi Prussiyanın bir hissəsi Keniqsberq şəhəri başda olmaqla SSRİ-yə verildi və sonra həmin ərazi Kalininqrad vilayəti adlandırıldı. Potsdam konfransında ABŞ və İngiltərə bəyan etdilər ki, Bolqarıstan, Rumıniya və Macarıstanda hökumət yenidən təşkil olunmasa, həmin ölkələrlə diplomatik münasibətlər yaratmayacaq və sülh müqaviləsi bağlamayacaqlar. Lakin SSRİ-ni təzyiqi ABŞ və İngiltərənin öz mövqeyini dəyişməsinə səbəb oldu. ABŞ və İngiltərənin, İtaliyanın təzminatdan azad olunması və BMT-yə qəbul edilməsi haqqında təklifi ilə SSRİ razılaşmadı. Konfransın qərarı ilə Almaniyanın suüstü hərbi və ticarət gəmiləri ABŞ, İngiltərə və SSRİ arasında bərabər sayda bölünməli idi. Konfransın qərarı ilə müharibə günahkarlarını cəzalandırmaq üçün Beynəlxalq hərbi tribunal yaradıldı. Almaniyanın 24 nəfər yüksək vəzifəli şəxsinin məhkəmə prosesi 1945-ci ilin noyabrın 20-dən 1946-cı il oktyabrın 1-dək Nürnberqdə keçirilmişdi. Potsdam konfransında SSRİ bir daha Yaponiyaya qarşı müharibəyə qoşulacağını bəyan etdi.

1945-ci ilin yazında ABŞ donanması və aviasiyası Cənubi Çin dənizində hərbi əməliyyatlara başladı. Mayda İndoneziyaya Avstraliya və Hollandiya qoşunları daxil oldu. Yaponiya hərbi hissələri Birmanı tərk etdi. Filippin ərazisi ABŞ qoşunu tərəfindən azad edildi. Yaponiya şəhərlərinin ABŞ təyyarələri tərəfindən bombalanması gücləndi.

Yaponiyada hakim dairələrin bir qismi müharibənin davam etdirilməsinə, digər qismi qarşılıqlı güzəştlər əsasında dayandırılmasına tərəfdar idi. Yaponiya müharibə dövründə SSRİ ilə imzalanmış bitərəflik haqqında paktın şərtlərini müntəzəm şəkildə pozmuşdu. Ona görə Sovet hökuməti dəfələrlə Yaponiyaya xəbərdarlıq etmişdi. Yaponiya Uzaq Şərqdə SSRİ-yə qarşı düşmənçiliyini davam etdirirdi. SSRİ 1945-ci ilin aprelin 5-də Yaponiya ilə bağlanmış bitərəflik haqqında paktı ləğv etdi.

Yaponiya hökuməti müharibədən çıxmaq üçün yollar axtarırdı. 1945-ci ilin yazında yapon hökuməti Çinlə sülh müqaviləsi bağlayıb onun vasitəçiliyi ilə ABŞ və İngiltərə ilə danışıqlara

başlamağa cəhd etmişdi. Lakin Yaponiya Çin hökumətinin danışıqlar üçün təklif etdiyi şərtləri, yeni qoşunlarının Çin ərazisindən çıxarılması, Çan Kay Şi hökumətinin Nankinə qayıtması, Mancuriyaya dair Çinlə Yaponiya arasında xüsusi sazişin imzalanması kimi şərtləri qəbul etmədi.

1945-ci ilin mayın 8-də ABŞ prezidenti H.Trumenin bəyanatında yapon silahlı qüvvələrinin təslim olması tələb edilirdi. Bəyanatda deyilirdi ki, Yaponiyanın SSRİ Uzaq Şərqdə müharibəyə qoşulanadək təslim olması məqsədəuyğundur. ABŞ çalışdı ki, SSRİ müharibədən sonra Uzaq Şərqdə dinc tənzimləmədə iştirak etməsin. Yaponiya hökuməti ABŞ və İngiltərənin mövqelərini nəzərə alaraq, onlarla qarşılıqlı güzəşt əsasında sülh müqaviləsi imzalamağa hazır idi. Yaponiya İsveç, İsveçrə və Portuqaliyadakı ABŞ nümayəndələrinin Qərb ölkələrinə sərfəli olan sülh şərtlərini öyrənməyə çalışdı. 1945-ci ilin mayında Yaponiya hökuməti sülh danışıqları haqqında təkliflərini İsveçdəki ABŞ səfirinə göndərmişdi. Yaponiya Koreya və Tayvan üzərində nəzarətini saxlamaq fikrində idi. ABŞ isə Koreyanı öz mənafə zonasına daxil etmişdi. Yaponiyanın İsveçdəki səfirliyi Avropada ABŞ kəşfiyyatının rəhbəri A.Dalleslə əlaqə yaratmışdı. Dövlət departamentinin tapşırığı ilə A.Dalles yapon səfirinə bildirdi ki, Koreya və Tayvan üzərində Yaponiyanın nəzarəti saxlanmayacaq.

Yaponiya çalışdı ki, SSRİ onun Qərb dövlətləri ilə danışıqlarında vasitəçi kimi iştirak etsin. 1945-ci ilin aprelində Yaponiya xarici işlər naziri Toqo SSRİ-nin səfiri ilə görüşü zamanı bildirmişdi ki, Sovet dövləti dünyada sülhün bərpasında mühüm rol oynaya bilər. Sonra Toqo SSRİ-nin xarici işlər naziri ilə görüşmək arzusunda olduğunu bildirdi. Yaponiya hökuməti çalışdı ki, ikitərəfli görüşün keçirilməsini SSRİ təklif etsin. Lakin SSRİ Yaponiya ilə Qərb dövlətləri arasında vasitəçilik etmək fikrində deyildi. 1945-ci ilin iyununda Yaponiya hökumətinin nümayəndəsi bir neçə dəfə SSRİ-nin səfiri ilə görüşdü və Şərqi Asiyada sülhü birlikdə qorumaq və hücum etməmək haqqında saziş bağlamağı təklif etdi. SSRİ hökumətinin cavab məktubunda deyilirdi ki, Yaponiyanın məqsədləri aydın deyil. Yaponiya hökuməti Moskvaya imperatorun məktubu ilə xüsusi nümayəndə

göndərməyə cəhd etdi. Lakin Sovet dövləti bu təklifi qəbul etmədi. Potsdam konfransında SSRİ-nin nümayəndə heyəti ABŞ və İngiltərənin rəhbərlərinə Yaponiyanın təklifləri haqqında məlumat verdi.

1945-ci ilin iyulun 26-da ABŞ, İngiltərə və Çin tərəfindən imzalanmış Potsdam bəyannaməsi nəşr olundu. Bəyannamədə Yaponiyadan müqaviməti dayandıraraq təslim olması tələb edilirdi. Yaponiyanın ərazisi işğal, ordusu tərkisilah edilməli idi. İyulun 28-də Yaponiyanın baş naziri Sudzuki Potsdam bəyannaməsini qəbul etmədiyini bildirdi.

Potsdam konfransında SSRİ Yaponiyaya qarşı müharibədə iştirak edəcəyini bildirdi. ABŞ hesab edirdi ki, Yaponiyanın təslim olması üçün SSRİ-nin müharibəyə qoşulması zəruridir. 1945-ci ilin iyulun 16-da ABŞ atom bombasını sınaqdan keçirdi və həmin silahdan Yaponiyaya qarşı istifadə etmək fikrində idi. 1945-ci ilin avqustun 6-da Xirosima, avqustun 9-da isə Naqasaki şəhərlərinə atom bombalarının atılması 400 mindən çox əhəlinin həlak olması ilə nəticələndi. Lakin Yaponiya təslim olmaq istəmir və müharibəni davam etdirirdi.

1945-ci ilin avqustun 8-də SSRİ Potsdam bəyannaməsinə qoşuldu, avqustun 9-da isə Yaponiyaya müharibə elan etdi. Sovet qoşunları Yaponiyanın Kvantun ordusunu məğlub etməli, Mancuriyanı və Koreyanı azad etməli idi. Sovet ordusu qısa müddətdə həmin vəzifələri uğurla yerinə yetirdi. 1945-ci ilin avqustun 15-də imperator Yaponiyanın təslim olmasını elan etdi. Sentyabrın əvvəllərində Cənubi Saxalin və Kuril adaları sovet qoşunları tərəfindən azad edildi. 1945-ci ilin sentyabrın 2-də ABŞ-ın «Missuri» adlı hərbi gəmisi Yaponiyanın təslim olması haqqında akt imzalandı. İkinci dünya müharibəsi başa çatdı.

IV FƏSİL

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN BEYNƏLXALQ-SİYASİ YEKUNLARI. XX ƏSRİN 50-Cİ İLLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

§1. Avropada dinc tənzimləmə məsələləri. Soyuq müharibənin başlanması

İkinci dünya müharibəsi antifaşist koalisiyasının qələbəsi ilə başa çatdı. Almaniya və onun müttəfiqləri məğlubiyyətə uğradı. Antifaşist koalisiya rəqiblərinə nisbətən daha böyük potensiala malik idi. Müharibə nəticəsində beynəlxalq vəziyyət və dünyada qüvvələr nisbəti dəyişdi. Beynəlxalq münasibətlərin inkişafında yeni mərhələ başlandı.

SSRİ-nin beynəlxalq mövqeləri möhkəmləndi və nüfuzu artdı. Antifaşist koalisiyanın üzvü kimi SSRİ düşmən üzərində qələbədə böyük rol oynamışdı. Müharibə dövründə SSRİ-nin hərbi-iqtisadi potensialı artmışdı. Müharibədən sonrakı dövrdə dünyada dinc tənzimləmə prosesində SSRİ fəal iştirak edirdi. İkinci dünya müharibəsində inkişaf etmiş Qərbi dövlətləri SSRİ-nin təkliflərini qəbul etmir və onun mövqeyi ilə razılaşmırdılar. Müharibə nəticəsində dünyada vəziyyət dəyişmişdi. Müharibədən sonra beynəlxalq həyatın mühüm məsələlərinə münasibətdə SSRİ Qərbi dövlətlərinin təklifləri ilə razılaşmırdı və onları kompromisə məcbur edirdi.

Sosializmin dünya sistemində çevrilməsi ikinci dünya müharibəsinin başlıca yekunlarından biri idi. Sosializm bir ölkə çərçivəsindən çıxıb dünya sistemində çevrildi, SSRİ-də və Şərqi Avropa ölkələrində həyata keçirilən tədbirlərin beynəlxalq münasibətlərə təsiri artdı. Kommunist blokuna daxil olan ölkələr arasındakı münasibətlər müharibədən sonra formalaşan yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin daxili sistemlərindən birini təşkil edirdi. BMT Nizamnaməsinə müxtəlif sosial-iqtisadi quruluşlu dövlətlərin dinc yanaşı yaşaması prinsiplərinin daxil edilməsi məhz sosialist ölkələrinin xarici siyasətinin təsiri ilə bağlı idi.

Kapitalizm sistemi daxilində qüvvə nisbətinin dəyişməsi də müharibənin yekunlarından biri idi. Almaniya, Yaponiya və İtaliya məğlub edilmiş və böyük dövlət statusunu itirmişdi. Dünyada İngiltərə və Fransa'nın mövqeləri müəyyən qədər zəifləmişdi. ABŞ-ın isə beynəlxalq mövqeləri möhkəmlənmişdi. Dünya ağalığı planını həyata keçirməyə başlayan ABŞ ilk növbədə kapitalist ölkələrini özünə tabe etməyə çalışırdı. Bu məqsədlə ABŞ müxtəlif hərbi-siyasi və iqtisadi ittifaqlar yaradırdı. Qərb dövlətlərinin kommunist bloku ölkələrinə qarşı vahid mövqedən çıxış etməsinə onların arasındakı ziddiyyətlər təsir edirdi. Ümumiyyətlə isə dünya siyasətində aparıcı rol Qərb dövlətlərinə məxsus idi.

Müstəmləkələrin yenidən bölünməsi uğrunda mübarizə ikinci dünya müharibəsinin səbəblərindən biri idi. Müharibə dövründə müstəmləkələrdə milli-azadlıq hərəkatı gücləndi. Digər tərəfdən, bir sıra müstəmləkəçi dövlətin məğlubiyyəti və zəifləməsi nəticəsində müharibədən sonra müstəmləkə sistemi dağıldı. Onun yerində yeni müstəqil dövlətlər yarandı. Keçmiş müstəmləkələrin bir qismi sosial-iqtisadi cəhətdən inkişaf etmişdi və daha onları müstəmləkə sisteminə saxlamaq çətin idi. Müstəmləkə sisteminin dağılması müharibənin beynəlxalq-siyasi yekunlarından biri idi və beynəlxalq münasibətlərdə metropoliyaların rolunun zəifləməsinə səbəb oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, Qərb dövlətləri müstəmləkələrin itirilməsi ilə bəzi bəzi və onları asılı vəziyyətdə saxlamaq üçün yeni vasitələr axtarırdı.

Müharibədən sonra xalq diplomatiyasının beynəlxalq münasibətlərə təsirinin artması antihərbi hərəkatın inkişafı və sülh uğrunda mübarizə ilə bilavasitə bağlı idi. Xalq diplomatiyası sosializm sistemi ilə milli-azadlıq hərəkatını, sülh və sosial tərəqqi uğrunda mübarizəni əlaqələndirən başlıca vasitə idi.

Müharibədən sonra qalib dövlətlərin əsas vəzifəsi həm Avropada, həm də Asiyada dinc tənzimlənmə məsələlərini həll etmək idi. Dinc tənzimlənmə Almaniya və onun müttəfiqləri ilə sülh müqavilələrinin imzalanmasını, məğlub ölkələr tərəfindən yeni təcavüz imkanlarının aradan qaldırılmasını, möhkəm sülh üçün təminat yaradılmasını, xalqların və dövlətlərin müstəqil

inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmasını və müharibənin beynəlxalq-siyasi yekunlarının təsbit olunmasını nəzərdə tuturdu.

Tehran (1943), Krim (1945) və Potsdam (1945) konfranslarının qərarlarında və Almaniyanın müttəfiqləri ilə imzalanmış barışıq sazişlərində dinc tənzimlənmənin əsasları öz əksini tapmışdı. Həm Qərb ölkələri, həm də SSRİ dinc tənzimlənmə məsələlərinin öz mənafələrinə uyğun həllində maraqlı idi. Qərb dövlətləri Şərqi Avropa ölkələrində sosializm quruculuğuna mane olub onları kapitalist ölkəsi kimi saxlamağa çalışırdılar. Tərəflər məqsədlərinə ilk növbədə Almaniyanın müttəfiqləri ilə bağlanacaq müqavilələr vasitəsilə çatmaq istəyirdilər.

Almaniya və Yaponiya ilə, eləcə də Almaniyanın müttəfiqləri ilə sülh müqavilələrinin hazırlanması ilə Xarici İşlər Nazirləri Şurası məşğul olurdu. Potsdam konfransının qərarı ilə yaradılmış həmin şuraya SSRİ, ABŞ, İngiltərə, Fransa və Çinin xarici işlər nazirləri daxil idi. Müttəfiqlər belə bir razılığa gəlmişdilər ki, hər bir məğlub dövlətlə sülh müqaviləsini onunla müharibə aparmış və barışıq imzalamış dövlətlər imzalayacaqdır.

Xarici İşlər Nazirləri Şurasının ilk sessiyası 1945-ci ilin 11 sentyabrından 2 oktyabrına qədər Londonda keçirildi. Burada ABŞ və İngiltərə çalışırdı ki, sülh müqavilələrinin layihəsinin hazırlanmasında bütün böyük dövlətlərin xarici işlər nazirləri iştirak etsin. Sovet nümayəndə heyəti bu təkliflə razılaşmadı. ABŞ və İngiltərə nümayəndələri bəyan etdilər ki, Rumıniya və Bolqarıstandakı kommunist hökumətlərini tanıyırlar və onlarla sülh müqavilələrini müzakirə etməyəcəklər, bu ölkələrdə totalitar hökumətlər dəyişməlidir. Lakin ABŞ və İngiltərə həm də beynəlxalq ictimai rəyi nəzərə alırdı. Sessiya iştirakçıları razılığa gəldilər ki, Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya və Finlandiya ilə sülh müqavilələrinin əsasını barışıq haqqında sazişlər təşkil edəcəkdir. Lakin ABŞ, İngiltərə, Fransa və Çin sonra razılaşdırılmış qərarların əks olunduğu protokolu imzalamadılar.

Yaranmış ittihafları aradan qaldırmaq üçün SSRİ-nin təklifi ilə 16-26 dekabr 1945-ci ildə Moskvada ABŞ, İngiltərə və SSRİ xarici işlər nazirlərinin müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə razılıq əldə edildi ki, müqavilə layihələri hazırlandıqdan sonra sülh

konfransı çağırılsın, konfransda müqavilələrlə bağlı tövsiyyələr hazırlansın. Konfrans 21 dövlətin iştirakı ilə Parisdə keçirilməli di.

Xarici İşlər Nazirləri Şurasının ikinci sessiyası fasilələrlə 1946-cı ilin 25 aprelindən 12 iyuluna qədər Parisdə keçirildi. Qərb dövlətləri sülh müqavilələrindən Şərqi Avropada SSRİ-nin mövqeyini zəiflətmək üçün istifadə edirdilər. Şərqi Avropada öz mövqelərini möhkəmləndirmək Sovet İttifaqının əsas məqsədlərindən biri idi və o, Qərb ölkələrinə güzəşt etmək fikrində deyildi.

Qərb dövlətləri məğlub olmuş ölkələrin təzminatı ABŞ valyutası ilə ödəməsini təkid edirdilər. Bu halda Şərqi Avropa ölkələri əvvəlcə ABŞ-dan yardım almalı idi. SSRİ bildirdi ki, o müharibədə hamıdan çox zərər çəkdiyinə görə təzminatın çoxu ona çatmalıdır. SSRİ Şərqi Avropa ölkələrinin iqtisadi vəziyyətini nəzərə alaraq təzminatın natural şəkildə ödənilməsinə razı idi.

Qərb dövlətləri Şərqi Avropa ölkələrindən həm də milliləşdirilmiş müəssisələrin haqqını tələb edirdilər. ABŞ və İngiltərə Dunay çayında gəmiçilik rejiminin əvvəlki qaydada qalmasına çalışırdı. Qərb dövlətləri tərəfindən müdafiə edilən Yunanistan Bolqarıstandan 985 milyon dollar təzminat və onun ərazisinin 1/10 hissəsini tələb edirdi, Yunanistan həm də Albaniyanın cənub hissəsini ələ keçirmək istəyirdi.

İkinci sessiyada İtaliya-Yuqoslaviya sərhədi məsələsi geniş müzakirə edildi. Yuqoslaviya birinci dünya müharibəsindən sonra İtaliyaya verilmiş cənubi slavyan torpaqlarının geri qaytarılmasını tələb edirdi. SSRİ Yuqoslaviyanın tələblərini müdafiə edirdi. Qərb dövlətləri isə həmin təkliflə razı deyildi. Fransa təklif etdi ki, Sloven Pomoryesi və Juliya Kraynasının çox hissəsi Yuqoslaviyaya qaytarılsın, Triyest şəhəri ətrafı ilə birlikdə azad ərazi kimi BMT-nin himayəsinə verilsin. Bu təklif Xarici İşlər Nazirləri Şurası tərəfindən qəbul edildi. SSRİ təklif etdi ki, Triyest azad ərazisinin idarəetmə orqanlarını yerli əhali yaratsın. Lakin Qərb dövlətləri Triyestdən qoşunlarını çıxartmaq istəmirdi və deyirdi ki, həmin ərazi BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən təyin olunan qubernator idarə etməlidir. Ona görə

ikinci sessiyada Triyest azad ərazisinin statusu məsələsi həll edilmədi.

Sessiyada İtaliyanın müstəmləkələri ilə bağlı məsələ geniş müzakirə edildi. ABŞ təklif etdi ki, Liviya, Eritreya və Somali BMT-nin himayəsinə verilsin, BMT Qəyyumluq Şurası həmin ölkələrin hər birini idarə edən nümayəndə təyin etsin. İngiltərə təklif edirdi ki, onun himayəsi altında «Böyük Somali» yaradılsın və onun tərkibinə Somalının İtaliyaya məxsus olan hissəsi ilə yanaşı Həbəşistanın da çox hissəsi daxil edilsin, Liviya müstəqil olsun, amma ərazisində ingilis qoşunları saxlanılsın.

SSRİ İtaliyanın keçmiş müstəmləkələrinin 10 il müddətinə BMT-nin himayəsinə verilməsini, sonra isə onların müstəqilliyinin tanınmasını təklif etdi. Eyni zamanda SSRİ Kirenaikada qəyyumluğun ABŞ, Tripolitaniyada Sovet İttifaqı, Somalidə İngiltərə, Eritreyada Fransa tərəfindən həyata keçirilməsini təklif etdi. Lakin bu təkliflərlə Qərb dövlətləri razılaşmadı. Ona görə SSRİ Fransanın İtaliyaya BMT-nin qəyyumluq sistemində inzibati funksiyalar verilməsi təklifinə tərəfdar çıxdı. Lakin bu təklifi ABŞ və İngiltərə qəbul etmədi. Çünki ABŞ və İngiltərə İtaliyanın keçmiş müstəmləkələrinin onların nəzarətinə keçməsinə çalışırdılar. İtaliyaya isə etibar etmirdilər. XİNŞ-in ikinci sessiyasında İtaliyanın keçmiş müstəmləkələri ilə bağlı məsələ həll olunmadı, bu məsələni İtaliya ilə sülh müqaviləsinin qüvvəyə minməsindən bir il sonra yenidən müzakirə etmək qərara alındı. XİNŞ-in ikinci sessiyasında İtaliyadan təzminat alınması məsələsi müzakirə olundu, lakin razılıq əldə edilmədi.

1946-cı ilin iyulun 29-dan oktyabrın 15-dək Parisdə 21 dövlətin iştirakı ilə konfrans keçirildi. Konfransda tövsiyyələrin 2/3 səsle qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Konfransda tövsiyyələrin əksəriyyəti 2/3 səsle, bir qismi isə adi səs üstünlüyü ilə qəbul olundu. Konfransda Avstraliya nümayəndəsi sülh müqaviləsinin maddələri ilə bağlı 73 təkliflə çıxış etmişdi. Lakin fikir ixtilafları nəticəsində müqavilələrin mübahisəli maddələri razılaşdırılmadı.

Sülh müqaviləsinin layihələri XİNŞ-in 1946-cı ilin noyabrın 4-dən dekabrın 12-dək Nyuyorkda keçirilən üçüncü

sessiyasında müzakirə olundu. Burada bütün mübahisəli məsələlər razılaşdırıldı. Triyest azad ərazisinin statusu müəyyən edildi. Dunayda gəmiçilik qaydalarını müəyyən etmək üçün Dunay ətrafı ölkələrin konfransını çağırmaq qərara alındı.

İtaliya, Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya və Finlandiya ilə sülh müqavilələri 10 fevral 1947-ci ildə imzalandı və 15 sentyabr 1947-ci ildə qüvvəyə mindi. Müqavilələrin girişində müharibə vəziyyətinə son qoyulmasından bəhs olunurdu. Müttəfiqlər onların BMT-yə daxil olmasına kömək etməli idi. 1955-ci ilin dekabrında İtaliya, Rumıniya, Bolqarıstan, Macarıstan və Finlandiya BMT-yə qəbul edildi.

Sülh müqavilələrinə görə bir sıra ərazi dəyişiklikləri həyata keçirilməli idi. İtaliya Dodekanez adalarını Yunanıstana qaytardı. Rumıniya Bessarabiya və Şimali Bukovinanın, Finlandiya isə Petsamo vilayətinin SSRİ-yə verilməsi ilə razılaşdı. Sülh müqaviləsini imzalayan ölkələrdə faşist təşkilatlarının fəaliyyəti qadağan edildi. Müqavilələr qüvvəyə minəndən 90 gün sonra həmin ölkələrdən işğal qoşunları çıxarılmalı idi. Bolqarıstan Yunanıstana 45 milyon dollar təminat verməli idi. SSRİ Rumıniya və Finlandiyadan 300 milyon, Macarıstandan 200 milyon, İtaliyadan 100 milyon dollar təminat almalı idi. 1954-cü ilin oktyabrına qədər Triyest ərazisində ABŞ və İngiltərə qoşunları qalmışdı. 1954-cü ilin oktyabrın 5-də İtaliya ilə Yuqoslaviya arasında imzalanmış sazişə əsasən Triyest şəhəri də daxil olmaqla ərazinin qərb hissəsi İtaliyaya, qalanı isə Yuqoslaviyaya verildi. İtaliyanın müstəmləkələri məsələsi 1952-ci ilə qədər BMT-də müzakirə olundu. 1951-ci ilin dekabrında Liviya müstəqil dövlət oldu. Somalının bir hissəsi 10 il müddətinə İtaliyanın himayəsinə verildi, Eritreya 1952-ci ildə Həbəşistana birləşdirildi.

Dunay çayında gəmiçilik rejimi 1948-ci ilin iyulun 30-dan avqustun 18-dək Belqradda keçirilən konfransda müzakirə edildi. Konfransda Dunay ölkələri ilə yanaşı XİNŞ-nın üzvü kimi ABŞ, İngiltərə və Fransa da iştirak edirdi. Dunay çayı və onun 34 qolu gəmiçilik üçün yararlıdır. İqtisadi və siyasi faydasını nəzərə alaraq Qərb dövlətləri çayda gəmiçilik rejiminə onların nəzarətini təmin edən 1921-ci il konvensiyasını qüvvədə

saxlamağa çalışırdılar. Sosialist ölkələri isə onların tələbləri ilə razılaşmadılar. 1948-ci ilin avqustun 2-də SSRİ-nin nümayəndəsi Dunay çayında gəmiçilik rejiminə dair yeni konvensiya layihəsini təqdim etdi. Layihədə deyilirdi ki, Dunay çayında gəmiçilik azadlığı Dunay ölkələrinin mənafeələrinə və suveren hüquqlarına uyğun həyata keçirilməli, onların beynəlxalq əlaqələrinin inkişafına kömək etməlidir. Dunay çayı Qərb ölkələrinin hərbi-siyasi mənafe zonasına daxil idi. Sovet layihəsində deyilirdi ki, yeni komissiya yalnız Dunay çayında gəmiçiliyə nəzarət edəcək. Qeyri - Dunay ölkələrinin hərbi gəmilərinin Dunayda hərəkəti qadağan idi, Dunay ölkələrinin hərbi gəmiləri isə yalnız maraqlı tərəflərin razılığı ilə hərəkət edə bilərdi.

Qərb dövlətləri bu layihə ilə razılaşmaq istəmirdi. ABŞ nümayəndəsi bildirdi ki, konfrans yalnız iqtisadi məsələləri həll etmək üçün çağırılmışdır, ABŞ Dunayın iqtisadi problemlərinin həllinə çalışır. SSRİ bildirdi ki, müzakirə olunan məsələlər həm də siyasi xarakter daşıyır.

Dunay çayında gəmiçilik rejiminə dair yeni konvensiya sovet layihəsi əsasında hazırlandı. ABŞ, İngiltərə və Fransanın nümayəndələri bildirdilər ki, layihəni imzalamayacaqlar. Bolqarıstan təklif etdi ki, konvensiyanı imzalamalı olan dövlətlərin siyahısından ABŞ, İngiltərə və Fransanın adı çıxarılsın. Sonra yeni konvensiya Dunay dövlətləri tərəfindən təsdiq edildi və 11 may 1949-cu ildə qüvvəyə mindi. 1960-cı ildə Avstriya Dunay konvensiyasına qoşuldu.

Almaniya ilə sülh müqaviləsinin imzalanması Avropada dinc tənzimlənmə prosesinin tərkib hissəsi idi. Almaniya işğal rejiminə son qoyulması, xarici qoşunların Almaniya ərazisindən çıxarılması və Berlinlə bağlı məsələlərin həlli Almaniya ilə sülh müqaviləsinin bağlanmasından bilavasitə asılı idi. Kırım və Potsdam konfranslarının Almaniya üçün qərarlarını yerinə yetirmək lazım idi ki, Almaniya bir daha beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu yaratmasın.

Müharibədən sonra Almaniya hakimiyyət işğal dövlətlərinə məxsus idi. SSRİ Almaniya demokratişdirmə və tərkisilah keçirilməsinə, faşizmin və hərbi sənayenin ləğvinə

tərəfdar idi. Potsdam konfransının qərarı ilə XİNŞ həm də Almaniya ərazisində tənzimləmə ilə məşğul olmalı idi. Almaniya üzrə Nəzarət Şurası ölkədə ümumi idarəetmə məsələlərinə baxırdı.

Şərq işğal zonasında Potsdam konfransının qərarları tamamilə, qərb zonasında isə zəif yerinə yetirilirdi. Qərb dövlətləri rəqib kimi Almaniyanın sənaye potensialını ləğv etmək, digər tərəfdən isə Almaniyadan gələcəkdə SSRİ-yə və digər sosialist ölkələrinə qarşı istifadə etmək fikrində idi. Qərb işğal zonasında torpaq islahatı keçirilmədi, hərbi inhisarların bir qismi saxlanıldı, müharibə günahkarlarının əksəriyyəti azadlıqda qalmışdı. SSRİ Almaniyada vahid dövlətin saxlanmasını təklif etdi. Qərb dövlətləri isə Almaniyanın parçalanmasına tərəfdar idi. Fransa çalışırdı ki, Almaniya bir neçə xırda dövlətə parçalansın, Rur, Reyn zonası və Saar ona verilsin. Bu təkliflər 1945-in payızında XİNŞ-ın birinci və 1946-cı ilin aprel-iyun aylarında ikinci sessiyalarında müzakirə olundu. Rur mədənlərinə İngiltərə nəzarət edirdi. ABŞ və İngiltərə Fransanın planlarının əleyhinə çıxış edirdilər. 1946-da ABŞ və İngiltərə öz işğal zonalarını Bizoniyada birləşdirdilər. 1947-ci ilin yazında XİNŞ-ın dördüncü və 1947-ci ilin noyabrında beşinci sessiyasında Almaniyanın problemləri ətrafında diplomatik mübarizə davam etdi. ABŞ Almaniyanın 25 il, SSRİ isə daha uzun müddət ərzində tərkisilah edilməsi haqqında müqavilə bağlanmasını təklif edirdi.

Qərb dövlətləri tərəfindən SSRİ-nin təklifləri qəbul edilmədi. «Marşall planı»na əsasən ABŞ-dan iqtisadi yardım almağa çalışan Fransa «Almaniya məsələsi»ndə müstəqil siyasətdən geri çəkildi.

1948-ci ilin fevral-mart və aprel-iyun aylarında Londonda ABŞ, İngiltərə, Fransa, Belçika Hollandiya və Lüksemburqun iştirakı ilə müşavirə keçirildi. Müşavirədə qərb işğal zonasında pul islahatının keçirilməsi, Qərbi Almaniya üçün konstitusiyanın hazırlanması, Almaniya üçün Nəzarət Şurasının və Berlində müttəfiqlərarası komendaturanın fəaliyyətinin dayandırılması haqqında qəraralar qəbul edildi. Müşavirənin qərarı ilə

Almaniyanın Saar vilayəti Fransaya verildi. 1948-ci ilin martında Almaniya üçün Nəzarət Şurası öz fəaliyyətini dayandırdı.

1948-ci ilin iyununda Qərbi Almaniyada pul islahatı keçirildi. Pul islahatı Qərbi Berlində də şamil edildi, halbuki, Qərbi Berlin iqtisadi cəhətdən sovet işğal zonasına daxil idi. SSRİ Berlində Qərbi Almaniya arasında sərhədi bağladı. «Berlin böhranı» Almaniyanın parçalanmasında mühüm rol oynadı. Qərb dövlətləri sərhəddə öz qoşunlarını döyüşə hazır vəziyyətə gətirmişdi. Qərbi Berlində ABŞ təyyarələri müxtəlif məhsullar daşıyırdı.

Berlin böhranı dinc-siyasi vasitələrlə həll olundu. Moskvada ABŞ, İngiltərə və Fransa səfirlərinin SSRİ hökumətinin nümayəndələri ilə danışıqları keçirildi. 1948-ci ilin avqustun 30-da əldə edilmiş razılığa əsasən Qərbi Almaniya ilə Berlin arasında sərhəd ləğv olundu, qərb zonasında keçirilən pul islahatı Qərbi Berlində şamil edilmədi. 1949-cu ilin mayında Nyu-Yorkda dörd dövlət arasında razılaşmaya əsasən qərb və şərq işğal zonaları və qərb zonaları ilə Berlin arasında rabitə, nəqliyyat və ticarət əlaqələri bərpa olundu və Almaniyada vəziyyəti müzakirə etmək üçün XİNŞ-ın sessiyasını çağırmaq haqqında qərar qəbul edildi.

XİNŞ-ın sessiyası 23 may 1949-cu ildə Parisdə işə başladı. Sovet nümayəndəsi Nəzarət Şurasının və müttəfiqlərarası komendaturanın fəaliyyətinin bərpasını, ümumalman Dövlət Şurasının yaradılmasını və Almaniya ilə sülh müqaviləsini hazırlamağı təklif etdi. Qərb dövlətləri isə Nəzarət Şurasının əvəzinə «Ali komissiya» yaradılmasını və komissiyada qərarların adi səs üstünlüyü ilə qəbul olunmasını təklif etdilər, Qərb dövlətləri çalışırdılar ki, Qərbi Almaniya üçün hazırlanmış konstitusiya sovet işğal zonasını da əhatə etsin. Onlar Almaniya ilə sülh müqaviləsi hazırlamaq haqqında sovet təkliflərini qəbul etmədilər. Sessiyada müzakirə olunan məsələlərə dair razılaşdırılmış qərarların qəbul edilməməsi Almaniya ərazisində müstəqil dövlətlərin yaradılmasına səbəb oldu.

1948-ci ilin iyulunda qərb işğal zonaları Trizoniyada birləşdirildi. 1948-ci ilin sentyabrın 1-də Xristian Demokratik İttifaqının lideri K.Adenauerin sədrliyi ilə Parlament Şurası işə

başladı. Parlament Şurasının hazırladığı konstitusiya layihəsi ABŞ, İngiltərə və Fransa işğal qoşunlarının baş komandanları tərəfindən təsdiq olundu. 1949-cu ilin mayın 14-də «İşğal statusu» təsdiq olundu, mayın 23-də Qərbi Almanıyanın konstitusiyası qüvvəyə mindi. 14 avqust 1949-cu ildə qərb işğal zonalarında bundestaqa seçkilər keçirildi, sentyabrın 20-də AFR-in yaradılması elan olundu. 1949-cu ilin oktyabrın 1-də ABŞ, İngiltərə və Fransaya göndərdiyi notada SSRİ hökuməti onları Potsdam konfransının qərarlarını pozmaqda ittiham etdi.

SSRİ Almaniyada vahid dövlətin saxlanmasına tərəfdar olub onun yenidən silahlanmasının əleyhinə idi. 1946-cı ilin aprelində sovet işğal zonasında Almanıya Vahid Sosialist partiyası yaradılmışdı. Şərq işğal zonasında Potsdam konfransının qərarları həyata keçirildi. SSRİ şərq işğal zonasından təminatın çox hissəsini almadı. Şərqi Almaniyada yaradılmış Alman Xalq Konqressinin Şurası konstitusiya layihəsi hazırladı. 30 may 1949-cu ildə III Xalq Konqressi Berlinədə konstitusiyanı təsdiq etdi. 7 oktyabr 1949-cu ildə Almanıya Demokratik Respublikasının yaradılması elan olundu. SSRİ ADR-i tanıdı və 15 oktyabr 1949-cu ildə onunla diplomatik münasibətlər yaratdı.

Almanıya ərazisində iki müstəqil dövlətin yaradılması ilə «Almanıya məsələsi»nin xarakteri dəyişdi. Belə ki, 1949-cu ildən sonra Almaniyada dinc tənzimlənmə iki alman dövlətinin mövcudluğunun, onların hüquq bərabərliyinin tanınmasına, onların dinc yanaşı yaşamasına əsaslanmalı idi.

İkinci dünya müharibəsinə qədər sosializm cəmiyyəti yalnız SSRİ-də və Monqolustanda qurulmuşdu. Müharibədən sonra isə 11 ölkə kapitalizm sistemindən ayrıldı. Beləliklə, sosializm dünya sisteminə çevrildi. Dünya ərazisinin 26, əhalisinin 35%-i bu ölkələrin payına düşürdü. Sosialist ölkələrinin hamısı kommunist partiyaları tərəfindən idarə olunurdu. Bu ölkələrin əməkdaşlığı sosialist beynəlmiləlçiliyi prinsiplərinə əsaslanırdı. Qərb ölkələri onlarla əməkdaşlıq etmirdi.

Kommunist blokunun yaranması dünyada qüvvə nisbətinin dəyişməsində böyük rol oynadı. Mərkəzi və Cənubi-Şərqi

Avropa ölkələrinin ərazisində sovet qoşunlarının olması həmin ölkələrin daxili işlərinə xarici müdaxilənin qarşısını alırdı. SSRİ ilə əməkdaşlıq sosialist ölkələrinin mənafeələrinə uyğun idi. Kommunist blokuna daxil olan ölkələr dinc yanaşı yaşamaq əsasında Qərb dövlətləri ilə əməkdaşlığa hazır idi. Lakin sosializmə düşmən mövqedə dayanan Qərb dövlətlərinin siyasəti bu əməkdaşlığa mane olurdu.

Sosializmin dünya sisteminə çevrilməsi nəticəsində SSRİ-nin beynəlxalq mövqeləri daha da möhkəmləndi. Qərb dövlətlərinin Sovet İttifaqına qarşı müharibəyədək istifadə etdikləri «sanitar kordonu» ləğv edildi. Qərb dövlətləri sosialist ölkələrinin daxili işlərinə bütün vasitələrlə qarışırdılar. Ona görə də Qərblə Şərq arasında ziddiyyət beynəlxalq münasibətlərin aparıcı xəttinə çevrildi. Kommunist blokuna daxil olan ölkələrin xarici siyasəti sosializm quruculuğu üçün əlverişli beynəlxalq şərait yaratmağa yönəlmişdi. Beynəlxalq vəziyyət sosialist ölkələrinin əməkdaşlığını zəruri edirdi. SSRİ yeni cəmiyyət quruculuğunda Şərqi Avropa ölkələrinə hərtərəfli yardım göstərdi.

SSRİ ilə Şərqi Avropa ölkələrinin əməkdaşlığının hüquqi əsasını dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilələr təşkil edirdi. Çexoslovakiya ilə belə müqavilə 1943-cü ilin dekabrında, Yuqoslaviya və Polşa ilə 1945-ci ilin aprelində imzalanmışdı. 1945-ci ilin noyabrında SSRİ ilə Albaniya arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı.

Macarıstan, Bolqarıstan və Rumıniya ikinci dünya müharibəsi dövründə Almanıyanın müttəfiqləri olmuşdu. Müharibənin yekun mərhələsində həmin ölkələr barışıq aktı imzalayıb Almaniyaya qarşı müharibədə iştirak etmişdilər. 1945-ci ilin avqust-sentyabr aylarında SSRİ Rumıniya, Bolqarıstan və Macarıstanla diplomatik münasibətlər yaratmışdı. Rumıniya, Bolqarıstan və Macarıstanla 1947-ci ilin fevralında imzalanmış sülh müqaviləsinin hazırlanmasında fəal iştirak edən SSRİ müqavilələrin həmin ölkələrin mənafeəsinə uyğun olmasına çalışırdı. 1948-ci ilin fevralında SSRİ ilə Rumıniya və Macarıstan arasında, 1948-ci ilin martında isə SSRİ ilə Bolqarıstan arasında qarşılıqlı yardım müqavilələri imzalandı.

Müqaviləyə görə tərəflər düşmən koalisiyalarda iştirak etməməli, qarşılıqlı maraq doğuran bütün beynəlxalq məsələlər üzrə məsləhətləşməli və beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında əməkdaşlıq etməli idi. Bu müqavilələr qarşılıqlı razılıq əsasında sonradan artırılmaq şərti ilə 20 il müddətinə imzalanmışdı. 1947-ci ilin dekabrında Albaniya ilə Bolqarıstan arasında, 1948-ci ilin yanvarında Bolqarıstanla Rumıniya arasında, 1948-ci ilin aprelində Çexoslovakiya ilə Bolqarıstan arasında, 1948-ci ilin mayında Macarıstanla Polşa arasında, 1949-cu ilin yanvarında Polşa ilə Rumıniya arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilələr imzalandı. Beləliklə, sosialist ölkələrinin hərtərəfli əməkdaşlığı həmin müqavilələr sistemi çərçivəsində həyata keçirilirdi.

Kommunist blokuna daxil olan ölkələr arasında mübahisəli məsələlər dinc-siyasi vasitələrlə həll olunurdu. Mühəribədən sonrakı ilk illərdə sosialist ölkələrinin əməkdaşlığı ikitərəfli xarakter daşıyırdı. Onlar beynəlxalq həyatın aktual məsələləri ilə bağlı həm də çoxtərəfli əməkdaşlıq edirdilər. İlk dövrdə SSRİ sosialist ölkələrini beynəlxalq aləmdə müdafiə edirdi. Məs, SSRİ 1947-ci ilədək Bolqarıstan, Macarıstan və Rumıniya ərazisində fəaliyyət göstərən müttəfiqlərarası hərbi komissiyanın üzvü idi və imkan daxilində həmin ölkələri müdafiə edirdi. Polşa məhz SSRİ-nin köməyi ilə BMT-nin yaradılması məqsədilə keçirilmiş konfransda iştirak etmişdi. 1946-cı ilin iyul-oktyabr aylarında Parisdə, 1948-ci ildə isə Belqrad konfransında sosialist ölkələri müzakirə olunan məsələlərə münasibətdə eyni mövqedən çıxış etmişdilər. Almaniya ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsinə də onların münasibəti eyni idi. 1948-ci ilin iyununda Avropa sosialist ölkələrinin xarici işlər nazirlərinin Varşavada keçirilmiş müşavirəsində Qərb dövlətlərinin Almaniya məsələsində siyasəti tənqid edilmişdi. Müşavirə iştirakçılarının 1948-ci ilin iyununda nəşr olunmuş bəyanatı sosialist ölkələrinin Avropada kollektiv təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmiş ilk birgə sənədi idi.

Sosialist ölkələri arasında müəyyən ixtilaflar mövcud idi. 1948-ci ildə Yuqoslaviya SSRİ ilə əlaqələri kəsmişdi. 1949-cu ildə SSRİ hökuməti Yuqoslaviya ilə bağlanmış qarşılıqlı yardım

müqaviləsini ləğv etmişdi. Təbii ki, belə vəziyyət ilk növbədə sosialist ölkələrinin mənafeyinə zidd idi. 1953-cü ildə SSRİ ilə Yuqoslaviya arasında başlanmış danışıqlar 1955-ci ilin iyunun 2-də Belqradada birgə bəyannamənin imzalanması ilə başa çatdı və iki ölkə arasında əməkdaşlıq münasibətləri bərpa olundu.

Mühəribədən sonra SSRİ hökuməti ölkənin dağılmış təsərrüfatını bərpa etməyə başladı. ABŞ və İngiltərə hesab edirdi ki, SSRİ öz qüvvəsi ilə iqtisadiyyatı bərpa edə bilməyəcək və onlardan kömək istəyəcək. 1945-ci ilin mayın 8-də ABŞ lendliz xətti ilə SSRİ-yə yardımı dayandırdı. 1947-ci ildə ABŞ hökuməti SSRİ-yə kredit verməkdən imtina etdi. 1948-ci ilin martında ABŞ-dan SSRİ-yə ixrac olunan məhsullar üçün lisenziya tətbiq edildi. ABŞ iqtisadi mühasirə yolu ilə SSRİ-də təsərrüfatın bərpasına mane olmağa çalışırdı.

SSRİ hökuməti təsərrüfatı ölkənin daxili imkanları hesabına bərpa etdi. 1948-ci ildə SSRİ-də istehsal olunan sənaye məhsulunun həcmi mühəribədən əvvəlkinə nisbətən 18% çox idi. SSRİ həm öz təsərrüfatını bərpa etdi, həm də Şərqi Avropa ölkələrində təsərrüfatın bərpasına kömək göstərdi. Qərb dövlətləri Şərqi Avropa ölkələrində təsərrüfatın bərpasına mane olurdu. Ona görə SSRİ yardımının Şərqi Avropa üçün əhəmiyyəti böyük idi. SSRİ-dən həmin ölkələrə ərzaq məhsulları, xammal, avadanlıq və mütəxəssislər göndərilirdi. SSRİ çalışırdı ki, iqtisadi çətinliklər Şərqi Avropa ölkələrinin əhalisində sosializm quruluşuna və kommunist hakimiyyətinə qarşı narazılıq yaratmasın. 1952-ci ilədək SSRİ Şərqi Avropa ölkələrinə 15 milyard manat uzunmüddətli kredit vermişdi. Varşava şəhərini bərpa etmək üçün çəkilən xərclərin yarısını SSRİ hökuməti vermişdi. SSRİ Almaniyaadan aldığı təzminatın 15 %-ni Polşaya vermişdi. 1948-ci ilin iyulunda SSRİ hökuməti bildirdi ki, Rumıniya və Macarıstandan təzminatların yarısını almayacaq.

İqtisadi əlaqələrin genişlənməsi beynəlxalq sosialist əmək bölgüsünə və sosialist inteqrasiyasına təkan verdi. 1948-ci ildə ABŞ bütün sosialist ölkələrinə məhsul ixracını əsaslı şəkildə məhdudlaşdırdı. Bu amil sosialist ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığının genişlənməsində böyük rol oynadı. 1949-cu ilin yanvarında

Moskvada Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa, Rumıniya, SSRİ və Çexoslovakiyanın iştirakı ilə keçirilən müşavirədə Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Təşkilat sosialist ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığını təşkil etmək və tənzimləmək məqsədi ilə yaradılmışdı. 1949-cı ilin fevralında Albaniya, 1950-ci ildə isə ADR QİYŞ-ə daxil oldu. QİYŞ açıq beynəlxalq təşkilat idi. QİYŞ sosialist ölkələrinin bir-birinin imkanlarından faydalanmasını təmin etdi, daha səmərəli iqtisadi əməkdaşlıq üçün şərait yaratdı. QİYŞ çərçivəsində iqtisadi əməkdaşlıq kollektiv məqsədlər, qərarlar və proqramlar əsasında həyata keçirilirdi.

SSRİ ilə əməkdaşlıq Şərqi Avropa ölkələrinin beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsinə kömək etdi. Kommunist blokuna daxil olan ölkələr BMT orqanlarının işində iştirak edir, SSRİ-nin xarici siyasətini müdafiə edir, sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə yönəlmiş təkliflərlə çıxış edirdilər. 1946-cı ildə Polşa BMT-nin üzvü olan ölkələrin İspaniya ilə diplomatik münasibətləri kəsməsini təklif etmişdi. Polşa BMT-nin atom enerjisi üzrə komissiyasının üzvü idi və atom enerjisindən hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməsinə qarşı mübarizə aparırdı. 1947-ci ildə BMT Baş Məclisinin II sessiyasında Polşa Avropa ölkələrinin təsərrüfatının bərpasında BMT-nin fəal iştirakının zəruriliyini qeyd edərək iqtisadi çətinliklərdən siyasi məqsədlərlə istifadənin əleyhinə çıxış etmişdi. BMT Baş Məclisinin III və IV sessiyalarında sosialist ölkələri tərksilaha dair müxtəlif təkliflərlə çıxış etmişdilər. Onlar bütün dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə əməl etməsini, Bolqarıstan, Macarıstan və Rumıniyanın BMT-yə qəbul edilməsini tələb edirdilər. BMT-nin Avropa üzrə iqtisadi komissiyasını təşkilində sosialist ölkələrinin böyük rolu olmuşdu.

Avropada dinc tənzimlənmə məsələlərinə Qərb və Şərq ölkələrinin münasibəti müxtəlif idi. ABŞ və İngiltərə Polşanın sərhədlərinin dəyişdirilməsinin, almanların Polşa və Çexoslovakiyadan köçürülməsinin əleyhinə idi. Qərb ölkələri bu yolla Polşa və Çexoslovakiyaya təzyiq göstərirdi. SSRİ-nin yardımı sayəsində qərb dövlətlərinin Polşanın sərhədlərinə dair Potsdam konfransının qərarlarına yenidən baxmaq cəhdləri nəticəsiz

oldu. AFR-in yaradılmasına cavab olaraq sosialist ölkələri 1949-cu ildə ADR-in müstəqilliyini tanıyıb onunla diplomatik münasibətlər yaratdılar.

Qərb dövlətləri kommunist blokuna daxil olan ölkələrin əməkdaşlığına mane olmağa çalışırdılar. Qərb dövlətləri sosialist ölkələrindəki müxalifətə hərtərəfli yardım göstərirdi. Sosialist ölkələrinin daxili işinə qarışmaq üçün Qərb dövlətləri mühacirətdə olan hökumətlərdən istifadə edirdi. 1945-ci ilin avqustunda ABŞ-ın Bolqarıstana göndərdiyi notada hökumətin tərkibinə müxalifət nümayəndələrinin daxil edilməsi tələb olunurdu. Əks halda ABŞ Bolqarıstanla sülh müqaviləsini imzalamayacağını bildirmişdi. Bolqarıstanda Xalq məclisinə seçkilər 1945-ci ilin avqustunda keçirilməli idi. ABŞ və İngiltərə seçkilərin təxirə salınmasını və beynəlxalq nəzarət altında keçirilməsini tələb edirdi. Bolqarıstanda seçki məsələsi XİNŞ-ın 1945-ci ilin sentyabrında Londonda keçirilmiş sessiyasında müzakirə edilmişdi. Bolqarıstanda seçkilər 1945-ci ilin noyabrında keçirildi. Lakin Bolqarıstan və SSRİ həmin seçkilərin beynəlxalq nəzarət altında keçirilməsi ilə razılaşmadı.

İngiltərə ilə ABŞ hökumətinin 1946-cı ilin avqustunda Polşaya göndərdikləri notada seçki qanununda dəyişiklik edilməsi tələb olunurdu. İngiltərə hökuməti bildirmişdi ki, Polşa hökuməti azad seçkilər keçirilməsini təmin etməlidir, əks halda 1939-cu ildə Polşanın İngiltərəyə aparılmış qızıl ehtiyatını qaytarmayacaq. Polşa hökuməti qərb dövlətlərinin tələblərini qəbul etmədi. SSRİ Polşanın mövqeyini müdafiə və ABŞ-ı Polşanın işlərinə qarışmaqda ittiham etdi.

1948-ci ilin fevralında Çexoslovakiyada Qərb dövlətlərinin köməyi ilə müxalifət dövlət çevrilişinə cəhd göstərdi. Çexoslovakiya Avropanın mərkəzində əlverişli mövqedə yerləşirdi, həm də iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkə idi. 20 fevral 1948-ci ildə Çexoslovakiya hökumətinə daxil olan və burjua partiyalarını təmsil edən 12 nazirin istefası ilə siyasi böhran yaranmışdı. Müxalifət çalışırdı ki, K. Qotvaldın başçılıq etdiyi hökumət istefa versin, sonra isə prezident kommunistlərsiz yeni hökumət təşkil etsin. Lakin SSRİ-nin yardımına arxalanan Çexoslovakiya

Kommunist Partiyası dövlət çevrilişinin qarşısını aldı. Təşkil edilən yeni hökumət yalnız kommunistlərdən ibarət oldu.

Qərb dövlətləri kommunist blokuna daxil olan ölkələrə qarşı iqtisadi təzyiq vasitələrindən istifadə edirdi. Polşanın ABŞ və İngiltərə banklarında olan pullarının dövriyyəsi saxlanmışdı. Dənizlərdə Çexoslovakiya, Macarıstan və Yuqoslaviyanın 700-dən çox gəmisi ABŞ hərbi gəmiləri tərəfindən saxlanılmış və yalnız SSRİ-nin köməyi ilə sahiblərinə qaytarılmışdı. ABŞ Çexoslovakiyaya kredit verməkdən imtina etdi. 1947-ci ilin yayında ABŞ hökuməti Çexoslovakiyaya taxıl göndərmədi. «Marşall planı» SSRİ başda olmaqla sosialist ölkələrinə şamil edilmədi. 1948-ci ilin martında ABŞ konqressi ümumiyyətlə sosialist ölkələrinə məhsul ixracını qadağan etdi. Qərb dövlətləri Bolqarıstan, Macarıstan və Rumıniyanı sülh müqavilələrinin şərtlərinə əməl etməməkdə günahlandırır, lakin bu ittiham həmin ölkələr tərəfindən qəbul edilmədi. Qərb dövlətlərini əsas məqsədi kommunist blokuna daxil olan ölkələrdə ictimai quruluşun dəyişdirilməsi idi. Lakin sosialist ölkələri SSRİ başda olmaqla Qərb dövlətlərinin təzyiqlərinə müqavimət göstərdi və Qərb-Şərq qarşıdurması soyuq müharibənin ən mühüm tərkib hissəsi, dünya siyasətinin aparıcı qüvvəsi idi.

İkinci dünya müharibəsi dövründə sosial-iqtisadi quruluşu müxtəlif olan dövlətlərin əməkdaşlığı onların arasında imzalanmış müqavilələrə əsaslanırdı və beynəlxalq münasibətlərin səciyyəvi cəhətlərindən biri idi. Bu dövlətləri birləşdirən antifaşist koalisiya ümumi düşməne qarşı mübarizə məqsədilə yaradılmışdı və müharibə qurtaran kimi dağıldı. Bu işdə SSRİ ilə Qərb dövlətləri arasındakı ziddiyyətlər, sosializmin dünya sisteminə çevrilməsi və soyuq müharibənin başlanması böyük rol oynadı.

Soyuq müharibə kapitalist və sosialist sistemlərinin bütün sahələrdə ciddi qarşıdurmasını nəzərdə tuturdu. Qərb dövlətləri sosializm sisteminin formalaşması və dünya siyasətinə təsir göstərməsi ilə barışmaq istəmirdi. Soyuq müharibə bir tərəfdən dünyanın iki əks sosial-iqtisadi sistemə bölünməsinin, ikiqütblü dünyanın formalaşmasının məntiqi nəticəsi, digər tərəfdən, ABŞ-ın dünya ağalığı planını həyata keçirməyə başlanması ilə

bilavasitə bağlı idi. Belə ki, ABŞ dünyanın yeganə qlobal dövlətinə çevrilməsi üçün SSRİ-yə qarşı soyuq müharibəyə başladı.

Müharibədən hərbi, iqtisadi və siyasi cəhətdən daha da güclü çıxan ABŞ soyuq müharibənin başlıca təşəbbüskarı oldu. SSRİ və onun başçılıq etdiyi Şərq bloku ABŞ-ın dünya ağalığı strategiyasının həyata keçirilməsi yolunda əsas maneə idi. ABŞ və onun başçılıq etdiyi Qərb bloku çalışdı ki, sosializm sistemi möhkəmlənməsin və dağılsın. Sosialist ölkələrinə qarşı istifadə edilən bütün təzyiq vasitələr soyuq müharibənin tərkib hissəsi idi. Bu vasitələr içərisində sosialist ölkələrinə qarşı iqtisadi-diplomatik təcrid siyasəti, sürətlə silahlanma, xaricdə hərbi bazaların sayının artırılması, hərbi blokların yaradılması, məhəlli münaqişələrin artması və ideoloji mübarizə mühüm yer tuturdu. Lakin Şərq bloku qərb dövlətlərinin təzyiqinə müqavimət göstərdiyinə görə soyuq müharibənin müddəti uzandı və 80-ci illərin sonu - 90-cı illərin əvvəllərində sosializm sisteminin dağılması ilə başa çatdı. 1945-1990-cı illərdə beynəlxalq həyatın bütün məsələlərinə soyuq müharibə mövqeyindən yanaşılırdı. SSRİ ilə ABŞ arasında, Şərq və Qərb bloku arasındakı ziddiyyət beynəlxalq həyatın əsas ziddiyyəti idi. Soyuq müharibə dövründə beynəlxalq gərginliyin artması və zəifləməsi ABŞ-SSRİ münasibətlərindən bilavasitə asılı idi. Ona görə də müharibədən sonrakı dövrün beynəlxalq münasibətləri «soyuq müharibə münasibətləri»də adlandırılır.

ABŞ soyuq müharibəyə başlayarkən beynəlxalq aləmdə qüvvə nisbətinin dəyişməsinə nəzər alırdı. Qüvvə nisbəti həm dünya miqyasında, həm də kapitalizm sistemi çərçivəsində dəyişmişdi. İngiltərə və Fransanın beynəlxalq mövqeləri zəifləmişdi. Müharibə dövründə ABŞ-ın ləndliz xətti ilə Qərb ölkələrinə göstərdiyi yardım həmin ölkələrin ondan asılılığını artırdı. ABŞ öz müttəfiqlərinə «kommunist təhlükəsi» vasitəsilə təsir göstərirdi. Çünki dünyada ABŞ-ın əsas rəqibi Sovet İttifaqı idi. ABŞ həm Avropada, həm də başqa yerlərdə çoxsaylı hərbi bazalarını «kommunist təcavüzü»nün qarşısını almaq üçün saxlamışdı. Ona görə «kommunist təhlükəsi» soyuq müharibənin başlıca ideoloji əsaslarından biri idi.

Soyuq müharibə həm də kapitalist ölkələrinin ABŞ-ın rəhbərliyi altında vahid cəbhədə birləşməsinə kömək etməli idi. Soyuq müharibənin köməyi ilə ABŞ hərbi cəhətdən dünyanın ən güclü ölkəsinə çevrilməli, ABŞ inhisarları dünya iqtisadiyyatına rəhbərlik etməli, mədəniyyət və informasiya sahəsində ABŞ-ın hegemonluğunu təmin etməli idi.

H.Trumen hökumətinin sosialist ölkələrinə münasibətdə doktrinası «kommunizmi dayandırmaq» adlanırdı. Doktrinanın məzmunu ilk dəfə ABŞ-ın Moskvadakı səfirliyinin müşaviri C.Kennanın dövlət departamentinə göndərdiyi teleqramda öz əksini tapmışdı. Teleqramda deyilirdi ki, SSRİ ilə ABŞ-ın dinc yanaşı yaşaması, beynəlxalq məsələlərin həllində onların əməkdaşlığı mümkün deyildir, SSRİ Qərb ölkələrinə qarşı təxribatla məşğuldur. C.Kennanın fikrincə, SSRİ İran körfəzində mövqeyini möhkəmləndirməyə, İrana və Türkiyəyə təsirini artırmağa, hətta Cəbəllütariq boğazına nəzarət etməyə və öz məqsədlərinə çatmaq üçün BMT-dən istifadə etməyə çalışır. Ona görə SSRİ ilə qüvvə mövqeyindən danışıb onun qarşısını almaq lazımdır. 1947-ci ilin fevralında ABŞ dövlət departamentində şöbə müdiri işləyən C.Kennanın «Forlın affers» jurnahında «iks» imzası ilə nəşr olunmuş məqaləsində deyilirdi ki, ABŞ-ın və qərb dünyasının təhlükəsizliyi SSRİ-də sosializm quruluşunun ləğvindən asılıdır. SSRİ-nin beynəlxalq aləmdə bütün fəaliyyəti ABŞ tərəfindən dünya ağalığına cəhd kimi qiymətləndirilirdi. «Sovet təhlükəsi» həm də SSRİ-nin Qərb ölkələrinə hücumu hazırlanması kimi şərh olunurdu və ABŞ bundan öz hərbi potensialını artırmaq üçün istifadə edirdi. Bütün soyuq müharibə dövründə ABŞ SSRİ-ni ona qarşı nüvə silahı da daxil olmaqla qüvvə tətbiq edəcəyi ilə hədələmişdi. ABŞ həm sürətlə silahlanma, həm də iqtisadi təcridetmə yolu ilə SSRİ-ni və sosializm sistemini zəiflətməyə çalışırdı.

5 mart 1946-cı ildə İngiltərənin keçmiş baş naziri U.Çörçill ABŞ-ın Fulton şəhərində çıxış edərək Qərbin sosialist ölkələrinə qarşı geniş mübarizəyə başlamasını təklif etmişdi. U.Çörçill bəyan etdi ki, faşizmi əvəz edən kommunizm Qərb ölkələrini fəth etməyə hazırlaşır, bunun qarşısını almaq üçün ingilis dilli xalqların assosiasiyasını yaratmaq lazımdır. U.Çörçill Avropanın

dəmir pərdə ilə iki hissəyə bölünməsinə, SSRİ-yə qarşı müharibəyə hazırlaşmağın zəruriliyini bəyan etdi. SSRİ hökuməti U.Çörçillin çıxışına kəskin etirazını bildirdi.

Müharibədən sonrakı ilk illərdə ABŞ dünyada nüvə silahına malik olan yeganə ölkə idi. O, SSRİ-yə təzyiq vasitəsi kimi «atom inhisar»ından istifadə edirdi. 1945-ci ilin noyabrında ABŞ-ın birləşmiş kəşfiyyat komitəsinin hazırladığı siyahıda SSRİ-nin 20 böyük şəhəri atom bombası atmaq üçün hədəf seçilmişdi. 1945-ci ilin dekabrında ABŞ-da birləşmiş hərbi plan komitəsinin hazırladığı sənəddə 17 sovet şəhərinin bombalanması nəzərdə tutulmuşdu. 1947-ci ildə hazırlanmış «Broyler planı»nda 24 şəhərə 34, 1948-ci ilin oktyabrında «Troyan planı» 70 şəhərə 133, 1949-cu ilin oktyabrında hazırlanmış «Offtekl» planı 104 şəhərə 292 atom bombası atılmasını nəzərdə tuturdu. Gizli xarakter daşıyan həmin planlar haqqında yalnız 70-ci illərin sonunda ictimaiyyətə məlumat verilmişdi. Lakin ABŞ tərəfindən sosializmi hərbi yolla məhv etmək üçün hazırlanmış planların heç biri həyata keçirilmədi. Çünki ABŞ rəhbərliyi SSRİ-nin potensialını və cavab tədbirlərini nəzərə alaraq həmin planları həyata keçirməyə cəsarət etmədi.

ABŞ nüvə silahı üzərində inhisarını saxlamağa çalışaraq başqa dövlətlərlə nüvə tədqiqatları sahəsində əməkdaşlıq etmək istəmirdi. 1946-cı ilin iyulunda ABŞ konqressinin qəbul etdiyi qanuna görə ABŞ-ın başqa ölkələrlə nüvə tədqiqatları sahəsində əməkdaşlığı qadağan idi.

SSRİ-də nüvə silahı yaratmaq üçün tədqiqatlar 1943-cü ildə başlanmışdı. ABŞ-ın SSRİ-ni nüvə silahı ilə hədələməsi onun nüvə silahı yaratmaq sahəsindəki işləri sürətləndirməsinə səbəb oldu. 1949-cu ilin avqustunda SSRİ-də atom silahının ilk sınağı keçirildi və beləliklə ABŞ-ın nüvə silahı sahəsində inhisarına son qoyuldu.

Yunanistan və Türkiyə ənənəvi olaraq İngiltərənin nüfuz dairəsinə daxil idi. 1946-cı ildə ABŞ-la İngiltərə arasında Yunanistan və Türkiyə ilə bağlı məsləhətləşmələr başlanmışdı. ABŞ hesab edirdi ki, İngiltərə Yaxın Şərqdə yaranmış vəziyyəti tənzimləmək iqtidarında deyil. 1947-ci ilin fevralında İngiltərə

hökuməti qoşunlarını Yunanıstandan çıxarmaq və Türkiyəyə maliyyə yardımını dayandırmaq haqqında qərar qəbul etmişdi.

1947-ci il fevralın 21-də İngiltərə ABŞ-ın Yunanıstan və Türkiyəyə yardım göstərməsinə razılıq verdi. 12 mart 1947-ci ildə ABŞ prezidentinin konqresə göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, Türkiyə və Yunanıstanı kommunist təhlükəsi hədələyir və həmin ölkələrin hökumətlərinə 400 milyon dollar həcmində yardım göstərilməlidir. Konqress prezidentin xahişini təmin etdi. Lakin bu yardım məktubda deyildiyi kimi, Türkiyə və Yunanıstanda sosial-iqtisadi sahəyə xərclənmədi. Yunanıstanda ABŞ-ın maliyyə yardımının 60 %-i, Türkiyədə isə 100 %-i hərbi məqsədlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldi. «Trumen doktrinası»na əsasən Türkiyə və Yunanıstana ABŞ-dan 1000-dək hərbi müşavir göndərildi.

Türkiyə və Yunanıstan ilk növbədə strateji mövqeyi ilə ABŞ-ın diqqətini cəlb etmişdi. Sosialist ölkələri ilə həmsərhəd olan həmin ölkələrin ərazisində ABŞ hərbi bazalar yaratmaq fikrində idi. ABŞ çalışırdı ki, Türkiyə və Yunanıstan aldığı yardımın müqabilində sosialist ölkələrinə qarşı onun müttəfiqi olsun. SSRİ «Trumen doktrinası»na qarşı etiraz bəyanatı ilə çıxış etdi.

5 iyun 1947-ci ildə ABŞ-ın dövlət katibi C.Marşall Avropada müharibədən sonrakı bərpa problemləri ilə bağlı çıxış etmişdi. O bəyan etmişdi ki, Avropa ölkələrinin müharibə nəticəsində dağılmış təsərrüfatının bərpası həm də dünyada sabitlik üçün zəruridir. Avropa ölkələrinin yardıma ehtiyacı böyük idi. ABŞ Avropa siyasətində daha fəal iştirak etməyə çalışırdı. ABŞ-ın müharibədən sonra xarici ölkələrə iqtisadi yardım göstərmək imkanları genişlənmişdi. İqtisadi yardım həm də soyuq müharibədə ABŞ-ın müttəfiqlərinin sayının artmasına yönəlmişdi. ABŞ Qərbi Avropa ölkələrinin iştirakı ilə hərbi-siyasi blok yaratmaq üçün həmin ölkələrə iqtisadi yardım göstərməyə hazır idi. Bu təşkilat ilk növbədə Avropada ABŞ-ın mövqelərinin möhkəmlənməsini təmin etməli idi.

ABŞ Qərbi Almaniyayı özünün Avropada başlıca müttəfiqi sayırdı və «Marşall planı» ilə ona daha çox yardımın göstərilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu vəsait Almaniya sənayesinin

bərpasına sərf olunmalı idi. ABŞ SSRİ-yə Avropa iqtisadiyyatının bərpasında iştirak etməyi təklif etmişdi. Lakin «Marşall planı» sosialist ölkələrinə yardımını nəzərdə tutmurdu. «Marşall planı»nın həyata keçirilməsində İngiltərə və Fransa fəal rol oynamalı idi. 1947-ci ilin iyununda İngiltərə və Fransa xarici işlər nazirlərinin müşavirəsi keçirildi. İngiltərə və Fransa SSRİ-yə «Marşall planı»nı müzakirə etmək üçün Parisdə xarici işlər nazirlərinin müşavirəsini keçirməyi təklif etdi. SSRİ hökuməti təklifi qəbul etdi və 1947-ci ilin iyunun 27-dən İyulun 2-dək Parisdə üç dövlətin xarici işlər nazirlərinin müşavirəsi keçirildi. SSRİ Avropa ölkələrinə iqtisadi yardımın suverenliyə hörmət və daxili işlərə qarışmamaq prinsipi əsasında göstərilməsinə tərəfdar idi. SSRİ təklif etdi ki, hər bir Avropa ölkəsinin tələbatını öyrənmək və ABŞ tərəfindən ediləcək yardımın həcmi müəyyən etmək üçün xüsusi komitə yaradılsın. İqtisadi yardım ilk növbədə müharibə dövründə işğal edilmiş və qələbədə böyük rol oynamış ölkələrə göstərilməli idi. Lakin bu təkliflər İngiltərə və Fransa tərəfindən qəbul edilmədi. Ona görə də SSRİ başda olmaqla Avropanın sosialist ölkələri «Marşall planı»nda iştirakdan imtina etdilər.

1947-ci ilin iyulunda Parisdə «Marşall planı»na qoşulmağa razılıq vermiş 16 Qərbi Avropa ölkəsinin iştirakı ilə keçirilən konfransda Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq komitəsi yaradıldı. Komitənin hazırladığı məruzədə Avropa ölkələrinin 29 milyard dollar məbləğində yardıma ehtiyacı olduğu qeyd edilmişdi. ABŞ dövlət departamenti məruzə layihəsini tənqid edərək Qərbi Avropa ölkələrinin qarşısına bir sıra tələblər qoydu. Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq komitəsi ABŞ-ın tələblərini qəbul etdi. Komitənin məruzəsində ABŞ-dan 22 milyard dollar yardım alınması qeyd edilsə də ABŞ hökuməti həmin məbləği 5 milyard dollar azaltdı.

1948-ci ildə «Marşall planı»nı həyata keçirmək üçün Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı yaradıldı. 1948-ci ilin aprelin 3-də ABŞ konqressi «Marşall planı»nı bəyəndi və aprelin 4-də ABŞ prezidenti tərəfindən təsdiq edildi. «Xarici dövlətlərə yardım haqqında qanun Avropa ölkələrinə yardımın 15 ay müddətində göstərilməsini nəzərdə tuturdu. İqtisadi yardım alan

ölkələrin hamısı ABŞ-la ikitərəfli sazişlər imzalamalı idi. Layihəsi ABŞ hökuməti tərəfindən hazırlanmış bu sazişlər 3 ay müddətində bağlanmalı idi. Bu sazişlərə görə ABŞ inhisarlarına Qərbi Avropa ölkələrində əlverişli şərait yaradılmalı, bu ölkələrdən ABŞ-a xammal göndərilməli idi. Qərbi Avropa ölkələri iqtisadi inkişaf planlarını ABŞ hökumətinə təqdim etməli və sosialist ölkələri ilə əməkdaşlıq etməməli idi. Bu şərtlərin əksəriyyəti Qərbi Avropa ölkələri tərəfindən qəbul edildi.

1948-ci il aprelin 1-dən 1952-ci ilin iyunun 30-dək ABŞ hökuməti «Marşall planı» xətti ilə Qərbi Avropa ölkələrinə 13,3 milyard dollar yardım göstərdi. ABŞ Qərbi Avropada ağır sənayenin inkişafına mane olurdu. ABŞ-dan Qərbi Avropa ölkələrinə daha çox ərzaq və yanacaq göndərildi. ABŞ Qərbi Avropa ölkələrinin hərbi potensialının artmasına çalışırdı. Sürətlə silahlanma «Marşall planı» ilə ABŞ-dan yardım almağın əsas şərtlərindən biri idi.

SSRİ hökuməti «Marşall planı»nın məqsədlərini özünə sərfəli şəkildə təbliğ edirdi. 1947-ci ilin sentyabrında SSRİ nümayəndə heyətinin BMT-də yayılmış bəyanatında deyilirdi ki, bu plan Qərbi Avropa ölkələrinin üzərində iqtisadi və siyasi cəhətdən ABŞ-ın nəzarətinin təmin olunmasına yönəlmişdi.

«Marşall planı» Qərbi Avropa ölkələrində iqtisadiyyatın bərpasına kömək edən mənbələrdən biri idi. Eyni zamanda «Marşall planı» Qərbi Avropa ölkələrinin ABŞ-ın himayəsi altında hərbi-siyasi bloklarda birləşməsinə kömək etdi.

ABŞ dinc dövrdə xarici ölkələrlə hərbi-siyasi ittifaqlar yaratmırdı. Ona görə Avropada hərbi blok yaratmaq təşəbbüsü ilə İngiltərə çıxış etdi. Bu hərbi blok Almaniyanın iştirakı ilə SSRİ-yə qarşı yaradılmalı idi. 1947-ci ilin martın 4-də Dünkerkdə İngiltərə ilə Fransa arasında ittifaq və qarşılıqlı yardım haqqında 50 il müddətinə müqavilə imzalandı. 22 yanvar 1948-ci ildə İngiltərənin xarici işlər naziri E.Bevin icma palatasında çıxış edərək Avropa dövlətlərinin Qərb İttifaqını yaratmağı təklif etdi. ABŞ İngiltərənin təklifini bəyəndi.

1948-ci ilin martında Brüsseldə İngiltərə, Fransa, Belçika, Hollandiya və Lüksemburq nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən konfransda kollektiv özünümüdafiə və iqtisadi, sosial

və mədəni əməkdaşlıq haqqında 50 il müddətinə «Brüssel paktı» imzalandı. Müqavilənin əsas məqsədlərindən biri Almaniya tərəfindən yeni təcavüzün qarşısını almaq idi. Lakin ABŞ Qərb İttifaqından sosialist ölkələrinə qarşı istifadə etmək niyyətində idi. Müqaviləyə əsasən xarici işlər nazirlərindən ibarət Məsləhət şurası, hərbi komitə və hərbi qərargah yaradıldı. Qərb İttifaqının Fransanın Fontenblo şəhərində yerləşən baş qərargahına İngiltərə nümayəndəsi Montqomeri başçılıq edirdi.

SSRİ Avropada hərbi blokların yaradılmasına qarşı çıxdı. 1948-ci ilin martında SSRİ hökumətinin ABŞ, İngiltərə və Fransa hökumətlərinə göndərdiyi notada deyilirdi ki, «Marşall planı» və Qərb İttifaqı Avropanın parçalanmasına yönəlmişdir, sülhün möhkəmlənməsinə, iqtisadiyyatın bərpasına və tərəqqisinə xidmət etmir.

1948-ci il iyunun 11-də ABŞ senatının qəbul etdiyi 239 Nəli qətnamə onun dinc dövrdə Qərb yarımkürəsindən kənarda hərbi bloklara qoşulmasına şərait yaratdı. 1948-ci il iyulunda ABŞ İngiltərədə ilk dəfə içərisində atom bombası olan təyyarələr yerləşdirdi. 1948-ci ilin iyulun 6-da ABŞ-la Qərb İttifaqının üzvləri və Kanada arasında «Atlantik regionunun müdafiəsi haqqında» danışıqlar başlandı. 1948-ci ilin dekabrında ABŞ hərbi bloka daxil olmaq haqqında İtaliya, Portuqaliya, Danimarka, Norveç və İslandiya ilə danışıqlara başladı. ABŞ dövlət departamentinin 14 yanvar 1949-cu il tarixli bəyanatında deyilirdi ki, Qərbi Avropanı «potensial təcavüz» hədələyir, BMT isə bu təcavüzün qarşısını ala bilmədiyinə görə regional kollektiv təhlükəsizlik sistemi şəklində yeni hərbi blok yaratmaq lazımdır. 18 mart 1949-cu ildə Şimali Atlantika müqaviləsinin layihəsi nəşr olundu. 4 aprel 1949-cu ildə NATO-nun yaradılması haqqında Atlantika paktı Vaşinqtonda 12 dövlətin nümayəndəsi tərəfindən imzalandı və həmin ilin avqustunda qüvvəyə mindi. Müqavilənin imzalanmasından bir gün sonra səkkiz Qərbi Avropa ölkəsi ABŞ-dan hərbi yardım xahiş etdi. 1949-cu ilin oktyabrında ABŞ konqressi «Qarşılıqlı hərbi yardım haqqında» qanun qəbul etdi. 1951-ci ildə ABŞ konqressi NATO üzvlərinə silah verilməsi üçün üç il müddətinə 9,5 milyard dollar kredit ayırdı. NATO ölkələrinin ərazisində ABŞ qoşunları

yerləşdirilməli idi. ABŞ hökuməti deyirdi ki, bu qoşunlar Avropanın təhlükəsizliyini təmin edir.

1950-ci ilin sentyabrında Nyu-Yorkda ABŞ, İngiltərə və Fransa xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə müşavirə keçirildi. Müşavirədə ilk dəfə "Avropa azadlıqlarının müdafiəsi üçün birləşmiş qüvvələrdə almanların iştirakı haqqında qərar qəbul edildi. Müşavirədən az sonra Fransanın baş naziri Pleven "Avropa ordusunun yaradılması və oraya alman hissələrinin cəlb edilməsi planını irəli sürmüşdü. 1950-ci ilin dekabrında NATO Şurasının sessiyası AFR-in NATO-ya daxil olmasının zəruriliyini təsdiq etdi. Həm ABŞ, həm də Qərbi Avropa ölkələrinin rəhbərləri AFR-in silahlanmasında və NATO-ya daxil olmasında maraqlı idi.

1950-ci ildə Qərb dövlətləri AFR-in silahlı qüvvələr yaratmasına razılıq edərək hərbi istehsal üçün məhdudiyyətləri ləğv etdilər və işğal rejimini zəiflətdilər. 1951-ci ildə onlar AFR-lə müharibə vəziyyətinə son qoyulduğunu elan etdilər. 1951-ci ilin aprelinde AFR Avropa Kömür və Polad birliyinə daxil oldu.

Qərb dövlətlərini siyasəti AFR rəhbərliyini şimikləndirdi. AFR tələb edirdi ki, onun suverenliyi bərpa olunsun və müharibədən sonra müəyyən edilmiş sərhədlərə yenidən baxılsın. 1951-ci ilin mayın 4-də AFR hökuməti «Almaniyanın suverenliyi» adlı bəyanatla çıxış etdi. Fransa AFR-in bəyanatından ciddi narahat oldu və AFR-in hərbi potensialı üzərində nəzarətin qalmasına tərəfdar idi. ABŞ və İngiltərə bildirdilər ki, NATO ölkələrini alman təcavüzündən qorumaq üçün onlar Avropada öz qoşunlarını qeyri-müəyyən müddətə saxlayacaqlar.

1951-ci ilin sonunda Parisdə Fransa, İtaliya, AFR və Benilüks ölkələrinin nümayəndələrinin konfransı keçirildi. Konfransda Avropa Müdafiə Birliyinin yaradılmasına dair layihə bəyənilədi. Layihədə deyilirdi ki, Avropa Müdafiə Birliyinə AFR-in silahlı qüvvələri də daxil olacaq. ABŞ və İngiltərə AFR silahlı qüvvələrini AMB-nin zərbə qüvvəsi hesab edirdi. Avropa ordusu xüsusi komissarlığa tabe olmalı idi. Müstəmləkələrdə istifadə üçün nəzərdə tutulan qoşunlar milli hökumətlərə, Almaniya və Avstriyadakı fransız işğal qoşunları isə Fransa hökumətinə tabe

olmalı idi. Avropa ordusu NATO-nun hərbi strukturuna daxil idi. NATO qoşunlarının baş komandanı isə ABŞ generalı idi, halbuki AMB-i Avropa Siyasi Birliyinin yaradılması yolunda bir addım kimi nəzərdə tutulmuşdu.

1952-ci ilin mayın 26-da Bonnda «ABŞ, İngiltərə və Fransa ilə AFR arasında münasibətlər haqqında ümumi müqavilə» imzalandı. Müqavilə işğal statusunun ləğvini, AFR-ə daxili və xarici siyasət sahəsində müstəqillik verilməsini, onun AMB-də iştirakını nəzərdə tuturdu. Lakin AFR ərazisində xarici qoşunların qalması Almaniyanın birliyi, Qərbi Berlinlə münasibətlər və sülh müqaviləsinin bağlanması məsələlərində Qərb dövlətlərinin xüsusi hüquqları saxlanıldı.

1952-ci ilin mayın 27-də Fransa, AFR, İtaliya, Belçika, Hollandiya və Lüksemburq Parisdə Avropa Müdafiə Birliyinin yaradılması haqqında müqavilə imzaladılar. ABŞ konqressi 1952-ci ilin iyulun 1-də, İngiltərə parlamenti 1952-ci ilin avqustun 1-də Bonn və Paris müqavilələrini təsdiq etdilər. Fransa və AFR-də müqavilələrin təsdiq edilməsi bir sıra çətinliklərlə üzləşdi. Fransa AFR-in yenidən silahlanmasının öleyhinə idi. ABŞ həm Fransaya, həm də AFR-ə təzyiq göstərirdi. AFR bündestaqı həmin müqavilələri 1953-cü ilin martında təsdiq etdi. Fransa Milli Məclisi isə 1954-cü ilin avqustun 30-da AMB-nin yaradılması haqqında müqaviləni böyük səs üstünlüyü ilə rədd etdi. Paris və Bonn müqavilələri qarşılıqlı asılı idi, onlardan birinin qəbul olunmadığı halda ikincisi də qüvvədən düşürdü.

ABŞ və İngiltərə AFR-in silahlanmasına və NATO-ya daxil olmasına çalışırdı. İngiltərə Qərbi Avropada öz mövqelərini gücləndirmək üçün Brüssel paktına (1948) AFR və İtaliyanın qoşulmasını təklif etdi. İngiltərənin xarici işlər naziri A.İden Qərbi Avropa ölkələrinə səfər etdi. Fransa bu təklifi müdafiə etdi, çünki Qərbi Avropa hərbi-siyasi birliyi çərçivəsində rəhbər rol oynamaq arzusunda idi. ABŞ isə deyirdi ki, AFR eyni vaxtda həm Qərb İttifaqına, həm də NATO-ya daxil olmalıdır.

1954-cü ilin sentyabrın sonu oktyabrın əvvəlində Londonda yeddi Qərbi Avropa ölkəsinin, ABŞ və Kanadanın iştirakı ilə görüş keçirildi. Onlar Brüssel paktının Qərbi Avropa

İttifaqına çevrilməsi və AFR-lə İtaliyanın həmin ittifaqa daxil olması məsələsini müzakirə etdilər. Qərbi Avropa İttifaqının yaradılması haqqında müqavilənin girişində deyilirdi ki, tərəflər Avropanın birliyinə çalışacaqlar. AFR 500 min nəfərdən ibarət (12 diviziya) ordu, hərbi aviasiya və hərbi-dəniz qüvvələri yaratmaq hüququ aldı. 1954-cü ilin 20-23 oktyabrında yeddi Qərbi Avropa dövləti, ABŞ və Kanadanın iştirakı ilə Parisdə keçirilən müşavirədə AFR-in silahlanması və onun hərbi-siyasi bloklara cəlb edilməsi haqqında qərar qəbul olundu və Qərbi Avropa İttifaqı (AFR və İtaliya da daxil olmaqla) yaradıldı. AFR öz ərazisində ABŞ, İngiltərə və Fransa qoşunlarının saxlanılmasının maliyyələşməsində iştirak etməli idi. 23 oktyabr 1954-cü ildə Parisdə AFR-in Şimali Atlantika müqaviləsinə qoşulması haqqında protokol imzalandı. Oktyabrın 23-də AFR hökuməti müqavilələrin müdafiə xarakterinə zidd hərəkətlərə yol verməyəcəyini, Almaniyayı birləşdirmək və AFR-in sərhədlərini dəyişdirmək üçün qüvvədən istifadə etməyəcəyini bəyan etdi. AFR həm də kütləvi qırğın silahları istehsal etməməyi öhdəsinə götürdü. Paris müşavirəsinin iştirakçıları bildirdilər ki, müəyyən qüvvələr, xüsusilə Fransa, AFR-in silahlanmasına müqavimət göstərəcək. Ona görə müşavirənin sənədlərində deyilirdi ki, iştirakçılardan hər hansı birinin Paris sazişlərini təsdiq və ya rədd etməsindən asılı olmayaraq 1954-cü ilin sonuna qədər Qərb dövlətləri tərəfindən AFR-in silahlanma hüququ tanınmalıdır. AFR-in suverenliyi haqqında 1952-ci il Bonn müqaviləsinin müddəaları təsdiq olundu. Fransa Saar məsələsində AFR-ə güzəştə getdi. 1955-ci ildə keçirilən plebisit nəticəsində Saar vilayəti AFR-in tərkibinə daxil edildi. Qərb dövlətləri AFR-in bütün almanları təmsil etmək hüququnu tanıdılar.

1955-ci ilin dekabrında irəli sürülmüş «Halşteyn doktrinası»na əsasən ADR-lə diplomatik münasibətlər yaradan dövlətlərə AFR hökuməti düşmənçilik hərəkəti etmiş dövlət kimi baxır, həmin dövlətlə AFR bütün əlaqələrini kəsməli idi. Bu doktrina AFR-in xarici ölkələrlə münasibətlərinin inkişafına kömək etmirdi. Paris sazişləri və Bonn müqaviləsi 5 may 1955-ci ildə qüvvəyə minmişdi.

AFR-in NATO-ya daxil olması Avropada siyasi vəziyyətin dəyişməsinə səbəb oldu. SSRİ AFR-in silahlanması əleyhinə idi. Və bildirdi ki, bu addım sosialist ölkələrinə qarşı yönəlmişdir. İngiltərə və Fransa'nın dünənki düşmən dövlətlə koalisiya yaratmasına SSRİ müharibə dövründə imzalanmış müqavilələrin birbaşa pozulması kimi baxırdı. Ona görə SSRİ həmin müqavilələrin ləğv edildiyini bildirmişdi.

SSRİ AFR-lə bağlı bütün məsələlərə Avropa təhlükəsizliyi ilə sıx əlaqədə baxırdı. Ümumiyyətlə sosialist ölkələri AFR-in silahlanmasını Avropa təhlükəsizliyinə zidd hərəkət sayır, bunu Almaniyanın parçalanmasının dərinləşməsi kimi qiymətləndirirdilər. Sosialist ölkələri tərkiləndirilmiş və hərbi bloklarda iştirak etməyən vahid Almaniyaya tərəfdarı idi.

1952-ci ilin fevralında ADR hökuməti SSRİ, ABŞ, Fransa və AFR hökumətlərinə məktub göndərdi və Almaniyaya sülh müqaviləsinin hazırlanmasını sürətləndirməyi xahiş etdi. Bu müraciəti müdafiə edən SSRİ 1952-ci ilin martın 10-da «Almaniyaya sülh müqaviləsinin əsasları» layihəsini irəli sürdü. Layihədə vahid, müstəqil, demokratik və sülhsevər dövlət kimi Almaniyanın bərpası, sülh müqaviləsinin qüvvəyə minməsindən sonra bir ildən gec olmayaraq işğal qoşunlarının çıxarılmasını, Almaniyaya ərazisində xarici hərbi bazaların ləğvi təklif olunurdu. Almaniyaya ona qarşı müharibədə iştirak etmiş dövlətlərə qarşı yönəlmiş koalisiya və ya hərbi ittifaqlarda iştirak etməməli idi. Almaniyanın ərazisi Potsdam konfransında müəyyən edilmiş sərhədlər çərçivəsində olmalı idi. Ölkəni müdafiə etmək üçün Almaniyaya silahlı qüvvə yarada bilərdi. Sülh müqaviləsinin imzalayan dövlətlər Almaniyanın BMT-yə qəbuluna kömək etməli idi. Sülh müqaviləsinin imzalayacaq hökuməti yaratmaq üçün Umümalmaniya seçkiləri keçirilməli idi. SSRİ hesab edirdi ki, layihə alman xalqının və beynəlxalq təhlükəsizliyin mənafeyinə uyğundur. Lakin Qərb dövlətləri bu layihəni müzakirə etmədilər.

SSRİ ilə ADR arasında münasibətlər qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanırdı. 1950-ci ilin mayında SSRİ ADR-dən aldığı təminatın 50%-dən imtina etdi. 1950-ci ilin sentyabrında ADR Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasına daxil oldu.

ADR-in SSRİ ilə iqtisadi əlaqələri genişləndi. 1953-cü ilin iyunun 17-də ADR-də əhalinin sosializmə qarşı ilk açıq çıxışları olmuşdu. Çıxışların hazırlanmasında Qərb dövlətlərinin iştirakı istisna deyildi. Əhalinin narazılığı kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi sahəsində hökumətin siyasəti və ölkənin iki hissəyə bölünməsi nəticəsində xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi ilə əlaqədar idi. ADR hökuməti SSRİ-nin köməyi ilə qısa müddətdə ölkədə ictimai asayışı bərpa etdi. 1954-cü ilin yanvarında SSRİ daha ADR-dən təzminat almadı və ona kredit verdi. Moskvada və Berlində diplomatik missiyalar səfirliklərə çevrildi, daxili və xarici siyasət sahəsində ADR-in səlahiyyətləri genişləndi.

1954-cü ilin yanvar-fevral aylarında SSRİ, ABŞ, İngiltərə və Fransa xarici işlər nazirlərinin Berlində müşavirəsi keçirildi. Burada digər məsələlərlə yanaşı «Almaniya məsələsi» və Avropa təhlükəsizliyi məsələləri müzakirə edildi. Müşavirədə SSRİ 50 il ərzində Avropada kollektiv təhlükəsizlik sisteminin təmin edilməsinə dair müqavilə layihəsinin də təklif etmişdi. Qərb dövlətləri isə «Almaniya məsələsi»nin həllində əsas addım kimi ADR-in ləğvini təklif etdilər.

AFR-in silahlanması və NATO-ya qəbulu ilə əlaqədar sosialist ölkələrinin narahatlığı artmışdı. 1954-cü ilin noyabrın 29-dan dekabrın 2-nə qədər Moskvada sosialist ölkələrinin müşavirəsi keçirildi. Burada «Avropada kollektiv təhlükəsizlik haqqında Ümumavropa müqaviləsinin layihəsi» hazırlandı. Müşavirədə qəbul edilmiş bəyannamədə deyilirdi ki, Qərb dövlətləri Paris sazişlərini təsdiq etsələr, sosialist ölkələri özlərini müdafiə etmək üçün birləşmiş silahlı qüvvələr yaradacaqlar.

1955-ci ilin mayında Bolqarıstanın, Rumıniyanın, Albaniyanın, Macarıstanın, ADR-in, Polşanın, SSRİ-nin və Çexoslovakiyanın nümayəndələri Varşavada Avropada sülh və təhlükəsizlik məsələlərinə dair müşavirə keçirildilər. Burada mayın 14-də Avropanın səkkiz sosialist dövləti dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə imzaladılar və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı yaradıldı. Təşkilatın üzvləri beynəlxalq hüququn prinsiplərinə əməl etməli, sülh və təhlükəsizlik

kəsizlik naminə beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirak etməli və hərbi müdaxilə təhlükəsi zamanı məsləhətləşməli idi. Məsləhətləşmələri keçirmək və qarşıya çıxan məsələləri həll etmək üçün Varşava Müqaviləsi Təşkilatının Siyasi Məsləhət Komitəsi yaradıldı. Onunla yanaşı, müqavilə iştirakçıları silahlı qüvvələrin birləşmiş komandanlığının və onun qərargahının yaradılması haqqında qərar qəbul etdilər. Müqavilənin 4-cü maddəsinə əsasən, təşkilatın üzvlərindən birinə silahlı hücum zamanı digər iştirakçılar ona dərhal bütün vasitələrlə kömək etməli idi. Varşava Müqaviləsi 20 il müddətinə imzalanmışdı, əgər iştirakçılardan biri bu müddətin qurtarmasına bir il qalmış onun ləğvini bildirməzsə, müqavilənin müddəti daha 10 il artırılırdı. 1956-cı ilin yanvarında yaradılmış ADR-in Milli Xalq Ordusunun hissələri də Varşava Müqaviləsi Təşkilatının birləşmiş silahlı qüvvələrinin tərkibinə daxil oldu.

1955-ci ilin iyulunda Cenevrədə SSRİ, ABŞ, İngiltərə və Fransanın hökumət başçılarından iştirakı ilə müşavirə keçirildi. Müşavirədə beynəlxalq həyatın aktual məsələləri, o cümlədən «Almaniya məsələsi» müzakirə olundu. SSRİ bildirdi ki, AFR-in silahlanması və NATO-ya daxil olması alman xalqının birləşməsi yolunda ən böyük maneədir, Avropada təhlükəsizliyi təmin etmək üçün beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi zəruridir. İyulun 20-də SSRİ nümayəndə heyəti Avropada kollektiv təhlükəsizlik haqqında müqavilənin layihəsini təklif etdi: müqaviləni hər iki alman dövləti imzalamalı idi. Avropa təhlükəsizliyinin təmin olunması planı iki mərhələdə həyata keçirilməli idi: birinci mərhələdə NATO-ya və Varşava müqaviləsinə daxil olan dövlətlər qüvvə tətbiqindən imtina etmək və bütün mübahisələri dinc yolla həll etməyə dair öhdəlik götürməli, ikinci mərhələdə kollektiv təhlükəsizlik sistemi çərçivəsində öhdəliklər qüvvəyə minməli və hərbi bloklar buraxılmalı idi.

ABŞ, İngiltərə və Fransa hökumətləri SSRİ-nin təklifini qəbul etmədilər. Onlar deyirdilər ki, Almaniya ADR-in ləğvi yolu ilə birləşməli və birləşmiş dövlət NATO-ya daxil olmalıdır. Təhlükəsizlik məsələsini onlar Qərbi və Şərqi Avropa arasında tərəksiləh edilmiş zona yaratmaq yolu ilə həll etməyi təklif edirdilər. SSRİ onların təkliflərini qəbul etmədi.

«Almaniya məsələsi» ətrafında diplomatik mübarizə dörd dövlətin xarici işlər nazirlərinin 1955-ci ilin noyabrında Cenevrədə keçirilən müşavirəsində davam etmişdi. Həm SSRİ, həm də Qərb ölkələri «Almaniya məsələsi» ilə Avropa təhlükəsizliyi arasında əlaqəni təsdiq etsələr də Sovet dövləti əvvəlcə Avropa təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlərin, Qərb isə «Almaniya məsələsi»nin həllini təklif edirdi. Təbii ki, belə fikir müxtəlifliyi hər iki məsələnin həllinə mane olurdu.

1955-ci ilin yanvarında SSRİ hökuməti AFR-lə diplomatik münasibətlər yaratmağa hazır olduğunu bildirdi. 25 yanvar 1955-ci ildə SSRİ ilə AFR arasında müharibə vəziyyətinə son qoyuldu. 1955-ci ilin iyunun 7-də SSRİ hökuməti AFR-ə danışıqlara başlamağı təklif etdi. Bu təklif AFR hökuməti tərəfindən qəbul olundu. 1955-ci ilin sentyabrında AFR-in kansleri K. Adenauer SSRİ-yə səfərə gəldi. Danışıqlardan sonra sentyabrın 13-də SSRİ ilə AFR arasında diplomatik münasibətlər yaradılması haqqında razılıq əldə olundu. İmzalanmış yekun bəyannaməsində qeyd olundu ki, SSRİ ilə AFR arasında normal münasibətlərin yaradılması və inkişafı Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərinin həllinə və Almaniyanın birləşməsi probleminin həllinə kömək edəcək. Sentyabrın 14-də AFR-in kansleri K. Adenauer Moskvada keçirdiyi mətbuat konfransında bildirdi ki, SSRİ ilə AFR arasında ərazi mübahisələri qalır və AFR beynəlxalq münasibətlərdə bütün alman xalqını təmsil edir. Sovet hökuməti SİTA-nın bəyanatı vasitəsilə AFR kanslərinin mövqeyinə etirazını bildirdi.

1955-ci ilin iyulunda nəşr olunmuş birgə Sovet-ADR bəyanatında deyilirdi ki, «Almaniya məsələsi» ilə Avropa təhlükəsizliyi arasında sıx əlaqə mövcuddur, Almaniya iki alman dövləti arasında danışıqlar və razılaşma yolu ilə birləşdirilməlidir. 20 sentyabr 1955-ci ildə Moskvada SSRİ ilə ADR arasında imzalanmış müqavilədə deyilirdi ki, onların münasibətləri beynəlxalq hüququn prinsiplərinə əsaslanır. Tərəflər bütün mühüm beynəlxalq məsələlər üzrə məsləhətləşməli idi. Müqavilənin dördüncü maddəsində deyilirdi ki, sovet qoşunları ADR hökumətinin razılığı ilə onun ərazisində qalır və onların

ADR ərazisində qalmasının şərtlərinə dair xüsusi saziş imzalanacaq. ADR sərhədlərini özü qorumalı idi.

Müharibədən sonra qalib dövlətlərin Avstriyaya münasibəti müxtəlif idi. SSRİ çalışırdı ki, müstəqil Avstriya inkişaf yolunu sərbəst müəyyən etsin və heç bir hərbi bloka qoşulmasın. Qərb dövlətləri isə Avstriyanın kapitalist ölkəsi kimi qalmasına və soyuq müharibədə iştirak etməsinə çalışırdılar.

1946-cı ilin iyulunda SSRİ Avstriya ilə dövlət müqaviləsini hazırlamağı təklif etdi. Lakin danışıqlar ləng gedirdi, həm Qərbin Mərkəzi və Şərqi Avropada qüvvə nisbətini öz xeyrinə dəyişmək istəyi, həm də «Almaniya məsələsi»nin həll olunması Avstriya ilə bağlı danışıqlara təsir göstərirdi.

1949-cu ildə Xarici İşlər Nazirləri Şurası Avstriyanın 1938-ci ilin yanvarına qədər olan sərhədlərini tanımaq, onu təzminatdan azad etmək və müqavilə layihəsini qısa müddətdə hazırlamaq haqqında qərar qəbul etdi.

Avstriyada demokratik qüvvələri birləşdirən Xalq müxalifəti tərəfindən ölkənin bitərəfliyi ideyası irəli sürüldü. SSRİ bu ideyanı müdafiə edərək bildirdi ki, dövlət müqaviləsi Avstriyanın bitərəfliyinin beynəlxalq hüquqi əsası olmalıdır. 1954-cü ildə xarici işlər nazirlərinin Berlin müşavirəsində Avstriya ilə dövlət müqaviləsi müzakirə edildi. SSRİ-nin təşəbbüsü ilə müşavirəyə Avstriyanın nümayəndəsi dəvət edilmişdi. Müşavirədə Avstriyanın nümayəndəsi bildirdi ki, onun ölkəsi heç bir hərbi ittifaqa qoşulmayacaq. SSRİ Avstriyanın mövqeyini müdafiə etdi. Qərb dövlətləri Avstriyanın bitərəfliyinin əleyhinə idi. 1955-ci ilin aprelində Moskvada Sovet-Avstriya danışıqları zamanı SSRİ xarici qoşunların Avstriyadan çıxarılması və onun bitərəflik haqqında bəyannamə qəbul etməsini təklif etdi.

1955-ci ilin mayında SSRİ, ABŞ, İngiltərə, Fransa və Avstriya xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə keçirilən müşavirədə müqavilə layihəsinin hazırlanması başa çatdırıldı. Avstriya ilə dövlət müqaviləsi 1955-ci ilin mayın 15-də Vyanada imzalandı. Müqavilədə Avstriyanın dövlət müstəqilliyinin bərpasını təmin edən bütün tədbirlər öz əksini tapmışdı. Avstriyanın suverenliyi 1938-ci ilin yanvarın 1-nə olan sərhədlər çərçivəsində bərpa olundu. Avstriya Almaniya ilə iqtisadi və siyasi ittifaq yarada bil-

məzdi. 1955-ci ilin dekabrın 31-dək bütün xarici qoşunlar Avstriyadan çıxarılmalı idi.

1955-ci ilin oktyabrında Avstriya parlamenti daimi bitərəflik haqqında konstitusiya qanunu qəbul etdi. Avstriyanın məqsədi bu yolla müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq idi. SSRİ, ABŞ, İngiltərə və Fransa 1955-ci ilin dekabrın 6-da Avstriyanın bitərəfliyini tanıdılar. Avstriya ilə imzalanmış müqavilə Avropada qarşıdurmanın zəifləməsinə kömək etdi.

50-ci illərin ikinci yarısında AFR- in sürətlə silahlanması Avropada gərginliyin artmasına səbəb oldu. Bundesveri təchiz etmək üçün AFR-də silah istehsalı genişləndi. Paris sazişləri AFR-in nüvə silahı yaratmasını qadağan edirdi. 1957-ci ilin dekabrında NATO-nun sessiyası təşkilatın üzvü olan Qərbi Avropa ölkələrinin, o cümlədən AFR-in ərazisində nüvə silahlarının yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. SSRİ AFR-in silahlanmasının, AFR-in və ADR-in nüvə silahına malik olmasının əleyhinə çıxış edirdi.

AFR-də sərhədlərin dəyişdirilməsini və ADR-in ləğvini tələb edən təşkilatların sayı artırdı. Bu tələblər ABŞ, İngiltərə və Fransa tərəfindən müdafiə edilirdi. 1957-ci ilin iyulunda ABŞ, İngiltərə, Fransa və AFR-in qəbul etdiyi Şeneberq bəyanatında deyilirdi ki, Almaniyanın birləşməsi üçün xarici nəzarət altında seçkilər keçirilməlidir. Avropada gərginliyin zəifləməsi «Almaniya məsələsi»nin dinc tənzimlənməsindən bilavasitə asılı idi, lakin SSRİ-nin və ADR-in təklifləri Qərb dövlətləri tərəfindən qəbul olunmadı. 1959-cu ilin əvvəlində İngiltərənin baş naziri H.Makmillanın SSRİ-yə səfəri zamanı Almaniya ilə bağlı məsələləri müzakirə etmək üçün SSRİ, ABŞ, İngiltərə və Fransa xarici işlər nazirlərinin müşavirəsinin keçirilməsi məqsəduyğun hesab edildi.

1959-cu il mayın 10-dan iyunun 20-dək, sonra isə iyulun 13-dən avqustun 5-dək Cenevrədə SSRİ, ABŞ, İngiltərə və Fransa xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə müşavirə keçirildi. Müşavirəyə müharibədən sonrakı dövrdə ilk dəfə alman dövlətlərinin nümayəndələri də dəvət olunmuşdu. Müşavirədə Almaniya ilə sülh müqaviləsinin hazırlanması və Qərbi Berlində vəziyyətin sabitləşməsi məsələləri müzakirə edildi. Qərb

ölkələri AFR-in hərbi-siyasi bloklarda iştirakına və ərazisində xarici qoşunların yerləşdirilməsinə çalışırdı, yeni onun bitərəfliyinin əleyhinə çıxış edirdilər.

Almaniyada dinc tənzimlənməyə dair ABŞ «kompleks plan» təklif etmişdi. Plana görə Almaniyada vahid dövlət yaradılmalı, həmin dövlət hərbi-siyasi bloklara qoşulmalı və ərazisində xarici ölkələrin hərbi bazaları yerləşməli idi. İşğal rejimi bütün Berlinə aid edilirdi. Qərb dövlətlərinin qoşunları Qərbi Berlinə NATO bayrağı altında saxlanırdı. Qərbi Berlin AFR-in ərazisi və NATO-nun üzvü deyildi.

SSRİ təklif etdi ki, hər iki alman dövlətinin nümayəndələrindən ibarət ümumalman komitəsi yaradılsın və Qərbi Berlinin müvəqqəti statusu haqqında saziş bağlansın, Qərbi Berlin ərazisindən sosialist ölkələrinə qarşı istifadə edilməsin və orada Qərb dövlətlərinin qoşunlarının sayı azaldılsın. İştirakçı dövlətlərin fərqli mövqeləri nəticəsində müşavirədə heç bir qərar qəbul edilmədi.

1959-cu ildə Vaşinqtonda yüksək səviyyəli Sovet-Amerika görüşü zamanı Almaniyada dinc tənzimlənmə məsələsi müzakirə olunmuşdu. Görüş zamanı ABŞ prezidenti bildirdi ki, Almaniyanın yaxın zamanlarda birləşməsinə inanmır. Fransa isə Almaniya ilə bağlı məsələlərin sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi əsasında həllinə tərəfdar idi.

XX əsrin 50-ci illərində Qərbi Avropada iqtisadi inkişaf meyllərindən biri kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dövlət-inhisarçı tənzimlənməsi cəhdləri meydana çıxdı. Milli və beynəlxalq miqyasda iqtisadiyyatı uzunmüddətli və səmərəli tənzimləmə üsulları ilə yanaşı, inhisarlar həm də sosial münasibətlərə, ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə siyasi mübarizəyə təsir vasitələri axtarırdı. Qərbi-Avropa inteqrasiyasının inkişafı bu cəhdlərlə bağlı idi. İnteqrasiya Qərbi Avropa ölkələri arasında sosial-iqtisadi və siyasi əməkdaşlığın yeni, daha yüksək səviyyəsinin təzahürü idi.

Dövlətlərarası münasibətlərin məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə uyğunlaşdırılması iqtisadi inteqrasiyanı zəruri etdi. Dövlət inhisarçı kapitalizmi milli çərçivədən çıxdı və təsərrüfat həyatı beynəlmilləşdi. Bu proseslər iqtisadi əlaqələri

tənzimləmək üçün beynəlxalq təşkilatların yaradılmasını zəruri etdi. 1951-ci ilin aprelində Fransanın, AFR-in, İtaliyanın, Belçika, Hollandiya və Lüksemburqun kömür və metallurgiya sənayesini birləşdirən Avropa Kömür və Polad birliyi yaradıldı. 1955-ci ildə təşkilatın üzvləri atom enerjisindən istifadə sahəsində də əməkdaşlıq etməyə başladılar. Qərbi Avropa inteqrasiyasının inkişafına sosial etiraz hərəkatı da təsir göstərirdi, inteqrasiya təşkilatlarının köməyi ilə sosial və siyasi məsələləri də həll etmək olardı. Avropa Kömür və Polad birliyi NATO-ya daxil olan bir neçə ölkənin iqtisadi təşkilatı idi. Qərbi Avropa inteqrasiyası həm də kommunist ölkələrinə qarşı yönəlmişdi. ABŞ bu prosesdən soyuq müharibədə, kommunist blokuna qarşı mübarizədə istifadə etmək fikrində idi. ABŞ hesab edirdi ki, «Avropa inteqrasiyası və NATO-nun inkişafı qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayır». Lakin bir sıra Qərbi Avropa ölkələri inteqrasiyadan ABŞ-ın Avropada və NATO-da hegemonluğuna qarşı istifadə etməyə çalışırdı. Belə ki, inteqrasiya təşkilatlarının köməyi ilə ABŞ və Avropa inhisarları arasındakı mübarizədən istifadə edib Qərbi Avropanın iqtisadi müstəqilliyini artırmaq olardı.

1957-ci ilin martın 25-də Romada Fransa, AFR, İtaliya, Belçika, Hollandiya və Lüksemburq Avropa İqtisadi Birliyinin və Atom enerjisi üzrə Avropa Birliyinin yaradılması haqqında müqavilə imzaladılar. Bu müqavilələr müddətsiz idi. Roma müqaviləsi 12 il ərzində iştirakçı dövlətlər arasında gömrüyün ləğvini, üçüncü ölkələrə münasibətdə ümumi ticarət siyasətinin həyata keçirilməsini, bu ölkələr arasında işçi qüvvəsinin, xidmət və kapitalların sərbəst hərəkatını, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat sahəsində ümumi siyasəti, valyuta ittifaqının yaradılmasını, iştirakçı dövlətlərin milli hüquq sistemlərinin «Ümumi bazarın» fəaliyyətinə kömək məqsədilə yaxınlaşdırılmasını nəzərdə tuturdu.

Sosial və xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində iştirakçı dövlətlərin siyasəti əlaqələndirilməli idi. «Ümumi bazarın» formalaşması 1970-ci ilə qədər başa çatmalı idi. Avropa İqtisadi Birliyinin qarşısında duran vəzifələrin icrası ilə Avropa parlamenti, Şura, Komissiya və məhkəmə məşğul olmalı idi.

Müqavilə ilə həmin orqanların səlahiyyətləri dəqiq müəyyənləşdirildi, bu səlahiyyətlər artırıla bilərdi. Avroatom isə Qərbi Avropanın enerji problemlərini həll etməli idi.

§2. Yaxın və Orta şərqdə beynəlxalq vəziyyət. Süveyş böhranı

Müstəmləkə sisteminin zəifləməsi və dağılması İkinci dünya müharibəsinin başlıca yekunlarından biri idi. Suriya və Livan birinci dünya müharibəsindən sonra mandataltı ərazi kimi Fransaya verilmişdi. 1941-ci ilin sentyabrında «Azad Fransa» təşkilatı Suriya və Livanı müstəqil dövlət elan etmişdi. Suriya və Livan Almaniyaya müharibə elan etmiş, 1944-cü ildə SSRİ ilə diplomatik münasibətlər yaratmış və BMT-yə daxil olmuşdu. Lakin onların ərazisində Fransa qoşunları qalmışdı. Fransa yalnız xüsusi imtiyazlar müqabilində öz qoşunlarını Suriya və Livan ərazisindən çıxarmağa hazır idi. İngiltərə yaranmış şəraitdən istifadə edib Suriya və Livanı qoşun göndərdi. İngiltərə Fransa ilə Suriya və Livan arasında vasitəçilik edirdi. 1945-ci ildə İngiltərə ilə Fransa arasında Suriya və Livanda birgə idarəetmə məsələlərinə dair saziş imzalandı. 1946-cı ilin yanvarında Suriya və Livanın xahişi ilə xarici qoşunların çıxarılması məsələsi BMT Təhlükəsizlik Şurasında müzakirə edildi. 1946-cı ildə İngiltərə və Fransa öz qoşunlarını Suriya və Livandan çıxardı.

Müharibədən sonra Afrikada müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə güclənmişdi. 1947-1948-ci illərdə Madaqaskarda baş vermiş üsyan Fransa qoşunları tərəfindən yatırıldı. 1952-ci ildə Keniyada ingilislərin ağalığına qarşı başlanmış üsyan 1956-cı ilədək davam etdi. Qana, Konqo, Nigeriya, Kamerun və b. ölkələrdə əhalinin müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizəsi gücləndi.

Müharibədən sonra Afrikada müstəqilliyini bərpa edən ilk ölkə Sudan oldu. 1951-ci ildə Misir parlamenti Sudanın Misirə birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərarla razılaşmayan İngiltərə Sudan ərazisinə yeni qoşun hissələri göndərdi. 1953-cü ilin fevralında İngiltərə ilə Misir arasında imzalanmış sazişə əsasən Sudanı üç il ərzində müvəqqəti hökumət idarə

etməli idi. Sonra isə Sudanın müstəqil dövlət olması və ya Misirlə birləşməsi məsələsini Sudan parlamenti həll etməli idi. 1955-ci ilin dekabrında İngiltərə və Misir Sudanın müstəqilliyini tanıdılar.

50-ci illərin əvvəllərində Mərakeşdə və Tunisdə Fransa ağalığına qarşı partizan hərəkəti genişləndi. 1954-cü ildə Əlcəzairdə başlayan silahlı üsyanı yatırmaq Fransa üçün çətin idi, zənci o həmin dövrdə Hind-Çində müharibə aparırdı. 1956-cı ilin martında Fransa Mərakeşin və Tunisin müstəqilliyini tanıdı. 1956-cı ilin aprelində İspaniya da Mərakeşin müstəqilliyini tanıdı. 1956-cı ilin oktyabrında Mərakeşdə keçirilən beynəlxalq konfransın qərarı ilə Tanjer limanı üzərində Mərakeşin suverenliyi bərpa olundu.

Əlcəzairin Fransa üçün iqtisadi və siyasi əhəmiyyəti böyük idi. Ona görə Fransa hökuməti Əlcəzairin müstəqilliyini tanımaq istəmir və orada qoşunların sayını artırıb milli hərəkətlərə qarşı mübarizə aparırdı. Əlcəzairdə mübarizəyə Milli Azadlıq Cəbhəsi rəhbərlik edirdi. Beynəlxalq birliyin Fransanın Əlcəzairdəki siyasətindən narazılığı artdı. 1956-cı ildə Milli Azadlıq Cəbhəsinin qurultayında milli-azadlıq hərəkətinə rəhbərlik etmək üçün Əlcəzair İnqilabının Milli şurası yaradıldı. 1958-ci ilin sentyabrında Milli Şura Qahirədə iclas keçirib Əlcəzairi müstəqil respublika elan etdi. 1958-1960-cı illərdə 30 dövlət Əlcəzairin müstəqilliyini tanıdı. Fransanın Əlcəzairdəki müharibəsi NATO ölkələrini narahat edirdi. ABŞ hesab edirdi ki, Fransa bütün diqqətini Əlcəzairə yönəltdiyinə görə sosialist ölkələrinə qarşı soyuq müharibədə zəif iştirak edir. 50-ci illərdə Afrikadakı İngiltərə müstəmləkələrində milli-azadlıq hərəkəti güclənmişdi.

1920-ci ildə mandatalı ərazi kimi İngiltərəyə verilmiş Fələstində ərəblər və yəhudilər yaşayırdı. Beynəlxalq sionist dairələrin «yəhudi dövləti» yaratmaq istəyi Fələstində ərəblərlə yəhudilər arasında münasibətlərin kəskinləşməsinə səbəb oldu. 1917-1939-cu illərdə İngiltərə yəhudilərin Fələstinə köçməsinə kömək etmişdi. Fələstində 1918-ci ildə əhalinin 12, 1946-cı ildə isə 33%-ini yəhudilər təşkil edirdi. Yəhudilər ərəbləri məhsuldar sahələri torpaqlardan qovurdular. İngiltərə ərəblərlə-yəhudilər arasındakı ziddiyyətlərdən Fələstinin idarə

olunmasında istifadə edirdi 1932-ci ildə və 1936-1939-cu illərdə ərəblərin İngiltərə müstəmləkəçiliyi əleyhinə üsyanları zamanı İngiltərə ərəblərə qarşı silahlı yəhudi dəstələrindən istifadə etmişdi.

30-cu illərin sonunda ərəblərin narazılığının və müharibə təhlükəsinin artmasını nəzərə alan İngiltərə hökuməti yəhudilərin Fələstinə köçməsinə qadağan edən bəyannamə ilə çıxış etdi. 1939-cu ilin mayında nəşr olunmuş «Fələstində siyasət haqqında Bəyannamə»də Fələstin ərazisində ərəb-yəhudi dövlətinin yaradılması və həmin dövlətin İngiltərə ilə ittifaq müqaviləsi imzalamasından bəhs olunurdu. Yəhudilər bəyannamədən narazı qalıb Fələstində İngiltərə mandatına qarşı mübarizəyə başladılar. İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə bağlı Fələstində vəziyyət sabitləşsə də, 1944-cü ildə yəhudilərin İngiltərəyə qarşı mübarizəsi bərpa olundu. «İrğun» və «Ştern» adlı yəhudi təşkilatları Fələstindəki ingilis əsgərlərinə və idarə orqanlarına qarşı terror aktları həyata keçirirdi.

Yaxın Şərqdəki hadisələri diqqətlə izləyən ABŞ Fələstində yəhudi dövlətinin yaranmasında maraqlı idi. ABŞ yəhudilərin köməyi ilə Yaxın Şərqdə mövqelərini möhkəmləndirmək fikrində idi. 1945-ci ilin avqustunda ABŞ prezidenti H.Truman İngiltərə hökumətinə nota göndərdi. Notada 100 min yəhudinin Fələstinə köçməsinə İngiltərənin icazə verməsi tələb olunurdu. İngiltərə hökuməti bu notanı rədd etdi. Fələstində yəhudi terroru gücləndi. 1945-ci ilin noyabrında Fələstin məsələsi ilə məşğul olmaq üçün İngiltərə-ABŞ komissiyası yaradıldı. Lakin Fələstində vəziyyət daha da kəskinləşdi və 1947-ci ilin aprelində İngiltərə Fələstin probleminin BMT-də müzakirə olunmasını xahiş etdi.

1947-ci ilin aprelindən 1948-ci ilin mayınadək «Fələstin məsələsi» BMT-də müzakirə edildi. Bu məsələyə münasibətdə Qərb dövlətlərinin və SSRİ-nin mövqeyi fərqli idi. İngiltərə çalışdı ki, BMT onun Fələstin üzərində mandatını saxlasın. ABŞ yəhudi dövlətinin yaradılmasına tərəfdar idi. SSRİ isə Fələstin üzərində İngiltərə mandatının ləğvinə, İngilis qoşunlarının çıxarılmasını və ərəblərlə yəhudilərin hüquq bərabərliyinə əsaslanan müstəqil dövlətin yaradılmasını təklif etdi. Bu təklif

ərəblərin və yəhudilərin nümayəndələri tərəfindən qəbul olunmadı. Ona görə SSRİ Fələstin ərazisində iki müstəqil dövlətin yaradılmasını təklif etdi.

1947-ci ilin noyabrın 29-da BMT baş məclisi Fələstin ərazisində müstəqil yəhudi və ərəb dövlətlərinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. İngiltərənin nümayəndəsi bitərəf qaldı, ərəb ölkələrinin nümayəndələri isə qərarın əleyhinə səs verdi. Qərara görə İngiltərənin Fələstin üzərində mandatı ləğv olundu. Fələstin ərazisinin 56%-i yəhudilərə, 42%-i ərəblərə, 2% ərazidə yerləşən Yerusəlim şəhəri BMT-nin himayəsinə verildi.

14 may 1948-ci ildə İngiltərə Fələstin üzərində mandattan imtina etdi. 15 may 1948-ci ildə yəhudilər İsrail dövlətinin yaradılmasını elan etdilər. Suriya, Misir, Livan, İordaniya, Səudiyyə Ərəbistanı, Yəmən və İraq mayın 15-də İsrailə qarşı müharibəyə başladılar. Hərbi əməliyyatlar 1949-cu ilin yazına qədər davam etdi. Yəhudi hərbi dəstələri daha yaxşı silahlanmışdı. Ərəb ölkələri arasında fəaliyyət birliyi yox idi. Fələstin ərəbləri üçün ayrılmış ərazinin çox hissəsi və Yerusəlim şəhərinin yarısı yəhudilər tərəfindən işğal edildi. İordan çayının qərb sahilı və Yerusəlimin digər hissəsi İordaniya qoşunu tərəfindən işğal edildi. İngiltərə İordaniyaya yardım göstərirdi. Qəzzə şəhəri Misirin nəzarətinə keçmişdi. ABŞ müharibə dövründə İsrailə hərtərəfli kömək etmişdi.

1949-cu ilin fevral-iyul aylarında İsrailə Misir, İordaniya, Suriya və Livan arasında barışıq imzalandı. Danışqlar BMT nümayəndələrinin vasitəçiliyi ilə Yunanıstanın Rodos adasında aparılmışdı. Ərəb ölkələri İsraili müstəqil dövlət kimi tanımaq istəmədilər, ona görə danışqlar birbaşa ərəblərlə yəhudilər arasında deyil, BMT nümayəndələrinin köməyi ilə aparılmışdı. Barışıq sazişlərinə görə ərəb ölkələri ilə İsrail arasında müvəqqəti, hər iki tərəfində silahsız zonalar yaradılmış sərhədlər müəyyən edildi. Barışığa nəzarət etmək üçün xüsusi BMT komissiyası yaradıldı.

1948-1949-cu illərdə olmuş ərəb-israil müharibəsi Fələstin problemini həll etmədi, əksinə problemin həlli çətinləşdi. 1 milyona yaxın Fələstin ərəbi öz yerindən qovuldu. Müharibədən

sonra İsrail ərəblərin öz yerlərinə qaytarılmasına icazə vermədi. Bu işdə ərəblərə kömək edə bilməyən BMT komissiyası 1951-ci ildə öz fəaliyyətini dayandırdı.

Ərəb torpaqlarını işğal edən İsrail «Nildən Fərata qədər böyük İsrail» yaratmaq istədiyini gizlətmirdi. ABŞ İsrailə Yaxın Şərqdə başlıca dayağı kimi baxırdı. Ərəb ölkələri İsrailə gedən bütün su yollarını bağladılar. Fələstin ərəbləri isə İsrailə qarşı partizan müharibəsinə başladı.

İkinci dünya müharibəsindən sonra İranda, xüsusilə onun şimalında milli-azadlıq hərəkatı gücləndi. Lakin 1946-cı ilin sonunda bu hərəkat ABŞ və İngiltərənin köməyi ilə İran hökuməti tərəfindən yatırıldı. 40-cı illərin ikinci yarısında İranda sosial-iqtisadi vəziyyətin çətinliyi və hökumətin siyasəti əhəlinin narazılığını artırmışdı. İranda hakim dairələrin bir qismi ABŞ-a, digər qismi İngiltərəyə meyl edirdi. İran nefti uğrunda ABŞ-la İngiltərə arasında rəqabət artmışdı.

1951-ci ilin martın 15-də İran məclisi neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında qanun qəbul etdi. İngiltərə hökuməti bu qanunu tanımaqdan imtina etdi. Yaranmış şəraitdən istifadə edən ABŞ İngiltərənin birtərəfli hərəkatlarına qarşı çıxış etdi. 1951-ci ilin aprelində Vaşinqtonda İran-İngiltərə münaqişəsini tənzimləməyə dair ABŞ-İngiltərə danışıqları başlandı. Qərb dövlətlərinin siyasəti İran əhalisinin narazılığını daha da artırdı. 1949-cu ildə İranda milli burjuaziya və ziyalıların iştirakı ilə yaradılmış «Milli cəbhə»nin lideri Müsəddiq 1951-ci ilin 29 aprelində yeni hökumət təşkil etdi. Hökumət neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında qanunu həyata keçirməyə başladı.

İngiltərə İran hökumətindən Haaqada yerləşən beynəlxalq məhkəməyə şikayət etdi. 1951-ci ilin iyulun 5-də Beynəlxalq məhkəmə İran hökumətinin siyasətini pisləyən qərar çıxartdı. Müsəddiq hökuməti məhkəmənin qərarını İranın daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirdi. ABŞ-ın məsləhəti ilə İngiltərə «İran nefti» məsələsini BMT Təhlükəsizlik Şurasının müzakirəsinə çıxartdı. Bu məsələnin müzakirəsinin əleyhinə çıxan SSRİ bildirdi ki, neft sənayesinin milliləşdirilməsi İranın daxili işidir.

BMT-nin köməyi ilə məqsədinə çatmayan İngiltərə İranla iqtisadi əlaqələri kəsdi. İngiltərə-İran neft kompaniyası neft ixracına mane olmaq üçün neft daşıyan gəmiləri İrandan çıxartdı. 22 oktyabr 1952-ci ildə İranla İngiltərə arasında diplomatik münasibətlər kəsildi.

İran hökuməti SSRİ ilə münasibətləri yaxşılaşdırmağa çalışırdı. İran hökuməti Yaxın və Orta Şərqdə ABŞ-ın hərbi-siyasi bloklar yaratmaq siyasətinin əleyhinə idi. Müsəddiq hökumətinin sosial siyasəti İranda imkanlı təbəqələri narahat edirdi. Onlar şah hökuməti və ABŞ-la birlikdə İranda dövlət çevrilişi hazırlayıb, 1953-cü ilin avqustun 19-da həyata keçirdilər. Müsəddiq hökuməti dəvrildi, general Zəhidi baş nazir oldu. Yeni hökumət neft kompaniyaları ilə danışıqlara hazır olduğunu bildirdi.

1954-cü ilin oktyabrın 24-də İranla yeni yaradılmış «Beynəlxalq neft konsorsiumu» arasında saziş imzalandı. Konsorsiumun səhmlərinin 40%-i ABŞ şirkətlərinə məxsus idi. 1957-ci ildə İran məclisi yeni neft konsessiyalarının verilməsini qadağan edən qanunu ləğv etdi. 50-ci illərin ikinci yarısında İranın Qərb ölkələri ilə əməkdaşlığı genişləndi.

50-ci illərin əvvəllərində Misirdə milli-azadlıq hərəkatı gücləndi. Əhali 1936-cı il müqaviləsinin ləğvini və ingilis qoşunlarının ölkədən çıxarılmasını tələb edirdi. 1951-ci ilin oktyabrında Misir parlamenti 1936-cı il müqaviləsini ləğv etdi. İngiltərə hökuməti bu qərarla razılaşmayıb qoşunlarını Misirdən çıxarmayacağını bildirdi və Süveyş kanalı zonasında qoşunlarının sayını artırdı. Mübarizənin güclənməsi ilə bağlı 1952-ci ilin əvvəlində Misirdə fəvqəladə vəziyyət elan olundu. 1952-ci ilin yanvar-iyul aylarında Misirdə altı hökumət dəyişdi. 23 iyul 1952-ci ildə «Azad zabitlər» təşkilatı hərbi çevriliş etdi. Hakimiyyət İnqilab Şurasına keçdi. Kral ölkədən qovuldu və 1953-cü ilin iyunun 18-də monarxiya ləğv olundu.

1953-cü ilin fevralında İngiltərə ilə Misir arasında imzalanmış sazişə əsasən Sudana öz müqəddaratını təyin etmək hüququ verildi. Lakin İngiltərə öz ordusunu Misirdən çıxarmaq istəmirdi. Bu isə ölkədə partizan hərəkatının güclənməsinə səbəb oldu. ABŞ da İngiltərəyə təzyiq göstərirdi. 19 oktyabr

1954-cü ildə imzalanmış İngiltərə-Misir sazişinə əsasən İngiltərə 20 ay müddətində öz qoşunlarını Süveyş kanalı zonasından çıxartmalı idi. 1956-cı ilin iyun ayında İngiltərə öz qoşunlarını tamamilə Misirdən çıxardı.

Qərb dövlətləri Yaxın və Orta Şərq ölkələrini hərbi-siyasi bloklara cəlb etməyə çalışırdı. Bu ölkələrin daxil olduğu hərbi-siyasi təşkilat NATO ilə SEATO arasında əlaqələndirici rol oynamalı idi. Hərbi-siyasi təşkilatlardan milli-azadlıq hərəkatına qarşı mübarizədə istifadə olunurdu. Qərb dövlətləri Yaxın Şərqdə hərbi-siyasi blokun yaranmasını asanlaşdırmaq üçün Yaxın Şərq ölkələrini kommunizm təhlükəsindən qorumağın zəruriliyindən danışırldılar.

Türkiyə 1952-ci ildə NATO-ya daxil oldu. Qərb dövlətləri Yaxın və Orta Şərqdə hərbi-siyasi blok yaratmaq üçün Türkiyənin köməyindən istifadə edirdi. Həmin blok Türkiyənin Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə ikitərəfli sazişləri vasitəsilə yaradılmalı idi. 1954-cü ilin aprelin 2-də hərbi ittifaq haqqında Türkiyə-Pakistan müqaviləsi imzalandı. 1955-ci ilin fevralın 24-də Türkiyə ilə İraq arasında hərbi ittifaq haqqında Bağdad paktı bağlandı. Bu müqavilə Yaxın və Orta Şərqdə sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsində maraqlı olan bütün ölkələr üçün açıq idi.

1955-ci ilin aprelin 4-də İngiltərə Bağdad paktına qoşuldu. İngiltərə hərbi bazalarını İraq hökumətinin sərəncamına verdi, qoşunlarını İraq ərazisindən çıxartdı. 1955-ci ilin sentyabrında Pakistan, noyabrında isə İran bu paktı qoşuldu. Bağdad paktı 5 il müddətinə imzalanmışdı. Təşkilatın əsas orqanı Xarici İşlər Nazirləri Şurası idi. Təşkilatda hərbi və iqtisadi komitələr, təxribatla mübarizə komitəsi, 1957-ci ildə isə birləşmiş hərbi plan qərargahı yaradıldı. ABŞ Bağdad paktına qoşulmadı, çünki İngiltərənin Bağdad paktına qoşulmasından narazı qalmışdı. Digər tərəfdən, region ölkələrində İngiltərəyə qarşı müqavimət güclü idi. Bağdad paktı həm də İsrailə qarşı yönəlmişdi. ABŞ İsrailin həmin təşkilata qoşulmasında maraqlı idi. İraq 1959-cu ilin martında Bağdad paktından çıxmışdı.

Ərəb Dövlətləri Liqası Bağdad paktının yaradılmasını və İraqın həmin təşkilatda iştirakını ittiham etdi. 1955-ci ilin oktyab-

rında Misirlə Suriya, Səudiyyə Ərəbistanı və Yəmən arasında birgə müdafiə haqqında sazişlər imzalandı.

«Azad zabitlər» ittifaqına başçılıq edən C.Nasir əvvəlcə Misirin baş naziri oldu, sonra isə prezident seçildi. 1955-ci ildə C. Nasir Bağdad paktını kəskin tənqid etdi. Misir və Suriyanın mövqeyini nəzərə alan digər ərəb ölkələri Bağdad paktına qoşulmadı. Misirin nümayəndə heyəti Bandunq konfransında iştirak etdi. 1953-1956-cı illərdə Misir ÇSSR, Polşa, Rumıniya, ADR və Çinlə diplomatik münasibətlər yaratdı. 1956-cı ilin iyulunda ABŞ Asuan bəndinin tikintisini maliyyələşdirməkdən imtina etdi.

1956-cı ilin iyulun sonunda Misir hökuməti Süveyş kanalı kompaniyasını milliləşdirdi. Bu kompaniya Süveyş kanalını çəkmək və istismar etmək üçün 1856-cı ildə yaradılmışdı. Misir hökuməti kompaniyanın səhmlərini almış dövlətlərə kompensasiya vəd etdi və bəyan etdi ki, Süveyş kanalında gəmiçilik haqqında 1888-ci il konvensiyasına əməl edəcək. Misir hökuməti bildirdi ki, kanalın istismarından əldə edilən gəlir ölkə iqtisadiyyatının inkişafına, o cümlədən Asuan bəndinin tikilməsinə sərf olunacaq.

Süveyş kanalı kompaniyası kanalın istismarından ildə 35 milyon funt sterlinq gəlir əldə edirdi, amma Misirə cəmi 1 milyon funt sterlinq pul verirdi. Kompaniyanın səhmlərinin çoxu İngiltərə və Fransaya məxsus idi. İngiltərə Fransa, İsrail və Qərb ölkələri kompaniyanın milliləşdirilməsinə etiraz edərək Misirə qarşı hərbi müdaxiləyə hazırlaşmağa başladılar. ABŞ onları müdafiə edirdi. 1956-cı ilin avqustun 2-də nəşr olunmuş ABŞ-İngiltərə-Fransa bəyanatında Süveyş kanalının milliləşdirilməsi «kanalın azadlıq və təhlükəsizliyi üçün qorxu yaradan birtərəfli işğal» kimi qiymətləndirildi. Onlar kanalın statusunu müəyyən etmək üçün beynəlxalq konfrans çağırılmasını təklif etdilər.

Sovet İttifaqı Misiri müdafiə edirdi. SSRİ hökumətinin 9 avqust 1956-cı ildə elan edilmiş bəyanatında qeyd olunmuşdu ki, milliləşdirmə haqqında qərar Misirin suveren hüququdur və Misirə qarşı hərbi müdaxilə regionda sülh üçün təhlükəlidir. 1956-cı ilin avqustun 16-da Londonda Süveyş kanalının statusunu müzakirə etmək üçün konfrans işə başladı. Konfransda

22 dövlət iştirak edirdi. Misir konfransa nümayəndə göndərmədi. Konfransda Qərb dövlətləri tərəfindən təklif olunmuş «Dalles planı» müzakirə edildi. Bu plan kanalı idarə və onun istismarından əldə edilən gəlirlərdən istifadə etmək hüququna malik beynəlxalq orqanın yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Həmin təşkilatda hakim mövqe ABŞ-a məxsus olmalı idi. «Dalles planı konfrans iştirakçılarının əksəriyyəti tərəfindən müdafiə edildi. SSRİ, Hindistan və konfransda iştirak etməyən Misir həmin planı qəbul etmədi. Qərb dövlətlərinin müvəqqəti orqan kimi «kanaldan istifadə edənlər assosiasiyası» yaratmaq təklifi də sentyabrın 15-də Misir hökuməti tərəfindən rədd edildi. Misir hökuməti bildirdi ki, onun icazəsi olmadan heç bir xarici gəmi Süveyş kanalına daxil olmamalıdır. Sentyabrın 16-da SSRİ hökuməti bildirdi ki, İngiltərə və Fransa Misirə qarşı hərbi müdaxilə planından imtina etməlidir, Yaxın Şərqdə sülhün pozulması SSRİ-nin təhlükəsizliyi üçün qorxu yaradır. Lakin İngiltərə və Fransa SSRİ-nin xəbərdarlığını nəzərə almadı.

1956-cı ilin sentyabrın 23-də İngiltərə və Fransa Misirdən BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına şikayət etdilər. Sentyabrın 24-də isə Misir BMT Təhlükəsizlik Şurasına İngiltərədən şikayət etdi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvlərinin əksəriyyəti Misirin mövqeyini müdafiə etdi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1956-cı ilin oktyabrın 12-də qəbul etdiyi qətnamədə mübahisənin həllinə yönəlmiş prinsiplər Misirin suverenliyinə əsaslanırdı. Qərb dövlətləri tərəfindən təklif edilmiş «kanal üzərində beynəlxalq nəzarət» ideyası SSRİ-ni veto hüququndan istifadə etməsi nəticəsində qəbul edilmədi.

İngiltərə və Fransa diplomatiyanın köməyi ilə məqsədinə nail olmadı və İsrailin iştirakı ilə Misirə qarşı hərbi müdaxiləyə hazırlaşmağa başladılar. İngiltərə və Fransa Aralıq dənizinin şərq hissəsinə 185 gəmi və 1000-dək təyyarə gətirdilər. İsrail Misir ərazisinin bir hissəsini işğal etmək niyyətində idi və SSRİ-nin notalarının əhəmiyyətli olmadığı.

İngiltərə, Fransa və İsrailin Misirə qarşı təcavüz planı «Muşketyon» adlanırdı. Bu plan İsrailin baş naziri Ben Qurionun 1956-cı ilin oktyabrın 22-də Fransaya gizli səfəri zamanı təsdiq edilmişdi. Müdaxilə noyabrın əvvəllərində başlanmalı idi, lakin

Macarıstan hadisələri ilə bağlı oktyabrın sonuna keçirildi. İngiltərə və Fransa belə hesab edirdi ki, Macarıstan hadisələri ilə əlaqədar SSRİ üç dövlətin Misirə qarşı hərbi müdaxiləsinə mane ola bilməyəcək.

1956-cı ilin oktyabrın 29-dan 30-a keçən gecə İsrail ordusu Fələstin partizanlarına qarşı mübarizə adı ilə Sinay yarımadasında hərbi əməliyyatlara başladı. Oktyabrın 30-da İngiltərə və Fransanın Misir və İsrail hökumətlərinə göndərdiyi notada hərbi əməliyyatların dayandırılması və qoşunların kanaldan 16 km geri çəkilməsi tələb olunurdu. Kanalın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Süveyş, Port-Səid və İsmailiyyə İngiltərə və Fransa qoşunları tərəfindən işğal edilməli idi. Misir hökuməti notanı rədd etdi. Oktyabrın 31-də İngiltərə və Fransa Misirə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Əhalinin müqaviməti müdaxiləçilərin planlarını pozdu. Azad olmuş ölkələrin əksəriyyəti müdaxiləni ittiham etdi, onların bir qismi təcavüzkarlarla diplomatik münasibətləri kəsdi. Qərb ölkələrinin ictimaiyyəti müharibənin əleyhinə çıxış edirdi. Oktyabrın 31-də SSRİ və digər sosialist ölkələri Misirə qarşı üç dövlətin müdaxiləsinə ittiham edən bəyanatla çıxış etdilər.

İsrailə hərbi yardım göstərən ABŞ yaranmış şəraitdən istifadə edib Yaxın Şərqdə öz mövqelərini möhkəmləndirmək fikrində idi. 1956-cı ilin oktyabrın 30-da Misirə qarşı üç dövlətin hərbi təcavüzü BMT Təhlükəsizlik Şurasında müzakirə edildi. SSRİ-nin və ABŞ-ın hərbi əməliyyatların dayandırılması və İsrail qoşunlarının Misir ərazisindən çıxarılması haqqında təklif etdikləri qətnəmə layihəsi İngiltərə və Fransanın veto hüququndan istifadə etməsi nəticəsində qəbul edilmədi. Yuqoslaviyanın təklifi ilə BMT Baş Məclisinin fəvqəladə sessiyasını çağırmaq haqqında qərar qəbul edildi.

BMT Baş Məclisinin sessiyası noyabrın 1-də işə başladı. Baş Məclisin sessiyası hərbi əməliyyatların dayandırılması və xarici qoşunların Misir ərazisindən çıxarılması haqqında qətnəmə qəbul etdi. Lakin İngiltərə, Fransa və İsrail BMT-nin qərarına əməl etməyib hərbi əməliyyatları davam etdirdilər. Qahirə və İskəndəriyyə şəhərlərini İngiltərə və Fransa aviasiyası bombalayır, sonra Port-Səidə desant çıxarıldı. 1956-cı ilin

noyabrın 5-də SSRİ ABŞ-a təcavüzkarlara qarşı birlikdə çıxış etməyi təklif etdi. Həmin gün SSRİ hökuməti İngiltərə, Fransa və İsrailə nota göndərüb təcavüzkarlığı dayandırmağı tələb etdi, əks halda Yaxın Şərqə sülhü bərpa etmək üçün qoşun göndərəcəyini bildirdi. SSRİ səfiri İsraildən geri çağırıldı. ABŞ SSRİ ilə birlikdə təcavüzkarlığa qarşı çıxışdan imtina etsə də İngiltərə və Fransaya müdaxiləni dayandırmağı təklif etdi. Noyabrın 6-da İngiltərə, 7-də Fransa hərbi əməliyyatları dayandırdı. Noyabrın 15-də İngiltərə, Fransa və İsrail qoşunlarının Misirdən çıxarılmasına nəzarət etmək üçün Misirə BMT-nin silahlı qüvvələri göndərildi. 22 dekabrda İngiltərə və Fransa qoşunları Misirdən çıxarıldı. İsrail isə 1957-ci ilin martında qoşunlarını 1949-cu ildə müəyyən edilmiş barışıq xəttinin arxasına aparmağa məcbur oldu.

Misirə qarşı üç dövlətin təcavüzünün boşa çıxması Yaxın Şərqdə qüvvə nisbətini dəyişdi və Misirin beynəlxalq mövqeləri möhkəmləndi. Süveyş böhranı NATO ölkələri arasında ziddiyyətləri aşkara çıxardı. Qərbi Avropa ölkələri ABŞ-ı Atlantika həmrəyliyini pozmaqda ittiham edirdilər. ABŞ isə yaranmış şəraitdən istifadə edib beynəlxalq terrorçuluğa qarşı mübarizə adı ilə Yaxın və Orta Şərqdə fəaliyyətini genişləndirdi. Yaxın Şərq ABŞ-ın strateji mənafe zonasına daxil idi. 1957-ci ildə Yaxın və Orta Şərqdə çıxarılan neftin 60%-i ABŞ şirkətlərinin payına düşürdü.

1956-cı ilin dekabrında ABŞ-ın dövlət katibi A.Dallesin prezident üçün hazırladığı sənəddə deyilirdi ki, Yaxın və Orta Şərqdə yaranmış qüvvə boşluğunu ABŞ ləğv etməlidir. Prezident D.Eyzenhauerin 1957-ci ilin yanvarın 5-də konqressə göndərdiyi məktub həmin sənədə əsaslanırdı və «Eyzenhauer doktrinası» adlanır.

«Eyzenhauer doktrinası» sosialist ölkələri tərəfindən kəskin tənqid edildi. SİTA-nın 1957-ci ilin yanvarında verdiyi bəyanatında deyilirdi ki, bu doktrina ABŞ-ın «güc mövqeyindən» siyasətinə qayıtmasını göstərir. Sovet İttifaqı ABŞ-ın Yaxın və Orta Şərqdə mövqelərinin möhkəmlənməsinin əleyhinə idi. Ona görə də SSRİ ABŞ, İngiltərə və Fransa hökumətlərinə 1957-ci ildə ilk dəfə təklif etdi ki, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin daxili

işlərinə qarışmamaq və qüvvə tətbiqindən imtina etmək haqqında birgə bəyannamə imzalasınlar. Lakin bu təklif Qərb dövlətləri tərəfindən qəbul olunmadı.

Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin «Eyzenhauer doktrinası»na münasibəti müxtəlif oldu. İsrail və Bağdad paktının iştirakçıları doktrinanı qəbul etdilər. Misir, Suriya, Yəməni və Əfqanıstan isə doktrinanı qəbul etmədi. Region ölkələrinin bir qismi iqtisadi yardımla razılaşmayıb ABŞ-la hərbi əməkdaşlıqdan imtina etdilər. Doktrinanı həyata keçirmək üçün ABŞ Bağdad paktının köməyindən istifadə edirdi. 1957-ci ilin martında ABŞ prezidenti ilə İngiltərə baş nazirinin görüşündə həm də Bağdad paktının möhkəmləndirilməsi məsələsi müzakirə olunmuşdu. Təşkilatın hərbi komissiyasında ABŞ nümayəndəsi iştirak etməyə başladı.

Yaxın Şərqdə yaranmış vəziyyət ərəb ölkələrinin siyasətinin fəallaşmasına səbəb oldu. Qərb ölkələri ilə əməkdaşlıq etmək istəməyən Suriya 1955-ci ilin oktyabrında Misir ilə birgə müdafiə haqqında saziş imzaladı. 1956-cı ildə Suriya İngiltərə və Fransa ilə diplomatik münasibətləri kəsdi və Misirə kömək etməyə hazır olduğunu bildirdi. «Eyzenhauer doktrinası»nın əleyhinə çıxan Suriya hesab edirdi ki, müstəmləkəçilər və sionizm ərəb xalqları üçün düşmənçilik mənbəyidir. Suriya hökuməti Qərb dövlətlərinin Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin daxili işlərinə qarışmamasını tələb edirdi.

Suriyanın sosialist ölkələri ilə əməkdaşlığı Qərb dövlətlərini narahat edirdi. 1957-ci ilin avqustunda SSRİ ilə Suriya arasında iqtisadi və texniki yardım göstərməyə dair saziş imzalandı. Həmin dövrdə Suriyada ABŞ-ın köməyi ilə təşkil edilmiş çevrilis cəhdi baş tutmadı. Sonra ABŞ İraq və İordaniya qoşunlarının Suriyaya hücumunu təşkil etməyə çalışdı, lakin bu cəhd nəticəsiz oldu. Bu dəfə ABŞ Türkiyədən istifadə etmək qərarına gəldi. 1957-ci ilin sentyabrında ABŞ və Türkiyə Suriyanın «təcavüzkar məqsədləri», «Yaxın və Orta Şərq üçün təhlükə yaratması» haqqında bəyannatla çıxış etdilər. 1957-ci ilin oktyabrında Türkiyə Suriya ilə sərhəddə 50 minlik qoşun yerləşdirdi. Türkiyə və İsrail Suriya ilə sərhəddə tez-tez münacişələr törədirdi. Aralıq dənizinin şimal-qərb hissəsinə ABŞ-ın 6-cı donanması göndərildi.

Suriya hökuməti BMT-yə şikayət etdi. Sosialist ölkələri Suriyanı müdafiə edirdi. 1957-ci ilin oktyabrın 17-də SSRİ hökumətinin bəyannatında deyilirdi ki, SSRİ bilavasitə sərhədləri yaxınlığında həyata keçirilməsi planlaşdırılan hərbi fətnəkarlığa biganə qalmayacaq. Bu bəyannat Türkiyənin Suriyaya qarşı müharibəsinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynadı. Qərb dövlətlərinin təzyiqləri Suriyanın Misirə yaxınlaşmasına təkan verdi. 1958-ci ilin fevralın 1-də Suriya və Misirin daxil olduğu Birləşmiş Ərəb Respublikası yaradıldı. C.Nasir BƏR-in prezidenti seçildi. Birləşmiş Ərəb Respublikası 1961-ci ilin sentyabrınadək mövcud olmuşdu. 1958-ci ilin fevralın 14-də İraq və İordaniya BƏR-in yaradılmasına cavab olaraq Ərəb Federasiyasını yaratdılar. ABŞ və İngiltərə tərəfindən müdafiə edilən Ərəb Federasiyası Livanın daxili işlərinə qarışırdı.

50-ci illərin ikinci yarısında Livanda hakim dairələrin bir qismi Qərb dövlətləri ilə əməkdaşlıq, digər qismi isə bitərəflik tərəfdarı idi. Hökumət 1957-ci ilin martında «Eyzenhauer doktrinası»nı bəyəndiyini bildirdi. 1957-ci ildə keçirilmiş prezident seçkilərindən sonra müxalifət Milli Cəbhədə birləşdi. Milli Cəbhə ölkənin bloklara qoşulmasının əleyhinə idi. 1958-ci ilin mayında Livanda başlanan ümumi tətillər hökumətə qarşı silahlı üsyana çevrildi. Hökumət Birləşmiş Ərəb Respublikasını Livanın daxili işlərinə qarışmaqda ittiham edərək ondan BMT-yə şikayət etdi. SSRİ Birləşmiş Ərəb Respublikasını müdafiə edirdi. BMT-nin müşahidəçiləri isə Livanda hökumətin iddialarını təsdiq edən fakt aşkar etmədi. Livan hökuməti eyni zamanda ABŞ-dan və Ərəb Federasiyasından kömək xahiş etdi. ABŞ Livana çoxlu silah, İordaniya isə qoşun göndərirdi. 1958-ci ilin iyun ayında Bağdad paktının hərbi komissiyası Livana İraq qoşunlarının könüllü adı ilə göndərilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1958-ci ilin iyulun 14-də İraqda ordu çevriliş etdiyinə görə Bağdad paktının qərarı həyata keçirilmədi.

1958-ci ilin iyulun 15-də Livana ABŞ dəniz piyadaları, iyulun 16-da İordaniyaya İngiltərə qoşunları gətirildi. ABŞ və İngiltərənin məqsədi həm də İraq inqilabının Livana və İordaniyaya təsirinin qarşısını almaq idi. Qərb dövlətləri İraq respublikasına qarşı hərbi müdaxiləyə hazırlaşdılar.

ABŞ və İngiltərənin ərəb ölkələrinə hərbi müdaxiləsi sosialist ölkələri tərəfindən kəskin etirazla qarşılandı. 1958-ci ilin iyulun 16-da SSRİ hökuməti bəyanatla çıxış edərək BMT-dən ərəb ölkələrinə qarşı ABŞ və İngiltərə təcavüzünün qarşısını almağı tələb etdi.

Livana ABŞ qoşunlarının gətirilməsindən sonra Livan ordusu müxalifətin tərəfinə keçdi. 1958-ci ilin sentyabrında baş qərargahın rəisi general Şahab Livanın prezidenti seçildi. Yeni hökumət «Eyzenhauer doktrinası»ndan imtina etdi və bitərəflik siyasətini davam etdirəcəyini bildirdi. 1958-ci ilin payızında BMT Baş Məclisinin sessiyası xarici qoşunların Livan və İordaniya ərazisindən çıxarılması haqqında qətnamə qəbul etdi. 1958-ci ilin noyabrında xarici qoşunların Livan və İordaniyadan çıxarılması başa çatdı.

50-ci illərin ikinci yarısında İraqda hökumətin siyasətindən əhəlinin narazılığı artmışdı. Mübarizəyə başçılıq edən Milli Birlik Cəbhəsinə ölkənin bütün müxalifət qüvvələri daxil idi. Milli Birlik Cəbhəsi ölkənin Bağdad paktından çıxmasını tələb edirdi. 1958-ci ilin iyulun 14-də ordu Bağdadda bütün əhəmiyyətli məntəqələri və kral sarayını ələ keçirdi. İraq respublika elan edildi. Bağdad paktı İordaniyanın İraqa hərbi müdaxiləsini hazırlamağa başladı. İyulun 15-də İraq hökuməti «Ərəb Federasiyası haqqında» sənədi ləğv etdi. 1958-ci ilin avqustun 2-də ABŞ və İngiltərə İraq respublikasını tanıdılar. Avqustun 2-də İordaniya «Ərəb Federasiyası haqqında» sənədi ləğv etdi.

1958-ci ilin iyulun 16-da SSRİ ilə İraq arasında 1955-ci ildə kəsilmiş diplomatik münasibətlər bərpa olundu. 1959-cu ilin martında SSRİ ilə İraq arasında iqtisadi əməkdaşlıq və texniki yardım haqqında sənədlər imzalandı. 1959-cu ilin martın 24-də İraq Bağdad paktından çıxdı və «Eyzenhauer doktrinası»ndan imtina etdi. Bağdad paktı SENTO, yəni «Mərkəz Müqavilə Təşkilatı» adlandırıldı və təşkilatın qərargahı Ankaraya köçürüldü.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Qərb ölkələri Türkiyəni sosialist ölkələrinə qarşı soyuq müharibəyə cəlb etməyə çalışırdılar. Türkiyə hökuməti ölkənin müstəqilliyi üçün

«sovet təhlükəsi»nin artmasından danışırdı. SSRİ Qara dəniz boğazlarının rejiminə yenidən baxılmasını təklif etmişdi. SSRİ hesab edirdi ki, Türkiyə hökuməti müharibə dövründə faşist dövlətlərinin gəmilərini Qara dəniz boğazlarından buraxmaqla Montrö sazişini pozmuşdur. Potsdam konfransı Qara dəniz boğazlarının rejimi ilə bağlı SSRİ, ABŞ və İngiltərənin Türkiyə ilə danışıqlar aparması haqqında qərar qəbul etmişdi. SSRİ 1946-cı ilin avqustunda Qara dəniz boğazlarının rejiminə dair aşağıdakı şərtlərlə yeni konvensiya imzalanmasını təklif etmişdi:

1. Qara dəniz boğazlarının bütün ölkələrin ticarət gəmiləri üçün açıq olması;
2. Boğazların Qara dəniz ölkələrinin hərbi gəmiləri üçün açıq olması;
3. Qeyri-Qara dəniz ölkələrinin hərbi gəmiləri üçün boğazların bağlanması;
4. Boğazların rejiminin Qara dəniz ölkələri tərəfindən müəyyən edilməsi;
5. Qara dəniz boğazlarının Türkiyə və SSRİ tərəfindən birlikdə qorunması.

Türkiyə hökuməti birinci üç təklif əsasında danışıqlara hazır olduğunu bildirdi, qalan iki təklifi isə ölkənin suverenliyinə zidd prinsip kimi qəbul etmədi. «Trümen doktrinası»nın qəbul edilməsindən sonra Türkiyə ümumiyyətlə Qara dəniz boğazlarının rejimi məsələsinin müzakirəsindən danışmadı.

Türkiyə 1952-ci ildə NATO-ya, 1955-ci ildə Bağdad paktına daxil oldu. ABŞ SSRİ ilə Türkiyə arasında əlaqələrin yaxşılaşmasında maraqlı deyildi. 50-ci illərdə Sovet-Türkiyə münasibətləri gərginliyi ilə fərqlənirdi. 1953-cü ildə SSRİ bildirdi ki, Montrö konvensiyasının qüvvədə qalmasına etiraz etmir və Türkiyəyə qarşı heç bir ərazi iddiası yoxdur. Ona görə iki ölkə arasında gərginlik müəyyən qədər zəiflədi və iqtisadi əlaqələrin inkişafı sürətləndi.

İkinci dünya müharibəsindən sonra İran-sovet münasibətləri üçün gərginlik səciyyəvi idi. 1946-cı ilin mayında SSRİ öz qoşunlarını İrandan çıxardı. İran parlamenti SSRİ ilə İran arasında 1946-cı ilin aprelində neft yataqlarının kəşfiyyatı və istismarına dair bağlanmış müqaviləni 1948-ci ilin sonunda ləğv

etdi. 1950-1951-ci illərdə SSRİ ilə İran arasında aparılan danışıqlar nəticəsiz oldu.

İranın ABŞ-dan hərbi və iqtisadi asılılığı artmışdı. Lakin İranda yeni hökumət SSRİ ilə əlaqələrin inkişafında maraqlı idi və 1950-ci ilin noyabrında iki ölkə arasında ticarət sazişi imzalandı. Müsəddiq hökumətinin devrilməsindən sonra İran-SSRİ əlaqələri zəiflədi. 1955-ci ildə İran Bağdad paktına daxil oldu, 1959-cu ildə ABŞ-la hərbi saziş imzaladı.

İkinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ Əfqanıstanla əlaqələr yaratmağa başladı. ABŞ Əfqanıstana kredit verdi və onunla ticarəti genişləndirdi. Əfqanıstan ABŞ-ın sosialist ölkələri ilə əməkdaşlıq etməmək haqqında tələblərini yerinə yetirmədi. SSRİ-nin xahişi ilə Əfqanıstan hökuməti ölkənin şimalında Qərb ölkələrinə neft konsessiyaları vermədi. ABŞ Əfqanıstanı hərbi bloklara cəlb etməyə çalışdı. 1953-cü ildə ABŞ-ın vitse-prezidenti Əfqanıstana səfər etdi. Lakin Əfqanıstan hökuməti bitərəflik siyasətini davam etdirəcəyini bildirdi. SENTO-nun yaranması və Pakistanın ərazi iddiaları ilə əlaqədar Əfqanıstanın cənub sərhədləri üçün təhlükə artdı. Əfqanıstan hökuməti SSRİ-dən ordu quruculuğuna kömək göstərməsini xahiş etdi. 50-ci illərin ikinci yarısında hərbi sahədə sovet-əfqan əməkdaşlığı Əfqanıstanın müstəqilliyini möhkəmləndirdi. SSRİ ilə Əfqanıstan arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr də inkişaf edirdi. SSRİ Əfqanıstana kredit verdi və təsərrüfat obyektlərinin tikilməsi üçün texniki yardım göstərdi.

Əfqanıstan 1956-cı ildə İngiltərə, Fransa və İsrailin Misirə qarşı təcavüzünü, ABŞ-ın 1958-ci ildə Livana təcavüzünü və Fransanın Əlcəzairdəki siyasətini ittiham etdi. O, BMT-də sosialist ölkələrinin tərksilaha dair təkliflərini müdafiə edirdi. Müstəqil xarici siyasət Əfqanıstanın beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı.

§3. Uzaq Şərqdə beynəlxalq münasibətlər.

Yaponiya ilə sülh müqaviləsi

İkinci dünya müharibəsindən sonra Koreya ərazisində Yaponiyanın ağalığına son qoyuldu və Koreya dövlətinin bərpası üçün şərait yarandı. Ölkənin şimalı sovet qoşunları, cənubu isə ABŞ qoşunları tərəfindən azad edilmişdi və Koreya ərazisində ABŞ və SSRİ qoşunlarını ayıran xətt 38-ci paralel boyu müəyyən edilmişdi. Şimali Koreyada hakimiyyət orqanları SSRİ-nin, Cənubi Koreyada isə ABŞ hərbiçilərinin köməyi ilə yaradılırdı. Li Sın Man ABŞ-dan Cənubi Koreyaya qayıtmışdı.

1945-ci ilin dekabrında SSRİ, ABŞ və İngiltərə xarici işlər nazirlərinin Moskva müşavirəsində ABŞ-ın dövlət katibi Koreyaya qəyyumluq edilməsini təklif etmişdi. SSRİ belə hesab edirdi ki, Koreya əhalisi öz hökumətini təşkil etməli, Koreya ərazisindən xarici qoşunlar çıxarılmalıdır. Moskva müşavirəsinin qərarına görə Koreyada partiya və təşkilatların iştirakı ilə müvəqqəti hökumət yaradılmalı idi. Bu hökumətin təşkilinə Sovet və ABŞ nümayəndələrindən ibarət komissiya kömək etməli idi. Komissiya 1946-cı ilin martında fəaliyyətə başladı. 1947-ci ilin sentyabrında komissiyanın iclasında Sovet nümayəndəsi xarici qoşunların Koreyadan çıxarılmasını təklif etdi. ABŞ və Cənubi Koreya rəhbərliyi bu təkliflə razılaşmadı. 1947-ci ilin oktyabrında ABŞ nümayəndəsi birgə komissiyanın fəaliyyətinin dayandırılmasını təklif etdi. ABŞ-ın təşəbbüsü ilə BMT Baş Məclisinin ikinci sessiyasında Koreya məsələsi müzakirə edildi. SSRİ Koreyadan xarici qoşunların çıxarılması haqqında qətnamə layihəsini BMT Baş Məclisinə təqdim etdi. 14 noyabr 1947-ci ildə BMT Baş Məclisi ABŞ-ın təklifi əsasında Koreya üzrə müvəqqəti BMT komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu komissiya Koreyada seçkilərin keçirilməsini, hökumətin formalaşmasını təmin etməli idi. Cənubi Koreyada da ABŞ qoşunları saxlanılırdı. Bu qərarla razılaşmayan SSRİ Koreya üzrə BMT komissiyasını tanımaqdan imtina etdi.

10 may 1948-ci ildə Koreyanın cənubunda Milli məclisə seçkilər keçirildi. Milli məclisdə Li Sın Man Koreya respublika-

sının prezidenti seçildi. 1948-ci ilin dekabrında BMT Baş Məclisinin qətnaməsinə əsasən Koreya üzrə BMT komissiyası Koreya respublikasının hakimiyyətinin bütün ölkə ərazisinə yayılmasına kömək etməli idi. 1948-ci ilin avqustunda Cənubi Koreya ilə ABŞ arasında imzalanmış sazişə əsasən ABŞ qoşunlarının Koreyanın cənubunda qalmasının müddəti artırıldı.

Şimali Koreyada 1946-cı ilin fevralında yaradılmış Müvəqqəti Xalq Komitəsi sosial-iqtisadi islahatların keçirilməsi ilə məşğul idi. 1948-ci ilin iyununda Pxenyanda Şimali və Cənubi Koreya ərazisində fəaliyyət göstərən siyasi partiya və ictimai təşkilatların birləşmiş müşavirəsində Ali Xalq Məclisinə seçkilər keçirilməsi və vahid hökumət yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Seçkilər 1948-ci ilin avqustunda keçirildi. 1948-ci ilin sentyabrında Pxenyanda Ali Xalq Məclisinin birinci sessiyasında Koreya Xalq Demokratik Respublikasının konstitusiyası qəbul edildi və Kim İr Senin başçılığı ilə KXDR-nin Nazirlər kabineti təşkil olundu. 9 sentyabr 1948-ci ildə KXDR-in yaradılması elan edildi. KXDR-ni hamıdan əvvəl tanıyan SSRİ 12 oktyabr 1948-ci ildə onunla diplomatik münasibətlər yaratdı.

KXDR hökuməti bəyan etdi ki, ölkəni birləşdirmək və onun müstəqilliyini möhkəmləndirmək üçün ilk növbədə xarici qoşunlar Koreya ərazisindən çıxarılmalıdır. KXDR-in Ali Xalq Məclisi 1948-ci ilin sentyabrında sovet və ABŞ qoşunlarının eyni vaxtda ölkədən çıxarılmasını təklif etdi. Təklifi qəbul edən SSRİ öz qoşunlarını Şimali Koreyadan 1948-ci ilin dekabrınadək, ABŞ isə Cənubi Koreyadan 1949-cü ilin iyulunda çıxarmışdı.

Müharibədən sonra Koreya yarımadasında yaranmış dövlətlərin ölkənin birləşməsinə münasibəti müxtəlif idi. İqtisadiyyatın bərpa və inkişaf etdirən Koreya Xalq Demokratik Respublikası ölkənin dinc yolla birləşməsinə çalışırdı. KXDR belə hesab edirdi ki, ABŞ ölkənin birləşməsində maraqlı deyil. 1949-cu ilin iyulunda şimaldakı və cənubdakı təşkilatların birləşməsi nəticəsində vahid Koreya Əmək Partiyası yaradıldı. Əmək partiyasının təşəbbüsü ilə yaradılmış Vahid Demokratik Vətən Cəbhəsinə ölkənin hər iki hissəsini təmsil edən 72 siyasi partiya və ictimai təşkilatın nümayəndələri daxil idi. Təşkilat

ölkənin birləşdirilməsinə yardım göstərməli idi. 1949-cu ilin iyunun 28-də Vətən Cəbhəsinin qurultayı 1949-cu ilin sentyabrında eyni vaxtda Şimali və Cənubi Koreyada seçkilər keçirilməsi, ABŞ qoşunlarının və BMT komissiyasının ölkədən çıxarılması təşəbbüsü ilə çıxış etdi. 1950-ci ilin iyununda Vətən Cəbhəsi ikinci dəfə ölkə ərazisində ümumi seçkilərin keçirilməsi və ümummilli hakimiyyət orqanlarının yaradılması yolu ilə ölkənin birləşdirilməsini təklif etdi. Lakin təşkilatın Cənubi Koreyaya göndərilən nümayəndələri həbs olundu. 1950-ci ilin iyunun 19-da KXDR-in Xalq Məclisinin Rəyasət heyəti Cənubi Koreyanın Milli Məclisinə ölkəni vahid qanunvericilik orqanının yaradılması yolu ilə birləşdirməyi təklif etdi. Lakin ABŞın təzyiqi ilə Cənubi Koreyanın hakimiyyət orqanları bu təklifi qəbul etmədi.

ABŞ-in yardımına arxalanan Cənubi Koreya hökuməti «şimala yürüşü» özünün ən mühüm vəzifəsi hesab edirdi. ABŞ konqressi Koreyanın KXDR-in təklifləri əsasında birləşməsinə mane olmaq üçün xüsusi qətnamə qəbul etmişdi. Qətnamədə deyilirdi ki, Koreyada kommunistlərin iştirakı ilə vahid hökumət yaradılsa, ABŞ Cənubi Koreyaya heç bir yardım göstərməyəcək. ABŞ Cənubi Koreya hökumətini yarımadanın iki hissəsi arasında 38-ci paraleldən keçən sərhədi hərbi yolla ləğv etməyə təhrik etdi. Cənubi Koreya hökumətinin başçısı Li Sın Man ABŞ-dan hərbi yardımın artırılmasını xahiş etdi. ABŞ-dan Cənubi Koreya ordusuna təlim keçmək üçün 500 hərbi müşavir göndərildi. ABŞ Cənubi Koreyaya 1949-cu ildə 75 milyon, 1950-ci ildə 110 milyon dollar məbləğində hərbi yardım göstərdi.

1949-cü ilin iyulunda Cənubi Koreya ordusunun Keson şəhərinə hücumunun qarşısı KXDR qoşunları tərəfindən alındı. 1949-cu ilin yanvarından 1950-ci ilin aprelində Cənubi Koreya silahlı qüvvələri tərəfindən 1307 dəfə KXDR-in hava, su və quru sərhədləri pozulmuşdu. Cənubi Koreyada ölkəni şimaldan kommunist təhlükəsi hədələməsi haqqında geniş təbliğat aparılırdı.

Şimali Koreya hökuməti Cənubun və ABŞ-in planlarını nəzərə alaraq ölkənin müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək-

İlə məşğul idi. SSRİ və digər sosialist ölkələri tərəfindən KXDR-ə böyük hərbi yardım göstərilmişdi.

Cənubi Koreyanın KXDR-ə qarşı müharibəyə hazırlaşması həm də Seul rejiminin siyasi böhranı ilə bağlı idi. Cənubi Koreya partizan hərəkəti genişlənmişdi, hakim dairələrin bir qismi KXDR-lə danışıqlara başlamağın tərəfdarı idi. Əhalinin diqqətini daxili problemlərdən Li Sın Man hökuməti KXDR-ə qarşı müharibənin köməyi ilə yayındırmaq fikrində idi.

Çin Xalq Respublikasının yaradılması ilə bağlı Koreyanın ABŞ üçün əhəmiyyəti artdı. 1950-ci ilin yanvarın 26-da ABŞ-la Cənubi Koreya arasında qarşılıqlı yardım haqqında saziş imzalandı. 1950-ci ilin iyununda ABŞ-ın müdafiə nazirinin və Dövlət departamentinin müşavirinin Cənubi Koreyaya səfəri zamanı ordunun müharibəyə hazırlıq vəziyyəti yoxlanılmışdı. Cənubi Koreya prezidenti Li Sın Man ölkəsinin müharibəyə hazır olduğunu bəyan etdi.

25 iyun 1950-ci ildə Cənubi Koreya ordusu sərhədi pozaraq Şimali Koreya ərazisinə daxil oldu. Lakin KXDR ordusunun müqaviməti ilə rastlaşdı. KXDR hökuməti Cənubi Koreyadan müharibəni dayandırmağı tələb etdi. Əks-hücum keçən KXDR ordusu qısa müddətdə işğal olunmuş əraziləri azad edərək 28 iyun 1950-ci ildə Seula daxil oldu. 1950-ci ilin sentyabrınadək Cənubi Koreya ərazisinin çox hissəsi KXDR ordusunun nəzarətinə keçmişdi. KXDR ordusunun cənuba doğru hərəkəti Li Sın Man rejiminin dağılması ilə müşalət olunurdu. Koreya Əmək Partiyası və KXDR hökuməti cənubda yerli hakimiyyət orqanı kimi xalq komitələrinin bərpa edilməsinə çalışırdı.

Hadisələrin bu istiqamətdə inkişafını gözləməyən ABŞ hökuməti 1950-ci ilin iyunun 27-də Cənubi Koreyaya birbaşa hərbi yardım göstərməyə başladı. ABŞ-ın təşəbbüsü ilə BMT Təhlükəsizlik Şurası iyunun 25-də Şimali Koreyanı «sülhü pozmaqda» ittiham edən qətnamə qəbul etdi. BMT Təhlükəsizlik Şurasına Koreyada baş verən hadisələr haqqında Cənubi Koreya nümayəndələri və ABŞ-ın Seuldakı səfiri məlumat göndərmişdi.

Yuqoslaviyanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclasına KXDR nümayəndəsini dəvət etmək təklifi ABŞ-ın təzyiqi ilə

rədd edildi. 1950-ci ilin iyunun 27-də BMT Təhlükəsizlik Şurası ABŞ-ın Koreyadakı fəaliyyətini bəyənen qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə BMT üzvlərinin beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi bərpa etmək üçün Cənubi Koreyaya kömək göstərməsinin zəruriliyi əks olunmuşdu. Bu qətnamələrin qəbulu zamanı BMT nizamnaməsi pozulmuşdu. Belə ki, Təhlükəsizlik Şurasında səsvermə qaydasına əməl edilməmişdi. 1950-ci ilin yanvar-iyul aylarında SSRİ Çin Xalq Respublikasının BMT-yə buraxılmamasına etiraz əlaməti olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclaslarında iştirak etmirdi. 1950-ci ilin iyunun 29-da Sovet hökumətinin BMT Baş katibinə göndərdiyi teleqramda KXDR-ə qarşı qəbul edilmiş qətnamələrin hüquqi qüvvəyə malik olmadığı qeyd edilmişdi.

1950-ci ilin iyulun 4-də ABŞ qoşunları KXDR ordusuna qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. İyulun 7-də BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnamədə Koreyadakı ABŞ qoşunları «BMT-nin silahlı qüvvələri», ABŞ komandanlığı «birləşmiş komandanlıq» adlanırdı. BMT-nin üzvü olan ölkələrin əksəriyyəti Koreya müharibəsinə qoşulmadı. 14 dövlət Koreyaya öz qoşunlarını göndərmişdi. ABŞ-ın Koreyadakı əsgər və zabitlərinin sayı 450 min nəfərdən çox idi.

Sosialist ölkələri Şimali Koreyaya qarşı təcavüzkarlığın dayandırılmasını tələb edirdilər. SSRİ-nin 4 iyul 1950-ci il tarixli bəyanatında hərbi əməliyyatların dayandırılması və xarici qoşunların Koreyadan çıxarılması tələb olunurdu. SSRİ həmçinin ABŞ-ı Çinin daxili işlərinə qarışmaqda ittiham və ondan 7-ci donanmasını Tayvan körfəzindən çıxarmağı tələb etdi.

Hindistan hökuməti Koreyada müharibənin qarşısının alınmasında fəal iştirak edirdi. O, müharibənin dayandırılmasını, SSRİ, ABŞ və Çinin iştirakı ilə danışıqlar aparılmasını təklif etdi. Bu təklif 1950-ci ilin iyulun 10-da Çin hökuməti tərəfindən bəyənilirdi. Hindistan danışıqlarda KXDR-in də iştirakını zəruri sayırdı. Lakin ABŞ hökuməti Hindistanın təklifini qəbul etmədi.

1950-ci ilin sentyabrın 15-də Çemulpo limanına 40 min nəfərlik ABŞ qoşunu çıxarıldı. Sayca müdaxiləçilərdən az olan KXDR ordusu geri çəkilməli oldu. 1950-ci ilin oktyabrın 1-də ABŞ qoşunları Şimali Koreya ərazisinə daxil oldu. ABŞ Çinin

Şimali Koreyaya köməyinin qarşısını almaq üçün Tayvanla əməkdaşlıq edirdi. Çinin şimal-şərq əyalətləri ABŞ təyyarələri tərəfindən bombalanırdı. Oktyabrın 23-də müdaxiləçilər Pxenyani ələ keçirdilər. ABŞ KXDR ərazisinin işğalını başa çatdırıb hərbi əməliyyatları Çin ərazisinə keçirmək fikrində idi, lakin bu planını həyata keçirə bilmədi.

SSRİ başda olmaqla sosialist ölkələri Çinə və KXDR-ə böyük hərbi yardım göstərirdi. 1950-ci ilin oktyabrın 25-də Çin hökuməti Şimali Koreyaya qoşun göndərdi. Qüvvə nisbəti KXDR və Çin qoşunlarının xeyrinə dəyişildi. 25 noyabr 1950-ci ildə KXDR ordusu və Çindən gəlmiş könüllülər əks-hücuma keçib dekabrın 7-də Pxenyani, 4 yanvar 1951-ci ildə isə Seul şəhərini azad etdilər. Məğlubiyyətin qarşısını almaq üçün general Makarturun atom bombasından istifadə etmək təklifini ABŞ hökuməti qəbul etmədi. İngiltərə və Fransa ABŞ-ın Çinə qarşı nüvə silahı tətbiq etməsinin qəti əleyhinə idi.

1951-ci ilin fevralın 1-də BMT Baş Məclisinin V sessiyası Çin Xalq Respublikasını «təcavüzkar» adlandıran qətnamə qəbul etdi. 1951-ci ilin mayında BMT-nin qəbul etdiyi qətnamə ilə Çinə və KXDR-ə silah və strateji materiallar satılması qadağan edildi.

ABŞ ictimai rəyi və itkilərin artmasını nəzərə alaraq KXDR-lə danışıqlara başlamağı qərar aldı. 1951-ci ilin iyunun 23-də SSRİ-nin BMT-dəki nümayəndəsi münaqişə tərəflərinə ilkin şərt irəli sürmədən danışıqlara başlamağı təklif etdi. Çin və KXDR SSRİ-nin təklifi əsasında danışıqlara başlamağa hazır olduğunu bildirdi. İyunun 25-də prezident H.Trumen bildirdi ki, ABŞ danışıqlara hazırdır. Danışıqlar Keson şəhərində başladı. İyulun 26-da danışıqların gündəliyi razılaşdırıldı. Çin və KXDR tərəfləri ayıran xəttin 38-ci paraleldən keçməsinə təklif etdilər. ABŞ isə şimaldan 13 min km² ərazinin Cənubi Koreyaya verilməsini tələb edirdi. Danışıqlar ABŞ qoşunlarının hərbi əməliyyatlara başlaması, Çinin və KXDR-in nümayəndə heyətinin yerləşdiyi binanın bombalanması nəticəsində kəsildi.

1951-ci ilin oktyabrın 25-də Panminqjon şəhərində danışıqların yeni mərhələsi başladı. Noyabrın 27-də əldə edilmiş razılığa əsasən 38-ci paraleldən cənubda 3,6 min km²

ərazi KXDR-ə, 38-ci paraleldən 4,6 min km² ərazi Cənubi Koreyaya verilməli idi. Danışıqlar zamanı hərbi əsirlərin mübadiləsi haqqında razılaşma mümkün olmadı.

Müharibənin gedişində öz xeyrinə dönüş yaratmaq üçün 1952-ci ilin yayında və payızında ABŞ ordusunun hücum cəhdləri nəticəsiz oldu. Koreya müharibəsinin ABŞ-da 1952-ci ildə keçirilən prezident seçkilərinə təsiri böyük idi. Seçki ərəfəsində həm demokratlar, həm də respublikaçılar Koreyada müharibəni dayandırmağı vəd etmişdilər. Seçkidə respublikaçıların namizədi D.Eyzenhauer qalib gəldi.

1953-cü ilin fevralında ABŞ Şimali Koreyaya xəstə və yaralı hərbi əsirlərin mübadiləsini təklif etdi. Martın 28-də Şimali Koreya təklifi qəbul etdiyini və barışıq imzalamaq üçün danışıqların bərpa edilməsinə hazır olduğunu bildirdi. 1953-cü ilin aprelin 11-də münaqişə tərəfləri arasında xəstə və yaralı əsirlərin mübadiləsi haqqında saziş imzalandı. Aprelin 26-da Panminjonda danışıqlar bərpa olundu. 27 iyul 1953-cü ildə münaqişə tərəfləri arasında imzalanmış barışığa əsasən hərbi əməliyyatlar dayandırılmalı və tərəflərin mövqelərini ayıran xəttin ətrafında 2 km-lik tərkisilah edilmiş zona yaradılmalı idi. Hərbi əsirlər bir ay ərzində 35 min nəfərdən artıq olmamaq şərti ilə birin-birə nisbətində dəyişdirilməli idi. Barışığın şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək üçün Polşa, Çexoslovakiya, İsveç və İsveçrənin nümayəndələrindən ibarət komissiya yaradıldı. Barışığın qüvvəyə minməsindən 3 ay sonra xarici qoşunları Koreyadan çıxarılmalı və dinc tənzimlənmə məsələlərini həll etmək üçün konfrans çağırılmalı idi.

Müharibədən sonra Koreyada təsərrüfatı bərpa etmək və dinc tənzimlənmə məsələlərini həll etmək lazım idi. Sosialist ölkələri KXDR-ə təsərrüfatın bərpasına geniş yardım göstərdi. SSRİ KXDR hökumətinə 1 milyard manat kredit verdi.

1953-cü ilin avqustunda BMT Baş Məclisinin VII sessiyasında SSRİ «Koreya məsələsi»ni həll etmək üçün bitərəf ölkələrin iştirakı ilə beynəlxalq konfrans keçirilməsini təklif etdi. Lakin ABŞ SSRİ-nin təklifinə etiraz etdi. ABŞ-ın təşəbbüsü ilə BMT Baş Məclisi münaqişə tərəflərinin iştirakı ilə konfrans çağırılması haqqında qətnamə qəbul etdi. 1953-cü ilin oktyabrın

1-də ABŞ-la Cənubi Koreya arasında «qarşılıqlı müdafiə haqqında müqavilə» imzalandı. Müqaviləyə görə ABŞ Cənubi Koreya ərazisində qeyri-müəyyən müddətə qoşun saxlaya bilərdi.

1953-cü ilin oktyabrın sonunda Panmınçonda ABŞ, Cənubi Koreya, KXDR və Çin könüllülərinin nümayəndə heyətinin iştirakı ilə danışıqlar başlandı. Burada siyasi konfrans keçirmək məsələsi müzakirə olundu. Məqsədinə çatmadığını görən ABŞ nümayəndə heyəti dekabrın 12-də danışıqlarda iştirakını dayandırdı. SSRİ 1954-cü ilin əvvəlində Uzaq Şərq və Cənub-Şərqi Asiya problemlərini həll etmək üçün SSRİ, ABŞ, İngiltərə, Fransa və Çin xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə konfrans keçirilməsini təklif etdi. Bu təklif Qərb dövlətləri tərəfindən bəyənilmədi və 26 aprel 1954-cü ildə Cenevrədə beş böyük dövlətin xarici işlər nazirlərinin konfransı işə başladı. Konfransda Şimali Koreyanın nümayəndə heyəti ölkənin birləşdirilməsi proqramı ilə çıxış etdi. Bu proqram ölkə üzrə vahid seçki komissiyası tərəfindən seçkilərin keçirilməsini, Şimali və Cənubi Koreyanın iqtisadi və mədəni cəhətdən yaxınlaşması üçün tədbirlər həyata keçirilməsini və altı ay ərzində xarici qoşunların ölkə ərazisindən çıxarılmasını nəzərdə tuturdu. KXDR-in təklifi SSRİ və Çin nümayəndələri tərəfindən bəyənilmədi. ABŞ və Cənubi Koreya isə Çin könüllülərinin KXDR ərazisindən çıxarılmasına və seçkilərin BMT-nin nəzarəti altında keçirilməsinə tərəfdar idi. Ona görə konfransda heç bir qərar qəbul edilmədi. ABŞ Cənubi Koreya ərazisində 10 hərbi baza yaratdı. Cənubi Koreyanın silahlı qüvvələri ABŞ-ın köməyi ilə yenidən quruldu və sayı artırıldı. 1956-cı ilin yayında Cənubi Koreya ərazisində bitərəf ölkələrin barışığa nəzarət edən komissiyanın fəaliyyəti qadağan edildi. 1957-ci ilin yayında ABŞ bildirdi ki, barışığın Koreyaya silah gətirilməsini qadağan edən şərtlərinə daha əməl etməyəcək. Ona görə SSRİ, KXDR və Çin ABŞ-ın barışığın pozulmasına yönəlmiş siyasətini ittiham etdilər.

Şimali Koreya ölkənin birləşdirilməsinə yönəlmiş söylərini davam etdirdi. 1956-cı ildə KXDR Şimali və Cənubi Koreya hökumətlərinin, parlamentlərinin, siyasi partiya və ictimai təşkilatlarının nümayəndələrindən ibarət daimi komitə yara-

dılmasını təklif etdi. 1958-ci ilin oktyabrında Çin könüllüləri KXDR ərazisini tərk etdi. ABŞ isə qoşunlarını Cənubi Koreya-dan çıxarmaqdan imtina etdi.

İkinci dünya müharibəsində Hind-Çin ölkələri Fransanın müstəmləkəsi idi. Müharibə dövründə Hind-Çin yarımadası Yaponiya tərəfindən işğal edildi. Hind-Çin yarımadasının yapon əsarətindən azad edilməsində sovet qoşunları və partizan hərəkəti böyük rol oynadı. 1945-ci ilin avqustunda xalq nümayəndələrinin konqressində Xo Şi Min başda olmaqla Milli Azadlıq Komitəsi seçildi. 1945-ci ilin avqustun 19-da Hanoy şəhəri azad edildi. Vyetnam imperatoru Bao Day istefa verdi. 2 sentyabr 1945-ci ildə Vyetnam Demokratik Respublikasının yaradılması elan olundu. 1945-ci ilin noyabrında Laos və Kamboca öz müstəqilliyini elan etdi.

Fransa Hind-Çində öz ağalığını bərpa etməyə çalışırdı. 23 sentyabr 1945-ci ildə Fransa qoşunları Cənubi Vyetnamı işğal edib Laos və Kambocaya daxil oldu. Şimali Vyetnama isə Çin qoşun göndərmişdi. 1946-cı ilin martında Vyetnam Demokratik Respublikası ilə Fransa arasında saziş imzalandı. Sazişə görə VDR Laos və Kamboca ilə birlikdə Fransadan asılı olan Hind-Çin federasiyasında birləşməli və Şimali Vyetnam ərazisində Fransa qoşunları yerləşdirilməli idi. 1946-cı ilin aprel-may aylarında Fransa ilə VDR arasında danışıqlar davam etdirildi. Fransa Şimali Vyetnamın müstəqilliyi ilə barışmaq istəmirdi. 1946-cı ilin iyununda Fransa hökuməti Koxinxinin və Annamın müstəqilliyini tanıdığını bildirdi. Bu yolla Fransa VDR-i Vyetnamın digər hissələrindən təcrid etməyə çalışırdı.

1946-cı ilin sentyabrında Vyetnam Demokratik Respublikası ilə Fransa arasında müvəqqəti yanaşı yaşamaq üsulu haqqında («modus vivendi») saziş imzalandı. VDR hökuməti yeni danışıqlaradək Fransa ilə vahid valyuta və gömrük ittifaqında birləşməli, danışıqlar 1946-cı ilin sonunadək bərpa olunmalı idi. Fransa hökuməti sazişin şərtlərinə əməl etmədi və 1946-cı ilin dekabrında Şimali Vyetnama qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Şimali Vyetnamın paytaxtı və başqa böyük yaşayış məntəqələri Fransa ordusu tərəfindən işğal edildi. Lakin VDR ərazisinin çox

hissəsinə Xalq ordusu nəzarət edirdi, çətin keçilən meşə zonalarında və dağlıq rayonlarda hərbi bazalar yaradılmışdı.

VDR hökuməti tələb edirdi ki, Fransa onun ərazi bütövlüyünü və müstəqilliyini tanıсын və bu şərtlər daxilində Fransa ilə danışıqlara hazır idi. Fransada zəhmətkeşlər hökumətin Vyetnamda apardığı «çirkin müharibə»nin dayandırılmasını tələb edirdi. Sosialist ölkələri VDR-ə hərtərəfli yardım göstərirdi.

1947-ci ilin aprelində Şimali Vyetnam hökuməti Fransaya barışıq təklif etdi. Mayın 12-də Xo Şi Minlə görüşdə Fransa nümayəndəsi VDR ordusunun təslim olmasını tələb etdi. Şimali Vyetnam hökuməti bu tələbi qəbul etmədi.

1948-ci ilin sentyabrında Fransa Bao Dayı Vyetnamın ümummilli lideri kimi tanıdı və onunla danışıqlara başladı. İmperator B.Day 1945-ci ildə Vyetnamı tərk etmişdi. Onun ölkəyə qayıtması Hind-Çin hadisələrini diqqətlə izləyən və Fransaya geniş yardım göstərən ABŞ-ın mənafeyinə uyğun idi. ABŞ-ın təklifi ilə Fransa 1949-cu ilin mayında B.Dayla bir sıra sazişlər imzaladı. B.Day ordu yaratmaq, maliyyə sistemi yaratmaq və xarici ölkələrdə diplomatik nümayəndəliklər açmaq hüququ aldı. Fransa Laos və Kamboca ilə də belə sazişlər imzaladı. Vyetnam, Laos və Kambocaya «Fransa ittifaqına qoşulan dövlətlər» statusu verildi. 1950-ci ildə ABŞ Hind-Çin ölkələri ilə hərbi yardım müqavilələri imzaladı.

Vyetnam xalqı işğalçılara qarşı daha qətiyyətlə mübarizə aparırdı, partizan hərəkəti genişlənmişdi. Laos və Kambocada müstəmləkələrə qarşı mübarizədə əhalinin müxtəlif təbəqələrini birləşdirən milli-azadlıq cəbhələri yaradılmışdı. 1950-ci ildə Vyetnam xalq ordusu ölkə ərazisinin çox hissəsini azad etmişdi. 1950-ci ilin yanvarın 30-da SSRİ Vyetnam Demokratik Respublikasını rəsmi şəkildə tanıdı və onunla diplomatik münasibətlər yaratdı.

50-ci illərin əvvəllərində Hind-Çin ölkələrində milli-vətənpərvər qüvvələrin Fransa işğalına qarşı mübarizəsi genişləndi. Fransa itkilərin artmasını və İngiltərənin təkliflərini nəzərə alaraq mübahisəli məsələlərin siyasi vasitələrlə tənzimlənməsinə tərəfdar idi. Fransaya böyük yardım göstərən

ABŞ dinc tənzimlənməyə dair danışıqların əleyhinə idi. ABŞ Koreyadakı məğlubiyyətin qisasını Hind-Çində Fransanın köməyi ilə almağa çalışırdı. ABŞ hökumətinin geniş təbliğ etdiyi «domino nəzəriyyəsi»nə görə, Qərb ölkələrinin Hind-Çində məğlubiyyəti əvvəlcə Cənub-Şərqi, sonra isə Cənubi Asiya üçün itirilməsi ilə nəticələnə bilərdi, ona görə Qərb ölkələri bütün vasitələrdən istifadə edib Hind-Çində milli-azadlıq hərəkatının qarşısını almalı idi. Fransa qoşunlarının Vyetnamdakı hərbi xərclərinin 1951-ci ildə 15, 1952-ci ildə 35, 1954-cü ildə 80%-i ABŞ-ın payına düşürdü. 1953-cü ilin payızında Fransanın həyata keçirməyə başladığı «Navarra planı» bütün cəbhə boyu hücum nəticəsində Vyetnam Xalq ordusunun məğlub edilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin Fransa qoşunlarının Dyenbyenfu qalasında mühasirəyə alınması və mayın 7-də təslim olması nəticəsində həmin plan həyata keçirilmədi.

Şimali Vyetnam hökuməti Fransaya hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında birbaşa və ya bitərəf dövlətlərin vasitəçiliyi ilə danışıqlara hazır olduğunu bildirdi. Lakin VDR hökumətini tanımaq istəməyən Fransa bu təklifi qəbul etmədi. Fransa çalışırdı ki, Hind-Çin problemləri beynəlxalq konfransda müzakirə edilsin. Fransa həmin konfransda ABŞ və İngiltərənin diplomatik yardımına ümid bəsləyirdi. ABŞ hökuməti Fransanın Vyetnamda müharibəni davam etdirməsinə tərəfdar idi və ona xüsusilə aviasiya vasitəsilə kömək vəd etmişdi. Lakin ABŞ konqressi Fransaya İngiltərə, Avstriya və Yeni Zelandiyanın da yardım göstərməsini tələb etdi. Ona görə ABŞ hökuməti Fransanın kömək xahişini yerinə yetirə bilmədi.

1954-cü ilin aprelin 24-də SSRİ, Çin, ABŞ, İngiltərə və Fransa xarici işlər nazirlərinin Hind-Çində və Koreyada dinc tənzimlənmə məsələlərinə həsr olunmuş Cenevrə konfransı işə başladı. Koreya məsələsinin müzakirəsi heç bir nəticə vermədi. Mayın 8-də müşavirə iştirakçıları Hind-Çin məsələlərini müzakirə etməyə başladılar. ABŞ nümayəndəsi müşavirənin işini pozmaq üçün söylərini əsirgəmədi. ABŞ çalışırdı ki, İngiltərə və Fransa onun Hind-Çində birgə fəaliyyət konsepsiyasını qəbul etsin. ABŞ-ın dövlət katibi A.Dalles bəyan etdi ki, dinc tənzimlənmə Şimali Vyetnamın danışıqsız təslim olmasından

sonra mümkündür. O bildirdi ki, beynəlxalq problemlərin həllində Çin digər böyük dövlətlərlə bərabər səviyyədə iştirak edə bilməz. Təklifləri qəbul edilmədiyinə görə A.Dalles müşavirəni tərk etdi.

VDR-i müstəqil dövlət kimi tanımaq istəməyən Fransa müşavirəyə müvəqqəti tənəffüs dövrü kimi baxırdı və yenidən Hind-Çində hərbi əməliyyatları bərpa etmək fikrində idi. Müşavirədə müzakirə edilən məsələlər ətrafında gərgin diplomatik mübarizə ilk növbədə Qərb dövlətlərinin güzəştəz mövqeyinin nəticəsi idi. 1954-cü ilin iyulun 21-də müşavirədə Hind-Çinə dair Cenevrə sazişləri imzalandı. Müşavirə iştirakçıları Vyetnamın, Laosun və Kambocanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü tanıyır onların daxili işlərinə qarışmamağı vəd etdilər. Barışığın şərtlərinə beynəlxalq komissiya nəzarət etməli, Fransa öz qoşunlarını Hind-Çin ölkələrindən çıxartmalı idi. Laos və Kambocada 1955-ci, Vyetnamda isə 1956-cı ildə azad seçkilər keçirilməli idi. Vyetnamda qarşı duran tərəflərin qoşunlarını ayıran xətt 17-ci paralel boyu müəyyən edildi, həmin xətdən hər iki tərəfə 5 km məsafədə tərkisilah edilmiş zona yaradıldı. Vyetnam, Laos və Kamboca BMT-nin prinsiplərinə və barışığın şərtlərinə zidd olaraq yaradılmış hərbi ittifaqlara qoşulmamalı, onların ərazisində xarici qoşunlar və hərbi bazalar yerləşdirilməməli idi. Hər bir ölkədə barışığın şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək üçün tərəflərin nümayəndələrindən və Hindistan, Kanada və Polşanın nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiyalar yaradıldı.

ABŞ Cənubi-Şərqi Asiyada hərbi blok yaratmağa çalışırdı. Bu təşkilat milli hərəkata, SSRİ-yə və Çinə qarşı yönəlmişdi. 6-8 sentyabr 1954-cü ildə Manilada keçirilən konfransda ABŞ, İngiltərə, Fransa, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Filippin, Tailand və Pakistan «Cənub-Şərqi Asiya Müqavilə Təşkilatı»nın (SEATO) yaradılması haqqında müqavilə imzaladılar. SEATO-nun rəhbər orqanı Xarici nazirlər şurası idi, sessiyalar arasında isə təşkilatda üzv ölkələrin Banqkokdakı səfirlərindən ibarət Müvəkkillər şurası rəhbərlik edirdi. Baş katiblik, hərbi müşavirlər komitəsi, təhlükəsizlik komitəsi, iqtisadi məsələlər üzrə komitə təşkilatın

əsas orqanları idi. Müqavilə 1955-ci ilin fevralında qüvvəyə mindi.

ABŞ Hind-Çinə dair Cenevrə sazişlərinə əməl etmək fikrində deyildi. Cənubi Vyetnam hökuməti ölkənin birləşməsinə mane olurdu. 1955-ci ilin oktyabrında Sayqon rejiminə başçılıq edən Ngo Din Dyem Şimali Vyetnamın ölkədə azad seçkilərin keçirilməsinə dair təklifini qəbul etmədi. 1956-cı ilin martında Cənubi Vyetnamda Müəssislər məclisinə seçkilər keçirildi. Sayqon hökuməti ABŞ-la, geniş əlaqələr yaradıb 1955-1960-cı illərdə ondan 2 milyard dollar kredit aldı. Ölkənin cənubunda millî-vətənpərvər qüvvələrin hökumətə qarşı mübarizəsinə Cənubi Vyetnam Milli-azadlıq cəbhəsi başçılıq edirdi.

VDR hökuməti ölkənin birləşdirilməsi uğrunda mübarizəsini davam etdirdi. ABŞ hökuməti Laos və Kambocanın Cenevrə sazişlərinə əməl etməsində maraqlı deyildi, VDR-i Laosun daxili işlərinə qarışmaqda ittiham edir və Laosa hərbi yardım göstərirdi. Kamboca hökuməti isə bloklara qoşulmamaq siyasəti həyata keçirir, həm sosialist ölkələri, həm də Qərb dövlətləri ilə əməkdaşlıq edirdi. Kambocanı bitərəflik mövqeyindən çəkəndirmək üçün ABŞ Tailandın və Cənubi Vyetnamın Kampocaya qarşı ərazi iddialarını müdafiə edirdi. Ona görə Kampoca Tailandla diplomatik münasibətləri kəsmiş və ABŞ-ın yardımından imtina etmişdi.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Çin iki düşərgəyə ayrılmışdı. Ölkə ərazisinin 3/4 hissəsinə Çan Kay Şi hökuməti nəzarət edirdi. Hökumətin çoxmilyonlu ordusu ABŞ-dan alınmış silahlarla təchiz olunmuş və xarici zabitlərin rəhbərliyi altında yaxşı təlim keçmişdi. Ölkə ərazisinin 25%-i kommunistlərin yaratdığı orqanlar tərəfindən idarə olunurdu. Homindən hökuməti ilə Kommunist partiyası arasında dinc tənzimlənməyə dair danışıqlar 1945-ci ilin oktyabrında homindən ordusunun ölkənin Mərkəzi və Cənub rayonlarında hücumə keçməsi ilə bağlı dayandırıldı.

1945-ci ilin dekabrında Moskvada SSRİ, ABŞ və İngiltərə xarici işlər nazirlərinin müşavirəsində Çində vəziyyət müzakirə edildi. Müşavirədə Çində vahid hökumətin yaradılmasının, vətəndaş müharibəsinin dayandırılmasının və Çinin daxili

işlərinə xarici müdaxilənin yolverilməzliyinin zəruriliyi qeyd edildi. SSRİ və ABŞ öz qoşunlarını Çin ərazisindən çıxarmağa hazır olduğunu bildirdi. 1946-cı ilin mayında SSRİ öz qoşunlarını Çindən çıxardı. 1946-cı ilin yayında ABŞ Çan Kay Şi hökumətinə 1000-dən çox hərbi təyyarə, 271 hərbi gəmi və 825 milyon dollar məbləğində silahlar verdi. Mancuriyada yaponlardan alınmış silahlar isə kommunist partiyasının yaratdığı Xalq Azadlıq Ordusuna verildi. 1946-cı ilin yanvarında ÇXR ilə Homindan hökuməti arasında imzalanmış barışıq uzun çəkmədi və iyulda hərbi əməliyyatlar bərpa olundu. Vətəndaş müharibəsində hökumət qoşunlarının tərəfində ABŞ qoşunları da iştirak edirdi. Homindan ordusunun baş qərargahında və hərbi hissələrdə 1000-dən çox ABŞ hərbi müşaviri çalışırdı.

ABŞ Çinə iqtisadi və hərbi yardım göstərməklə onu iqtisadi cəhətdən asılı vəziyyətə salmağa çalışırdı. 1946-cı ilin noyabrın 4-də ABŞ-la Çin arasında «dostluq, ticarət və gəmiçilik haqqında» müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, ABŞ vətəndaşlarına Çin ərazisində ticarətlə, istehsalla, maliyyə işi, dini və xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün yerli əhali ilə bərabər hüquqlar verildi. 1947-ci ilin noyabrında imzalanmış saziş ABŞ qoşunlarının Çində qalmasının hüquqi əsası oldu. 1947-ci ildə Çinin xaricdən idxal etdiyi məhsulun 50%-i ABŞ-ın payına düşürdü. Qüvvə nisbəti müharibənin birinci mərhələsində hökumət qoşunlarının xeyrinə idi.

1947-ci ilin yayında Çində vətəndaş müharibəsinin yeni mərhələsi başladı. Əks-hücuma keçən Xalq Azadlıq Ordusu 1948-ci ilin aprelində ölkə ərazisinin bir hissəsini azad etdi. 1949-cu ilin yanvarında Çin hökuməti SSRİ, ABŞ və İngiltərəyə müraciət edib onların Kommunist partiyası ilə sülh danışıqlarında vasitəçilik etməsini xahiş etdi. Sovet hökuməti bu təklifi qəbul etmədi. 1949-cu ilin aprel 23-də XAO-su Hankin şəhərinə daxil oldu, mayda Şanxay azad edildi. 1949-cu ilin oktyabrın 1-də Pekində Xalq Siyasi Məsləhət Şurasının sessiyasında Çin Xalq Respublikasının yaradılması elan olundu. 1949-cu ilin oktyabrın 2-də SSRİ ÇXR-lə diplomatik münasibətlər yaratmağa hazır olduğunu bildirdi.

14 fevral 1950-ci ildə SSRİ ilə ÇXR arasında dostluq, ittifaq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilə tərəflərin sülhü və təhlükəsizliyi möhkəmləndirmək sahəsində əməkdaşlığını, beynəlxalq həyatın mühüm məsələlərinə dair məsləhətləşmələrini, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafını, qarşılıqlı fayda və beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında əməkdaşlığını nəzərdə tuturdu. 1955-ci ilədək SSRİ Çin ərazisindən öz qoşunlarını çıxardı və Çin-Çunçun dəmir yolunu, Port-Arturu və Dalni limanını bütün əmlakı ilə birlikdə ÇXR-ə qaytardı. SSRİ hökuməti ÇXR-ə ildə cəmi 1% lə 300 milyon dollar kredit verdi. SSRİ Çinə geniş iqtisadi və texniki yardım göstərdi. 1950-ci ildə Çin Sovet İttifaqından 450 milyon məbləğində yeni kredit aldı. SSRİ-nin iqtisadi və texniki köməyi Çinin Qərb ölkələri tərəfindən iqtisadi mühasirəsinə imkan vermədi.

ÇXR-in, KXDR-in yaradılması və Vyetnam xalqının Fransaya qarşı mübarizədə uğurları Uzaq Şərqdə qüvvə nisbətinin dəyişməsində böyük rol oynadı. ABŞ Uzaq Şərqdə sosialist ölkəsinin mövqelərinin möhkəmlənməsindən narahat idi. Çinin SSRİ ilə əməkdaşlığının əleyhinə olan ABŞ Tayvana qaçmış Çan Kay Şi tərəfdarlarına yardım göstərirdi.

Müharibə dövründə yaponlar tərəfindən işğal edilmiş Filippində milli-azadlıq hərəkatına Vətərpərvər qüvvələrin vahid cəbhəsi rəhbərlik edirdi. Müharibədən sonra ABŞ-ın Filippində öz ağalığını bərpa etmək cəhdi nəticəsiz oldu. 1946-cı ilin iyulun 4-də ABŞ Filippin respublikasının müstəqilliyini tanıdı. İyulun 4-də ABŞ-la Filippin arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsasları və ticarət haqqında sazişlər imzalandı. Filippində bir sıra ərazilər 99 il müddətinə ABŞ-a icarəyə verildi. 1947-ci ilin martında ABŞ-la Filippin arasında qarşılıqlı yardım haqqında saziş imzalandı.

Hindistanın müstəqilliyinin bərpası müharibədən sonrakı dövrdə Uzaq Şərqdə beynəlxalq həyatın əhəmiyyətli hadisələrindən biri oldu. Müharibə dövründə Hindistanda sosial, milli və dini ziddiyyətlər kəskinləşdi. Ölkənin bütün sosial təbəqələri müstəqilliyin bərpasına tərəfdar idi. İngiltərə hökuməti Hindistana dominion statusu verdi və 1946-cı ilin avqustunda Hindistanda C.Nehru başda olmaqla müvəqqəti hökumət yaradıldı.

Hindistanda 100 milyondan çox müsəlman yaşayırdı. Onlar Müsəlman liqasının başçılığı altında müstəqil Pakistan dövlətini yaradılması uğrunda mübarizə aparırdılar. Hindistan Milli konqresi ölkənin parçalanmasının əleyhinə idi. İngiltərə bir tərəfdən Hindistanda mövqelərini saxlamağa çalışırdı, digər tərəfdən mübarizə gücləndiyinə görə Hindistanın müstəqilliyi ilə barışmağa məcbur idi. 1947-ci ilin iyulun 3-də nəşr olunmuş «Mauntbatten planı»na görə Hindistan dominion statusu ilə Hindistan İttifaqına və Pakistana bölünməli idi. «Hindistanın müstəqilliyi haqqında Akt» İngiltərə parlamenti tərəfindən təsdiq olundu və 15 avqust 1947-ci ildə qüvvəyə mindi. Lakin dini və milli zəmində silahlı toqquşmalar, iqtisadi çətinliklər və xarici dövlətlərin müdaxiləsi ilk gündən Hindistanla Pakistan arasında münasibətlərin kəskinləşməsinə səbəb oldu. Mübahisə məsələlərdən biri Camma və Kəşmir knyazlıqları ilə bağlı idi. Hindistanla Pakistanın sərhədində yerləşən Kəşmirin də 4 milyon nəfər əhalisinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edirdi. 1947-ci ilin avqustunda Kəşmir müstəqil dövlət elan edilmiş, oktyabrın 27-də isə Hindistanla birləşmişdi. Hindistan hökumətinin xahişi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurası «Kəşmir məsələsi»ni müzakirə etdi və bu məsələ ilə məşğul olmaq üçün komissiya yaratdı. Hindistan soyuq müharibəyə qoşulmadı və sosialist ölkələri ilə əməkdaşlıq edirdi. Pakistan da Qərb ölkələri ilə əməkdaşlıqda maraqlı idi. Ona görə qərb dövlətləri Kəşmirin Pakistan birləşməsinə çalışırdılar. ABŞ və İngiltərənin təhriki ilə 1948-ci ilin aprelində Pakistan Hindistana qarşı müharibəyə başladı. 1948-ci ilin dekabrın sonunda hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. 1949-cu ilin iyulun 27-də Hindistanla Pakistan arasında imzalanmış sazişə əsasən Kəşmir iki hissəyə ayrıldı.

SSRİ ilə Hindistan arasında 1947-ci ilin aprelində diplomatik münasibətlər yaradılmışdı. SSRİ BMT-də Hindistanın mövqeyini müdafiə edirdi. 1953-cü ilin dekabrında SSRİ ilə Hindistan arasında ticarət sazişi imzalandı. Milli konqress partiyası ölkənin dominion statusunun ləğvinə çalışırdı. Hindistan Britaniya Millətlər birliyindən çıxmaq fikrində deyildi. İngiltərə Hindistanın mövqeyi ilə razılaşdı. 26 noyabr 1949-cu ildə qəbul edilmiş və 26 yanvar 1950-ci ildə qüvvəyə minən yeni

konstitusiya ilə Hindistan respublika elan olundu. Hindistanla eyni zamanda Pakistan İslam respublikası müstəqil dövlət oldu.

Pakistanın ərazisi qərb və şərq hissələrindən ibarət idi. Milli gəlirin çox hissəsi Şərqi Benqaliyanın payına düşürdü. Pakistan 50-ci illərdə Qərb dövlətlərinin təşəbbüsü ilə yaradılmış hərbi-siyasi bloklara qoşuldu.

1948-ci ildə İngiltərə Seylonun və Birmanın müstəqilliyini tanıdı. 1957-ci ilin avqustunda Malayya federasiyası, 1959-cu ildə isə Sinqapur müstəqillik qazandı.

1945-ci ilin avqustunda İndoneziyada yaponların ağalığına son qoyuldu və Milli partiyanın lideri Sukarno İndoneziya respublikasının prezidenti seçildi. Qərb dövlətləri İndoneziyanı müstəqil dövlət kimi tanımaq istəmirdi. 1945-ci ilin sentyabrında İngiltərə və Hollandiya İndoneziya ərazisinə qoşun göndərdi. Lakin hökumət qoşunlarının müqaviməti ilə bağlı İngiltərə 1946-cı ilin əvvəlində ordusunu İndoneziyadan çıxartdı. Hollandiya hökuməti iqtisadi zəifliyindən, həm də coğrafi pərakəndəliyindən istifadə edərək İndoneziyanı özünə tabe etmək siyasətini davam etdirirdi. ABŞ Hollandiyaya kömək edirdi, 1945-1947-ci illərdə ona 550 milyon dollar kredit verdi. 1948-ci ilin dekabrında Hollandiya ordusu İndoneziyanın paytaxtını ələ keçirib prezident başda olmaqla hökumət üzvlərini həbs etmişdi. İndoneziyada geniş partizan müharibəsi başlandı. Beynəlxalq birlik də Hollandiyanın İndoneziyada apardığı müharibədən narazı idi. 1949-cu ilin yanvarında BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnəmədə müharibəni dayandırmaq və onun müstəqilliyini tanımaq tələb olunurdu. 1950-ci ilin avqustunda unitar İndoneziya respublikasının yaradılması elan olundu. 1950-ci ilin yanvarında SSRİ ilə İndoneziya arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı, sentyabrda isə İndoneziya BMT-yə daxil oldu.

Azad olmuş ölkələrin xarici siyasəti üçün sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə səciyyəvi idi. Bu ölkələrin bir qismi sosialist ölkələri ilə, əksəriyyəti Qərb ölkələri ilə əməkdaşlıq etsə də, hamısı müstəmləkəçiliyin əleyhinə idi. Bloklara qoşulmamaq hərəkəti Hindistanın təşəbbüsü ilə başlanmışdı. Bloklara qoşulmamaq azad olmuş ölkələrin hərbi-siyasi

bloklarda iştirak etməməsini nəzərdə tutdu. Qərb dövlətləri azad olmuş ölkələrin bloklara qoşulmamasından narazı idi. SSRİ inkişaf etməkdə olan ölkələrlə geniş əlaqələr yaratmışdı və həmin ölkələrin beynəlxalq aləmdə onunla eyni mövqedən çıxış etməsinə çalışırdı. Azad olmuş ölkələrin beynəlxalq münasibətlərə təsirinin artması onların xarici siyasət fəaliyyətinin, həm qərb, həm də Şərq blokunun onları öz tərəfinə çəkmək istəməsinin nəticəsi idi. Azad olmuş ölkələr isə kapitalist və sosialist dövlətlərinin təsiri altına düşməmək üçün və xarici siyasətlə müstəqil şəkildə məşğul olmaq üçün bloklara qoşulmamağa üstünlük verdi. Bloklara qoşulmamaq onların müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə kömək etdi.

Azad olmuş ölkələrin qarşılıqlı münasibətləri inkişaf edirdi. 1954-cü ilin aprelində Hindistanla Çin arasında imzalanmış müqavilədə dinc yanaşı yaşamağın ərazi bütövlüyünə hörmət, hücum etməmək, daxili işlərə qarışmamaq, bərabərlik və qarşılıqlı fayda və əməkdaşlıq prinsipləri öz əksini tapmışdı. SSRİ bu prinsipləri bəyəndi və dünya ölkələrini öz münasibətlərini həmin prinsiplər əsasında qurmağa çağırdı.

Azad olmuş ölkələr xarici müdaxiləyə qarşı mübarizə aparırdı. Onların bloklara qoşulmamaq prinsipi əsasında beynəlxalq əməkdaşlığının əsası 18-24 aprel 1955-ci ildə İndoneziyanın Banduq şəhərində keçirilmiş konfransda qoyuldu. Konfrans Hindistanın, İndoneziyanın, Birmanın, Pakistan və Seylonun təşəbbüsü ilə çağırılmışdı. Banduq konfransında 29 dövlət iştirak etmişdi. Konfransın Yekun bəyannaməsində Qərb dövlətlərin siyasəti tənqid edilirdi. Bəyannamədə müxtəlif sosial-iqtisadi quruluşlu dövlətlərin dinc yanaşı yaşamasını təmin etmək prinsiplərdə öz əksini tapmışdı. 1957-ci ildə Qahirədə Asiya və Afrika xalqlarının həmrəyliyi konfransı keçirildi.

Yaponiya ilə qalib dövlətlər arasında sülh müqaviləsinin imzalanması Asiyada dinc tənzimlənmə prosesinin tərkib hissəsi idi. Müttəfiqlərin Yaponiya ilə bağlı siyasətinin əsas prinsipləri ABŞ, İngiltərə və Çin tərəfindən 1943-cü ilin dekabrın 1-də imzalanmış Qahirə bəyannaməsində Krim və Potsdam konfranslarının qərarlarında öz əksini tapmışdı. Yaponiya ərazisindəki işğal qoşunlarının komandanı ABŞ generalı

D.Makartur idi. Müharibədən sonra Uzaq Şərqdə siyasəti müharibə dövründə imzalanmış sazişlərə uyğun deyildi.

SSRİ müttəfiqlərin Yaponiya ilə bağlı siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə məşğul olmaq üçün xüsusi orqanların yaradılmasını təklif etdi. 1945-ci ilin dekabrında Moskvada SSRİ, ABŞ və İngiltərə xarici işlər nazirlərinin müşavirəsində Uzaq Şərq komissiyasının və Yaponiya üzrə ittifaq şurasının yaradılması haqqında qərar qəbul olundu. Uzaq Şərq komissiyasına 11 dövlət, Yaponiya üzrə ittifaq şurasına SSRİ, ABŞ, İngiltərə və Çin daxil idi. Yaponiyanın müharibədən sonrakı quruluşu məsələlərinə SSRİ-nin və ABŞ-ın münasibəti müxtəlif idi, ona görə də komissiyada və şurada müzakirələr gərgin diplomatik mübarizə şəraitində keçirdi.

SSRİ Yaponiya ilə sülh müqaviləsinin hazırlanmasında ona qarşı müharibə aparan bütün dövlətlərin iştirakını, bu məsələləri müzakirə etmək üçün XİNŞ-ın sessiyasını keçirməyi təklif etdi. SSRİ hökuməti dinc tənzimlənmənin əvvəl imzalanmış sazişlərə əsaslanmasını tələb edirdi.

ABŞ Yaponiya ilə sülh müqaviləsinin hazırlanmasında SSRİ-nin iştirakının əleyhinə idi. 1949-cu ilin oktyabrında ÇXR-in yaranması Uzaq Şərqdə dinc tənzimlənmə prosesinə böyük təsir göstərdi. Bundan sonra ABŞ-ın siyasəti Yaponiyanı Uzaq Şərqdə öz müttəfiqinə çevirməyə yönəldi. 1950-ci ildə Koreyada başlanmış müharibə ilə bağlı Yaponiyanın ABŞ üçün əhəmiyyəti daha da artdı. Ona görə ABŞ prezidenti H.Trumen 1950-ci ilin sentyabrında sülh müqaviləsi haqqında danışıqlara başlamaq haqqında sərəncam vermişdi.

Yaponiya ilə sülh müqaviləsi bağlamaq üçün 1951-ci ilin 4-8 sentyabrında 52 dövlətin iştirakı ilə San-Fransiskoda konfrans keçirildi. Çin, Monqolustan, Şimali Koreya və Vyetnam Demokratik Respublikası konfransa dəvət olunmamışdı. Hindistan və Birma konfransa nümayəndə göndərməkdən imtina etmişdi.

Konfrans ərəfəsində Avstraliya və Yeni Zelandiya ABŞ tərəfindən hazırlanmış müqavilə layihəsinə iradlarını bildirdi. Onlar Yaponiyanın silahlı qüvvələrinin azaldılmasını və yapon təcavüzkarlığına qarşı təminat tələb edirdilər. İngiltərə də bəzi

müddəalarla razı deyildi. ABŞ İran və Misirlə münasibətlərdə İngiltərəyə yardım vəd etdi, Avstraliya və Yeni Zelandiyaya yapon təcavüzünə qarşı hərbi yardım edəcəyini bildirdi. 1951-ci ilin sentyabrın 1-də ABŞ, Avstraliya və Yeni Zelandiyanın iştirakı ilə ANZYUS adlı hərbi ittifaq yaradıldı.

Konfransda SSRİ-nin nümayəndəsi müqavilənin mətninə 13 düzəliş və 8 əlavə təklif etdi. Layihədə deyilirdi ki, Yaponiya Tayvan, Peskador, Kuril adalarına və Cənubi Saxalinə olan iddialarından imtina edir. Lakin bu ərazinin hansı dövlətlərə keçməsi qeyd edilməmişdi. Ona görə SSRİ-nin nümayəndəsi təklif etdi ki, müqavilədə Mancuriya, Tayvan və Peskador adalarının Çinə, Kuril adaları və Cənubi Saxalinin SSRİ-yə keçməsi aydın qeyd edilsin. SSRİ Ryukyu arxipelaqının Oknava adası ilə birlikdə BMT-nin və ABŞ-ın himayəsinə keçməsinin əleyhinə idi. SSRİ müqavilənin qüvvəyə minməsindən sonra 90 gün ərzində xarici qoşunların Yaponiya ərazisindən çıxarılmasını təklif etmişdi. SSRİ hökuməti belə hesab edirdi ki, sülh müqaviləsi Yaponiyanın yenidən silahlanmasının qarşısını almalıdır, Yaponiya ətrafındakı boğazlardan yalnız Yapon dənizinə çıxışı olan ölkələrin hərbi gəmiləri keçməlidir. Lakin SSRİ-nin təklifləri konfransda səsə qoyulmadı. 8 sentyabr 1951-ci ildə 49 dövlət sülh müqaviləsini imzaladı. San-Fransisko müqaviləsi 27 maddədən ibarət idi. Müqavilə ilə müharibə vəziyyətinə son qoyuldu. Yaponiya Koreyanın müstəqilliyini tanıdı. Yaponiya digər ərazilərə olan iddialarından imtina etdi. ABŞ qoşunu uzun müddət Yaponiya ərazisində qalmalı idi. Yaponiya təminat ödəməli idi, amma müqavilədə onun miqdarı göstərilmədi, təminat məsələsi ikitərəfli danışıqlar yolu ilə tənzimlənməli idi.

SSRİ, Polşa və Çexoslovakiya müqaviləyə qoşulmadı. Onların fikrincə, müqavilədə Yaponiya ilə dinc tənzimlənmənin bütün problemləri həll olunmamışdı.

1951-ci sentyabrın 8-də ABŞ-la Yaponiya arasında «Təhlükəsizlik paktı» adlı hərbi saziş imzalandı. Sazişə görə ABŞ Yaponiya ərazisində quru, hava və dəniz qüvvələri yerləşdirə bilərdi. 28 fevral 1952-ci ildə ABŞ-la Yaponiya arasında inzibati saziş imzalandı. Sazişə görə Yaponiya ABŞ hərbi bazalarına nəzarət etmirdi, cinayət törətmiş ABŞ hərbciləri

yapon qanunları ilə mühakimə edilə bilməzdi. ABŞ Yaponiya ərazisindən limanlardan və nəqliyyat vasitələrindən istifadə hüququ aldı. 26 iyul 1952-ci ildə ABŞ-la Yaponiya arasında imzalanmış saziş əsasən ABŞ-a Yaponiya ərazisində 612 baza verildi ki, bunun yarısı müddətsiz istifadəyə verilmişdi.

1952-ci ilin aprelində Yaponiyada işğal rejiminə son qoyuldu. Yaponiya xarici ölkələrlə diplomatik münasibətlərini bərpa etməyə başladı. 1952-1956-cı illərdə Yaponiya danışıqlar nəticəsində Birma, Filippin və İndoneziya ilə təzminat məsələsini həll etdi. Yaponiya ilə Hindistanla sülh müqaviləsi imzalandı və Çinlə ticarət əlaqələri yaratdı.

Yaponiya hökuməti SSRİ-nin sülh müqaviləsi bağlamaq haqqında danışıqlara başlamaq təklifini qəbul etdi. 1956-cı ilin iyunun 1-də Londonda sovet-yapon danışıqları başladı. Yaponiya Kuril adalarının (İturup, Kunaşir, Xabomai, Şikotan) qaytarılmasını tələb edirdi. Yaponiya ilə SSRİ arasında münasibətlərin yaxşılaşmasını istəməyən ABŞ onun ərazi iddialarını müdafiə edirdi. 14 may 1956-cı ildə Moskvada SSRİ ilə Yaponiya arasında balıqçılıq haqqında konvensiya və dənizdə qəzaya uğrayan şəxslərə kömək haqqında saziş imzalandı. Münasibətlərin yaxşılaşması üçün 1956-cı ilin avqustunda Moskvada danışıqlar davam etdirildi. 19 oktyabr 1956-cı ildə imzalanmış birgə Bəyannamədə iki ölkə arasında müharibə vəziyyətinə son qoyulmasından və xeyrixah qonşuluq münasibətlərinin bərpa olunmasından bəhs edilirdi. İki ölkə arasında səfirlik səviyyəsində diplomatik münasibətlər bərpa olundu. Tərəflər arasında mübahisəli məsələlər siyasi vasitələrlə həll edilməli idi. SSRİ Yaponiyaya BMT-yə daxil olmaq üçün kömək etməli və yapon əsirlərini qaytarmalı idi. SSRİ Yaponiyadan təzminat istəmədi. Sülh müqaviləsi bağlamaq üçün danışıqlar davam etdirilməli idi. Sovet dövləti sülh müqaviləsinin bağlanmasından sonra Xabomai və Şikotan adalarını Yaponiyaya verəcəyini vəd etdi.

1960-cı ilin yanvarında Yaponiya ilə ABŞ arasında yeni hərbi müqavilə imzalandı. SSRİ hökuməti bu müqaviləyə cavab kimi adaları Yaponiyaya verməkdən imtina etdi. 1960-cı ilin 27 yanvarında SSRİ hökumətinin Yaponiya hökumətinə göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, ABŞ-Yaponiya müqaviləsinin imza-

lanması ilə bağlı yaranmış yeni şəraitdə həmin adaların verilməsi orada xarici qoşunların yerləşdirilməsi ehtimalını nəzərə alaraq mümkün deyildir. Sovet hökuməti bildirdi ki, yalnız xarici qoşunların Yaponiya ərazisindən çıxarılmasından və sülh müqaviləsinin bağlanmasından sonra SSRİ həmin adaları Yaponiyaya verə bilər.

SSRİ ilə Yaponiya arasında diplomatik münasibətlərin bərpası Uzaq Şərqdə beynəlxalq vəziyyətin yaxşılaşmasına böyük təsir göstərdi. 1957-ci ilin dekabrında SSRİ ilə Yaponiya arasında ticarət müqaviləsi imzalandı və Sovet-yapon münasibətlərinin inkişafı sürətləndi.

§4. Latin Amerikasında beynəlxalq münasibətlər.

Amerika Dövlətləri Təşkilatının yaradılması

İkinci dünya müharibəsindən sonra Latin Amerikasında ABŞ-ın iqtisadi və siyasi mövqeləri möhkəmləndi. ABŞ həm rəqiblərini oradan sıxışdırır, həm də Latin Amerikasında inqilabi-demokratik hərəkəti yatırmağa yönəlmiş siyasət yerilirdi ki, uzun müddət üçün orada öz hegemonluğunu təmin etsin. Məqsədlərini rahat həyata keçirmək üçün ABŞ Qərb yarımkürəsində öz himayəsi altında hərbi-siyasi blok yaratmağa çalışırdı. Bu müharibədən sonra ABŞ-ın xarici siyasət strategiyasının tərkib hissəsi idi. ABŞ dünyanın müxtəlif yerlərində aralarında sıx əlaqəsi olan hərbi-siyasi bloklar yaratmaq siyasəti yeridirdi, blok siyasəti həm də «soyuq müharibə»nin mühüm tərkib hissələrindən biri idi.

1946-cı ilin mayında ABŞ prezidenti H.Trumen konqressə «Amerikaarası hərbi əməkdaşlıq» adlı məktub göndərdi. Qərb yarımkürəsində təhlükəsizliyi təmin etmək üçün silahlanmanı standartlaşdırmaq və ABŞ-ın rəhbərliyi altında təlimləri təşkil etmək planı həmin məktubda öz əksini tapmışdı. Bir sıra Latin Amerikasının ölkələri bu plana etiraz etdi. Ona görə ABŞ konqressi prezidentin təklifini qəbul etmədi, Qərb yarımkürəsinin birgə müdafiəsi ideyasını irəli sürdü və beynəlxalq kommunizmin Qərb yarımkürəsi üçün başlıca təhlükə mənbəyi kimi göstərildi. 1947-ci ilin avqustunda ABŞ-ın təşəbbüsü ilə Rio-de Janeyroda

konfrans keçirildi. 1947-ci ilin sentyabrın 2-də orada 15 dövlət «Qərb yarımkürəsinin müdafiəsi haqqında» müqavilə imzaladı. Xarici müdaxilə zamanı Amerika ölkələrinin bir-birinə qarşılıqlı hərbi yardımını nəzərdə tutan müqavilə 1948-ci ilin dekabrında qüvvəyə mindi. 1948-ci ilin martın 30-dan mayın 2-nə qədər Boqotada IX Amerikaarası konfrans keçirildi. 30 aprel 1948-ci ildə ABŞ və 20 Latin Amerikasının dövləti tərəfindən Amerika Dövlətləri Təşkilatının nizamnaməsi imzalandı. Bu təşkilat Amerika qitəsində sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaqla və təcavüzə qarşı birgə müqavimətin təşkili ilə məşğul olmalı idi. ADT ABŞ-a Latin Amerikasında öz məqsədlərini həyata keçirməkdə kömək etməli idi. Təşkilatın ali orqanı ümumi siyasəti müəyyən etmək üçün 5 ildə bir dəfə çağırılan Amerikaarası konfrans idi. Təcili məsələlərə xarici işlər nazirlərinin Məsləhət müşavirəsində baxılmalı idi. Müşavirənin nəzdində müdafiə məsələlərinə baxan Məsləhət Komitəsi fəaliyyət göstərirdi. Cari məsələlərə ADT-nin daimi icra orqanı olan Şura baxırdı. ADT-nin baş katibi 10 ilə seçilirdi. Təşkilatın xərclərinin 2/3 hissəsi ABŞ çəkirdi və rəhbər işçilərin çoxu ABŞ nümayəndələri idi. Qeyd etmək yerinə düşər ki, NATO yaradılarkən «Rio-de Janeyro paktı»ndan və ADT-dən nümunə kimi istifadə edilmişdi.

Latin Amerikasının ölkələri arasında iqtisadi əlaqələr genişlənirdi. 1947-ci ildə Braziliya ilə Venesuela arasında ticarət sazişi imzalanmışdı. Venesuela neft müqabilində Braziliyadan toxuculuq və ərzaq məhsulları almalı idi. 1946-1947-ci illərdə Argentina, Çili, Paraqvay, Ekvador və Boliviya ilə ticarət sazişləri imzalanmışdı.

Latin Amerikasının ölkələri çalışdırılır ki, ABŞ-ın onların xarici siyasətinə təsiri azalsın. Müharibədən sonrakı dövrdə Latin Amerikasında əhalinin SSRİ-yə rəğbəti artmışdı.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Latin Amerikasında milli-azadlıq hərəkəti güclənmişdi. Ona görə ABŞ regionda öz siyasətində müəyyən dəyişikliklər etmişdi. 40-cı illərin sonu-50-ci illərdə Latin Amerikasında ABŞ-ın iştirakı ilə həyata keçirilən hərbi çevrilişlərin sayı artmışdı.

1948-ci ilin payızında Venesuela hökuməti qərar qəbul etdi ki, xarici şirkətlərə yeni konsessiya verilməsin. Eyni vaxtda ölkədə fəaliyyət göstərən xarici neft şirkətlərinin fəaliyyəti haqqında yeni qanun qəbul edildi, bütün vergiləri ödəyəndən sonra neft şirkətlərinin gəlirinin 50%-i Venesuela hökumətinə çatmalı idi.

Venesuelada neftlə bağlı qanunların qəbulundan sonra hərbi çevriliş edildi. Ölkədə hərbi diktatura quruldu, əvvəlki hökumətin islahatları ləğv olundu və ABŞ inhisarlarının Venesueladan gəliri daha da artdı. Bu dövrdə Paraqvayı general Stresner, Kubanı isə Batista idarə edirdi. Dominikanda general Truxilyo, Nikaraquada Samosa ABŞ-ın köməyi ilə öz hakimiyyətini möhkəmləndirmişdi. Ekvador və Çilidə dövlət çevrilişi həyata keçirilmiş, Braziliyada müxalifətə qarşı mübarizə güclənmişdi.

Latın Amerikasının diktatura rejimləri soyuq müharibədə iştirak edirdi. Latın Amerikasının ölkələrinin SSRİ ilə əlaqələri zəifləmişdi. 1947-ci ilin oktyabrında Braziliya və Çili, 1948-ci ildə Kolumbiya SSRİ ilə diplomatik münasibətləri kəsmişdi. 1952-ci ildə SSRİ Venesuela və Kuba ilə diplomatik münasibətləri kəsdi. Təbii ki, Latın Amerikasının ölkələri ilə SSRİ arasında əlaqələrə ABŞ mane olurdu.

ABŞ Latın Amerikasının xalqlarının müqavimətini dayandırmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi. 1954-cü ilin martında Karakasda X Amerikaarası konqress keçirildi. Burada ABŞ-ın dövlət katibi C. Dallasın təşəbbüsü ilə «Amerika dövlətlərinin həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsi haqqında» qətnamə qəbul edilmişdi. ABŞ Latın Amerikasında siyasətini həyata keçirərkən «sovet təhlükəsi» şüarından geniş istifadə edirdi.

1950-ci ildə Qvatemalada hökumətin həyata keçirdiyi aqrar islahat ABŞ-ın «Yunayted frut kompani» şirkətinin mənafeələrinə zidd idi. 1953-cü ildən etibarən Honduras və Nikaraquada Qvatemalaya göndərmək üçün silahlı dəstələr təşkil olunurdu. Qvatemala müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək üçün Şərqi Avropa ölkələrindən silah alırdı. 1954-cü ilin mayında ABŞ və Honduras Qvatemala ilə diplomatik münasibətləri kəsdi və iyunun 18-də silahlı dəstələr Qvatemalaya daxil oldu. ABŞ təy-

yarələri Qvatemala ərazisini bombalayır. Qvatemala hökumətinin müraciətinə əsasən BMT Təhlükəsizlik Şurası Qvatemalaya xarici müdaxiləni dayandırmağa çağıran qətnamə qəbul etdi. SSRİ Qvatemalanın mövqeyini müdafiə edirdi. ABŞ çalışırdı ki, Qvatemalanın şikayətinə ADT-də baxılsın. ABŞ BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsinə əməl etmədi. Qvatemalada ordunun köməyi ilə hərbi diktatura quruldu. Yeni hökumət müsadirə edilmiş torpaqları ABŞ şirkətinə qaytardı və 1955-ci ildə ABŞ-la hərbi müqavilə imzaladı. 50-ci illərdə ABŞ-ın Latın Amerikasındakı siyasəti «bərabər tərəfdaşlıq» adlanırdı.

§5. Tərkisiləh prosesinin çətinlikləri və perspektivləri

Tərkisiləh müharibədən sonrakı dövrdə beynəlxalq münasibətlərin mühüm problemlərindən biri idi. ABŞ başda olmaqla Qərb dövlətlərinin sürətlə silahlanması soyuq müharibənin tərkib hissəsi idi və qüvvə nisbətini Qərbin xeyrinə dəyişməyə, sosialist ölkələrini zəiflətməyə yönəlmişdi. SSRİ başda olmaqla sosialist ölkələri də müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə silahlanırdılar. Eyni zamanda hər iki blokun üzvləri silahlanmanın zərərini dərk edir və tərkisiləhın zəruriliyindən danışırdılar. 40-cı illərin ikinci yarısında tərkisiləh uğrunda mübarizə beynəlxalq münasibətlərin inkişaf meyillərindən birinə çevrilmişdi.

ABŞ-ın nüvə silahı yaratması və sosialist ölkələrinə qarşı atom bombası tətbiq etməyə dair müxtəlif planlar hazırlaması tərkisiləhın əhəmiyyətini daha da artırdı, çünki atom bombası adı silah yox, kütləvi qırğın silahı idi. Silahlanmaya sərf olunan vəsaiti iqtisadi inkişafa və əhalinin rifahının yaxşılaşmasına sərf etmək olardı. Nüvə silahı istehsalının dayandırılması və artıq hazırlanmış atom silahlarının ləğv edilməsi tərkisiləh uğrunda mübarizənin əsas istiqamətlərindən biri idi.

SSRİ-də 1949-cu ilə qədər atom silahı olmadığına görə o, nüvə silahı istehsalının qadağan edilməsinə çalışırdı. Eyni zamanda Sovet dövləti atom silahı yaratmaq istiqamətində işlər də görürdü. 1945-ci ilin dekabrında Moskvada SSRİ, ABŞ və İngiltərə xarici işlər nazirlərinin müşavirəsində Sovet hökuməti

atom enerjisi üzərində beynəlxalq nəzarət təşkil etmək, nüvə silahı istehsalını dayandırmaq təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. Müşavirə BMT-yə təklif etdi ki, atom enerjisindən istifadə problemlərini müzakirə etmək üçün Təhlükəsizlik Şurasının üzvlərindən və Kanadadan ibarət bir komissiya yaratsın. 1946-cı ilin yanvarında BMT Baş Məclisi tərəfindən atom enerjisi üzərində nəzarət komissiyası yaradıldı. Komissiya 1946-cı ilin iyununda fəaliyyətə başladı. SSRİ iyunun 19-da komissiyanın müzakirəsinə nüvə silahının istehsalının və tətbiqinin qadağan edilməsi və mövcud nüvə silahı ehtiyatlarının 3 ay ərzində məhv edilməsi haqqında beynəlxalq konvensiya layihəsi təqdim etdi. 1947-ci ilin iyunun 11-də Sovet hökuməti həmin layihəyə belə bir bənd də əlavə etdi ki, atom silahının ləğvinə beynəlxalq nəzarət təşkil edilsin.

ABŞ nüvə silahından imtina etmək fikrində deyildi. Onun komissiyadakı nümayəndəsi B.Barux təklif etdi ki, müstəqil beynəlxalq birlik yaradıb dünyada bütün nüvə xammalı mənbələrini, nüvə materiallarını emal edən bütün müəssisələr və atom enerjisi sahəsində bütün elmi-tədqiqat işlərini həmin birliyə vermək lazımdır. «Barux planı»na görə birlik sanksiyalar da tətbiq edə bilərdi.

BMT-nin komissiyası SSRİ-nin təkliflərini müzakirə etmədi. 1948-ci ilin mayında həmin komissiya öz fəaliyyətini dayandırdı, komissiyanın «Barux planı»na əsaslanan tövsiyələri isə BMT Baş Məclisinin III sessiyası tərəfindən bəyənilmədi. 1949-cu ilin avqustunda SSRİ nüvə silahının ilk sınağını keçirdi və ABŞ-in atom bombası üzərində inhisarına son qoyuldu.

Müharibədən sonrakı dövrdə tərkiləşən uğrunda mübarizənin istiqamətlərindən biri də adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarı məsələsi idi. BMT Baş Məclisinin birinci sessiyasında SSRİ silahların tam ixtisarını təklif etmiş və bu təklif Məclis üzvlərinin əksəriyyəti tərəfindən bəyənilmişdi. 1946-cı ilin dekabrın 14-də BMT Baş Məclisi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarını müəyyən edən prinsiplər haqqında qətnamə qəbul etmişdi. Qətnamədə BMT Təhlükəsizlik Şurasına dərhal müvafiq praktiki tədbirlər hazırlamaq təklif olunurdu. 1947-ci ilin yanvar-fevral aylarında BMT Təhlükəsizlik Şurasında

silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarı məsələsi müzakirə olundu, burada SSRİ praktiki tədbirləri hazırlamaq üçün komissiya yaratmaq və həmin komissiyanın 3 ay ərzində öz tövsiyələrini Təhlükəsizlik Şurasına təqdim etməsini təklif etdi. Müzakirələr göstərdi ki, Qərb dövlətləri silahlanmadan imtina etmək fikrində deyil. Onların təşəbbüsü ilə BMT Təhlükəsizlik Şurası adi silahlar üzrə komissiya yaradıldı. Lakin tərəflərin fərqli mövqeləri nəticəsində bu komissiyanın fəaliyyəti nəticəsiz oldu.

Müharibə təbliğatının qadağan edilməsi tərkiləşməyə kömək edən amillərdən biri idi. 1947-ci ildə BMT Baş Məclisinin II sessiyası dünya müharibəsi təbliğatını qadağan edən qətnamə qəbul etmişdi. 1950-ci ilin sentyabrında BMT Baş Məclisinin V sessiyası belə bir bəyannamə qəbul etdi ki, kütləvi qırğın silahını birinci tətbiq edən dövlətin hərəkəti bəşəriyyətə qarşı cinayət, həmin dövlət isə hərbi cani hesab olunur.

1951-ci ildə BMT Baş Məclisinin VI sessiyasında BMT-nin tərkiləşmə üzrə komissiyası yaradıldı. Onun tərkibinə BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri və Kanada daxil idi. Bu komissiya səmərəli beynəlxalq nəzarət də daxil olmaqla tərkiləşməyə dair bütün məsələləri müzakirə edə bilərdi.

50-ci illərin əvvəllərində məhəlli münaqişələrin artması, yeni hərbi blokların yaranması beynəlxalq vəziyyətə təsir göstərdi və tərkiləşmənin əhəmiyyətini daha da artırdı. 1955-ci ilin mayında Sovet hökuməti qismən tərkiləşmə haqqında yeni təklif irəli sürdü: ABŞ, SSRİ və Çin öz qoşunlarını 1-1,5 milyon nəfər, İngiltərə və Fransa 650 min nəfər azaltmalı idi. Yerdə qalan ölkələrin silahlı qüvvələrinin sayı tərkiləşmə üzrə Ümumdünya konfransında müəyyən edilməli idi. Silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarı iki mərhələdə keçirilməli idi: birinci mərhələdə adi silahlı qüvvələr ixtisar olunmalı və nüvə silahlarının sınaqları dayandırılmalı idi, ikinci mərhələdə isə nüvə silahının qadağan olunması da daxil olmaqla ümumi tərkiləşmə proqramı həyata keçirilməli idi. Tərkiləşməyə dair imzalanacaq konvensiyada nəzarət tədbirləri də öz əksini tapmalı idi. Qərb dövlətləri əvvəl adi, sonra nüvə silahı sahəsində tərkiləşmə keçirilməsini təklif edirdilər və SSRİ bu təkliflə razı idi.

Beynəlxalq gərginliyin zəifləməsinə kömək etmək və Qərb dövlətlərini şümrəkləndirmək üçün SSRİ birtərəfli qaydada öz silahlı qüvvələrini azaldırdı. 1955-1958-ci illərdə Sovet silahlı qüvvələrini 2140 min nəfər ixtisar etmişdi. Nəticədə SSRİ 16 milyard manat vəsaitə qənaət etdi. SSRİ Çində və Finlandiya da öz hərbi bazalarını ləğv etdi, qoşunlarını Rumıniyadan çıxartdı. Digər sosialist ölkələri də silahlı qüvvələrini müəyyən qədər azaldılar.

1956-cı ilin noyabrında Sovet hökuməti bəyanatla çıxış etdi ki, SSRİ, ABŞ, İngiltərə və Fransa Almaniyadakı qoşunlarını 1957-1958-ci illərdə azaltsınlar, NATO və Varşava müqaviləsi ölkələri arasında hücum etməmək haqqında pakt imzalsın. 1955-ci ildə Cenevrədə yüksək səviyyəli görüşdə ABŞ prezidenti D.Eyzenhauer təklif etdi ki, tərkisilahın icrasına nəzarət formalarından biri kimi hər iki dövlətin ərazisinin təyyarədən şəklinin çəkilməsinə icazə verilsin. Bu təkliflə razılaşan Sovet İttifaqı belə şərt irəli sürdü ki, NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının qoşunlarının təmas xəttindən 800 km məsafədə təyyarədən ərazinin şəklinin çəkilməsinə icazə verilsin, iri dəmiryol xətlərinin kəsişdiyi yerlərdə, hava limanlarında, şose yollarında və iri limanlarda qəfil hücum qoşunlarının cəmləşməsinin qarşısını almaq üçün nəzarət postları təşkil edilsin. 1956-cı ildə SSRİ bu təklifləri BMT Baş Məclisinin XI sessiyasının müzakirəsinə verdi, Baş Məclis isə bu məsələnin müzakirəsi zamanı irəli sürülmüş təklifləri BMT-nin tərkisilah üzrə komissiyasına vermək haqqında qərar qəbul etdi.

1957-ci ilin mart-aprel aylarında BMT-nin tərkisilah komissiyasında SSRİ-nin təklifləri müzakirə edildi. Qərb dövlətləri bu təklifləri qəbul etmədi və bildirdi ki, bir sıra siyasi məsələlər tənzimlənməyib və dövlətlər arasında etimad yoxdur. 1957-ci ildə Sovet dövləti qismən tərkisilah haqqında yeni təklif irəli sürdü: nüvə sınaqlarını dayandırmaq, nüvə silahı tətbiq etməmək haqqında öhdəlik götürmək, adi silahları 15% azaltmaq, müharibə təğliqatını dayandırmaq və xarici ölkələrin ərazisində hərbi bazaları ləğv etmək. Bundan əlavə SSRİ razılaşdı ki, onun və ABŞ-ın silahlı qüvvələri 2,5 milyon nəfərə qədər azaldılsın. Qərb dövlətləri bildirdilər ki, Almaniya Demokratik

Respublikasının ləğvi və birləşmiş Almaniyanın NATO-ya daxil olması şərti ilə həmin təklifləri müzakirə edə bilərlər.

BMT-nin tərkisilah üzrə komissiyasının üzvlərinin əksəriyyəti ABŞ-ın tərəfdarı idi. SSRİ belə hesab edirdi ki, həmin komissiya tərkisilaha bağlı heç bir iş görməyəcək. Ona görə SSRİ komissiyanın işində iştirakdan imtina etdi və 1957-ci ildə Baş Məclisin XII sessiyasında təklif etdi ki, BMT-nin bütün üzvlərinin iştirakı ilə yeni komissiya yaradılsın. Qərb dövlətləri tərkisilah üzrə komissiyanın üzvlərinin sayının 25-ə qədər artırılmasına razı idi. 1958-ci ilin yanvarında SSRİ hökuməti Qərb və Şərq ölkələrinin hökumət başçılarından iştirakı ilə müşavirə keçirtmək və orada nüvə sınaqlarının dayandırılmasından tutmuş kosmosdan hərbi məqsədlərlə istifadənin qadağan edilməsinə qədər bütün məsələlərin müzakirəsinə təklif etdi. Varşava Müqaviləsi Təşkilatının Siyasi Məsləhət Komitəsi 1958-ci ilin mayında SSRİ-nin müşavirə keçirmək təklifini müdafiə etdi və NATO ilə Varşava Müqaviləsi arasında hücum etməmək haqqında pakt layihəsi hazırladı. Qərb dövlətləri hökumət başçılarından müşavirəsinin keçirilməsinə razılıq versə də orada sosialist ölkələrinin daxili vəziyyəti, ADR-in ləğvi əsasında Almaniyanın birləşdirilməsi kimi məsələlərin müzakirəsinə də təklif etdi.

1958-ci ilin martında SSRİ Ali Soveti nüvə sınaqlarının qadağan edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. SSRİ hesab edirdi ki, ABŞ və İngiltərə də onun kimi hərəkət edəcək. Lakin ABŞ və İngiltərə nüvə sınaqlarının sayını daha da artırdılar. Ona görə də SSRİ nüvə sınaqlarını 1961-ci ildə bərpa etdi. Qərb dövlətləri deyirdilər ki, nüvə sınaqlarının dayandırılmasına nəzarət etmək mümkün deyildir.

1958-ci ilin dekabrında BMT Baş Məclisinin növbəti sessiyasında da tərkisilah məsələləri müzakirə olundu. Sürətlə silahlanma ilə bağlı müharibə təhlükəsinin artması tərkisilah probleminə yeni yanaşma üsulları tələb edirdi. 1959-cu ildə BMT Baş Məclisinin XIII sessiyasında SSRİ-nin təklif etdiyi tam və ümumi tərkisilah planında həmin üsullar öz əksini tapmışdı. Sessiyada ümumi tərkisilaha dair İngiltərənin təklifləri müzakirə olunmuşdu. 1959-cu ilin sentyabrın 10-da tərkisilah üzrə 10-lar

komitəsi yaradıldı. Sosialist ölkələri tərəfdaşlığının uğrunda mübarizədə sülh tərəfdarları hərəkətindən istifadə edirdilər. Sülh tərəfdarlarının I ümumdünya konqressi 1949-cu ilin aprelində Parisdə keçirildi. Konqressdə 72 ölkənin nümayəndə heyəti iştirak etmişdi. Konqresin qəbul etdiyi sülh manifestində hərəkətin məqsədləri öz əksini tapmışdı. F.Küri Sülh tərəfdarları konqressinin daimi komitəsinin sədri seçildi. Daimi komitənin 1949-cu ilin oktyabrında Stokholmda keçirilən sessiyasında dünya xalqlarını nüvə silahının qadağan edilməsi uğrunda mübarizəyə çağıran müraciəti qəbul etdi. Müraciət 500 milyon nəfər adam tərəfindən imzalanmışdı.

1950-ci ilin noyabrında Varşavada sülh tərəfdarları hərəkətinin II Ümumdünya konqressi keçirildi. 81 ölkənin nümayəndələrinin iştirak etdiyi konqress dünya xalqlarına müraciətlə manifest və BMT-yə müraciət qəbul etdi. Konqressin qərarı ilə Daimi komitə Ümumdünya sülh şurasına çevrildi. 1951-ci ilin fevralında Berlində Ümumdünya sülh şurasının sessiyası beş böyük dövlətə sülh paktı imzalamaq çağırışı ilə müraciət etdi. Bu müraciət 600 milyon nəfər adam tərəfindən imzalanmışdı.

Sülh tərəfdarları hərəkəti SSRİ-nin BMT-də irəli sürdüyü tərəfdaşlığa dair təklifləri müdafiə edirdi. 1962-ci ilin iyulunda Moskvada sülh və tərəfdaşlığın uğrunda Ümumdünya konqressi keçirildi. Konqressin işində 121 ölkənin nümayəndələri iştirak etmişdi.

V FƏSİL

XX ƏSRİN 60-CI İLLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ DÜNYA SİYASƏTİ

§1. Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri

XX əsrin 60-cı illərində Avropada beynəlxalq münasibətlərdə gərginlik zəifləməyə başladı. Bu işdə SSRİ ilə ABŞ arasında, NATO ilə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı arasında qüvvə tarazlığının yaranmağa başlaması, böyük dövlətlərin əməkdaşlığa üstünlük verməsi və SSRİ ilə Qərbi Avropa ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı mühüm rol oynadı. Beynəlxalq münasibətlərdə yaranan müsbət meyillər Avropada təhlükəsizliyin təmin olunmasına kömək edirdi. Lakin Qərb və Şərq ölkələrinin Avropada təhlükəsizliyin təmin edilməsi üsullarına münasibəti fərqli idi. SSRİ-də belə hesab edirdilər ki, müharibədən sonra formalaşmış sərhədlərin dəyişməzliyi, ADR-in suveren dövlət kimi tanınması, AFR-in kütləvi qırğın silahına yaxın buraxılmaması və qısa doktrinalarından imtina edilməsi Avropada təhlükəsizliyin başlıca təminatıdır. Həm SSRİ, həm də Qərb çalışırdı ki, bu məsələ ilə əlaqədar yalnız onun təklifləri və proqramları qəbul olunsun. 60-cı illərdə bu problemlə bağlı təkliflərin çoxalması məhz həmin rəqabətdən irəli gəlirdi. 1965-ci ilin yanvarında Varşava Müqaviləsi Təşkilatının Siyasi Məsləhət Komitəsinin Varşavada keçirilən iclasında Avropada kollektiv təhlükəsizliyi təmin edəcək tədbirləri müəyyənləşdirmək üçün müşavirə keçirmək təklif olundu.

1966-cı ilin iyununda Varşava Müqaviləsi Təşkilatının Siyasi Məsləhət Komitəsinin Buxarest sessiyasında Avropada sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi haqqında bəyanat qəbul edildi. Bəyanatda Avropa dövlətləri arasında əlaqələrin dinc yanaşı yaşamaq prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsi, Avropada sülhün möhkəmləndirilməsi yollarının birgə axtarılması, Avropada hərbi gərginliyin zəifləməsi üçün NATO-nun və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının eyni vaxtda ləğvi, ilk addım

kimi onların hərbi idarələrinin buraxılması, xaricdəki hərbi bazaların ləğvi, hər iki alman dövlətinin silahlı qüvvələrinin ixtisarı, nüvə silahı olmayan zonalar yaradılması, AFR-in nüvə silahına yaxın buraxılmaması, alman məsələsinin nizama salınması, sərhədlərin dəyişməzliyi, Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmək üçün Ümumavropa müşavirəsinin çağırılması təklifləri irəli sürüldü. Bəyanatdakı təkliflər Qərbi Avropa ölkələrinin hökumətləri tərəfindən müzakirə edildi. 1968-ci ilin yayında Çexoslovakiyada sosializmə münasibətdə hökumətlə müxalifət arasında qarşıdurma və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının hadisələrə silahlı müdaxiləsi Ümumavropa müşavirəsi ideyasının əhəmiyyətini daha da artırdı. 1969-cu ilin martında sosialist ölkələri Ümumavropa müşavirəsini keçirmək üçün hazırlıq işlərinə başlamağı təklif etdilər. Müşavirə ideyası Avropa dövlətlərinin əksəriyyəti tərəfindən bəyənilirdi.

1969-cu il mayın 5-də Finlandiya hökuməti 32 Avropa dövlətinin, ABŞ-ın və Kanadanın rəhbərlərinə məktub göndərərək müşavirənin təşkili üçün öz xidmətini təklif etdi. 1969-cu il iyunun 9-da SSRİ həmin təklifi müdafiə etdiyini bildirdi. 1969-cu ilin sonuna qədər 23 Avropa dövlətinin Finlandiyanın təklifinə müsbət cavab verməsi müşavirə ilə əlaqədar ikitərəfli və çoxtərəfli məsləhətləşmələrə başlamağa şərait yaratdı. 1969-cu ilin oktyabrında Praqada Varşava Müqaviləsi Təşkilatına daxil olan ölkələrin xarici işlər nazirlərinin yığıncağı keçirildi. Yığıncaqda müşavirənin 1970-ci ilin birinci yarısında Helsinkidə keçirilməsi və orada iki məsələnin müzakirəsi təklif olundu: 1. Avropa təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və Avropa dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətlərində qüvvədən istifadə edilməməsi; 2. Avropa dövlətləri arasında bərabər hüquqlu əməkdaşlığın inkişafı.

XX əsrin 60-cı illərində beynəlxalq vəziyyət böyük hərbi və iqtisadi potensiala malik olan SSRİ-nin və ABŞ-ın xarici siyasətindən və qarşılıqlı münasibətlərindən bilavasitə asılı idi. Sovet-ABŞ ziddiyyətləri beynəlxalq gərginliyin əsas mənbəyi idi. Ona görə Sovet-Amerika münasibətlərinin yaxşılaşmasının sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, beynəlxalq gərginliyin zəiflədilməsi üçün əhəmiyyəti böyük idi.

1959-cu ilin sentyabrında SSRİ hökumətinin başçısı ABŞ-a rəsmi səfər etdi. 1960-cı ilin mayında Sverdlovsk şəhərində U-2 tipli ABŞ kəşfiyyatçı təyyarəsinin vurulması ilə əlaqədar ABŞ prezidenti D.Eyzenhauer SSRİ-yə cavab səfərinə gəlmədi. ABŞ-ın 1960-cı ildə seçilmiş yeni prezidenti C.Kennedi SSRİ-nin və ABŞ-ın təhlükəsizliyi üçün ən yaxşı vasitənin dinc əməkdaşlıq olduğunu bildirdi. 1961-ci ilin iyununda Vyanada SSRİ və ABŞ rəhbərlərinin görüşü keçirildi.

1962-ci ilin payızında Karib böhranının siyasi-diplomatik vasitələrlə həlli Sovet-ABŞ münasibətlərinin inkişafına təkan verdi. 1963-cü ildə SSRİ, ABŞ və İngiltərənin nüvə sınaqlarının dayandırılmasına dair imzaladıqları saziş, 1967-ci ildə kosmosdan istifadə sahəsində fəaliyyət prinsipləri haqqında həmin dövlətlərin bağladığı saziş və kosmonavtların xilas edilməsinə dair 1968-ci ilin aprelində imzalanmış sazişlər SSRİ-ABŞ münasibətlərində əməkdaşlıq meyllərinin üstünlüyünü göstərdi.

1967-ci ilin iyununda SSRİ rəhbərinin ABŞ-ın Qlasboro şəhərində prezident L.Consonla görüşü oldu. 1968-ci ildə Sovet-Amerika konsul konvensiyası qüvvəyə mindi, Moskva-Nyuyork aviasiya xətti açıldı, elm, mədəniyyət və idman sahəsində əlaqələr genişləndi.

60-cı illərin sonunda ABŞ prezidenti seçilmiş R.Nikson 1969-cu ilin yanvarında qarşıdurma dövrünün danışıqlar dövrü ilə əvəz olunduğunu bəyan etdi.

Avropa təhlükəsizliyinə kömək edən mühüm amillərdən biri kimi SSRİ-nin Qərbi Avropa ölkələri ilə ikitərəfli münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi zəruri idi. SSRİ Fransa ilə əlaqələri yaxşılaşdırmağa xüsusi diqqət yetirdi. Sovet rəhbərliyi Fransanın xarici siyasətindəki yeni meylləri, bəzi NATO ölkələri ilə Fransa arasında ziddiyyətlərin artmasını, Fransa isə SSRİ-nin imkanlarını və gərginliyin zəifləməsinə çalışdığını nəzərə aldı. 1966-cı ildə NATO-nun hərbi təşkilatından çıxan Fransa bir sıra məqsədlərinə sosialist bloku ölkələri ilə əməkdaşlığın köməyi ilə nail olmağa çalışırdı. Fransa SSRİ ilə iqtisadi əməkdaşlığın faydasını da nəzərə alırdı. Avropada və Asiyada təhlükəsizlik,

BMT-nin fəaliyyətinə münasibət kimi məsələlərdə SSRİ ilə Fransanın mövqelərində ümumi cəhətlər mövcud idi.

1960-cı ildə Sovet hökumətinin başçısı Fransada rəsmi səfərdə oldu. İki ölkə arasında elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığa dair sazişlər, o cümlədən nüvə enerjisindən dinc məqsədlə istifadə sahəsində elmi əməkdaşlığın şərtlərinə dair saziş imzalandı. 1966-cı ilin yayında Fransa prezidenti Ş.de Qoll SSRİ-də rəsmi səfərdə oldu. 1966-cı il iyunun 30-da nəşr olunmuş birgə bəyanatda gərginliyin zəifləməsinin əhəmiyyəti qeyd olundu. Bəyanatda deyilirdi ki, Avropanın problemləri ilk növbədə qitə ölkələri tərəfindən həll olunmalıdır. Səfər zamanı iki ölkə arasında kosmik fəzadan dinc məqsədlərlə istifadə, iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında sazişlər imzalandı. 1966-cı ilin dekabrında SSRİ hökumət nümayəndə heyətinin Fransaya səfəri zamanı müzakirə edilən əsas məsələlərdən biri Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlığa dair müşavirənin çağırılması oldu. 1969-cu ildə Fransanın prezidenti seçilən J.Pompidu da Sovet-Fransa münasibətlərinin inkişafına çalışacağını bəyan etmişdi.

1966-cı ildə AFR-də hakimiyyətə gələn «böyük koalisiya» hökumətində kommunist bloku ölkələri ilə münasibətlərə yeni baxış formalaşdı. Bu zaman AFR hökuməti dünyada dəyişmiş qüvvələr nisbətini və NATO xətti ilə müttəfiqlərinin təkliflərini nəzərə alırdı.

«Böyük koalisiya»nın xarici işlər naziri V.Brandtın irəli sürdüyü «Yeni Şərq» siyasəti Şərq bloku ilə münasibətlərin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tuturdu. AFR hökuməti ADR-in mövcudluğu və Avropada müharibədən sonra yaranmış sərhədlərlə barışa bilmədiyinə görə «Yeni Şərq» siyasəti əsasən 1969-cu ildən sonra reallaşmağa başladı. 1969-cu ildəki seçkilərdən sonra AFR-də ASDP və Az.DP-dən ibarət koalisiya hökuməti quruldu. V.Brandt federal kansler oldu. 1969-cu il oktyabrın 28-də bundestaqdakı çıxışında V.Brandt bildirdi ki, AFR alman torpağında iki müstəqil dövlətin mövcudluğunu etiraf edir və SSRİ, ADR, Polşa və Çexoslovakiya ilə qarşılıqlı anlaşmaya və münasibətləri inkişaf etdirməyə hazırdır. 1969-cu ilin noyabrında AFR nüvə silahının yayılmaması haqqında

müqaviləyə qoşuldu. 1969-cu ilin dekabrında AFR-lə SSRİ arasında başlanan danışıqlar uğurla nəticələndi.

SSRİ ilə münasibətləri yaxşılaşdırmağa çalışan İngiltərə həm də Qərblə Şərq arasında vasitəçilik etmək istəyirdi. Beynəlxalq həyatın mühüm məsələlərinə münasibətdə İngiltərə ABŞ-la eyni mövqedən çıxış edirdi. 1959-cu ilin əvvəlində baş nazir H.Makmillanın SSRİ-yə səfəri tanışlıq xarakteri daşısa da iqtisadi və mədəni sahədə əlaqələrə təkan verdi. 1964-cü il seçkilərindən sonra hakimiyyətə gələn leyboristlərin dövründə Sovet-İngiltərə əlaqələri intensivləşdi. 1966-cı ilin yanvarında baş nazir H.Vilson Moskvada səfərdə oldu. 1965 və 1967-cı illərdə sovet nümayəndə heyəti İngiltərəyə səfər etdi. Danışıqlar zamanı həm beynəlxalq problemlər, həm də ikitərəfli münasibətlər müzakirə edildi. Elmi-texniki əməkdaşlıq, maliyyə və əmlak iddialarının tənzimlənməsi, ticarət gəmiçiliyi, hava rabitəsinin genişlənməsi, uzunmüddətli ticarət sazişləri və Kremlə Dauninq-Strit arasında rabitə xəttinin çəkilməsi haqqında sazişlər imzalandı. İngiltərə Ümumavropa müşavirəsi ideyasına tərəfdar olduğunu bildirdi və nüvə silahının yayılmaması haqqında müqaviləni təsdiq etdi. Sovet-İngiltərə münasibətlərində qarşılıqlı məsləhətləşmələr təcrübəsindən geniş istifadə olundu. 1963-cü ildə İngiltərə güzəştli şərtlərlə SSRİ-yə 15 il üçün 200 milyon funt sterlinq kredit verdi. İki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi 1964-cü ildə 307,6 milyon, 1970-ci ildə isə 641,4 milyon manat təşkil etmişdi.

İtaliya da SSRİ ilə münasibətləri yaxşılaşdırmağa başladı. 1960-cı ilin fevralında İtaliya prezidenti, 1961-ci ilin avqustunda isə İtaliyanın baş naziri Moskvaya səfər etdi. İqtisadi əməkdaşlıq sürətləndi. 1966-cı ilin aprelində SSRİ xarici işlər nazirinin İtaliyaya səfəri zamanı ikitərəfli münasibətlərin, dünya və Avropa siyasətinin aktual məsələləri müzakirə olundu. İtaliya təhlükəsizlik və əməkdaşlığa dair Ümumavropa müşavirəsinin çağırılmasına tərəfdar çıxdı. SSRİ-nin Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarətində İtaliya dördüncü yeri tuturdu. İtaliya AİB-in üzvləri içərisində birinci olaraq 1964-cü ildə SSRİ ilə uzunmüddətli ticarət sazişi imzaladı. İtaliya 1962-ci ildə SSRİ-yə uzunmüddətli kredit verdi. 1966-cı ilin avqustun 15-də SSRİ Xarici işlər

nazirliyi ilə İtaliyanın FIAT konserni arasında Voljsk avtomobil zavodunun tikintisində əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı. 60-cı illərdə SSRİ-nin Finlandiya, İsveç, Danimarka, Norveç, Avstriya və İsveçrə ilə münasibətləri inkişaf etdi. Bu işdə tərəflərin həm dövrün siyasi reallıqlarını, həm də əməkdaşlığın faydasını nəzərə alması böyük rol oynadı.

XX əsrin 60-cı illərində Qərbi Avropada integrasiya prosesləri sürətləndi. 1961-ci ildə AİB ölkələri vahid gömrük tarifinə keçdilər. 1962-ci ildə AİB-in Brüsseldə keçirilən konfransında vahid aqrar siyasətə dair bir sıra qərarlar qəbul edildi. 1967-ci il iyulun 1-də Avropa Kömür və Polad birliyinin, Avroatomun və AİB-in rəhbər orqanları birləşdirildi. AİB çərçivəsində gömrük maneələri ləğv edildi, üçüncü ölkələrə münasibətdə vahid tariflər müəyyənləşdirildi, kapitalın və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkəti təmin edildi. İqtisadi integrasiya böhrandan çıxmağı daha da asanlaşdırdı.

Qərbi Avropa ölkələrinin siyasi cəhətdən yaxınlaşması daha çətin idi. 1964-cü ilin noyabrında AFR öz müttəfiqlərinə xarici siyasi və hərbi sahədə vahid tədbirlər planı təklif etdi. Lakin dövlətlərarası ziddiyyətlər AİB-in normal fəaliyyətinə mane olurdu.

Avropa İqtisadi Birliyi yaradılan vaxt İngiltərə həmin təşkilata daxil olmadı. 1960-cı ilin yanvarında Avropa Azad Ticarət Birliyi məhz İngiltərənin təşəbbüsü ilə yaradıldı. Bu təşkilata İngiltərə ilə yanaşı Avstriya, Danimarka, Norveç, Portuqaliya, İsveç və İsveçrə daxil oldu. İngiltərənin AİB-lə iqtisadi əlaqələrə marağı artdı. 1961-ci ilin avqustunda İngiltərə «Ümumi bazara» daxil olmaq haqqında danışıqlara başlamağı təklif etdi. 1963-cü ilin yanvarında Fransanın tələbi ilə danışıqlar kəsildi. 1967-ci ildə danışıqlar bərpa edildi, lakin Fransa İngiltərənin bu təşkilata daxil olmasının əleyhinə idi.

ABŞ Qərbi Avropa integrasiyasını diqqətlə izləyirdi və Qərbi Avropada müxtəlif iqtisadi blokların yaranmasının tərəfdarı deyildi. ABŞ Avropada onun mənafeələrinə zidd olan proseslərə mane olurdu. ABŞ Transatlantika əlaqələrinin hərtərəfli inkişafında maraqlı idi. 1962-ci ildə ABŞ Qərbi Avropadakı müttəfiqlərinə Atlantika azad ticarət zonası

yaratmağı təklif etdi. 1962-ci ilin martında ABŞ-la AİB arasında bir sıra məhsullar üçün gömrüyün qarşılıqlı surətdə 20% azaldılması haqqında saziş imzalandı. 1964-cü ildə Cenevrədə danışıqlar zamanı ABŞ AİB ölkələrinə gömrüyü 50% azaltmağı təklif etdi. 1967-ci ilin martında ABŞ-la AİB arasında gömrüyün 35% ixtisarına dair saziş imzalandı.

NATO ölkələri arasında hərbi-siyasi sahələrdə də narazılıqlar mövcud idi. Bu, hər şeydən əvvəl ABŞ-la Qərbi Avropa ölkələrinin mənafeələri arasında ziddiyyətlərlə bağlı idi. Ona görə ABŞ öz xarici siyasət strategiyasında müəyyən dəyişikliklər etdi. ABŞ Avropada silahlı qüvvələrini artırmağa, İngiltərə və Fransanın nüvə silahlarına nəzarət etməyə çalışdı. 1960-cı ildə ABŞ-ın təklif etdiyi çoxtərəfli nüvə qüvvələri yaratmaq planı NATO Şurasında müzakirə olundu. 1962-ci ilin dekabrında ABŞ prezidenti C.Kennedi ilə İngiltərənin baş naziri H.Makmillan arasında görüş zamanı bu məsələ müzakirə edildi. ABŞ və İngiltərə «Nüvə müdafiəsi sistemi haqqında» birgə bəyanat imzaladı. Bu, Qərbdə görüşün keçirildiyi yerin adı ilə «Nassau paktı» adlandırıldı. 1963-cü ilin yanvarında Fransa həmin pakta qoşulmayacağını bildirərək AFR-lə yaxınlaşmağa başladı. AFR hökuməti NATO çərçivəsində təsirini artırmağa çalışdı və nüvə silahı əldə etmək üçün Fransa ilə yaxınlaşmaqda maraqlı idi.

1963-cü il yanvarın 22-də əməkdaşlıq haqqında Fransa-AFR müqaviləsi imzalandı. Müqavilə ölkə rəhbərlərinin, xarici işlər və müdafiə nazirlərinin, baş qərargah rəisləri hərbi doktrina və strateji planlarını razılaşdırmaq üçün müntəzəm görüşlərini, müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığı təşkil etmək üçün nazirliklərarası komitələrin yaradılmasını və birgə silah istehsalını nəzərdə tuturdu. Fransa bu müqavilənin köməyi ilə Avropada ABŞ-a daha ciddi müqavimət göstərmək niyyətində idi. AFR isə bu müqavilədən ABŞ-a qarşı istifadə olunmasının əleyhinə idi. Fransa da AFR-i nüvə silahına yaxın buraxmaq fikrində deyildi. AFR həmçinin İngiltərənin AİB-ə daxil olmasına çalışdı.

1964-cü ilin noyabrında AFR-lə ABŞ arasında hərbi əməkdaşlıq sazişi imzalandı. AFR çoxtərəfli nüvə qüvvələrinin

yaradılması planının həyata keçirilməsinə çalışırdı. 1965-ci ilin mayında NATO-nun nüvə planlaşdırılması komitəsi yaradıldı. Komitəyə AFR də daxil oldu.

AFR-ABŞ yaxınlaşması Fransanın mənafelərinə uyğun deyildi. 1966-cı ilin fevralında prezident de Qoll keçirdiyi mətbuat konfransında Fransanın NATO-nun hərbi təşkilatından çıxdığını bəyan etdi. 1966-cı ilin martın 7-də Fransa NATO strukturlarının ölkədən çıxarılmasını tələb etdi. 1966-cı ilin oktyabrında Fransa nümayəndələri NATO-nun daimi komitəsini tərk etdilər. Az sonra NATO-nun mənzil-qərargahı Brüsselə köçürüldü.

§2. Yaxın və Orta Şərq beynəlxalq münasibətlərdə

Ərəb-İsrail münasibətləri Yaxın Şərqdə beynəlxalq vəziyyətə böyük təsir göstərirdi. İsrail ərəb torpaqları hesabına «Nildən Fərata qədər Böyük İsrail» yaratmaq niyyətini gizlətmirdi. İsrailin hərbi və iqtisadi potensialının artmasında ABŞ əhəmiyyətli rol oynayırdı. ABŞ İsraili Yaxın və Orta Şərqdə azad dünyanın qalası hesab edirdi. İsrail ordusunu İngiltərə, Fransa və AFR hərbi texnika ilə təchiz edirdi. 60-cı illərdə İsrail beynəlxalq sionist təşkilatlarından hər il 500 milyon dollar yardım alırdı.

Ərəb ölkələrinə qarşı yeni müharibəyə hazırlığı başa çatdıran İsrail onlarla münasibətləri gərginləşdirməyə başladı. İsrail Neqev səhrasını suvarmaq üçün İordan çayının axın istiqamətini dəyişməyə çalışırdı. Ərəb ölkələri bunu öz mənafelərinə zidd hesab edirdilər. 1966-cı ildə İsrail aviasiyası Suriya ərazisini bombalamışdı. 1966-cı ilin noyabrında Suriya ilə Misir arasında, 1967-ci ilin mayında isə Misirlə İordaniya arasında birgə müdafiə haqqında sazişlər imzalandı.

1967-ci il mayın 22-də Misir hökuməti Tiran boğazını İsrail gəmiləri və İsrailə silah və strateji materiallar gətirən digər ölkələrin gəmiləri üçün müvəqqəti bağladı. Eyni zamanda Misir Sina yarımadasından BMT qoşunlarının çıxarılmasını tələb etdi. Misir silahlı qüvvələrini İsrailə sərhəddə döyüşə hazır vəziyyətə gətirdi. İsrail yaranmış vəziyyətdə qonşu ərəb

ölkələrinə qabaqlayıcı zərbə vurmaq qərarına gəldi. Eyni zamanda İsrail iyunun 6-da Nyuyorkda münaqişənin siyasi həllinə dair danışıqlara hazır olduğunu bəyan etdi.

Misir prezidenti C.Nasir BMT-nin Baş katibi U.Tanı əmin etdi ki, onun ölkəsi hərbi əməliyyatlara birinci başlamayacaq. ABŞ 6-cı donanmasını Aralıq dənizinin şərq hissəsində döyüşə hazır vəziyyətə gətirmişdi.

1967-ci il iyunun 5-də İsrail Misir, Suriya və İordaniyaya qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. BMT Təhlükəsizlik Şurasının atəşin dərhal dayandırılması haqqında qətnamələrinə məhəl qoymayan İsrail hərbi əməliyyatları genişləndirdi. Sosialist ölkələri də İsraildən hərbi əməliyyatları dayandırmağı tələb etdilər. İyunun 10-da SSRİ İsrail hökumətinə təcavüzün qarşısını almaq üçün zəruri tədbirlər həyata keçirəcəyini bildirdi və İsrailə diplomatik münasibətlərini kəsdi. SSRİ ABŞ və digər Qərb ölkələrindən İsrailə təzyiq göstərməyi xahiş etdi. İyunun 10-da İsrail ərəb ölkələrinə qarşı müharibəni dayandırdı. İsrail bu dəfə Qəzza bölməsini və Sina yarımadasını, Yerusəlimin şərq hissəsini, İordaniya və Suriya ərazilərinin bir hissəsini işğal etdi. İsrail 1967-ci il müharibəsi zamanı həm də Misir və Suriyada Qərbə meyilli hökumətlərin qurulmasına çalışırdı. Qərb dövlətlərinin məqsədlərindən biri də ərəb ölkələri ilə Şərq blokunun əməkdaşlığına mane olmaq idi. Ərəb ölkələri isə siyasi-diplomatik vasitələrlə təcavüzün nəticələrinin aradan qaldırılmasına çalışırdılar.

Qərb dövlətləri İsraili müdafiə edərək onu təcavüz qurbanı hesab edirdilər. Kommunist ölkələri isə İsrailin işğal etdiyi ərəb torpaqlarından çıxmasını Yaxın Şərqdə ədalətli və möhkəm sülhün zəruri şərti sayırdılar. 1967-ci il noyabrın 22-də BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 242 sayılı qətnamədə münaqişənin aşağıdakı prinsiplər əsasında həlli təklif edildi: 1. İşğal olunmuş ərəb torpaqlarından İsrail qoşunlarının çıxarılması; 2. Qarşılıqlı iddialara və müharibə vəziyyətinə son qoyulması; 3. Münaqişə rayonundakı beynəlxalq dəniz sularında gəmiçilik azadlığının təmin olunması; 4. Qaçqınlar probleminin ədalətli həlli; 5. Yaxın Şərq dövlətlərinin müstəqilliyinin qorunması və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi.

BMT-in baş katibi qətnamənin icrasına nəzarət etmək üçün Yaxın Şərqə xüsusi nümayəndə göndərdi. İsrail bu qətnaməni narazılıqla qarşıladı. Misir və İordaniya isə qətnaməni bəyəndi. Suriya və Fələstin Azadlıq Təşkilatı isə onun əleyhinə çıxdı. 1969-cu ildə İsrail aviasiyası Misir və Suriya ərazisində bir sıra yerləri bombaladı. SSRİ həmin ölkələrdə hava hücumundan müdafiə sisteminin yaradılmasına kömək etdi.

Yaxın Şərq münaqişəsi beynəlxalq münasibətlərə daha bir neçə istiqamətdə təsir göstərdi. Bir sıra Qərb dövlətləri ABŞ-ın İsraili müdafiə etməsindən narahat idi. Onlar Süveyş kanalının bağlanması nəticəsində Qərbi Avropaya neft daşınmasının çətinləşməsinə, Qərb ölkələrinin iqtisadiyyatına böyük ziyan dəyməsinə etiraz edirdilər. Neft şirkətləri ABŞ-ın İsrailpərəst siyasətinin Yaxın Şərqdə onların fəaliyyəti üçün çətinlik yaratdığını bildirdilər. İsrailin daxilində və beynəlxalq sionist dairələrində İsrail hökumətinin fəaliyyət metodlarından narazılıq artdı. İsrail rəhbərliyi deyilənləri nəzərə alaraq siyasi manevr taktikasını seçdi. Onun əsas məqsədi işğal etdiyi torpaqlarda möhkəmlənmək və Fələstin Azadlıq Təşkilatına qarşı daha ardıcıl mübarizə aparmaq idi.

İsrailin siyasəti nəticəsində 2 milyona qədər Fələstin ərəbi İordaniya, Suriya və Livana qaçdı. Fələstin xalqı itirilmiş torpaqları qaytarmaq üçün silahlı mübarizəni genişləndirdi. 1967-ci ilin ikinci yarısında genişlənmiş partizan hərəkətinə FAT başçılıq edirdi. İsrail Fələstin müqavimət hərəkətini yatırmaq üçün hərəkət daxilindəki ziddiyyətlərdən istifadə edirdi. Fələstin partizanları ilə İordaniya ordusu arasında münaqişəni də İsrail təşkil etdi. Ona görə 1970-ci ildə Fələstin Azadlıq hərəkətinin mərkəzi Livana keçdi.

İngiltərənin müstəmləkəsi olmuş Kipr 1960-cı ildə müstəqillik qazandı. Kipr dövlətinin yaranması Yunanıstan, İngiltərə və Türkiyə arasında kompromisin nəticəsi idi. Yunanıstan isə adanı ilhaq etməyə çalışırdı. İngiltərə adada yaşayan türklərlə yunanlar arasındakı düşmənçilikdən öz məqsədi üçün istifadə edirdi. 1960-cı ildə ABŞ-ın təsiri ilə Yunanıstan və Türkiyə Kiprə olan iddialarından əl çəkdilər. İngiltərə adada hərbi

bazalarını saxladı. Türkiyə və Yunanıstan adaya qoşun göndərə bilərdilər.

1963-cü ildə Kiprin prezidenti Makarios dövlətin suverenliyini məhdudlaşdıran amillərin ləğvini tələb etdi. Kipr heç bir hərbi-siyasi bloka qoşulmurdu və sosialist ölkələri ilə əlaqələrini genişləndirdi. Kiprin xarici siyasəti ABŞ və İngiltərəyə sərf etmədiyinə görə adada türk-yunan düşmənçiliyi yeni qüvvə ilə qızıxdı. 1964-cü ildə Londonda İngiltərə, Yunanıstan, Türkiyə və Kiprin iştirakı ilə keçirilən konfransda adaya NATO qoşunlarını göndərmək və orada idarəçiliyə kömək etmək üçün beynəlxalq komitə yaratmaq məsələsi müzakirə olundu. Kipr hökuməti BMT Təhlükəsizlik Şurasından kömək istədi. 1964-cü il martın 4-də BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnamədə Kiprin suverenliyi təsdiq olundu. Münaqişə edən icmaları barışdırmaq üçün oraya BMT qoşunlarının göndərilməsi qərara alındı. SSRİ xarici qoşunların adadan çıxarılmasını tələb edirdi. Adada yaşayan türk və yunan icmalarının rəhbərləri arasındakı danışıqlar nəticəsiz qaldı. Yunanıstan isə məqsədinə çatmaq üçün adadakı türkləri sıxışdıraraq Kiprdə dövlət çevrilişi hazırlayırdı.

SSRİ-in Türkiyə, İran və Əfqanıstanla münasibətləri Yaxın və Orta Şərqdə beynəlxalq vəziyyətə böyük təsir göstərdi. Türkiyə və SSRİ əlaqələrin inkişafında maraqlı olması iki ölkənin iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlığına şərait yaradırdı. 1964-1965-ci ildə xarici işlər nazirlərinin səfər mübadiləsi oldu. 1965-ci ilin avqustunda Türkiyənin baş naziri Moskvaya gəldi. 1967-cı ildə imzalanmış sazişə əsasən SSRİ Türkiyədə 7 sənaye müəssisəsinin tikilməsinə kömək etməli idi. Tərkisilahl, müstəmləkələrin ləğvi və Yaxın Şərq münaqişəsi kimi məsələlərdə SSRİ ilə Türkiyənin mövqelərində ümumi cəhətlər mövcud idi. Eyni zamanda SSRİ bildirdi ki, Türkiyənin NATO üzvü olması onların daha geniş əməkdaşlığına mane olur.

60-cı illərdə SSRİ ilə İranın münasibətlərində müəyyən irəliləyişlər əldə olundu. 1962-ci ilin sentyabrında imzalanmış sazişə əsasən İran hökuməti ölkə ərazisindən SSRİ-yə hücum məqsədilə istifadənin qarşısını almalı idi. 1963-cü ildə imzalanmış iqtisadi və texniki əməkdaşlığa dair sazişlər əsasən

İranda ağır sənayenin inkişafına kömək məqsədi daşıyırdı. Bu sazişlər həmçinin Xəzərdə balıqçılıq sahəsində əməkdaşlığı və İran mallarının SSRİ ərazisindən daşınmasını nəzərdə tuturdu. Daimi fəaliyyət göstərən Sovet-İran iqtisadi əməkdaşlıq komissiyası yaradıldı.

SSRİ ardıcıl şəkildə bloklara qoşulmamaq siyasəti həyata keçirən Əfqanıstanla geniş əməkdaşlıq edirdi. Əfqanıstana xaricdən göstərilən iqtisadi yardımın 50% və onun xarici ticarətinin 40%-i SSRİ-nin payına düşürdü. 1965-ci ildə Moskvada imzalanmış protokola əsasən hücum etməmək və bitərəflik haqqında Sovet-Əfqan müqaviləsinin müddəti daha 10 il artırıldı.

60-cı illərdə beynəlxalq münasibətlərin seçiyyəvi cəhətlərindən biri müstəmləkəçilikdən azad olub müstəqillik qazanmış dövlətlərin sayının artması idi. Dünyanın siyasi xəritəsində 41 yeni dövlətin yaranması həm istiqlaliyyət uğrunda mübarizənin, həm də metropoliyaların köhnə müstəmləkəçilik metodlarından əl çəkməsinin nəticəsi idi. Böyük dövlətlər yeni müstəmləkəçilik siyasətinə keçdilər. Yeni müstəmləkəçiliyin əsasında iqtisadi asılılıq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, azad olmuş ölkələrin siyasi müstəqilliyinin tanınması və həmin ölkələrlə əlaqələrin daha çox transmilli şirkətlər vasitəsilə saxlanması dayanırdı. Sosialist ölkələri azad olmuş ölkələri öz tərəfinə çəkmək üçün onlara yardım göstərirdilər.

İnkişaf yolunun seçilməsi gənc dövlətlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri idi. Qərb dövlətləri bu ölkələrin kapitalizm yolu ilə inkişafında maraqlı idi. Kommunist bloku isə onlardan Qərbə qarşı öz siyasətlərində istifadə etməyə çalışırdılar. Azad olmuş ölkələr hər iki tərəfin təzyiqlərinə qarşı dayanmağa və beynəlxalq münasibətlərdə fəal iştirak etmək üçün müxtəlif təşkilatlar yaratmağa başladılar. Bloklara qoşulmamaq hərəkatı azad olmuş ölkələrin təşəbbüsü ilə yarandı. Bu hərəkatın təşkilində Hindistanın baş naziri C.Nehru, Misir prezidenti C.Nasir, Yuqoslaviya prezidenti İ.Tito və İndoneziya prezidenti A.Suxarto böyük rol oynadılar. 1961-ci il sentyabrın 1-6-da bloklara qoşulmayan ölkələrin Belqradda keçirilən birinci konfransında 25 dövlətin rəhbərləri iştirak etdi.

Konfransda bloklara qoşulmamaq hərəkatının prinsipləri təsdiq olundu: 1) Müstəqil xarici siyasətin həyata keçirilməsi; 2) Bu siyasət dinc yanaşı yaşamağa əsaslanır; 3) Azad olmuş ölkələr heç bir hərbi ittifaqa daxil olmur və öz ərazilərində xarici hərbi bazalar yerləşdirmir.

Bloklara qoşulmamaq hərəkatının iştirakçısı olan dövlətlər soyuq müharibənin elementlərindən biri olan hərbi bloklara, irqçiliyə qarşı çıxır, tərksilah uğrunda mübarizədə iştirak edir və dövlətlərarası əməkdaşlığın hüquq bərabərliyi və qarşılıqlı fayda prinsiplərinə əsaslanmasını təklif edirdilər. 1964-ci ilin oktyabrında Qahirədə bloklara qoşulmayan ölkələrin ikinci konfransında 46, 1970-ci ildə Lusakada keçirilən üçüncü konfransında 63 dövlətin nümayəndələri iştirak etdi. Hərəkatın iştirakçıları öz xarici siyasətlərini əlaqələndirir və beynəlxalq həyatın mühüm məsələlərinə münasibətdə eyni mövqedən çıxış edirdilər.

Azad olmuş ölkələrin bir qismi SSRİ ilə əlaqələrə üstünlük verirdi. 60-cı illərdə 50-yədək azad olmuş ölkə SSRİ ilə uzunmüddətli ticarət sazişləri imzalamışdı. SSRİ-nin köməyi ilə həmin ölkələrdə 400-dən artıq sənaye müəssisəsi tikildi. SSRİ həmin ölkələrin sosializm yolu ilə inkişaf etməsinə və onlara öz təsirini artırmağa çalışırdı.

§3. Uzaq Şərqdə beynəlxalq vəziyyət. Çin Xalq Respublikasının xarici siyasəti

Hindistanla-Çin arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi iqtisadi, siyasi və beynəlxalq amillərlə bağlı idi. Münaqişə üçün bəhanə ölkələrin sərhəddindəki 125 min km² mübahisəli ərazi idi. 1960-cı ilin aprelində sərhədi dəqiqləşdirmək üçün xüsusi ekspert komitəsi yaradıldı. Lakin komissiyanın işi nəticə vermədi. Çünki Çin Hindistan tərəfdə olan 125 min km² ərazinin ona verilməsini tələb edirdi. Böyük dövlətlərin heç biri Hindistanla Çin arasında müharibənin başlanmasında maraqlı deyildi. 1962-ci ilin payızında sərhəddin şərq hissəsində Çin ordu hissələri Hindistan ərazisinə daxil oldu. Hərbi əməliyyatlar 1962-ci il noyabrın 22-də dayandırıldı. Hindistanın SSRİ ilə

əməkdaşlığına mane olmaq üçün ABŞ və İngiltərə ona kömək təklif etdi. Lakin Hindistan öz xarici siyasət kursunu dəyişmədi.

60-cı illərdə Kəşmir üstündə Hindistanla Pakistan arasında münasibətlər kəskinləşdi. 1962-1963-cü illərdə aparılan danışıqların uğursuzluğu məsələnin siyasi yolla həllinə imkan vermədi. 1965-ci ilin aprelində Pakistan ordusu Hindistanın cənub-qərbinə hücum etdi. 1965-ci ilin iyununda İngiltərənin vasitəçiliyi ilə tərəflər atəşkəs haqqında saziş imzaladılar. Lakin avqustda Pakistan yenidən Kəşmir rayonunda hərbi əməliyyatlara başladı. Qüvvə nisbəti Hindistanın xeyrinə idi. Mühəribə nəticəsində Asiyanın cənubunda vəziyyət gərginləşdi. Vasitəçilik etməyə hazır olduğunu bildiren SSRİ Hindistana və Pakistana aralarındakı ixtilafları dinc yolla həll etmək barədə danışıqlara başlamağı təklif etdi. Çin isə Hindistanı Pakistana qarşı təcavüzdə ittiham etdi.

1965-ci ilin sentyabrında SSRİ Hindistanın baş nazirinə və Pakistanın prezidentinə Daşkənddə görüşməyi təklif etdi. Tərəflər təklifi qəbul etdilər. 1965-ci il sentyabrın 20-də BMT Təhlükəsizlik Şurası münaqişə edən tərəfləri hərbi əməliyyatları dayandırmağa və mübahisəli məsələləri siyasi vasitələrlə həll etməyə çağıran qətnamə qəbul etdi. 1965-ci il sentyabrın 22-də Hindistanla Pakistan arasında hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. 1966-cı il yanvarın 4-10-da keçirilən Daşkənd görüşü uğurla nəticələndi. İmzalanmış Daşkənd bəyannaməsində deyilirdi ki, tərəflər mübahisəli məsələlərin həlli üçün qüvvə tətbiqindən imtina edir, qoşunlarını 1965-ci il avqustun 5-nə qədərki mövqelərə qaytarır, münasibətlərini tam həcmdə bərpa edir və bir-birinin daxili işlərinə qarışmırlar. Tərəflər göstərilən şərtlərə əməl edirdilər. Lakin Kəşmir məsələsi həll edilmədiyinə görə yeni münaqişə üçün zəmin qalırdı.

L. Consonun prezident seçilməsindən sonra ABŞ-ın Hind-Cin yarımadasında möhkəmlənmək üçün fəallığı artdı. Cənubi Vyetnam ərazisində əsgərlərinin sayını 60-cı illərin sonunda 500 min nəfərə çatdıran ABŞ orada özünə sədaqətli hökumət qurmağa çalışırdı. Lakin SSRİ və Şimali Vyetnam buna mane olurdu. ABŞ yaranmış şəraitdən istifadə edib Vyetnam Demokratik Respublikasına qarşı mühəribəyə başlamağı qərara

aldı. 1964-cü il avqustun 7-də ABŞ konqressinin qəbul etdiyi Tonkin qətnaməsi ilə prezidentə Vyetnamda hərbi əməliyyatlar aparmaq üçün geniş səlahiyyətlər verildi. Qətnamənin qəbul edilməsi üçün bəhanə 1964-cü il avqustun 2-də Tonkin körfəzində ABŞ hərbi gəmisinin VDR-ə məxsus olan hərbi qayıqlar tərəfindən batırılması oldu. ABŞ təyyarələri və gəmiləri 1964-cü il avqustunda VDR-in sahilə yerləşən məntəqələrini atəşə tutdu. 1965-ci il fevralından ABŞ təyyarələri bütün VDR ərazisini bombaladı. Vyetnamdakı mühəribəni L. Conson 1966-cı ildə irəli sürdüyü «Sakit okean doktrinası» ilə əsaslandırmağa çalışdı. Doktrina Hind-Cin ölkələrində ABŞ üçün sərfəli qaydalar yaradılmasını nəzərdə tuturdu. ABŞ-ın təşəbbüsü ilə Vyetnamdakı mühəribəyə Avstraliya, Yeni Zelandiya, Filippin, Tailand və Cənubi Koreya da cəlb olundu. Amma ABŞ-ın NATO üzrə müttəfiqlərinin heç biri Vyetnama qoşun göndərmədi. Fransa isə ABŞ-ın Hind-Cindəki siyasətini tənqid edərək Amerika qoşunlarının oradan çıxarılmasını tələb etdi. Bloklara qoşulmayan ölkələrin əksəriyyəti Vyetnamda mühəribənin dayandırılmasını tələb edirdi. Hindistan, Misir və Yuqoslaviya rəhbərləri Vyetnam məsələsinin 1954-cü il Cenevrə sazişləri əsasında həllini təklif etdilər. BMT rəhbərliyi də mühəribənin dayandırılmasını tələb etdi.

1967-ci ildə BMT Baş Məclisinin sessiyasında Vyetnamda vəziyyətin müzakirəsi zamanı çıxış edən 110 nümayəndədən cəmi 7-si ABŞ siyasətini müdafiə etdi. Beynəlxalq ictimai rəyi nəzərə alan ABŞ məsələni dinc yolla həll etməyə hazır olduğunu bildirməklə yanaşı VDR qoşunlarının Cənubi Vyetnamdan çıxarılmasını tələb etdi. Cənubi Vyetnam Milli Azadlıq Cəbhəsi və VDR hökuməti 1965-ci ilin yazında dinc tənzimləməyə dair proqramla çıxış etdi. Proqramda ABŞ qoşunlarının Cənubi Vyetnamdan çıxarılması və daxili problemlərin Vyetnam xalqı tərəfindən həll olunmasına şərait yaradılması tələb olunurdu..

Sosialist ölkələri Şimali Vyetnama hərtərəfli kömək göstərdilər. Bu yardımın çox hissəsi SSRİ-nin payına düşürdü. 1966-cı ildə Varşava Müqaviləsi Təşkilatının Siyasi Məsləhət Komitəsinin Buxarestdə, 1968-ci ildə isə Sofiyada keçirilən müşavirələrində qəbul edilmiş bəyanatlarda deyilirdi ki, VDR-ə

lazımı yardım edəcəklər, Vyetnamda ABŞ təcavüzünə son qoyulmalıdır, 1954-cü il Cenevrə sazişlərinə əməl edilməlidir və s.

60-cı illərin sonunda ABŞ Vyetnamdakı siyasətində dəyişiklik etməyə başladı. Müharibə xüsusilə iqtisadi cəhətdən ABŞ üçün sərfəsliz oldu, ölkədə əhalinin narazılığı artdı. Vyetnam xalqı ABŞ qoşunlarına daha qətiyyətlə müqavimət göstərirdi. 1968-ci ilin martında ABŞ Şimali Vyetnamın bombalanmasını zəiflədərək VDR hökuməti ilə danışıqlara hazır olduğunu bildirdi. 1968-ci ilin aprelində VDR rəhbərliyi danışıqlara razı olduğunu bəyan etdi və mayın 13-də Parisdə dinc tənzimlənməyə dair ABŞ-VDR danışıqları başlandı.

1968-ci il noyabrın 1-də ABŞ Şimali Vyetnamın bombalanmasını tamamilə dayandırdı. Bu addım həm də ABŞ-da növbəti prezident seçkiləri ilə əlaqədar idi. Prezident seçkilərində respublikaçıların namizədi R.Nikson qalib gəldi. Seçkinin nəticəsinə Vyetnam müharibəsi böyük təsir göstərdi. R.Nikson hökuməti VDR-lə Parisdə sülh danışıqlarını davam etdirdi. Danışıqlarda ABŞ və VDR-lə yanaşı Cənubi Vyetnam Milli Azadlıq Cəbhəsinin və Cənubi Vyetnam hökumətinin nümayəndələri də iştirak etdi. Vyetnamda müharibə «vyetnamlaşdırıldı», yeni hərbi əməliyyatlar bundan sonra başlıca olaraq VDR-lə Sayqon rejiminin əsgərləri arasında aparılırdı.

Uzaq Şərqdə beynəlxalq vəziyyət və siyasi qüvvələrin yerləşməsinə SSRİ-Çin, ABŞ-Çin münasibətləri, Yaponiyanın xarici siyasəti, Koreya və Tayvan məsələləri və ABŞ-ın Vyetnamdakı müharibəsi böyük təsir göstərirdi. Uzaq Şərq dünya siyasətinin təsir mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.

Uzaq Şərqlə hər bir dövləti regional beynəlxalq münasibətlər sistemində yerini möhkəmləndirmək üçün xarici əlaqələrdən geniş istifadə etməyə çalışırdı. Monqolustan BMT-nin üzvü oldu, Kamboca, Kuba, Nepal, Mali, Əlcəzair kimi ölkələrlə diplomatik münasibətlər qurdu, nüvə silahına dair imzalanmış müqavilələrə qoşuldu, BMT-nin tərksilah komitəsinin üzvü oldu və dünyanın müxtəlif yerlərində aparılan müharibələrə etirazını bildirdi. 1963-cü ildə Monqolustan İngiltərə ilə, 1965-ci ildə isə Fransa ilə diplomatik münasibətlər yaratdı. Monqolustan 1962-ci ildə Qarşılıqlı İqtisadi Yardım

Şurasına daxil oldu. Beynəlxalq əlaqələr ölkənin iqtisadi inkişafına kömək etdi. 1960-cı ildə Monqolustanla Çin arasında dostluq və qarşılıqlı yardım, 1962-ci ildə isə sərhədlər haqqında müqavilələr imzalandı. Çinin Monqolustana qarşı ərazi iddiaları olduğundan ona təzyiq göstərir və tez-tez sərhəd münacişələri baş verirdi.

1966-cı ilin yanvarında Ulan-Batorda SSRİ ilə Monqolustan arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında yeni müqavilə imzalandı. Müqavilə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığı, hərbi yardımını, bütün mühüm beynəlxalq problemlərə dair müntəzəm məsləhətləşmələri nəzərdə tuturdu. Tərəflər Asiyada beynəlxalq münasibətlərin əməkdaşlıq istiqamətində inkişafına və məhəlli münacişələrin dayandırılmasına çalışmalı idi.

Koreyada baş verən hadisələr də diqqət mərkəzində idi. Koreyanın birləşməsi məsələsində həm Şimali, həm Cənubi Koreyanın, həm də böyük dövlətlərin mövqeləri fərqli idi. Bu məsələdə KXDR daha çox SSRİ və Çinin köməyinə arxalanırdı. 1961-ci ilin iyulunda Moskvada SSRİ ilə KXDR arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilə beynəlxalq həyatın ümumi maraq kəsb edən məsələlərində məsləhətləşmələri, xarici hərbi müdaxilə zamanı qarşılıqlı yardımını nəzərdə tuturdu. Tərəflər onlardan birinə qarşı yönəlmiş blok və ya koalisiyalarda iştirak etməməli idi. 1961-ci ildə KXDR Çinlə də belə müqavilə bağladı.

KXDR ABŞ-a qarşı mübarizədə Şimali Vyetnamı müdafiə edirdi. 60-cı illərin sonunda KXDR 40-dan çox ölkə ilə diplomatik münasibətlər yaratmışdı. Cənubi Koreyada isə ABŞ-ın mövqeyi güclü idi. Onun iqtisadiyyatında ABŞ kapitalı mühüm rol oynayırdı. 1965-ci ildə Cənubi Koreya Yaponiya ilə münasibətləri yaxşılaşdırdı və 1970-ci ilə qədər Yaponiya ona 305 milyon dollar kredit verdi. 1965-ci ildə Cənubi Koreya Vyetnama 50 min nəfər qoşun göndərdi. ABŞ-ın köməyi ilə Cənubi Koreya ordusu yenidən quruldu və iki dövlətin ordu hissələrinin birgə təlimləri keçirildi.

1960-cı ildə KXDR ölkənin birləşdirilməsinə dair proqram təklif etdi. Proqramda Şimalda və Cənubda azad seçkilərin keçirilməsi, konfederasiya yaradılması, hər iki hökumətin

nümayəndələrindən ibarət milli komitənin təşkili nəzərdə tutulurdu. Milli komitə xarici siyasət və müdafiə məsələləri ilə verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində məşğul ola bilərdi. Cənubun konfederasiya yaratmaqdan imtina edəcəyi halda hər iki tərəfin işgüzar nümayəndələrindən ibarət İqtisadi Komitə təşkil olunmalı və iqtisadi əlaqələr inkişaf etdirilməli idi. Cənubi Koreyadan ABŞ qoşunları çıxarılmalı və hər iki dövlətin qoşunlarının sayı 100 min nəfərə qədər azaldılmalı idi. 1961-ci ilin sentyabrında və 1970-ci ilin noyabrında KXDR birləşməyə dair yeni təkliflərlə çıxış etdi. Cənubi Koreyanın rəhbərliyi bu təklifləri qəbul etmədi. Koreya məsələsi BMT Baş Məclisinin sessiyalarında da müzakirə edilirdi.

XX əsrin 60-cı illərində Çinin beynəlxalq münasibətlərdə rolu xeyli gücləndi. Onun həm Qərb, həm də Şərq ölkələri ilə münasibətləri gərgin idi. Amma kommunist ölkələri ilə əlaqələri zəiflədikcə Çin Qərblə yaxınlaşırdı.

Siyasi gərginlik nəticəsində müxtəlif sahələrdə Sovet-Çin əməkdaşlığının əhəmiyyəti azaldı. 50-ci illərdə SSRİ Çinə güzəştli şərtlərlə təxminən 2 milyard manata qədər kredit vermiş və 250-dən çox müəssisənin tikilməsinə yardım etmişdi. 1961-ci ildə iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlığa dair SSRİ ilə bağlanmış bir sıra sazişləri Çin hökuməti ləğv etdi. 1961-ci ildə sovet mütəxəssisləri Çindən çıxarıldı. 1962-ci ildə SSRİ ilə Çin arasında əmtəə dövriyyəsinin həcmi 1959-cu ilə nisbətən 60% azaldı. Sovet-Çin sərhəddində münaqişələrin sayı artdı.

1963-cü ilin iyulunda Moskvada hökumət başçıları səviyyəsində keçirilən görüş nəticə vermədi. 1964-cü ilin iyulunda Çin rəsmi şəkildə SSRİ-yə qarşı ərazi iddiası ilə çıxış etdi. 1963-cü ildə iki ölkə arasında 4 mindən çox sərhəd münaqişəsi baş verdi. Çində aparılan təbliğata görə, SSRİ Çinə 1,5 milyon km² ərazi qaytarmalı idi. Primorje, Xabarovsk diyarı, Saxalin, Baykal gölünədek Şərqi Sibir, Balxaş gölünə qədər Mərkəzi Asiya həmin əraziyə daxil idi. 1964-cü ilin əvvəlində sərhədlərin dəqiqləşdirilməsinə dair Pekində aparılan məsləhətləşmələr az sonra dayandırıldı. 1969-cu ildə Daman adasında Sovet və Çin əsgərləri arasında toqquşma münasibətlərin kəskinləşməsinə səbəb oldu.

Qərb dövlətləri Çinin antisovet mövqeyindən öz məqsədləri üçün istifadə etdilər. 1964-cü ilin dekabrında ABŞ prezidenti L. Conson bildirdi ki, ABŞ hökuməti Çinlə qarşılıqlı anlaşmaya hazırdır. Çində ABŞ-a münasibət dəyişməyə başladı.

XX əsrin 60-cı illərində Çinin Yaponiya ilə münasibətləri yaxşılaşdı və onların arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı sürətləndi. Lakin Yaponiya Tayvanla da əlaqələr saxlayır və «iki Çin» ideyasını müdafiə edirdi.

60-cı illərdə Uzaq Şərqdə beynəlxalq münasibətlərə Yaponiyanın təsirinin artması həm də onun sürətli iqtisadi inkişafının nəticəsi idi. Yaponiya Vyetnamdakı müharibə zamanı ABŞ-a hərtərəfli kömək göstərdi. Yaponiya dünyada əsas iqtisadi rəqabət mərkəzlərindən birinə çevrildi. ABŞ-a, Avropaya, Latin Amerikasına Yaponiyadan ixrac edilən məhsulların həcmi artdı. Siyasi-hərbi sahədə Yaponiya ABŞ-ın müttəfiqi idi. Digər tərəfdən, Yaponiya ABŞ malları üçün yüksək gömrük tarifləri müəyyən etdi. Daxili bazarı xarici rəqabətdən qorumaq Yaponiyanın ənənəvi siyasətinə çevrildi.

Yaponiya ABŞ-dan əvvəl Çinlə diplomatik münasibətlər yaratmaq istəmirdi. Tayvan problemi də buna mane olurdu. Amma Yaponiya iqtisadi sahədə Çinlə əməkdaşlıqda maraqlı idi. Yaponiyanın SSRİ-yə qarşı ərazi iddiaları olduğundan o, Çinlə yaxınlaşdı. Digər tərəfdən Yaponiya SSRİ ilə əməkdaşlığı genişləndirməyə səy göstərdi. Qarşılıqlı rəsmi səfərlər əlaqələrə təkan verdi.

1966-cı ildə SSRİ-nin xarici işlər naziri ilk dəfə Yaponiyaya rəsmi səfər etdi. Yaponiya həm SSRİ ilə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq edir, həm də Kuril adalarının qaytarılmasını tələb edirdi.

§4. Latin Amerikasında beynəlxalq münasibətlər. Karib böhranı.

XX əsrin 60-cı illərində Latin Amerikasında beynəlxalq münasibətlərə Kuba inqilabı, Qərb dövlətlərinin regionda öz mövqelərini saxlamaq cəhdləri və Latin Amerikasının ölkələrinin ədalətli beynəlxalq əlaqələr uğrunda mübarizəsi kimi amillər bö-

yük təsir göstərdi. Kuba inqilabından sonra ölkənin ABŞ-la əlaqələri zəiflədi və sosialist dövlətləri ilə əməkdaşlığı genişləndi. Kubaya hərtərəfli kömək SSRİ-nin strateji məqsədi idi. Kuba hadisələrinin təsiri ilə Latın Amerikasının ölkələrinin münasibətlərin beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında qurulmasına yönəlmiş tələbləri artdı.

1959-cu ilin ortalarında Kuba inqilabının qarşısını almaq cəhdləri boş çıxandan sonra ABŞ Kubaya qarşı mübarizə üçün bütün qüvvələrini səfərbər etdi. ABŞ diplomatiyası Amerika Dövlətləri Təşkilatından da istifadə edirdi.

1960-cı ilin martında ABŞ prezidenti D.Eyzenhauer Latın Amerikasının bir neçə ölkəsində səfərdə oldu. Bu ölkələrin rəhbərləri ilə görüş zamanı D.Eyzenhauer onları "Kuba təhlükəsi"yə qarşı birgə mübarizəyə çağırırdı. ABŞ Kubaya qarşı bir sıra tədbirlər həyata keçirtdi. 1960-cı il iyulun 6-da D.Eyzenhauer Kubadan şəkər alınmasını və ABŞ-dan Kubaya neft göndərilməsini qadağan etdi. 1960-cı ilin noyabrında ABŞ Nikaraqua və Qvatemalanı Kubanın hücumundan qorumaq adı ilə bir neçə hərbi gəmini Kuba sahillərinə göndərdi. 1961-cı ilin yanvarın 3-də ABŞ Kuba ilə diplomatik əlaqələri kəsdi. 1961-ci ilin aprelin 17-də ABŞ-ın köməyi ilə kubalı mühacirlər tərəfindən həyata keçirilən hərbi aksiya gözlənilən nəticəni vermədi.

1962-ci ildə Latın Amerikasındakı beynəlxalq münasibətlərə təsir göstərən ən mühüm hadisə Karib böhranı oldu. Karib böhranı 1962-ci ilin payızında ABŞ-la Kuba və ABŞ-la SSRİ arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində yaranmışdı. Kubaya Latın Amerikasında öz strateji müttəfiqi kimi baxan SSRİ 1962-ci ilin yayında orada gizli şəraitdə orta mənzilli raketlər yerləşdirmişdi. ABŞ prezidenti C.Kennedi dərhal həmin raketlərin (bu raketlərin fəaliyyət radiusu ABŞ-ın bir neçə iri şəhərini əhatə edirdi) Kubadan çıxarılmasını tələb etdi. Oktyabrın 22-də ABŞ Kubanı dənizdən və havadan mühasirəyə aldı, Kuba sahillərinə 85 min dəniz piyadası ilə birlikdə 183 hərbi gəmi göndərdi. Bu mühasirə Kubaya xaricdən silah və hərbi texnika göndərilməsinin qarşısını almalı idi.

Kuba və SSRİ ABŞ-ın hərəkətlərini beynəlxalq hüquqa zidd hesab edərək onun iradəsinə tabe olmaq niyyətində deyildi. SSRİ ilə ABŞ arasında yaranmış hərbi qarşıdurma nüvə müharibəsinə çevrilə bilərdi. ABŞ ölkədə, Avropada və dənizlərdə yerləşən silahlı qüvvələrini yüksək döyüş hazırlığı vəziyyətinə gətirdi. Oktyabrın 23-də SSRİ və Varşava Müqaviləsi Təşkilatına daxil olan digər ölkələr cavab tədbirləri gördülər. Kuba ordusu da döyüşə hazır vəziyyətə gətirildi.

1962-ci ilin oktyabrın 24-də Karib hövzəsində vəziyyət BMT Təhlükəsizlik Şurasında müzakirə edildi. Burada ABŞ SSRİ-ni Karib hövzəsində vəziyyəti kəskinləşdirməkdə ittiham etdi. SSRİ Kubanı müdafiə etmək məqsədi ilə raketlərini yerləşdirdiyini bildirdi. İclasda Rumıniya SSRİ-nin və Kubanın mövqeyini müdafiə etdi. Birləşmiş Ərəb Respublikası və Qana ABŞ-ın hərəkətlərinin dəniz azadlığı prinsipinə zidd olduğunu, sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu yaratdığını qeyd etdilər. Onlar ABŞ, SSRİ və Kubanı böhranı dinc yolla həll etməyə çağıran qətnamə layihəsi təklif etdilər. BMT-nin baş katibi U.Tan tərəfləri problemin həlli üçün danışıqlara başlamağa çağırırdı. İngiltərə ABŞ-ın Karib hövzəsindəki siyasətini müdafiə edirdi. Lakin sonra İngiltərə, Fransa və İrlandiyanın nümayəndələri SSRİ ilə ABŞ arasında danışıqlara tərəfdar olduqlarını bəyan etdilər.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclası baş katibin SSRİ və ABŞ hökumətlərinə göndərmək üçün hazırladığı müraciətin mətnini bəyəndi. Müraciətdə SSRİ, ABŞ və Kuba hökumətlərinə görüşüb böhranı həll etmək yollarını müzakirə etmək təklif olundu və BMT-nin onlara kömək etməyə hazır olduğu bildirildi. Karib böhranının bütün mümkün nəticələrini real nəzərə alan ABŞ və SSRİ hökumətləri həmin müraciətə müsbət cavab verdilər. Oktyabrın 28-də SSRİ və ABŞ hökumətləri arasında məktub mübadiləsi oldu. SSRİ Karib böhranını dinc yolla həll etmək üçün öz üzərinə düşən bütün işləri görməyə hazır olduğunu bildirdi. ABŞ hökumətinin Moskvaya göndərdiyi məktubda deyilirdi ki, Karib böhranının qısa vaxtda siyasi vasitələrlə həlli beynəlxalq gərginliyin zəifləməsinə və tərsiləşməsinin həllinə kömək edə bilər. 1962-ci il noyabrın 1-də

SSRİ hökumətinin nümayəndəsi danışıqlar aparmaq üçün əvvəl Nyuyorkda, sonra isə Kubada oldu. Razılığa əsasən ABŞ hökuməti 1962-ci il noyabrın 21-də Kubanın hərbi mühasirəsini ləğv etdi, Kubaya hücum etməməyi və ABŞ-dakı Kuba mühacirlərinə kömək göstərməməyi vəd etdi. SSRİ öz raketlərini Kubadan çıxartdı. Beləliklə, Karib böhranı siyasi-diplomatik vasitələrlə həll olundu.

Kuba hadisələri, Latin Amerikasında azadlıq mübarizəsi və SSRİ-nin region ölkələrinə təsirinin artması ABŞ-ı bu regionda siyasətini yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur etdi. ABŞ hökuməti 1961-ci ildə "Tərəqqi naminə ittifaq" adlı yeni proqram hazırladı. Proqram Latin Amerikasını ölkələrinə iqtisadi yardımın artırılmasını nəzərdə tuturdu. Bu proqrama görə ABŞ Latin Amerikasını ölkələrinin iqtisadi və sosial inkişafına kömək məqsədilə 10 il ərzində 20 milyard dollarlıq yardım göstərməli idi. ABŞ-ın Latin Amerikasını ölkələrinə yardım vasitəsilə Kuba inqilabının Amerika qitəsinə təsirini zəiflətməyə və milli-azadlıq hərəkatının inkişafına mane olmağa çalışırdı. Kuba inqilabına qarşı mübarizəyə region ölkələrini bu proqram cəlb etməli idi.

«Tərəqqi naminə ittifaq» proqramı Amerika Dövlətləri Təşkilatının 1961-ci ilin avqustunda Uruqvayda keçirilən müşavirəsində qəbul edildi. Təbii ki, ABŞ-ın əsas məqsədlərindən biri narazılığı azaltmaq yolu ilə Latin Amerikasında sabitliyi təmin etmək idi. ABŞ Latin Amerikasında mövqelərini möhkəmləndirmək üçün ADT-dən geniş istifadə etdi. Bununla əlaqədar olaraq Latin Amerikasını ölkələrinin ADT-yə münasibətində dəyişiklik baş verdi. Latin Amerikasını ölkələrinin əksəriyyəti ADT-nin başlıca olaraq iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri ilə məşğul olmasını tələb etdi. 1970-ci ildə ADT-nin yeni nizamnaməsi qüvvəyə mindi. Nizamnamə ilə təşkilatın iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə səlahiyyətləri artırıldı. 1967-ci ilin fevralında Latin Amerikasının 14 ölkəsi regionda nüvə silahının qadağan edilməsi haqqında Tlatelelko müqaviləsini imzaladılar (Tlatelelko - Meksikada yer adıdır). Müqaviləyə görə onun iştirakçıları nüvə silahı istehsal etməməli, kənardan gətirib öz ərazisində saxlamamalı və istifadə etməməli idi.

Latin Amerikasında beynəlxalq münasibətlər ABŞ-ın xarici siyasətinə böyük təsir göstərdi. Latin Amerikasında öz mövqelərini saxlamaq üçün ABŞ çoxsaylı vasitələrdən — siyasi maneuvrlərdən, çevik taktikadan, region ölkələrinə müəyyən güzəştlərdən, həmin ölkələrə iqtisadi yardımdan və hərbi müdaxilədən istifadə etdi. ABŞ-ın təşəbbüsü ilə Kuba 1962-ci ildə ADT-dən çıxarıldı. 1964-cü ildə isə ADT Kubaya qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq etdi.

Latin Amerikasında yeni inqilabların başlanması ABŞ-a sərfəli deyildi. Ona görə ABŞ 1963-cü ildən region ölkələrinə münasibətini xeyli sərtləşdirdi və orada «böyük dəyənəyin» elementlərindən istifadə etməklə hərbi rejimlərə daha çox yardım göstərməyə başladı. 1964-cü ildə ABŞ hökuməti Latin Amerikasındakı siyasətini əsaslandıran «Mann - Conson» doktrinası ilə çıxış etdi. Bu doktrina ABŞ-ın regionda diktatura rejimlərini fəal müdafiə etməsini və onların devrilməsinə yol verməməsini nəzərdə tuturdu. 1965-ci ildə ABŞ prezidenti L. Conson bildirdi ki, ABŞ «kommunist təhlükəsi»nə qarşı mübarizə məqsədilə istənilən Latin Amerikasını ölkəsinin daxili işinə qarışa bilər.

1965-ci ildə Dominikan Respublikasında ordu növbəti çevriliş etdi. ABŞ buna mane olmaq üçün «Amerika vətəndaşlarını müdafiə» adı ilə oraya qoşun göndərdi. SSRİ və bir neçə digər ölkə ABŞ-ın hərəkatını tənqid etdi. Dominikandakı vətəndaş müharibəsi BMT Təhlükəsizlik Şurasında müzakirə olundu. ABŞ Amerika Dövlətləri Təşkilatını da Dominikan hadisələrinə cəlb etmək qərarına gəldi. 1965-ci ilin mayında ADT-nin müşavirəsində Dominikan Respublikasında sülhü bərpa etmək üçün «Amerikaarası silahlı qüvvələr»in yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Müşavirədə Meksika, Çili, Uruqvay, Ekvador və Peru kollektiv silahlı qüvvələrin yaradılmasına etiraz etdilər. Braziliya, Honduras, Nikaraqua, Paraqvay və Kosta-Rika isə Dominikan Respublikasına qoşun göndərməyə razı oldu.

SSRİ Latin Amerikasını ölkələrinin ABŞ-a qarşı narazılığından istifadə edərək region ölkələri ilə əlaqələrini genişləndirdi. ABŞ isə SSRİ-nin Latin Amerikasını ölkələri ilə əlaqələrinin genişlənməsinə mane olmağa çalışırdı. 60-cı illərin sonunda Latin Amerikasını ölkələrinin yarından çoxu SSRİ ilə

diplomatik münasibətlər yaratdı. Latin Amerikasının sosialist ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri inkişaf etdi. SSRİ region ölkələrinə kredit verir və təsərrüfat obyektlərinin tikilməsinə kömək göstərirdi. Region dövlətlərinin kommunist bloku ölkələri ilə əlaqələrinin beynəlxalq münasibətlərə təsiri artmışdı.

§5. Beynəlxalq münasibətlərdə tərkisilah problemi

XX əsrin 60-cı illərində beynəlxalq aləmdə tərkisilah uğrunda mübarizə genişləndi. Dövlətlərin, xalq diplomatiyasının və BMT başda olmaqla beynəlxalq təşkilatların tərkisilaha yönəlmiş söylərinin artması sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq, müharibələrin qarşısını almaq üçün tərkisilahın böyük əhəmiyyətini sübut etdi. 60-cı illərdə tərkisilah uğrunda mübarizənin məzmunu zənginləşdi və bir sıra nəticələr verdi. Tərkisilah məsələsində böyük dövlətlər ardıcıl şəkildə öz mövqelərini müdafiə edirdilər. Eyni zamanda dövlətlər ictimai rəyi nəzərə alaraq irəli sürülən təkliflərə ehtiyatla yanaşırdılar.

1961-ci ilin iyun-sentyabr aylarında tərkisilaha dair Sovet-Amerika danışıqları oldu. ABŞ əvvəlcə tərkisilahın ümumi prinsiplərini hazırlamağı təklif etdi. 1961-ci ilin dekabrında BMT Baş Məclisinin XVI sessiyası tərkisilah prinsipləri haqqında birgə Sovet-Amerika bəyanatını dəstəkləyən qətnamə qəbul etdi. Sessiyada tərkisilah üzrə 10-lar komitəsinin tərkibinə 8 azad olmuş ölkənin nümayəndəsi daxil edildi. 1965-ci ildə BMT Baş Məclisinin XX sessiyası tərkisilaha dair beynəlxalq konfrans çağırılması haqqında qərar qəbul etdi.

Nüvə sınaqlarının dayandırılması tərkisilah uğrunda mübarizənin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Sınaqların keçirilməməsi nüvə silahlarının istehsalını dayandırmaq və ətraf mühiti qorumaq üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Bu məsələ həm BMT Baş Məclisinin sessiyalarında, həm də 18-lər komitəsində müzakirə olundu. SSRİ nüvə sınaqlarının tamamilə dayandırılmasını təklif etdi. Qərb dövlətləri isə yeraltı nüvə sınaqlarının dayandırılmasının əleyhinə çıxış edərək bunu nəzarətin çətinliyi ilə əsaslandırmağa çalışırdı. 1963-cü ilin

iyulunda SSRİ havada, kosmosda və suda nüvə sınaqlarının dayandırılması haqqında saziş imzalamağı təklif etdi. İyulun 15-dən 25-dək Moskvada SSRİ, ABŞ və İngiltərə arasında aparılan danışıqlar 5 avqust müqaviləsi ilə başa çatdı. Havada, suda və atmosferdə nüvə sınaqlarının dayandırılmasını nəzərdə tutan həmin müqavilə 1963-cü ilin oktyabrın 10-da qüvvəyə mindi. Giriş və 5 maddədən ibarət olan bu müqavilə müddətsiz idi.

Tərkisilah uğrunda mübarizədə kosmik fəzadan dinc məqsədlə istifadənin əhəmiyyəti böyük idi. 1961-ci ildə BMT Baş Məclisinin XVI sessiyası kosmosdan dinc məqsədlə istifadə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığa çağıran qətnamə qəbul etdi. 1963-cü ildə isə BMT Baş Məclisinin XVIII sessiyasında dövlətlərin kosmosa nüvə silahı çıxartmamasını nəzərdə tutan qətnamə qəbul olundu. 1967-ci ilin yanvarında SSRİ, ABŞ və İngiltərə arasında kosmik fəzanın tədqiqi və ondan istifadə sahəsində dövlətlərin fəaliyyət prinsipləri haqqında müqavilə hər üç ölkənin paytaxtında eyni vaxtda imzalandı. Giriş və 17 maddədən ibarət olan bu müqavilədə bütün dövlətlərin kosmik fəzadan istifadə hüququna malik olması təsdiq edildi. Bu müqaviləyə indiyədək 100-dən çox dövlət qoşulmuşdur.

XX əsrin 60-cı illərində tərkisilah uğrunda mübarizənin istiqamətlərindən biri nüvə silahının yayılmaması idi. 1965-ci ilin dekabrında BMT Baş Məclisində bütün dövlətləri nüvə silahının yayılmaması haqqında müqavilə bağlamağa çağıran qətnamə qəbul edildi. 1966-1967-ci illərdə bu məsələ ilə əlaqədar SSRİ ilə ABŞ arasında məsləhətləşmələr aparıldı. 1968-ci il iyulun 1-də nüvə silahının yayılmaması haqqında müqavilə SSRİ, ABŞ və İngiltərə arasında, həm də hər üç ölkənin paytaxtında eyni vaxtda imzalandı. Bu müqavilə 1970-ci il martın 5-də qüvvəyə mindi. Fransa, Çin, Pakistan, CAR, İsrail, Hindistan və bir sıra ərəb ölkələri bu müqaviləyə qoşulmadılar.

XX ƏSRİN 70-80-CI İLLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAFI

§1. Beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi.

Ümumavropa prosesi

XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində siyasi gərginliyin zəifləməsi beynəlxalq münasibətlərin əsas inkişaf meyillərindən birini təşkil edirdi. Dövlətlərin və xalqların əməkdaşlığı üçün əlverişli şərait yaradan gərginliyin zəifləməsi bilavasitə böyük dövlətlərin xarici siyasət fəaliyyətinin nəticəsi idi. 70-ci illərin əvvəllərində beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi bir sıra özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənirdi. Birinci, bu proses SSRİ ilə ABŞ, NATO ilə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı arasında yaranmış hərbi qüvvə tarazlığının nəticəsi idi. İkinci, beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi dövründə Qərb-Şərq əlaqələrinin geniş inkişafı beynəlxalq həyatın bir sıra mühüm problemlərinin dinc yanaşı yaşamaq prinsipləri əsasında həllinə şərait yaratdı. Üçüncü, gərginliyin zəifləməsi Ümumavropa prosesinə təkan verdi. Dördüncü, bu əhəmiyyətli hadisə birbaşa Sovet-Amerika münasibətlərinin müvəqqəti yaxşılaşmasının nəticəsi idi. Nəhayət, Qərb ölkələri heç də kommunist ölkələrinə qarşı «soyuq müharibə»nin təzyiq metodlarından imtina etməmişdilər, sadəcə, uzunmüddətli qarşıdurma özlərinə də sərf etmədiyinə görə müvəqqəti taktikalarını dəyişmişdilər. Gərginliyin zəifləməsi tərkiləş prosesinə kömək etdi.

70-ci illərin əvvəllərində beynəlxalq gərginliyin zəifləməsində SSRİ ilə ABŞ arasında münasibətlərin yaxşılaşması böyük rol oynadı. SSRİ ilə danışıqlara başlayan ABŞ həm öz mənafeyini, həm də beynəlxalq aləmdəki dəyişiklikləri nəzərə aldı. Dövlətlər arasında qüvvə tarazlığı yarandığına görə hər iki tərəf nüvə müharibəsinin əleyhinə idi. Qərbi Avropa ölkələri sosialist ölkələri ilə əməkdaşlığı genişləndirdi. Vyetnamda müharibəni davam etdirmək ABŞ-a heç bir cəhətdən sərfəli deyildi. ABŞ bütün bunları nəzərə almaya bilməzdi. O, həm də

SSRİ-nin sürətlə silahlanmasına mane olmağa çalışırdı. Ona görə ABŞ 1969-1971-ci illərdə Helsinkidə və Vyanada SSRİ ilə strateji silahların məhdudlaşdırılmasına dair danışıqlar apardı. 1971-ci ilin sentyabrında SSRİ ilə ABŞ-ın arasında nüvə müharibəsi təhlükəsini azaldan tədbirlər haqqında saziş imzalandı.

1972-ci ilin mayında ABŞ prezidenti R.Nikson SSRİ-yə rəsmi səfər etdi. Mayın 28-də «SSRİ ilə ABŞ arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsasları» adlı sənəd imzalandı. Sənəddə ilk dəfə qeyd edildi ki, bu ölkələrin münasibətləri dinc yanaşı yaşamaq prinsipinə əsaslanır, heç biri qarşı tərəf üzərində qüvvə üstünlüyünə çalışmayacaq və hərbi qarşıdurmadan çəkinmək üçün sözlərini əsirgəməyəcəkdir. Tərəflər beynəlxalq gərginliyi artıran münaqişələrin qarşısının alınması və tərkiləş uğrunda mübarizədə əməkdaşlıq etməli idi.

1972-ci il mayın 26-da Moskvada SSRİ və ABŞ arasında «Raketdən müdafiə sistemlərinin məhdudlaşdırılması haqqında müddətsiz müqavilə» və «Strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması sahəsində bəzi tədbirlər» haqqında müvəqqəti saziş imzalandı (SSM-1). Raketdən müdafiəyə aid olan müqavilədə deyilirdi ki, tərəflər bütün ölkə ərazisini qoruyan raketdən müdafiə sistemi yaratmayacaqlar. Yalnız hər iki ölkənin paytaxtı və qitələrarası ballistik raket bazalarından biri belə sistemlə qorunmalı idi. Müqavilə dəniz, hava və kosmik bazalı raketdən müdafiə sistemlərinin yaradılmasını qadağan edirdi. Tərəflərin başqa ölkələrə raketdən müdafiə sistemləri satması qadağan idi.

SSM-1 sazişində deyilirdi ki, 5 il müddətində tərəflər yer bazalı qitələrarası ballistik raketlər və sualtı qayıqlarda olan ballistik raketlər üçün buraxıcı qurğuları artırmayacaqlar. Bu müddətdə yeni sualtı qayıqlar da tikilməməli idi. Sazişlərin icrasına milli texniki vasitələrlə nəzarət edilməli idi.

1972-ci ildə SSRİ ilə ABŞ arasında kosmosun tədqiqi, ətraf mühitin mühafizəsi və səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq, dəniz gəmiçiliyi, ticarət və kredit haqqında sazişlər imzalandı. Tərəflər qarşılıqlı ticarətdə ən əlverişli rejim prinsipinin tətbiqinə keçdilər. İkinci dünya müharibəsi dövründə SSRİ ABŞ-dan ləndliz xətti ilə xeyli borc almışdı. 1972-ci ildə imzalanmış

sazişlərin birində SSRİ-nin 2000-ci ilə qədər həmin borcun bir hissəsini (722 milyon dollar) qaytarmasından bəhs olunurdu.

1973-cü ilin iyununda SSRİ-nin rəhbəri L.İ.Brejnev ABŞ-a rəsmi səfər etdi. Səfər zamanı imzalanmış sənədlərdən biri «Strateji hücum silahlarının daha da məhdudlaşdırılmasına dair danışıqların əsas prinsipləri» idi. Sənəddə deyilirdi ki, tərəflər strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılmasına dair daimi saziş imzalamaq üçün danışıqları davam etdirəcəklər, tərkisilahın həm kəmiyyətinə, həm də keyfiyyətinə diqqət yetirəcək və bərabər təhlükəsizlik prinsipinə əməl edib birtərəfli üstünlüyə cəhd etməyəcəklər. 1973-cü il iyunun 22-də Vaşinqtonda SSRİ ilə ABŞ arasında «Nüvə müharibəsinin qarşısının alınması» haqqında müddətsiz saziş bağlandı. 1973-cü ilin sentyabrında Cenevrədə SSRİ ilə ABŞ arasında strateji silahların məhdudlaşdırılmasına dair danışıqlar davam etdirildi.

1974-cü ilin yayında ABŞ prezidenti R.Niksonun SSRİ-yə növbəti səfəri zamanı strateji silahlara dair sazişin hazırlanmasını sürətləndirmək qərara alındı. Yeni saziş 1985-ci ilə qədər qüvvədə olmalı idi. Səfər zamanı RMS-nə dair 1972-ci il müqaviləsinə əlavə protokol imzalandı. Protokola əsasən hər tərəfdə müdafiə sistemi olan rayonların sayı 2-dən 1-ə endirildi, həmin ərazilərdə raketə qarşı silahların sayı 200-dən 100-ə qədər azaldıldı. SSRİ-də belə rayon Moskva şəhəri, ABŞ-da isə Qrand-Foks qitələrarası ballistik raket bazası müəyyənləşdirildi. İmzalanmış sazişlərin biri yeraltı nüvə sınaqlarının məhdudlaşdırılması haqqında idi. Sazişə görə, tərəflər 1976-cı il martın 31-dən gücü 150 kilotondan çox olan nüvə silahlarının sınağını dayandırmalı, digər sınaqların isə sayını azaltmalı idi. Növbəti yüksək səviyyəli Sovet-Amerika görüşü 1974-cü ilin dekabrında Vladivostokda keçirildi. Görüş nəticəsində imzalanmış birgə bəyanatda strateji silahlara dair danışıqların davam etdirilməsinin və həmin silahların xeyli azaldılmasına dair yeni saziş imzalanmasının zəruriliyi qeyd olundu. Saziş 1975-ci ilin sonuna qədər imzalanmalı idi.

Siyasi əlaqələr başqa sahələrdə Sovet-ABŞ əməkdaşlığına təkan verdi. 1974-1975-ci illərdə SSRİ ilə ABŞ arasında parlament nümayəndə heyətlərinin mübadiləsi oldu. Vaşinqtonda

SSRİ-nin ticarət nümayəndəliyi, Moskvada ABŞ-ın ticarət bürosu, 20 Amerika firmasının və bankının nümayəndəliyi açıldı. 1976-cı ildə Sovet-Amerika ticarətinin həcmi 2,2 milyard manat idi. SSRİ ilə ABŞ arasında elmi-texniki, kənd təsərrüfatı və ətraf mühitin qorunması sahəsində əməkdaşlıq sürətləndi. 1975-ci ilin iyulunda birgə «Soyuz-Apollon» kosmik layihəsi həyata keçirildi.

SSRİ ilə ABŞ arasında əməkdaşlığın genişlənməsi heç də qarşıdurmadan imtina edilməsini göstərmirdi. Təsadüfi deyil ki, 70-ci illərin ortalarından ABŞ-ın SSRİ-yə münasibətində gərginliyin artması elementləri müşahidə olunmağa başladı. ABŞ-ın xarici siyasətinə hərbi-sənaye kompleksinin təsiri güclü idi. Digər tərəfdən ABŞ hökuməti SSRİ ilə münasibətləri yenidən gərginləşdirməyə başlayarkən, həm də dövləti «milli satqınlıqda» ittiham edənlərin tələblərinə əsaslanırdı. SSRİ-də isə ABŞ-la əlaqələrin əleyhidarları ABŞ-ın SSRİ-nin daxili işlərinə qarışmasından danışırdılar. Təbii ki, gərginliyin artırılması sürətlə silahlanmaya bəraət qazandırmaq üçün lazım idi. 1976-cı ilin martında SSM-2-yə dair danışıqlar dayandırıldı.

Sovet-ABŞ münasibətlərində gərginliyin artması beynəlxalq münasibətlərə mühüm təsir göstərdi. 1976-cı ilin martında ABŞ prezidenti C.Ford bildirdi ki, o, daha «gərginliyin zəifləməsi» ifadəsini işlətməyəcək. ABŞ-ın xarici siyasət təbliğatında «sovet hərbi təhlükəsi», «mövcud təhlükəyə qarşı mübarizə», «SSRİ-nin beynəlxalq aləmdə ABŞ-a mane olması» kimi ifadələr daha geniş işlənməyə başladı.

1976-cı ildə hakimiyyətə gələn C.Karter hökumətinin SSRİ ilə münasibətləri «əməkdaşlıq və rəqabət» prinsipinə əsaslanırdı. 1978-ci ilin mayında ABŞ-ın təşəbbüsü ilə NATO-nun Vaşinqtonda keçirilən sessiyasında blokun hərbi xərclərinin artırılması qərara alındı. 1978-ci ilin dekabrında silah ticarətinin məhdudlaşdırılması haqqında Sovet-Amerika danışıqları kəsildi, SSRİ-yə neft və qaynaq avadanlıqlarının göndərilməsi qadağan edildi. NATO-nun 1979-cu ilin dekabrında Brüsseldə keçirilən sessiyasında Avropada ABŞ-ın yeni ballistik və qanadlı raketlərinin yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

1979-cu il iyunun 18-də Vyanada yüksək səviyyəli Sovet-Amerika görüşündə strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması haqqında ikinci müqavilə imzalandı. Sovet qoşunlarının Əfqanıstana müdaxiləsindən sonra ABŞ konqressi SSM-2 müqaviləsini təsdiq etmədi. ABŞ hökuməti SSRİ ilə ticarəti dayandırdı. ABŞ 1980-cı ildə Moskva olimpiadasını boykot etdi. 1980-cı il iyulun 25-də C.Karterin imzaladığı 59 №-li direktivdə SSRİ-yə qarşı uzunmüddətli nüvə müharibəsinə hazırlıqdan danışılırdı.

1980-cı ildə R.Reyqan hakimiyyətə gələndən sonra isə ABŞ kommunist bloku ölkələrinə qarşı daha sərt qarşıdurma mövqeyinə keçdi. R.Reyqan hökumətinin ilk tədbirlərindən biri həlledici hərbi üstünlüyə malik olmaq üçün silahlanmanın sürətləndirilməsi oldu. Eyni zamanda ABŞ tərsiləhin bəzi məsələlərinə dair SSRİ ilə danışıqları davam etdirdi. 1981-ci ilin noyabrında SSRİ ilə ABŞ arasında Cenevrədə Avropada nüvə silahlarının məhdudlaşdırılmasına dair, 1982-ci il iyunun 29-da isə strateji silahların məhdudlaşdırılması və ixtisarı haqqında danışıqlar dayandırıldı.

1981-ci il iyunun 8-də R.Reyqan İngiltərə parlamentindəki çıxışında sosializm üzərinə səlib yürüşü elan etdi. 1982-ci il iyunun 18-də ABŞ hökumətinin qəbul etdiyi qərarla Qərbi Avropa ölkələrindən SSRİ ilə iqtisadi əlaqələri kəsmək tələb olundu. Bir sıra Qərbi Avropa ölkələri SSRİ-dən təbii qaz almaq üçün Sibirdən çəkiləcək kəmərlər üçün avadanlıq göndərməli idi. ABŞ-ın məqsədi həm də Qərbi Avropanın SSRİ ilə ticarətinə mane olmaq idi. Lakin Qərbi Avropa dövlətləri bu qərara təbə olmadılar. Qaz kəməri vaxtından əvvəl istifadəyə verildi. 1983-cü ilin martında ABŞ hökuməti kosmik bazalı raketdən müdafiə sisteminin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi.

1983-cü ilin avqustun sonunda SSRİ səmasında Cənubi Koreyanın sənəsinin təyyarəsinin vurulmasından istifadə edən ABŞ Avropada yeni nüvə raketləri yerləşdirməyə başladı. 1984-cü ilin yanvarından iki ölkə arasında münasibətlərdə gərginlik zəifləməyə başladı. 1985-ci ilin yanvarında ABŞ-ın dövlət katibi C.Şultsla SSRİ xarici işlər nazirinin Cenevrədə görüşü zamanı

kosmik və nüvə silahlarına dair danışıqlara başlamaq haqqında razılıq əldə olundu və 1985-ci ilin martında danışıqlar başlandı.

1985-ci ilin noyabrın 19-21-də Cenevrədə M.S.Qorbaçovla ABŞ prezidenti R.Reyqanın görüşü oldu. Bu görüşdə ikitərəfli münasibətləri yaxşılaşdırmağın zəruriliyi və bunun beynəlxalq münasibətlər üçün əhəmiyyəti geniş qeyd olundu. Tərəflər nüvə müharibəsinin yolverilməzliyini qeyd edib hərbi üstünlüyə çalışmayacaqlarını bildirdilər. Müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa və tərsiləha dair danışıqların davam etdirilməsi haqqında razılıq əldə olundu.

Sovet-Amerika yaxınlaşması beynəlxalq gərginliyin zəifləməsinə kömək etdi. SSRİ-nin təşəbbüsü ilə 1986-cı ilin oktyabrın 11-12-də Reykyavikdə yeni yüksək səviyyəli görüş keçirildi. 1987-ci ilin dekabrında Vaşinqtonda, 1988-ci ilin mayın sonu-iyunun əvvəlində Moskvada keçirilən yüksək səviyyəli görüşlər zamanı həm ikitərəfli münasibətlərə, həm də dünya siyasətinin mühüm məsələlərinə dair geniş fikir mübadiləsi edildi. Bu görüşlər zamanı bir daha beynəlxalq təhlükəsizlik üçün hər iki dövlətin böyük məsuliyyət daşıdığı qeyd olundu.

1989-cu ildə ABŞ prezidenti C.Şuş iki ölkə arasında 1985-1988-ci illərdə əldə olunmuş prinsipial razılaşmalara əməl edəcəyini bildirdi. 1989-cu ilin martında SSRİ və ABŞ xarici işlər nazirlərinin görüşündə qarşılıqlı anlaşmanın dərinləşməsinə yönəlmiş siyasi dialoqu davam etdirmək qərara alındı. 1989-cu ilin mayında ABŞ dövlət katibi C.Beykerin SSRİ-yə səfəri zamanı ikitərəfli münasibətlərin bütün cəhətləri və aktual beynəlxalq problemlər müzakirə edildi. Nüvə və kosmik silahlara dair 1988-ci ildə dayandırılmış danışıqların bərpa olunması haqqında razılıq əldə edildi. 1989-cu ilin sentyabrında SSRİ xarici işlər naziri E.Şevardnadzenin Vaşinqtona səfəri zamanı 1990-cı ilin yayında yüksək səviyyəli görüş keçirilməsi haqqında razılıq əldə olundu, ikitərəfli əlaqələrə dair bir sıra sazişlər imzalandı. Parlamentlərarası əlaqələr inkişaf etdirildi.

1989-cu ilin oktyabrında SSRİ və ABŞ rəhbərləri arasında yüksək səviyyəli qeyri-rəsmi görüş keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Bu görüş 1989-cu il dekabrın 2-3-də Malta adasında keçirildi. Görüş zamanı müzakirə olunan bütün məsələlərə dair

konkret nəticələr əldə edildi. Növbəti yüksək səviyyəli Sovet-Amerika görüşü 1990-cı ilin iyunun əvvəlində Vaşinqtonda keçirildi. Bu görüş nüvə silahlarının və adi silahların ixtisarı, Avropa problemləri, məhəlli münaqişələrin həlli və ikitərəfli əlaqələrin inkişafı kimi məsələlərə münasibətdə tərəflərin mövqelərinin daha da yaxınlaşmasına kömək etdi.

Beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi SSRİ-nin Qərbi Avropa ölkələri ilə siyasi və iqtisadi əlaqələrinin inkişafına təkan verdi. Sovet-AFR münasibətlərinin yaxşılaşması isə həm də AFR-in «yeni Şərq» siyasəti ilə bağlı idi. AFR-in «yeni Şərq» siyasəti dedikdə 70-ci illərdə onun SSRİ başda olmaqla sosialist ölkələri ilə münasibətlərinin yaxşılaşması, AFR-in ikinci dünya müharibəsinin yekunları ilə barışması və ADR-in mövcudluğunu qəbul etməsi başa düşülür. «Soyuq müharibə»nin fəal iştirakçılarından biri olan AFR bu siyasətə hər şeydən əvvəl, dünyada yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq keçdi. Bu həm də 1969-cu ilin sonunda AFR-də hakimiyyətə gəlmiş «kiçik koalisiya» hökumətinin (ASDP və AzDP-dən ibarət V.Brandt — V.Şeyel hökuməti) siyasəti idi. Bu hökumət SSRİ ilə iqtisadi əməkdaşlığın əhəmiyyətini, AFR-in dünya siyasətinə təsirini artırmağın zəruriliyini nəzərə alıb Almanıyanın gələcəkdə dinc yolla birləşməsinə şərait yaratmaq üçün Şərq bloku ilə münasibətləri yaxşılaşdırdı. AFR-in «yeni Şərq» siyasəti beynəlxalq gərginliyin zəifləməsinə kömək edən amillərdən biri oldu.

1970-ci il avqustun 12-də Moskvada SSRİ ilə AFR arasında 5 maddədən ibarət müqavilə imzalandı. Müqavilədə deyilirdi ki, tərəflər Avropada müharibədən sonra yaranmış sərhədlərin dəyişməzliyini təsdiq və dövlətlərarası münasibətlərdə qüvvə tətbiqindən imtina edirlər, sülhün qorunmasına və gərginliyin zəifləməsinə kömək etmək onların əsas məqsədidir, bütün Avropa dövlətlərinin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşib heç bir dövlətə qarşı ərazi iddiası ilə çıxış etməyəcəklər. Müqavilənin «Tərəflərin niyyətləri haqqında razılaşma» adlı gizli əlavəsində deyilirdi ki, AFR Polşa, Çexoslovakiya, ADR, Bolqarıstan və Macarıstanla münasibətlərini yaxşılaşdırmaq haqqında müqavilələr bağlamalı, ADR-in müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etməli, Münhen sazişi (1938) qüvvədən

düşməli, həm SSRİ, həm də AFR təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərinə dair Ümumavropa müşavirəsinin keçirilməsinə kömək etməlidirlər. Bu müddətsiz müqavilə 1972-ci il iyunun 3-də qüvvəyə mindi.

1970-ci il dekabrın 7-də AFR-lə Polşa arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsasları haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilənin birinci maddəsində deyilirdi ki, AFR Polşanın Potsdam konfransının qərarı ilə müəyyən olunmuş qərb sərhəddini tanıyır. Tərəflər ərazi iddialarından imtina etməli, mübahisəli məsələləri dinc yolla həll etməli, iqtisadi, elmi-texniki və mədəni sahələrdə əməkdaşlığı genişləndirməli idi. AFR bündəstaqlı bu müqaviləni 1972-ci ilin mayında təsdiq etdi.

Beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi və AFR-in «yeni Şərq» siyasəti Qərbi Berlin məsələsinin həllində irəliləyişə şərait yaratdı. 1971-ci il sentyabrın 3-də SSRİ, ABŞ, İngiltərə və Fransa arasında Qərbi Berlinə dair dördtərəfli saziş imzalandı. Sazişə görə Qərbi Berlin AFR-in tərkib hissəsi sayılmırdı. Qərbi Berlini beynəlxalq əlaqələrdə ABŞ, İngiltərə və Fransa təmsil etməli idi. Bu saziş 1972-ci il iyunun 3-də qüvvəyə mindi.

1972-ci il dekabrın 21-də Berlinə AFR-lə ADR arasında münasibətlərin əsasları haqqında müqavilə bağlandı. Müqaviləyə görə bu dövlətlər arasında münasibətlər beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında qurulmalı idi. Beynəlxalq münasibətlərdə onların biri digərinin adından fəaliyyət göstərə bilməzdi. Ən başlıcası, AFR ADR-in mövcudluğunu və suverenliyini tanıdı. Müqavilə dövlətlərin bütün sahələrdə əməkdaşlığını və diplomatik münasibətlər yaratmasını nəzərdə tuturdu. Bu müqavilə 1973-cü il iyunun 21-də qüvvəyə mindi. 1973-cü ilin sentyabrında AFR və ADR BMT-yə daxil oldular. 1974-cü ildə AFR-in Berlinə, ADR-in isə Bonnda daimi nümayəndəliyi açıldı.

1973-cü ilin dekabrında AFR-lə Çexoslovakiya arasında qarşılıqlı münasibətlər haqqında müddətsiz müqavilə imzalandı. Müqaviləyə əsasən Münhen sazişi ləğv edildi. Tərəflər bir-birinə qarşı ərazi iddialarından imtina etdilər. Bu müqavilə 1974-cü ilin iyulunda qüvvəyə mindi. 1973-cü ilin dekabrında AFR Bolqarıstan və Macarıstanla diplomatik münasibətlər yaratdı.

AFR-in, sosialist ölkələri ilə münasibətlərinin yaxşılaşması həm əməkdaşlıq edən tərəflər üçün, həm də Avropa təhlükəsizliyi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi.

1971-ci ildə Krimda, 1973-cü ildə Bonnda yüksək səviyyəli Sovet-AFR görüşləri keçirildi. İki ölkə arasında parlamentlərarası əlaqələr və iqtisadi, elmi-texniki əməkdaşlıq üzrə birgə komissiyalar yaradıldı. Görüşlər zamanı müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq sazişləri imzalandı. 1974-cü ilin oktyabrında AFR kansleri H.Şmidt SSRİ-yə rəsmi səfər etdi.

70-ci illərdə SSRİ sənaye avadanlığını ən çox AFR-dən alırdı. SSRİ-nin Qərblə ticarətində AFR birinci yeri tuturdu. Sovet -AFR əməkdaşlığının Avropa təhlükəsizliyi üçün əhəmiyyəti böyük idi. Lakin rəsmi Bonn ADR-ə və Qərbi Berlinə münasibətdə SSRİ-nin siyasətindən narazılığını gizlətmirdi.

1978-ci ilin mayında SSRİ rəhbərinin AFR-ə rəsmi səfəri oldu. Səfər zamanı birgə bəyannamə ilə yanaşı 25 il ərzində iqtisadi əməkdaşlıq sazişi imzalandı. AFR bir tərəfdən SSRİ-nin tərkisilaha dair təşəbbüslerini müdafiə etdi, digər tərəfdən, 1979-cu ildə ABŞ-ın Qərbi Avropada yeni raketlər yerləşdirməsinə tərəfdar çıxdı. Belə ki, NATO sessiyasının qərarına əsasən AFR ərazisində 108 ədəd «Pərşinq-2» raketi və 96 ədəd qanadlı raket yerləşdirilməli idi. SSRİ isə NATO ölkələrini, o cümlədən AFR-i bu addımdan çəkinməyə çağırırdı.

AFR ABŞ-ın təzyiqlərinə baxmayaraq, Qərbi Sibir - Qərbi Avropa qaz kəmərinin çəkilməsində iştirak etdi. 1983-cü ilin iyulunda AFR-in kansleri H.Kolun Moskvaya səfəri zamanı sovet rəhbərliyi onu inandırmağa çalışırdı ki, Qərbi Avropada yeni ABŞ raketlərinin yerləşdirilməsi mövcud qüvvələr nisbətini pozur və Avropa təhlükəsizliyi üçün qorxunu artırır. Lakin SSRİ-nin mövqeyinin AFR hökumətinə heç bir təsiri olmadı. 1985-ci ilin dekabrında AFR hökuməti ABŞ-ın «Strateji müdafiə təşəbbüsü»ndə iştirak etmək haqqında qərar qəbul etdi. SSRİ AFR hökumətinin qərarının Sovet-AFR münasibətlərinin pisləşməsinə səbəb olacağını bildirdi.

1986-cı ilin iyulunda AFR-in xarici işlər naziri H.Genşerin SSRİ-yə səfəri zamanı elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında saziş

və AFR-in Kiyevdə, SSRİ-nin Münhendə baş konsulluğunun açılması haqqında protokol imzalandı. 1975-1985-ci illərdə SSRİ ilə AFR arasında əmtəə dövriyyəsinin həcmi 8 dəfə artdı. 1988-ci ilin oktyabrında H.Kolun SSRİ-yə səfəri zamanı hər iki tərəf həm əməkdaşlığın inkişafında maraqlı, həm də əvvəlki razılaşmalara əməl etmək fikrində olduqlarını bildirdilər. 1989-cu ilin yayında M.Qorbaçovun AFR-ə səfəri zamanı aparılan danışıqlarda həm ikitərəfli, həm də beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri, o cümlədən tərkisilahlıq, ümumavropa prosesi və ekoloji problemlər müzakirə edildi. İmzalanmış birgə bəyannamədə dövrün başlıca siyasi reallıqları, o cümlədən Avropanın parçalanmasına son qoyulması, Almaniyanın yenidən birləşməsi kimi mühüm məsələlərə münasibət öz əksini tapdı.

70-ci illərin birinci yarısında yeddi dəfə yüksək səviyyəli Sovet-Fransa görüşü keçirildi. SSRİ və Fransa xarici işlər nazirlərinin görüşləri zamanı həm ikitərəfli əlaqələr, həm də beynəlxalq həyatın mühüm məsələləri müzakirə edildi. 1970-ci ilin oktyabrında Fransa prezidenti J.Pompidunun SSRİ-yə səfəri zamanı imzalanmış birgə bəyannamədə deyilirdi ki, tərəflər sülhün qorunması və beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi sahəsində söylərini müntəzəm şəkildə əlaqələndirəcəklər. Bəyannamədə daha sonra tərəflərin təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərinə dair Ümumavropa müşavirəsinin çağırılması ideyasını müdafiə etdikləri əks olundu.

1971-ci ilin oktyabrında sovet rəhbərinin Fransaya rəsmi səfəri zamanı «Əməkdaşlığın prinsipləri» adlı sənəd imzalandı. Sənədə görə bu dövlətlər beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında əməkdaşlıq etməli idi. Sənəddə daha sonra deyilirdi ki, dövlətlər sülhün qorunması, gərginliyin zəifləməsi, təhlükəsizlik məsələləri, məhəlli münaqişələrin həlli, tərkisilahlıq və beynəlxalq təşkilatların rolunun artması məsələlərində geniş əməkdaşlıq edəcəklər. Hind-Çində sülh yaradılması məsələsində SSRİ və Fransanın mövqeyi oxşar idi: onlar Hind-Çin xalqlarının suverenliyini, Hind-Çinə dair 1954-cü il Cenevrə sazişlərini müdafiə və regionun işlərinə xarici müdaxiləni ittiham edirdilər. SSRİ və Fransa Yaxın Şərq probleminin siyasi yolla

tənzimlənməsinə yönəlmiş bütün tədbirləri müdafiə edirdilər. Tərkisiləh məsələsində də onların mövqeyi əsasən eyni idi.

SSRİ ilə Fransa arasında ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq inkişaf edirdi. 1969-cu və 1974-cü illərdə SSRİ ilə Fransa arasında iqtisadi əməkdaşlıq sazişləri imzalandı. 70-ci illərdə SSRİ ilə Fransa arasında əmtəə dövriyyəsinin həcmi 1 milyard manatı ötdü. 1971-ci ilin oktyabrında SSRİ ilə Fransa arasında 10 il müddətinə iqtisadi əməkdaşlıq sazişi imzalandı. 1975-ci ildə onlar ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş imzaladılar. Mədəni əlaqələrin tənzimlənməsi ilə qarışıq Sovet-Fransa komissiyası məşğul olurdu.

1975-ci ilin oktyabrında Fransa prezidenti V.d, Estenin SSRİ-yə səfəri zamanı «SSRİ ilə Fransa arasında dostluq və əməkdaşlığın inkişafı haqqında bəyannamə» imzalandı. 1977-ci ilin iyulunda SSRİ ilə Fransa arasında beynəlxalq gərginliyin zəifləməsinə dair birgə bəyanat imzalandı. Bəyanatda gərginliyin zəifləməsi üçün sözlərin artırılmasının zəruriliyi qeyd edildi.

1977-ci ildə SSRİ və Fransa silahlı qüvvələri arasında əlaqələr haqqında saziş imzalandı. 1979-cu ildə Fransa prezidentinin SSRİ-yə səfəri zamanı 1980-1990-cı illərdə iqtisadi əməkdaşlıq proqramı imzalandı. 70-ci illərdə SSRİ ilə Fransa arasında əmtəə dövriyyəsinin həcmi 3 dəfə artdı. 1982-ci ildə Sovet və Fransa kosmonavtlarının kosmosa birgə uçuşu oldu.

80-cı illərin əvvəllərində Sovet-Fransa əlaqələri xeyli zəiflədi. 1983-cü ilin aprelində Fransa hökuməti ölkədəki müxtəlif təşkilatlarda çalışan sovet mütəxəssislərinin böyük bir qrupunu ölkədən çıxartdı. Digər tərəfdən Fransa SSRİ ilə iqtisadi əlaqələri kəsmədi və Urenqoy-Ujgorod qaz kəmərinin çəkilişində iştirak etdi. 1983-cü ildə xarici işlər nazirlərinin səfər mübadilələri oldu. 1984-cü ilin iyununda Fransa prezidenti SSRİ-yə rəsmi səfərə gəldi. 1984-1985-ci illərdə ikitərəfli əlaqələr genişləndi. 1985-ci ilin oktyabrında Parisdə, 1986-cı ilin iyulunda Moskvada yüksək səviyyəli Sovet-Fransa görüşləri keçirildi. Bu görüşlər zamanı həm ikitərəfli, həm də beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri müzakirə edildi.

1987-ci ilin mayında Fransanın baş naziri J.Şirakin SSRİ-yə səfəri zamanı iki ölkə arasında siyasi əməkdaşlığın inkişafının zəruriliyi xüsusi qeyd olundu. 1989-cu ilin iyulunda M.Qorbaçovun Fransaya səfəri zamanı aparılan danışıqlarda tərkisiləh, ümumavropa prosesi kimi mühüm məsələlər müzakirə və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı genişləndirməyin əhəmiyyəti qeyd olundu.

70-ci illərdə İngiltərə SSRİ ilə siyasi əlaqələrə ehtiyatla yanaşsa da onunla iqtisadi əməkdaşlıqda maraqlı idi. 1973-cü ilin dekabrında İngiltərə xarici işlər nazirinin SSRİ-yə rəsmi səfəri iki ölkə arasında qarşılıqlı anlaşmanı artırdı. 1975-ci ilin fevralında İngiltərənin baş naziri H.Vilsonun SSRİ-yə səfəri zamanı birgə bəyanat, məsləhətləşmələr haqqında protokol, iqtisadi, elmi-texniki və səhiyyə sahələrində uzunmüddətli əməkdaşlıq proqramları imzalandı. Bundan əlavə, İngiltərənin SSRİ-yə 950 milyon funt sterlinq kredit verməsi haqqında saziş imzalandı.

1976-cı ilin martında Londonda, 1977-ci ilin oktyabrında Moskvada xarici işlər nazirlərinin danışıqları keçirildi. 70-ci illərin ikinci yarısında Sovet-İngiltərə münasibətlərində gərginlik artdı. 1979-cu ildə M.Tetçer başda olmaqla mühafizəkarların hakimiyyətə gəlməsindən sonra İngiltərənin xarici siyasətində əhəmiyyətli dəyişiklik edildi. 1980-ci ildə iki ölkə arasında parlament əlaqələri və siyasi- mədəni, elmi-texniki əlaqələr kəsildi. İngiltərə SSRİ-yə kredit verməkdən və 1980-ci il Moskva olimpiadasında iştirakdan imtina etdi. Lakin İngiltərə 1982-ci ildə Qərbi Sibir — Qərbi Avropa qaz kəmərinin çəkilməsində iştirakdan imtina etmədi.

İngiltərə ilə SSRİ arasında iqtisadi əlaqələr tədricən artırdı. 1984-cü ilin iyulunda İngiltərənin xarici işlər naziri SSRİ-yə səfəri zamanı öz ölkəsinin SSRİ ilə münasibətlərin yaxşılaşmasında maraqlı olduğunu bildirdi. 1984-cü ilin dekabrında SSRİ-nin parlament nümayəndə heyəti Londona səfər etdi. Səfər zamanı tərəflər sabit və işgüzar əlaqələrə tərəfdar olduqlarını bildirdilər.

1986-cı ilin iyulunda SSRİ xarici işlər nazirinin İngiltərəyə səfəri zamanı qeyd olundu ki, İngiltərə tərkisiləh probleminin

həllində yaxından iştirak edə bilər. Səfər zamanı müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair bir neçə saziş imzalandı. 1987-ci ilin martında M.Tetçerin SSRİ-yə səfəri iki ölkə arasında əlaqələrin inkişafına təkan verdi. 1988-ci ilin fevralında İngiltərə xarici işlər nazirinin Moskvaya səfəri zamanı əməkdaşlığın perspektivlərinə dair geniş fikir mübadiləsi edildi. 1989-cu ilin aprelində M.Qorbaçovun İngiltərəyə səfəri zamanı aparılan danışıqlar qarşılıqlı anlaşmanı və həm Avropa, həm də dünya siyasətində qarşılıqlı fəaliyyət imkanlarını artırdı.

70-ci illərdə Sovet-İtaliya münasibətlərinin inkişafı daha da sürətləndi. 1972-ci ilin oktyabrında İtaliyanın xarici işlər naziri C.Andreottinin SSRİ-yə səfəri zamanı iki ölkə arasında məsləhətləşmələr haqqında protokol imzalandı. 1974-1975-ci illərdə Moskvada və Romada xarici işlər nazirlərinin danışıqları oldu. İtaliya SSRİ-nin Qərblə ticarətində qabaqcıl yerlərdən birini tuturdu. 1975-ci ildə İtaliya prezidenti C.Leone SSRİ-yə rəsmi səfərə gəldi. Danışıqlar nəticəsində imzalanmış birgə bəyanatda deyilirdi ki, tərəflər bütün sahələrdə əməkdaşlığı dərinləşdirmək və intensivləşdirmək niyyətindədir. Səfər zamanı həmçinin iqtisadi əməkdaşlıq və SSRİ-yə 2 milyard dollar kredit verilməsi haqqında sazişlər imzalandı. 1975-1980-cı illərdə SSRİ ilə İtaliya arasında əmtəə dövriyyəsi 2 dəfə artdı.

80-cı illərin əvvəlində beynəlxalq gərginliyin artması ilə əlaqədar olaraq İtaliyanın SSRİ ilə əlaqələri zəiflədi. ABŞ-ın SSRİ-yə qarşı tətbiq etdiyi iqtisadi sanksiyalara İtaliya da qoşuldu. 1984-cü və 1985-ci illərdə xarici işlər nazirlərinin səfər mübadilələri əlaqələrin artmasına təkan verdi. 1985-ci ilin mayında İtaliya baş nazirinin SSRİ-yə səfəri zamanı qeyd olundu ki, hərbi gərginliyin zəifləməsi tərkisilah prosesindən bilavasitə asılıdır. 1987-ci ilin əvvəlində İtaliyanın xarici işlər nazirinin SSRİ-yə səfəri zamanı imzalanmış birgə bəyanatda əvvəlki razılaşmalar təqdir olundu.

1987-ci ilin oktyabrında İtaliyanın baş nazirinin SSRİ-yə səfəri zamanı aparılan danışıqlarda beynəlxalq münasibətlərdə Avropa amilinin, Avropa işlərində isə Sovet-İtaliya əlaqələrinin mühüm rolu bir daha qeyd olundu və ikitərəfli münasibətlərdə yeni mərhələnin başladığı bildirildi. 1989-cu ilin sonunda

M.Qorbaçovun İtaliyaya səfəri zamanı əməkdaşlığa dair bir neçə sənəd imzalandı. Səfər zamanı o, Roma papası ilə də görüşdü və SSRİ ilə Vatikan arasında rəsmi münasibətlər yaradıldı.

Beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi və Helsinkİ müşavirəsinin qərarları SSRİ-nin Finlandiya, İsveç, Danimarka, Norveç, İspaniya və Yunanıstan kimi ölkələrlə əlaqələrinin inkişafına kömək etdi. 80-cı illərin birinci yarısında beynəlxalq gərginliyin artması SSRİ-nin həmin dövlətlərlə münasibətlərinə də təsir göstərdi. 80-cı illərin ikinci yarısında beynəlxalq vəziyyətin yaxşılaşması ilə əlaqədar SSRİ-nin Qərbi Avropanın kiçik ölkələri ilə əlaqələri genişləndi.

60-cı illərin sonu - 70-ci illərin əvvəllərində sosialist və kapitalist ölkələri arasında münasibətlərin, xüsusilə, Sovet-Amerika münasibətlərinin yaxşılaşması, SSRİ ilə ABŞ, NATO ilə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı arasında hərbi-strateji tarazlığın yaranması beynəlxalq aləmdə «soyuq müharibə»dən gərginliyin zəifləməsinə doğru dönüşə səbəb oldu. 1970-ci il avqustun 12-də SSRİ ilə AFR arasında, 1970-ci il dekabrın 7-də AFR ilə Polşa arasında müqavilələrin imzalanması, 1971-ci il sentyabrın 3-də SSRİ, ABŞ, İngiltərə və Fransa arasında Qərbi Berlinə dair dördtərəfli sazişin bağlanması, 1972-ci il dekabrın 21-də AFR-lə ADR arasında diplomatik münasibətlərin yaradılması beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi prosesinə, Avropada ümumi vəziyyətin sabitləşməsinə kömək etdi və Ümumavropa müşavirəsinin hazırlanması və çağırılmasına şərait yaratdı. Bu müşavirə isə beynəlxalq təhlükəsizlik, münaqişə ocaqlarının ləğvi və kollektiv təhlükəsizlik, hərtərəfli əməkdaşlıq kimi problemlərin həlli yolunda əsas mərhələ və gərginliyin zəifləməsi prosesinin zirvəsi oldu, Ümumavropa prosesinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu.

1970-ci ilin iyununda Varşava Müqaviləsi Təşkilatı ölkələrinin xarici işlər nazirlərinin Budapeştdə keçirilmiş iclasında qəbul edilmiş memorandumda Ümumavropa müşavirəsində Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri üzrə orqanın yaradılması, Avropa dövlətlərinin ərazisində silahlı qüvvələrin ixtisarı və mədəni əlaqələrin inkişafı məsələlərinin müzakirə

edilməsi təklif olundu. Onlar Ümumavropa müşavirəsində ABŞ-in və Kanadanın iştirakına razılıqlarını bildirdilər.

Avropanın bir sıra siyasi xadimlərinin təşəbbüsü ilə 1969-cu ilin noyabr-dekabr aylarında Vyanada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq uğrunda Ümumavropa qeyri-hökumət konfransı keçirildi. Konfransda Avropanın 26 ölkəsini və 23 beynəlxalq ictimai təşkilatı təmsil edən 300 nümayəndə və müşahidəçi iştirak edirdi. Vyana konfransı 1970-ci ildə Helsinkidə Ümumavropa müşavirəsinin çağırılması ideyasını müdafiə edərək etibarlı ümumavropa təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması üçün Avropa ölkələrinin kollektiv səylərinin zəruriliyi haqqında bəyannamə qəbul etdi. 1971-ci ilin fevralında Varşava Müqaviləsi Təşkilatının üzvü olan dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin Berlində keçirilən iclasında qeyd olundu ki, Ümumavropa müşavirəsinin çağırılması üçün əlverişli şərait yaranmışdır.

Müşavirəyə hazırlıq Qərb dövlətləri ilə kommunist bloku ölkələri arasında gündəlikdəki və Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq probleminin məzmunu kimi məsələlər ətrafında kəskin mübarizə şəraitində gedirdi. Qərb ölkələri müşavirədən sosialist ölkələrində liberallaşmaya nail olmaq üçün istifadə etmək istəyirdilər. 70-ci illərin əvvəllərində bu çox çətin iş idi və qarşılıqlı fəaliyyət göstərən sosialist dövlətləri SSRİ-nin rəhbərliyi ilə Avropa problemlərinə münasibətdə vahid mövqedən çıxış edirdilər. Varşava Müqaviləsinin üzvü olan dövlətlərin 1972-ci ilin yanvarında Praqada qəbul etdikləri bəyanatda Avropa təhlükəsizliyinin aşağıdakı əsas prinsipləri müəyyən olundu: sərhədlərin toxunulmazlığı, güc tətbiq etməmək, dinc yanaşı yaşamaq, sülh naminə xeyirxah münasibətlər və əməkdaşlıq, dövlətlər arasında qarşılıqlı faydalı əlaqələr, tərkisilahlı və BMT-nin müdafiə edilməsi.

Qərbin uzaqgörən və real düşünən siyasi xadimləri sosialist dövlətlərinin təklif etdiyi prinsipləri müdafiə edirdilər. Onlar Avropa ictimaiyyətinin məsələyə münasibətdə mövqeyini nəzərə aldılar. Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq uğrunda mübarizə aparan ictimai qüvvələrin 1972-ci ilin iyununda Brüsseldə keçirilən Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş bəyannamədə Avropa təhlükəsizliyinin əsas prinsipləri irəli

sürüldü və Ümumavropa müşavirəsi ideyası müdafiə olundu. 1972-ci ilin mayında NATO ölkələri müşavirəni hazırlamaq üçün çoxtərəfli məsləhətləşmələrdə iştirak etməyə hazır olduqlarını bəyan etdilər.

1972-ci il noyabrın 22-də Finlandiyanın təşəbbüsü ilə 33 Avropa dövlətinin, ABŞ və Kanada dövlətlərinin nümayəndələri müşavirənin vəzifələrini, onun işinin təşkilini, gündəliyini, iştirakçıların tərkibini və maliyyələşdirmə üsullarını müəyyən etmək üçün Helsinkidə çoxtərəfli məsləhətləşmələrə başladılar. 7 aya qədər davam edən məsləhətləşmələrin gedişində çoxsaylı çətinliklər meydana çıxdı. Bu çətinliklər qarşıdakı müşavirənin xarakteri, iştirakçıları və onların mövqelərinin müxtəlifliyi ilə bağlı idi. Qərarların konsensusa əsaslanması hamı üçün məqbul razılaşmaların qəbulunu çətinləşdirdi.

1972-ci il dekabrın 13-də sovet nümayəndə heyəti müşavirənin gündəliyinə aşağıdakı məsələləri təklif etdi: Avropa təhlükəsizliyinin təmin olunması və Avropa dövlətləri arasında münasibətlərin prinsipləri; bərabər hüquq əsasında ticarət, iqtisadi, elmi-texniki əlaqələrin və ekologiya sahəsində əməkdaşlığın genişlənməsi, Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri üzrə orqanın yaradılması. Birinci maddə məsləhətləşmə iştirakçıların prinsipial etirazına səbəb olmasa da Qərb dövlətləri humanitar sahədə əməkdaşlıq məsələsinin ayrıca müzakirəsini təklif etdilər. 1973-cü ilin yanvarın 23-də sovet nümayəndə heyətinin təklif etdiyi dəqiqləşdirilmiş gündəlik layihəsində humanitar sahədə əməkdaşlıq müstəqil məsələ kimi qeyd olundu.

Çoxtərəfli məsləhətləşmələr nəticəsində 1973-cü ilin iyununda «Mavi kitab» adı almış yekun tövsiyələr razılaşdırıldı. «Mavi kitab»ın 96 maddəsi müşavirənin təşkili, gündəliyi, iştirakçıların tərkibi, yeri, vaxtı və maliyyələşdirmə qaydaları kimi məsələləri tənzimləyirdi. «Mavi kitab» müşavirənin üç mərhələdə keçirilməsini nəzərdə tuturdu: birinci mərhələ Helsinkidə xarici işlər nazirləri səviyyəsində keçirilməli idi. Bu mərhələdə yekun tövsiyələr təsdiq olunub ümumi mövqelər müəyyən edilməli idi. Cenevrədə keçirilən ikinci mərhələdə ekspertlər səviyyəsində Yekun sənədləri hazırlanmalı idi.

Üçüncü mərhələdə həmin sənədlər təsdiq olunmalı idi. Müşavirənin razılaşdırılmış gündəliyinə dörd məsələ daxil edilmişdi: 1. Avropada təhlükəsizlik məsələləri. 2. İqtisadiyyat, elm, texnika və ətraf mühitin mühafizəsi sahələrində əməkdaşlıq məsələləri. 3. Humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq problemləri. 4. Müşavirədən sonra Ümumavropa prosesinin inkişaf istiqamətləri. Ümumavropa müşavirəsinin keçirilməsi haqqında razılıq əldə edilməsi və onun gündəliyinin müəyyən olunması gərginliyin zəifləməsi siyasətinin mühüm qələbəsi idi. Çoxtərəfli məsləhətləşmələrin uğurla başa çatması kompromis əsasında hamı üçün məqbul razılaşmaların əldə olunmasının mümkünlüyünü göstərdi.

1973-cü il iyulun 3-də Helsinkidə Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri üzrə müşavirənin birinci mərhələsi başlandı. İyulun 7-nə qədər davam edən bu mərhələdə 35 dövlətin xarici işlər naziri iştirak edirdi. Müşavirədə birinci çıxış edən Finlandiya prezidenti U.K.Kekkonen qeyd etdi ki, «Bizim qitənin tarixində indikinə bənzər müşavirə keçirilməmişdir. Bu müşavirə qaliblərin və böyük dövlətlərinin görüşü deyildir. Bu müşavirə bizim hər birimizə aid olan həyatı əhəmiyyətli məsələlərin bərabərlik və qarşılıqlı hörmət əsasında həllində maraqlı olan bütün hökumətlərin birgə söylərinin nəticəsidir». Xarici işlər nazirləri Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlığın mühüm cəhətlərinə dair öz hökumətlərinin baxışlarını şərh edəndən sonra yekun tövsiyyələrini təsdiq və müşavirənin sonrakı iş qaydasını müəyyən etdilər. İştirakçılar ən çox gündəliyin üçüncü maddəsinə diqqət yetirərək bildirdilər ki, gərginliyin zəifləməsinin başlıca şərti insanlar arasında əlaqələndir. Qərb ölkələri gündəliyin birinci məsələsinə dair 2, üçüncü məsələsinə dair isə 15 təkliflə çıxış etdilər.

Ümumavropa müşavirəsinin ikinci mərhələsi 18 sentyabr 1973-cü ildən 21 iyul 1975-ci ilə qədər Cenevrədə oldu. Bu müddət ərzində müşavirənin işçi orqanları 2500 iclas keçirmiş və 4700 müxtəlif layihə müzakirə etmişdilər. İkinci mərhələ daha kəskin diplomatik mübarizə şəraitində keçdi. Müşavirənin əsas işçi orqanlarından olan üç əsas komissiyanın birincisində başlıca mübahisə obyektı sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi oldu.

Sosialist ölkələri bildirdilər ki, müharibədən sonrakı dövr ərzində qitənin təhlükəsizliyi üçün əsas qorxu mənbələrindən biri bəzi Qərb dövlətləri tərəfindən Avropada ərəzi-siyasi status-kvonun tanınmamasıdır və sərhədlərin pozulmazlığının çoxtərəfli səviyyədə aydın və danışqsız etiraf olunması Avropa dövlətlərinin dinc yanaşı yaşamasının və əməkdaşlığının möhkəm bünövrəsi ola bilər. AFR təklif edirdi ki, sərhədlərin dinc yolla dəyişilməsinə razılıq verilsin və Avropadakı sərhədlərin statusu müxtəlif olsun. Tərəflər razılaşdılar ki, sərhədlər yalnız beynəlxalq hüquqa uyğun dinc yolla və razılıq əsasında dəyişdirilə bilər. Birinci komissiyanın işindəki çətinliklər həm də etimadı möhkəmləndirmək tədbirləri məsələsi ilə bağlı idi.

İkinci komissiyada bütövlükdə ticarət-iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq məsələlərində tərəflər hamı üçün məqbul qərarlar qəbul etdilər. Üçüncü komissiyada bir sıra Qərb ölkələri humanitar sahədə əməkdaşlıq məsələsindən kommunist ölkələrinin daxili işlərinə qarışmaq üçün istifadə etməyə cəhd göstərdilər. Lakin müşavirə iştirakçılarının əksəriyyəti bu cəhdlərə qarşı çıxdı. Razılıq əldə olundu ki, humanitar sahədə əməkdaşlıq xalqlar arasında sülhün və qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsinə xidmət etməli, dövlətlər arasında münasibətləri tənzim edən prinsiplərə əsaslanmalıdır. Ümumavropa müşavirəsinin ikinci mərhələsi öz işini uğurla başa çatdırdı.

1975-ci il iyulun 19-da Əlaqə komitəsi müşavirənin üçüncü, yekun mərhələsinin yüksək səviyyədə 1975-ci il iyulun 30-da Helsinkidə keçirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. İyulun 21-də müşavirənin Yekun aktı imzalanmaq üçün hazır idi. Üçüncü mərhələnin açılışında Finlandiya prezidenti və BMT-nin baş katibi, sonra isə müşavirədə iştirak edən bütün ölkələrin hökumət və dövlət başçıları çıxış etdilər. Çıxış edənlərin hamısı görülmüş işin və Yekun aktının əhəmiyyətini etiraf edib əldə olunmuş razılaşmaların yerinə yetirilməsinin zəruriliyini əsaslandırıdılar. 1975-ci il avqustun 1-də müşavirədə iştirak edən 35 dövlətin başçıları Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə müşavirənin Yekun aktını imzaladılar.

Yekun aktında gündəlikdəki dörd məsələ üzrə uzunmüddətli mübarizənin nəticələri öz əksini tapdı və Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq probleminin həllinin əsas istiqamətləri, çərçivəsi və yolları müəyyən olundu. Yekun aktının girişində müşavirə iştirakçılarının əldə edilmiş nailiyyətlərə əməli xarakter verib Avropada gərginliyin zəifləməsinə möhkəmləndirmək qətiyyəti əks olundu, Avropada təhlükəsizliyin bölünməzliyi, Ümumavropa əməkdaşlığının inkişafında ümumi maraq və Avropa təhlükəsizliyi ilə dünyada sülh arasında sıx əlaqə etiraf edildi. Avropa təhlükəsizliyi baxımından Yekun aktına daxil olan «Prinsiplər bəyannaməsi» böyük əhəmiyyətə malik idi. Müşavirənin iştirakçısı olan dövlətlərin qarşılıqlı münasibətləri aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulmalı idi: 1. Suveren bərabərlik. 2. Zor işlətməmək və ya zor işlətməklə hədələməmək. 3. Sərhədlərin toxunulmazlığı. 4. Dövlətlərin ərazi bütövlüyü. 5. Mübahisələrin dinc yolla nizama salınması. 6. Daxili işlərə qarışmamaq. 7. İnsan hüquqlarına hörmət. 8. Xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ. 9. Əməkdaşlıq. 10. Beynəlxalq müqavilə öhdəliklərinin vicdanla yerinə yetirilməsi. Prinsiplər bəyannaməsində deyilirdi ki, Avropadakı bütün sərhədlər toxunulmazdır, iştirakçı dövlətlər indi və gələcəkdə bu sərhədlərə qəsd etməyəcəklər.

Müşavirədə qəbul edilmiş etimadı möhkəmləndirmək tədbirlərinə, təhlükəsizlik və tərkisilahın bir sıra cəhətlərinə dair sənəd Avropa təhlükəsizliyi ilə bağlı mühüm əhəmiyyətə malik idi. İştirakçı dövlətlər arasında iri hərbi təlimlər haqqında əvvəlcədən xəbər vermək və müşahidəçilər mübadilə etmək haqqında razılıq əldə olundu. Sənəddə deyilirdi ki, iştirakçı dövlətlər arasında hərbi qarşıdurmanın zəifləməsinə və tərkisilaha kömək edən söylərdə maraqlı olduqlarını etiraf edirlər, çünki bu onların təhlükəsizliyini möhkəmləndirir və Avropada siyasi gərginliyi azaldır.

Ticarət, sənaye, elm, texnika və ətraf mühitin qorunması sahəsində əməkdaşlıq haqqında bölmənin girişində bu əməkdaşlığın Avropada və bütün dünyada sülhü və təhlükəsizliyi möhkəmləndirmək üçün əhəmiyyətindən danışılırdı. Yekun aktına Aralıq dənizi rayonunda təhlükəsizlik və

əməkdaşlığa dair ayrıca sənəd daxil idi. Burada deyilirdi ki, təhlükəsizliyin möhkəmlənməsi prosesi dünyanın başqa regionlarına, o cümlədən Aralıq dənizi rayonuna da aiddir, müşavirə iştirakçıları bu bölgədə gərginliyin zəifləməsində və əməkdaşlığın genişlənməsində maraqlıdirlər. Yekun aktının humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq bölməsində humanitar əməkdaşlıq sahəsində tərəqqinin gərginliyin zəifləməsinin inkişafı və iştirakçı dövlətlər arasında münasibətlərin daha da yaxşılaşması şərti ilə mümkünlüyü qeyd olundu. Müşavirədə Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri üzrə daimi orqanın yaradılması haqqında qərar qəbul edilmədi. Yekun aktına müşavirədən sonrakı addımlar haqqında razılaşmalar daxil edildi. Müşavirə iştirakçıları Yekun aktının müddəalarının və müşavirənin qarşıya qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsi haqqında müntəzəm fikir mübadiləsi yolu ilə başlanmış çoxsahəli prosesi davam etdirməyə tərəfdar olduqlarını bəyan etdilər. Bu məqsədlə ATƏM iştirakçısı olan dövlətlərin nümayəndələrinin müxtəlif səviyyələrdə görüşləri təşkil edilməli idi.

ATƏM iştirakçısı olan dövlətlərin Belqrad müşavirəsi 1977-ci ilin oktyabrından 1978-ci ilin martına qədər keçirildi. ABŞ başda olmaqla Qərbi dövlətləri görüş zamanı sosialist ölkələrində insan hüquqlarına hörmətlə yanaşılmasını tələb etdilər. Müşavirədə mübahisəli məsələlərin dinc yolla həllinə dair ekspertlərin müşavirəsinin, Ümumavropa elmi forumunun və Aralıq dənizi rayonunda əməkdaşlığa dair ekspertlərin müşavirəsinin keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. ATƏM iştirakçılarının növbəti müşavirəsinin 1980-ci ildə Madriddə keçirilməsi qərara alındı. Madrid görüşü 1980-ci ilin noyabrında işə başladı və 1983-cü ilin sentyabrına qədər davam etdi. Burada qəbul edilmiş yekun sənədində Avropada vəziyyətin yaxşılaşmasına və bütün sahələrdə dövlətlərarası münasibətlərin inkişafına kömək edən konkret razılaşmalar öz əksini tapdı. Yekun sənədində həmçinin Helsinki müşavirəsinin 10 illiyinin qeyd olunması və 1986-cı ildə Vyanada yeni Ümumavropa görüşünün keçirilməsi tədbirləri nəzərdə tutulmuşdu.

1984-cü ilin yazında Afinada beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla tənzimlənməsinə dair ekspertlərin müşavirəsi, 1984-cü ilin oktyabrında Venesiyada Aralıq dənizi bölgəsində iqtisadi, elmi və mədəni əməkdaşlığa dair seminar, 1985-ci ilin mayında Kanadada insan hüquqları üzrə ekspertlərin müşavirəsi və s. keçirildi.

Avropada etimadı, təhlükəsizliyi və tərkisilahlı möhkəmləndirmək tədbirlərinə dair Stokholm konfransı 1984-cü ilin yanvarında işə başladı. Konfransda qəbul edilən yekun sənədinə əsasən Avropada hərbi qarşıdurmanın zəifləməsinə yönəlmiş siyasi və hərbi tədbirlər həyata keçirilməli idi.

Xarici işlər nazirlərinin 30 iyul — 1 avqust 1985-ci ildə Helsinkidə Ümumavropa müşavirəsinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş görüşü keçirildi. Görüş iştirakçıları Yekun aktının əhəmiyyətini təsdiq edib Ümumavropa prosesinin davam etdirilməsinə tərəfdar çıxdılar.

ATƏM iştirakçısı olan dövlətlərin Vyana müşavirəsi 1986-cı ilin noyabrından 1989-cu ilin yanvarınadək keçirildi. Müşavirədə Helsinki Yekun aktının və Mədriddə qəbul edilmiş sənədlərin yerinə yetirilməsi haqqında geniş fikir mübadiləsi aparıldı. Vyana görüşü 1975-ci ildən sonra Avropada əldə olunmuş qarşılıqlı anlaşmanın və əməkdaşlığın səviyyəsini əks etdirdi. 1990-cı ildə Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarına dair müqavilənin imzalanması Ümumavropa prosesinin inkişafında böyük addım oldu.

1990-cı il noyabrın 19-21-də ATƏM üzvü olan ölkələrin nümayəndələrinin Parisdə yüksək səviyyəli müşavirəsi keçirildi. Qəbul edilmiş «Yeni Avropa üçün Paris xartiyası» adlı sənəd təşkilat üzvləri arasında münasibətlərin Helsinki prinsiplərini təsdiq edərək iştirakçıların çoxtərəfli əməkdaşlıqda maraqlı olduğunu göstərdi. Görüşdə ATƏM iştirakçılarının müntəzəm siyasi məsləhətləşmələrinin keçirilməsinin və Ümumavropa qarşılıqlı fəaliyyətinin daimi strukturlarının yaradılmasının zəruriliyi qeyd olundu. Müşavirədə ATƏM-in katibliyinin, azad seçkilər üzrə büronun və münacişələrin qarşısını almaq üçün mərkəzin yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Müşavirədə həmçinin Ümumavropa prosesinin gələcək inkişafının əsas

istiqamətləri müəyyən edilərək yüksək səviyyəli növbəti görüşün 1992-ci ildə Helsinkidə keçirilməsi qərara alındı. Paris müşavirəsi Avropadakı münasibətlərdə parçalanma və qarşıdurma dövrünün başa çatdığını, yeni dövrün başladığını göstərdi və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə kömək etdi.

70-ci illərdə beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklər, gərginliyin zəifləməsi, Şərqi blok ölkələri ilə münasibətlərin yaxşılaşması və Qərbi Avropa integrasiyasının inkişafı Qərb dövlətlərinin münasibətlərinə təsir göstərən başlıca amillər idi. ABŞ-Qərbi Avropa əlaqələri ən çox NATO çərçivəsində tənzimlənirdi. ABŞ-la Qərbi Avropa siyasi — hərbi sahədə müttəfiq, iqtisadi sahədə isə tərəfdaş və rəqib idi. Qərbi Avropa dövlətləri arasındakı münasibətlər onların siyasətindən bilavasitə asılı idi. Transatlantika münasibətlərinə ABŞ-ın xarici siyasətinin təsiri böyük idi. Qərb dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri dünya siyasətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Qərb dövlətlərinin həmrəyliyinə genişlənməsində «böyük yeddiyə» 1975-ci ildən keçirilməyə başlayan müntəzəm görüşləri mühüm əhəmiyyətə malik idi. ABŞ, Yaponiya, AFR, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Kanadanın dövlət və hökumət başçılarından görüşlərində həm dövlətlərarası siyasi və iqtisadi münasibətlər, həm də beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri müzakirə edilirdi.

Qərbi Avropa integrasiyasının inkişafı Avropa İqtisadi Birliyinin təşkilat kimi möhkəmlənməsinə kömək etdi. 1969-cu ilin dekabrında Haaqada keçirilən müşavirədə İngiltərənin Avropa İqtisadi Birliyinə qəbulu haqqında razılıq əldə olundu. 1972-ci ilin yanvarında Brüsseldə imzalanan müqavilə 1973-cü il yanvarın 1-də qüvvəyə mindi və İngiltərə, Danimarka və İrlandiya Avropa İqtisadi Birliyinin üzvü oldu.

Avropa İqtisadi Birliyinin məqsədlərindən biri ziddiyyətli zəiflədib ümumregion mənafevləri formalaşdırmaq idi. Integrasiya Qərbi Avropa ölkələrinin siyasi cəhətdən yaxınlaşmasına kömək etdi. 1972-ci ildə Parisdə Qərbi Avropa ölkələrinin rəhbərləri Avropa Birliyi yaratmaq niyyətlərini elan, xarici siyasətlərini əlaqələndirmək və bu işlə məşğul olan xüsusi orqan yaratmaq haqqında qərar qəbul etdilər. 1974-cü ildə

Avropa Şurası yaradıldı ki, buraya daxil olan hökumət başçıları və xarici işlər nazirləri ildə 3 dəfə iclas keçirib mühüm məsələləri müzakirə etməli idi. 1976-cı ildə Avropa Parlamentinin birbaşa ümumi səsvermə yolu ilə seçilməsi haqqında qərar qəbul edildi. İlk dəfə belə seçkilər 1979-cu ildə keçirildi. 1985-ci ildə Lüksemburqun Şengen qəsində AFR, Fransa, Belçika, Hollandiya və Lüksemburq arasında beş il ərzində daxili sərhədlərdə yoxlamaların ləğv edilməsi haqqında sızış imzalandı. 1985-ci ilin dekabrında Avropa İqtisadi Birliyinin Lüksemburqda keçirilən iclasında «Vahid Avropa aktı» bəyənildi, 1986-cı ildə imzalandı və 1987-ci ilin fevralında qüvvəyə mindi. Bu sənəd Avropa Birliyi komissiyasının və Avropa Parlamentinin səlahiyyətlərini artırdı. Roma müqavilələrinə edilən dəyişikliklər integrasiyanı daha da dərinləşdirməli idi. «Vahid Avropa aktına görə AİB ölkələri 1992-ci ilə qədər «vahid daxili bazar»ın yaradılmasını başa çatdırmalı idi. 1981-ci ildə Yunanıstan, 1986-cı ildə isə İspaniya və Portuqaliya Avropa İqtisadi Birliyinə daxil oldular.

70-ci illərin əvvəlində AİB ölkələri xarici siyasət sahəsində daha sıx əməkdaşlıq etməyə başladılar. Siyasi məsləhətləşmələr keçirilir və xarici siyasət kursları razılaşdırılırdı. AİB 12 üzvünün adından beynəlxalq konfranslarda iştirak edir, BMT və digər beynəlxalq təşkilatlarla əlaqə saxlayırdı.

1987-ci ilin yayında AİB Komissiyasının və Avropa Parlamentinin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi integrasiya proseslərinə təkan verdi. Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatında həyata keçirilən struktur dəyişiklikləri, elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə və 80-ci illərin ikinci yarısındakı sabit iqtisadi inkişaf integrasiya proseslərini sürətləndirdi.

1990-cı ilin iyunun 19-da AFR, Fransa, Belçika, Hollandiya və Lüksemburq daxili sərhədlərinin rejimi haqqında ikinci Şengen konvensiyasını imzaladılar. Sızış integrasiya təşkilatlarına daxil olan ölkələrin vətəndaşlarının daxili sərhədlərdən sərbəst keçməsi prinsipini təsdiq etdi. Sızışə görə viza ilə xarici vətəndaşlar «Şengen zonası»na daxil olan bütün ölkələrə səyahət etmək hüququna malik idi. 1990-cı ilin

noyabrında İtaliya, 1991-də İspaniya və Portuqaliya, 1992-ci ildə Yunanıstan, 1995-də Avstriya, 1996-cı ildə Danimarka, İsveç, Finlandiya Şengen konvensiyasına qoşuldular. XX əsrin 70-80-cı illərində Şərq blokuna daxil olan ölkələrin xarici siyasət kursu başlıca olaraq onların beynəlxalq aləmdə mövqelərinin saxlanılmasına yönəlmişdi. Sosialist ölkələrinin xarici siyasətinə onların daxili sosial-iqtisadi çətinlikləri böyük təsir göstərirdi. Şərq bloku ölkələrinin beynəlxalq münasibətlərə təsiri tədricən azalır və onların beynəlxalq mövqeləri zəifləyirdi. Eyni zamanda dünya ictimaiyyətinə, azad olmuş ölkələrə, məhəlli münaqişələrə və tərksilah probleminə sosialist ölkələrinin təsiri qalırdı. Çünki hələ dünya əhalisinin dördüdə biri, ərazisinin 1/3-i bu ölkələrin payına düşürdü. Onların iqtisadi əməkdaşlığını QİYŞ, hərbi-siyasi əməkdaşlığını isə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı tənzimləyirdi. Sosialist ölkələrinin iqtisadi, siyasi, mədəni, hərbi və s. sahələrdə əməkdaşlığı inkişaf edirdi. Siyasi əməkdaşlıq sosialist ölkələrini idarə edən kommunist partiyalarının qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanırdı.

XX əsrin 70-80-cı illərində sosialist ölkələrinin dövlətlərarası əməkdaşlığının hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində müəyyən işlər görüldü. 1974-cü ilin fevralında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Sovet-Kuba bəyannaməsi, 1975-ci ildə SSRİ ilə ADR arasında müqavilə imzalandı. 1978-ci ildə SSRİ ilə Vyetnam arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə bağlandı. Sosialist dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri sosialist beynəlmilətçiliyi prinsiplərinə əsaslanırdı. Bu münasibətlərdə hakim mövqe SSRİ-yə məxsus idi. İmzalanmış müqavilələrdə mənafeələr də nəzərə alınır. Məsələn, SSRİ ilə Rumıniya arasında 1970-ci ildə, SSRİ ilə Bolqarıstan arasında 1976-cı ildə bağlanmış müqavilələrdə deyilirdi ki, bu dövlətlərin Qara dəniz rayonunda və Balkan yarımadasında əməkdaşlığı həmin rayonlarda təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə xidmət edir. SSRİ ilə Polşa, ÇSSR və ADR arasında, eləcə də Polşa, ÇSSR və ADR arasında bağlanmış müqavilələrə sərhədlərin toxunulmazlığını təmin edən maddələr daxil edilmişdi. Bu müqavilələr həm də xarici müdaxilə zamanı qarşılıqlı hərbi yardımını nəzərdə tuturdu. 1976-cı ildə Siyasi

Məsləhət Komitəsinin orqanları kimi Xarici İşlər Nazirləri Komitəsi və Birləşmiş katiblik yaradıldı. 1985-ci ildə Varşava Müqaviləsi Təşkilatının fəaliyyət müddətinin artırılması haqqında protokol imzalandı.

Kommunist partiyaları xarici siyasətin əlaqələndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Hər bir sosialist ölkəsinin xarici siyasətini özünün hazırlaması və müstəqil həyata keçirməsi elan edilsə də, əslində SSRİ onların xarici siyasətlərinin həyata keçirilməsinə və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı çərçivəsində əlaqələndirilməsinə ciddi nəzarət edirdi. Bütün mühüm xarici siyasət məsələləri Varşava Müqaviləsi Təşkilatı SMK-nın müşavirələrində müzakirə olunurdu. Bu müşavirələrdə dünya siyasətinin bütün məsələləri müzakirə olunur və fəaliyyət proqramı hazırlanırdı. Sosialist ölkələrinin xarici siyasətinin əlaqələndirilməsində Xarici İşlər Nazirləri Komitəsi, ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlər böyük rol oynayır. XİNK-nin ilk iclası 1977-ci ildə Moskvada keçirildi və orada Belqrad görüşü üçün ümumi fəaliyyət platforması hazırlandı. ATƏM-in Madrid görüşünə hazırlıqla əlaqədar bütün məsələlər XİNK-nin 1979-cu ildə Budapeştdə keçirilən iclasında müzakirə edildi. Parlament diplomatiyasından da istifadə olunurdu.

Sosialist ölkələri hərbi əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Bu beynəlxalq gərginliyin artması və Qərb dövlətlərinin təzyiqinin güclənməsi ilə bağlı idi. 70-80-ci illərdə sosialist ölkələri Varşava Müqaviləsi Təşkilatının strukturu və fəaliyyət metodlarını daim dəyişən beynəlxalq şəraitə uyğunlaşdırmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirtdilər. Hərbi əməkdaşlıq məsələləri ilə 1969-cu ildə yaradılmış Müdafiə Nazirləri Komitəsi məşğul olurdu. Varşava Müqaviləsi Təşkilatının birləşmiş komandanlığı və birləşmiş silahlı qüvvələrinin qərargahı daimi fəaliyyət göstərirdi. Sosialist ölkələrinin hərbi-siyasi əməkdaşlığı kapitalist ölkələri ilə hərbi-strateji qüvvə tarazlığını saxlamağa yönəlmişdi. Onlar hərbi əməkdaşlığın köməyi ilə sosialist ölkələrinin müdafiə qabiliyyətini dünyadakı hərbi-siyasi vəziyyətə uyğun səviyyədə saxlamağa çalışırdılar.

XX əsrin 70-80-cı illərində sosialist ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf edirdi. 1971-ci ildə sosialist iqtisadi inteqrasiyasının kompleks proqramı qəbul edildi. Bu proqram 15-20 il müddətində həyata keçirilməli idi. Sosialist iqtisadi inteqrasiyasının aparıcı istiqamətini təsərrüfat planlarının əlaqələndirilməsi və uzunmüddətli əməkdaşlıq proqramlarının hazırlanması təşkil edirdi. Təsərrüfat planlarının əlaqələndirilməsi sabit və qarşılıqlı faydalı iqtisadi, elmi-texniki əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayır. SSRİ QİYŞ-ə daxil olan bütün ölkələrlə 2000-ci ilə qədərki dövr üçün iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq sazişləri imzaladı. Sosialist ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığında istehsalın ixtisaslaşdırılması və kooperasiyası, birgə investisiya fəaliyyəti üstünlük təşkil edirdi. Sosialist ölkələrinə qısamüddətli kreditləri Beynəlxalq İqtisadi Əməkdaşlıq Bankı, uzunmüddətli kreditləri isə Beynəlxalq investisiya bankı verirdi. 1984-cü ilin yayında QİYŞ-ə daxil olan ölkələrin iqtisadi müşavirəsində inteqrasiyaya dair kompleks proqramın yerinə yetirilməsinin gedişi müzakirə olundu. 1985-ci ildə QİYŞ ölkələrinin 2000-ci ilə qədərki dövr üçün elmi-texniki əməkdaşlığına dair kompleks proqram qəbul edildi. Sosialist ölkələri öz aralarında əməkdaşlıqla yanaşı, beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak etmək üçün kapitalist ölkələri ilə də əməkdaşlığa çalışırdılar.

XX əsrin 80-cı illərinin ikinci yarısında sosialist ölkələri arasında iqtisadi əlaqələr zəiflədi. Sosializm sisteminin zəifləməsi 80-cı illərin sonu - 90-cı illərin əvvəlində onun dağılmasına gətirib çıxartdı. Bu sistmə daxil olan ölkələrin inkişaf səviyyəsi müxtəlif idi. Sosialist ölkələrində əhalinin iqtisadi vəziyyəti inkişaf etmiş Qərb ölkələrindən geri qalır və ciddi narazılıq yaradırdı. Sosializm sisteminin başlıca ölkəsi olan SSRİ-də sosial-iqtisadi çətinliklərin artması onu zəiflədirdi. Bu isə həm də sosialist ölkələri arasında siyasi əlaqələrin zəifləməsinə səbəb oldu. Qərb dövlətlərinin kommunist ölkələrinə təzyiqi daha da gücləndi. Sosialist ölkələrinin iqtisadiyyatı 80-cı illərdə ABŞ başda olmaqla Qərb dövlətlərinin sürətlə silahlanmasına davam gətirmək iqtidarında deyildi. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq 80-cı illərin sonunda SSRİ digər sosialist

ölkələrində baş verən hadisələrə heç bir formada müdaxilə etmədi. 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində sosialist ölkələrini idarə edən kommunist partiyalarının hakimiyyətinə son qoyuldu, Şərqi Avropa ölkələrində çoxpartiyalı sistem yarandı, ADR AFR-lə birləşdi, Polşa, Macarıstan, Rumıniya, Çexoslovakiya, Bolqarıstan kimi ölkələrdə bazar iqtisadiyyatına və demokratiyaya əsaslanan cəmiyyət qurulmağa başladı.

§2. Yaxın və Orta Şərqdə beynəlxalq münasibətlər.

SSRİ-nin Əfqanıstana hərbi müdaxiləsi

XX əsrin 70-ci illərində Yaxın Şərqdə vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. İsrail işğal etdiyi ərəb torpaqlarından çıxmaq istəmirdi. ABŞ isə İsrailə yardımını artırırmışdı. Ərəb ölkələri arasında İsrailin təcavüzünə qarşı mübarizə üçün birlik mövcud deyildi. Eyni zamanda Yaxın Şərqdə nüfuz uğrunda SSRİ — ABŞ rəqabəti güclənmişdi.

1970-ci ilin avqustunda İsrailə Misir arasında atəşkəs haqqında saziş imzalandı. Lakin İsrail 1971-ci ildə 1967-ci ildə işğal etdiyi ərəb torpaqlarını qaytarmayacağını bildirdi. Ona görə Misir 1971-ci ilin martında atəşkəs sazişinə əməl etməyəcəyini bəyan etdi.

1971-ci il mayın 27-də SSRİ ilə Misir arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilənin 8-ci maddəsi hərbi əməkdaşlığa aid idi. 1971-ci ilin sonunda SSRİ Yaxın Şərq münacişəsinin həllinə dair yeni plan təklif etdi. Plana görə İsrail mərhələlərlə öz qoşunlarını işğal etdiyi torpaqlardan çıxartmalı, ərəb ölkələri ilə İsrail arasında müharibə vəziyyətinə son qoyulmalı və Yaxın Şərqdə bütün dövlətlərin sərhədlərinin təhlükəsizliyi təmin olunmalı idi. Lakin ABŞ və İsrail bu planı qəbul etmədi. ABŞ-ın başlıca məqsədi SSRİ-ni Yaxın Şərq münacişəsinin tənzimlənməsindən kənarlaşdırmaq idi. 1972-ci ilin yanvarında İsrail işğal etdiyi torpaqları heç zaman qaytarmayacağını, Şərqi Fələstini və Qəzzə bölməsini İordaniya ilə birlikdə idarə etməyin mümkünlüyünü bəyan etdi. İsrailin məqsədi İordaniyanı digər ərəb ölkələrindən ayırmaq idi.

Ərəb ölkələri torpaqlarını müharibə yolu ilə İsraildən almağa çalışırdılar. 1973-cü ilin oktyabrında Misir qoşunları Süveyşin şərq sahilində İsrailin yaratdığı müdafiə istehkamlarına hücum etdi. Bu dövrdə Suriya ordusu Colan yüksəkliyi rayonunda hücumu başladı. İsrail qoşunları oktyabrın 11-də əks-hücum keçərək Dəməşqə doğru irəlilədi. İraqın göndərdiyi iki tank diviziyasının və İordaniya ordusunun köməyi ilə İsrail ordusunun qarşısı alındı. ABŞ İsrailə həm silah, həm də canlı qüvvə ilə kömək edirdi. Oktyabrın 22-də İsrail qoşunu Qahirəyə doğru irəliləməyə başladı. SSRİ Misirə kömək göstərirdi, eyni zamanda ABŞ-la danışıqlar aparıb hərbi əməliyyatların dayandırılmasına çalışırdı.

1973-cü il oktyabrın 22-də BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 338 nömrəli qətnamədə vuruşan tərəflərdən dərhal hərbi əməliyyatları dayandırmaq və sülh müqaviləsi bağlamaq üçün danışıqlara başlamaq tələb olunurdu. Oktyabrın 24-dək hərbi əməliyyatlar dayandırıldı, Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə Yaxın Şərqə BMT qoşunları gətirildikdən sonra İsrail Süveyş rayonunda Misir qoşunlarının mühasirəsinə son qoydu. Bu müharibə zamanı İsrail ərəb ölkələrinin birləşib ona müqavimət göstərəcəyini gözləmədi.

1973-cü ilin oktyabrında bir sıra ərəb ölkələri neft çıxarılmasını və ABŞ, Portuqaliya, Hollandiya və CAR-a neft ixracını azaltdılar və bildirdilər ki, İsrail qoşunları bütün ərəb torpaqlarından çıxarılan qədər bu işi davam etdirəcəklər. Ərəb dövlətlərinin siyasəti nəticəsində Qərb ölkələrinin iqtisadiyyatına zərər dəydi və onlarda ABŞ-ın İsraili müdafiə etmək siyasətindən narazılıq yarandı. İsrail yaranmış vəziyyətdə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə Yaxın Şərqdə dinc tənzimlənməyə dair çağırılmış beynəlxalq konfransda iştirak etməyi məqsədəuyğun saydı. Bu konfrans 1973-cü ilin dekabrın 21-də Cenevrədə açıldı. Konfransa BMT baş katibi K.Valdhaym sədrlik edirdi. Suriya konfransda iştirak etmədi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 242 və 338 sayılı qətnamələrinin yerinə yetirilməsinə dair konkret tövsiyələr hazırlamaq üçün işçi qruplar yaradıldı.

1974-cü il yanvarın 18-də Misir və İsrail qoşunlarının ayrılması haqqında imzalanmış sazişə əsasən İsrail 1973-cü ildə işğal etdiyi Misir torpaqlarından qoşunlarını çıxartdı, Süveyşdən 30 km geri çekilərək Sinay yarımadasının bir hissəsini Misirə qaytardı. İsrail və Misir qoşunları arasındakı ərazidə BMT qüvvələri yerləşdirildi. 1974-cü il martın 31-də Suriya və İsrail arasında qoşunların aralanması haqqında saziş imzalandı. İsrail 1973-cü ildə tutduğu torpaqların hamısını, 1967-ci ildə tutduğu torpaqların bir hissəsini Suriyaya qaytardı. Suriya və İsrail qoşunları arasında BMT qüvvələri yerləşdirildi. 1974-cü ilin payızında Cenevrə konfransı öz işini dayandırdı.

Misir hökuməti ABŞ-ın İsraili müdafiə etməməsi və Ərəb-İsrail münaqişəsində vasitəçilik etməsi üçün xarici siyasət taktikasını dəyişdirdi və İsrailə münasibətlərini yaxşılaşdırmağa başladı. 1975-ci ilin sentyabrında İsrailə Misir arasında qoşunların aralanması haqqında ikinci saziş imzalandı. Sazişə görə İsrail öz ordusunu daha 15 km geri çəkməli, Misir isə hərbi yük daşımayan İsrail gəmilərini Süveyş kanalından buraxmalı idi. Misir iddia edirdi ki, SSRİ dinc tənzimləmədə maraqlı deyil və Yaxın Şərqdə gərginliyin qorunmasına çalışır. 1976-cı ilin martında Ə.Sədat hökuməti 1971-ci il Sovet-Misir müqaviləsini ləğv etdi.

ABŞ Misirin köməyi ilə SSRİ-ni Yaxın Şərq münaqişəsinin tənzimlənməsindən kənarlaşdırmağa çalışırdı. SSRİ onun iştirakı olmadan Yaxın Şərqdə yaradılan sülhün möhkəm olmayacağını bildirdi. 1977-ci il noyabrın 2-də Yaxın Şərqə dair birgə Sovet-Amerika bəyanatı nəşr olundu. Bəyanatda deyilirdi ki, Yaxın Şərqdə hərtərəfli tənzimləmə zamanı bütün tərəflərin maraqları və bütün məsələlər nəzərə alınmalı, dinc tənzimlənmə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 242 sayılı qətnə-məsinə əsaslanmalı və bu münaqişə Cenevrə konfransında həll edilməlidir. Cenevrə konfransı 1977-ci ilin dekabrına qədər öz işini bərpa etməli idi. İsrail bu bəyanatdan narazı qaldı. ABŞ bəyanatın şərtlərinə əməl etmək fikrində deyildi və həm İsrailin, həm də konqresdəki yəhudi lobbisinin təzyiqlərini əsas gətirirdi, işdə isə Misirlə İsrailin barışması üçün söylərini əsirgəməirdi.

1977-ci ilin noyabrında Misir prezidenti Ə.Sədat Yerusəlimə gəldi, dekabrda isə İsrailin baş naziri M.Beginin Misirə səfəri oldu. Ərəb dövlətlərinin əksəriyyəti Ə.Sədatın siyasətini tənqid edirdilər. 1977-ci ilin dekabrında Livianın təşəbbüsü ilə Tripolidə Liviya, Əlcəzair, Suriya, YXDR və FAT rəhbərlərinin müşavirəsində Misirin təslimçilik siyasəti pisləndi və Yaxın Şərq problemini ikitərəfli əsasda tənzimləmək söyləri yolverilməz hesab edildi.

1978-ci ilin sentyabrında Kemp-Deviddə (ABŞ) İsrailə Misir arasında «Misirlə İsrail arasında sülh müqaviləsinin bağlanması üçün çərçivə sənədi» və «Yaxın Şərqdə dinc tənzimləmə üçün çərçivə sənədi» imzalandı. Birinci sənəddə deyilirdi ki, tərəflər 3 ay müddətində sülh müqaviləsi bağlamalı, sonra isə İsrail 2-3 il müddətində qoşunlarını Sinay yarımadasından çıxartmalı və Misir Sinay yarımadasında hərbi qüvvələrini azaltmalıdır. Misir İsrailə diplomatik münasibətlər yaratmalı və əməkdaşlıq etməli idi.

İkinci sənəd Fələstin məsələsinə həsr olunmuşdu. Sənədə görə 5 il müddətində İordan çayının qərb sahilində və Qəzzə bölməsində yaşayan ərəblərə bəzi hüquqlar verilirdi, amma həmin ərazilərdə İsrail qoşunları saxlanılırdı. İordan çayının qərb sahilinin və Qəzzə bölməsinin taleyi haqqında qəti qərar İsrail, Misir, İordaniya və Fələstin ərəblərinin iştirakı ilə keçirilən danışıqlarda qəbul edilməli idi. Bu sənəddə Fələstin Azadlıq Təşkilatının, Yerusəlimin və Colan təpələrinin adı çəkilmirdi.

1979-cu il martın 26-da Kemp-Deviddə İsrailə-Misir arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Bu hadisə bir çox ərəb ölkələrinin və SSRİ-nin ciddi narazılığına səbəb oldu. 1979-cu il martın 27-də Bağdadda ərəb ölkələrinin xarici işlər, iqtisadiyyat və maliyyə nazirlərinin iştirakı ilə konfrans keçirildi. Konfransda Misirlə diplomatik münasibətlərin kəsilməsi, onun Ərəb Dövlətləri Cəmiyyətindən çıxarılması və ona qarşı iqtisadi və siyasi sanksiyaların tətbiqi haqqında qərarlar qəbul edildi.

1980-cı ilin iyulunda İsrail Yerusəlimi özünün «vahid və bölünməz» paytaxtı elan etdi. Həmin ildə İsrail parlamenti Colan təpələrinin İsrailə birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

İsrail 1982-ci ilin aprelində Sinay yarımadasının qalan hissəsini Misirə qaytardı.

1982-ci ilin sentyabrında ABŞ Fələstin məsələsinin həllinə dair yeni plan təklif etdi. Plana görə İordan çayının qərb sahili və Qəzzə bölməsi muxtariyyət hüququ alaraq İordaniya ilə birləşməli idi. Yerusəlimin (Qüdsün) taleyi ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə İsrail ilə İordaniya arasında aparılan danışıqların gedişində həll olunmalı idi. ABŞ çalışırdı ki, İordaniya Yerusəlimin İsrailə qalmasını təsdiq etsin. Eyni zamanda ABŞ İordaniya ilə İsraili bəridərmək fikrində idi. İordaniya ilə İsrail arasındakı danışıqlarda FAT iştirak etməməli idi. İordaniya bu planı qəbul etmədi.

1982-ci ilin sentyabrında ərəb ölkələrinin Mərkəzdə keçirilən müşavirəsində bəyannamə qəbul edildi. Sənəddə deyilirdi ki, Yaxın Şərq probleminin dinc tənzimlənməsi üçün İsrail işğal olunmuş ərəb torpaqlarından qoşunlarını çıxartmalı, Fələstin ərəblərinin müstəqil dövlət yaratmaq hüququnu tanımalı və Yerusəlimin ərəblər yaşayan hissəsi həmin dövlətin paytaxtı olmalıdır. SSRİ ərəb dövlətlərinin mövqeyini müdafiə etdi.

1984-cü ilin iyulunda SSRİ Yaxın Şərq probleminin dinc tənzimlənməsinə dair yeni təkliflə çıxış etdi. Bu təklifdə təcavüz yolu ilə özge torpaqlarının işğal edilməsinin yolverilməzliyi prinsipinə ciddi riayət olunması, İsrailin işğal etdiyi ərəb torpaqlarından çıxması, İsrail qoşunlarının Livandan çıxarılması, İsrailin və ərəb dövlətlərinin sərhədlərinə hörmət edilməsi, İordan çayının qərb sahilində və Qəzzə bölməsində müstəqil Fələstin dövlətinin yaradılması, Şərqi Yerusəlimin ərəblərə qaytarılması, ərəb ölkələri ilə İsrail arasında sülh yaranması, dinc tənzimlənməyə BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri tərəfindən təminat verilməsi və s. nəzərdə tutulurdu. SSRİ İordan çayının qərb sahilinin və Qəzzə bölməsinin BMT-nin himayəsinə verilməsini, sonra isə həmin ərazidə müstəqil Fələstin dövlətinin yaradılmasını təklif edirdi. SSRİ-nin təklifində deyilirdi ki, problemi daha səmərəli həll etmək üçün BMT-nin təşəbbüsü ilə yeni beynəlxalq konfrans çağırılsın və həmin konfransda FAT, İsrail, ərəb ölkələri, ABŞ, SSRİ və Yaxın Şərqin digər dövlətləri iştirak etsin.

1986-cı ilin sonunda BMT Baş Məclisinin XXXXI sessiyası Yaxın Şərqə dair beynəlxalq konfransın çağırılmasını zəruri sayan qətnamə qəbul etdi. 1987-ci ilin fevralında Avropa Birliyinin Brüsseldə keçirilən sessiyası Yaxın Şərq münaqişəsi ilə bağlı BMT-nin himayəsi ilə beynəlxalq konfrans keçirilməsi ideyasını müdafiə etdi.

Yaxın Şərq münaqişəsinə cəlb olunan dövlətlərdən biri Livan idi. Livanda 300 mindən çox Fələstin qaçqını yerləşmişdi. 1970-ci ilin sonunda FAT-ın qərargahı Livana köçürülmüşdü. İsrail indi əsas mərkəzi Livanda olan Fələstin müqavimət hərəkətini yatırmaq istəyirdi. 1972-ci ildən başlayaraq terrorçulara qarşı mübarizə adı ilə İsrail ordusu tez-tez Livanın cənubuna daxil olurdu, İsrail təyyarələri Beyrut şəhərini bombalayır.

FAT-ın beynəlxalq nüfuzunun artması İsraili narahat edirdi. 1974-cü ilin oktyabrında ərəb ölkələrinin Mərkəzdə keçirilən müşavirəsində FAT Fələstin xalqının yeganə qanuni nümayəndəsi elan olundu. FAT-a BMT-də daimi müşahidəçi statusu verildi və BMT yanında Fələstin xalqının hüquqlarının təmin olunmasına nəzarət edən komitə yaradıldı. 1974-cü ilə qədər FAT 103 dövlət tərəfindən tanındı. 1975-ci ildə BMT Baş Məclisi sionizmi irqi - ayrı seçkilik kimi səciyyələndirən qətnamə qəbul etdi.

İsrail çalışırdı ki, Livan hökuməti FAT-ı və Fələstin ərəblərini ölkədən çıxartsın. 1975-ci ildə Livanda vətəndaş müharibəsi başladı. 1976-cı ilin sentyabrında Livanda hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. 1978-ci ilin martında Livanın cənubu İsrail ordusu tərəfindən işğal edildi. Livan hökuməti BMT Təhlükəsizlik Şurasına müraciət etdi. 1978-ci il martın 15-də BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnamədə İsrail qoşunlarının Cənubi Livandan çıxarılması və Livana sülhü qorumaq üçün BMT qüvvələrinin göndərilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin İsrail öz qoşunlarını Livandan tamamilə çıxartmadı.

1982-ci ilin iyununda İsrail ordusu yenidən Livan ərazisinə daxil oldu. İsrail qoşunu Livan ərazisinin 1/3-ni işğal edərək Qərbi Beyrutu mühasirəyə aldı. ABŞ prezidenti Beyruta öz xüsusi

nümayəndəsini göndərdi. Onun vasitəçiliyi ilə FAT silahlı dəstələrinin Beyrutdan çıxarılması barədə razılıq əldə olundu. ABŞ Livanda qalan Fələstin əhalisinin təhlükəsizliyinə təminat verdi. Qərbi Beyruta İsrail ordusu daxil oldu, 1982-ci ilin sentyabrın sonunda onu ABŞ, İngiltərə, Fransa və Livan əsgərlərindən ibarət çoxmillətli qüvvələr əvəz etdi. 1983-cü il mayın 17-də İsrailə Livan arasında sülh sazişi imzalandı. Lakin milli vətənpərvər qüvvələrin təzyiqi ilə 1984-cü ilin martında Livan hökuməti həmin sazişdən imtina etdi. 1985-ci ilin sonuna qədər İsrail qoşunlarının Livandan çıxarılması başa çatdı. 1986-cı ilin yanvarında Suriyanın vasitəçiliyi ilə Livanda hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan qüvvələr arasında hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında saziş imzalandı.

İşğal olunmuş İordan çayının qərb sahilində və Qəzzə bölməsində 1988-ci ildə Fələstin ərəblərinin İsrail hakimiyyət orqanlarına qarşı ümumxalq üsyanı başlandı. Ona görə İsrailin işğal olunmuş əraziləri idarəetməsi xeyli çətinləşdi və FAT-ın mövqeləri möhkəmləndi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1988-ci ilin yanvarında qəbul etdiyi 607 və 608 sayılı qətnamələrdə İsrailin işğal olunmuş torpaqlarda əhaliyə qarşı cəza tədbirləri tənqid olundu. Bu qətnamələrdə ilk dəfə işğal olunmuş ərazilər Fələstin torpaqları kimi qeyd edildi.

ABŞ dərk edirdi ki, Fələstin ərəblərinin tələblərinin inkar edilməsi onun regiondakı mövqelərinin möhkəmlənməsinə kömək etmir. 1988-ci ilin martında ABŞ-ın dövlət katibi C.Şults ərəb ölkələrinə səfər zamanı Yaxın Şərq probleminə dair beynəlxalq konfransın çağırılması, problemə kompleks yanaşılması və fələstinlilərin qanuni hüquqlarına hörmət edilməsi təklifləri ilə çıxış etdi. ABŞ-ın yeni planına görə problem mərhələlərlə həll olunmalı idi.

ABŞ dövlət katibi 1988-ci il fevralından iyununa qədər dörd dəfə Yaxın Şərqi səfər etdi. ABŞ hələ münaqişənin həllində FAT-ın iştirakına razı deyildi və hətta BMT yanında FAT nümayəndəliyinin bağlanması təklif edərək, bunu FAT-ın terrorçu təşkilat olması ilə əsaslandırdı. Ona görə FAT ABŞ-ın yeni planını qəbul etmədi.

Ərəb dövlətləri «Şults planı»nı tənqid edərək bildirdilər ki, İsrail 1967-ci ildə işğal etdiyi ərəb torpaqlarından çıxmalı və Fələstin ərəblərinin müstəqil dövlət yaratmaq hüququnu tanımalıdır. İsrail ABŞ-ın planı ilə razı olmadığını bildirdi. Misir, İordaniya və Suriya tərəfindən FAT daha qətiyyətlə müdafiə olundu. 1988-ci ilin aprelində FAT-ın sədri Y.Ərəfat Moskvada olarkən bildirdi ki, Yaxın Şərq probleminin ədalətli həlli bütün maraqlı tərəflərin mənafeələrinə nəzərə alınması şərti ilə mümkündür.

1988-ci ilin iyulunda İordaniya vəziyyətin dəyişməsinə nəzərə alaraq İordan çayının qərb sahilini inzibati əlaqələrin kəsilməsini elan etdi. 1988-ci ilin noyabrında Əlcəzairdə Fələstin Milli Şurasının XIX sessiyasında paytaxtı Yerusəlim olan müstəqil Fələstin dövlətinin yaradılması elan olundu. Milli Şura BMT Baş Məclisinin 1947-ci ilin noyabrın 29-da qəbul etdiyi 181 sayılı qətnaməni tanıdığını bildirdi. 1989-cu ilin əvvəlində bu dövlət 50-dən çox ölkə tərəfindən tanındı. İsrail isə FAT-ı, onun yaratdığı dövləti tanımaq və işğal olunmuş torpaqlardan çıxmaq istəmirdi.

Yaxın Şərq münaqişəsi ilə bağlı beynəlxalq konfrans çağırılmasına çalışan SSRİ BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri, Misir, İordaniya, Suriya, FAT-la daimi məsləhətləşmələr aparırdı, eyni zamanda İsrailə əlaqə saxlayırdı. SSRİ və ABŞ xarici işlər nazirlərinin 1988-ci ilin fevralında Moskvada və sentyabrda Nyuyorkda görüşləri zamanı Yaxın Şərq münaqişəsinin tənzimlənməsi geniş müzakirə olundu. 1988-ci ilin may-iyun aylarında ABŞ prezidentinin SSRİ-yə səfəri zamanı R.Reyqan bildirdi ki, SSRİ Yaxın Şərq probleminin həllində fəal iştirak etməlidir. 1989-cu ilin fevralında SSRİ xarici işlər nazirinin Suriya, İordaniya, Misir, İraq və İran səfəri oldu. SSRİ problemin həllində BMT Baş katibinin və BMT Təhlükəsizlik Şurasının daha fəal səylər göstərməsinə çalışırdı.

1989-cu ildə Fələstin ərəblərinin İsrailə qarşı mübarizəsi davam etdi. İsrail hökuməti də onlara qarşı cəza tədbirlərini artırırdı. FAT öz strategiyasında müəyyən dəyişikliklər etdi. 1988-ci ilin noyabrında Fələstin Milli Şurasının XIX sessiyasında qəbul edilən bəyannamədə deyilirdi ki, FAT BMT Təhlükəsizlik

Şurasının 242 və 338 sayılı qətnamələrini tanıyır və BMT-nin himayəsi ilə Yaxın Şərqə dair beynəlxalq konfrans çağırılmasına razıdır. Bu mövqə ABŞ-la FAT arasında rəsmi dialoqun başlanmasına kömək etdi. 1988-ci ilin dekabrında onların nümayəndələrinin Tunisdə ilk görüşü keçirildi. FAT rəhbərliyi bildirdi ki, İsrail bu təşkilatı tanıyarsa, onunla birbaşa danışıqlara hazırdır.

İsrail FAT-ın dinc tənzimlənmə prosesində iştirakının əleyhinə idi. 1989-cu ilin mayında ərəb ölkələri başçılarının Kasablankada keçirilən görüşündə ilk dəfə ərəb ölkələri BMT Təhlükəsizlik Şurasının 242 və 338 sayılı qətnamələrini tanıdıqlarını və beləliklə, İsrailin mövcudluğu ilə razılaşıqlarını bəyan etdilər. 1989-cu ildə Misirlə digər ərəb ölkələrinin həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli əlaqələri bərpa olundu.

1989-cu ilin yazında ABŞ «mərhlələrlə tənzimləmə» planı ilə çıxış etdi. Bu plan mövqelərin addım-addım yaxınlaşdırılmasını, tərəflərin qarşıdurmadan imtina etməsini, ərəb ölkələrinin İsrailə əməkdaşlığını, İsrailin FAT-la dialoqa başlamasını münafişenin «ərazi əvəzində sülh» prinsipi əsasında həll olunmasını, İsrailin «Böyük İsrail» ideyasından əl çəkməsini nəzərdə tuturdu.

Sovet İttifaqı həm Yaxın Şərqə dair konfrans çağırılmasını təklif edirdi, həm də deyirdi ki, müstəqil Fələstin dövləti yaradılmalıdır. 1989-cu ilin sentyabrında SSRİ İsrailə və FAT-a Moskvada görüş keçirməyi təklif etdi. Sovet-ABŞ görüşlərində Yaxın Şərq münaqişəsi geniş müzakirə edilirdi.

1989-cu ildə Livanda vəziyyətin gərginləşməsi Yaxın Şərq probleminin həllinə təsir göstərdi. Ərəb ölkələrinin və bir sıra digər dövlətlərin səyi ilə Livan böhranını zəiflətmək mümkün oldu. 1989-cu ilin mayında və sentyabrında SSRİ və ABŞ Livanda müharibə edən tərəfləri atəşi dayandıрмаğa və milli barışıqə çağırdı, Livanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü müdafiə etdi.

Kiprin prezidenti arxiyepiskop Makarios adanı Yunanistanın müdaxiləsindən qətiyyətlə müdafiə edirdi. Terror yolu ilə Makariosu aradan götürmək cəhdləri nəticə vermədi. 1974-cü il iyulun 15-də Kiprdə milli qvardiyanın dövlət çevrilişi

cəhdi uğursuz oldu. Makarios ölkəni tərk edib xarici ölkələrdən kömək istədi. Adada türklərə qarşı kütləvi soyqırım törədildi. Türkiyənin diplomatik səyləri heç bir nəticə vermədi. Türklərin soyqırımını dayandırmaq üçün 1974-cü il iyulun 20-də Türkiyə qoşunu Kipr ərazisinin 40%-ni tutmağa məcbur oldu. Prezident Makariosun xahişi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurası iyulun 20-də iclas keçirərək bütün dövlətləri Kiprin suverenliyinə, müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etməyə çağırdı. Müraciətə əsasən İngiltərə, Türkiyə və Yunanistan Kiprdə sülhün və konstitusiyaya qaydalarının bərpası üçün təcili tədbirlər həyata keçirməli idi.

1974-cü ilin oktyabrında Kipr problemi BMT Baş Məclisinin XXIX sessiyasında müzakirə edildi. Qəbul edilmiş qətnamədə problemin həllinin əsas prinsipləri öz əksini tapdı: Kiprin ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə və bloklara qoşulmamaq siyasətinə hörmət, bütün xarici qoşunların çıxarılması və bütün mübahisəli məsələlərinin yunan və türk icmaları arasında danışıqlar yolu ilə həll edilməsi və s. 1975-ci ilin yanvarında BMT Baş katibinin vasitəçiliyi ilə icmalararası danışıqlar başlandı. 1975-ci ilin fevralında türk icmasının rəhbərləri Kiprin türk qoşunları tərəfindən tutulmuş hissəsində «Kipr Türk Federativ dövləti»nin yaradıldığını bəyan etdilər. 1976-cı il iyunun 20-də R.Denktaş həmin dövlətin prezidenti seçildi. 1983-cü il noyabrın 14-də bu dövlət Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti adlandırıldı. BMT Təhlükəsizlik Şurası türk icmasının qərarını hüquqi qüvvəsi olmayan qərar adlandırdı. 1985-ci ilin yanvarında icmalararası danışıqlar bərpa olundu.

Əfqanıstan bloklara qoşulmayan ölkə idi. SSRİ bu ölkəni öz təsir dairəsində saxlamaq üçün ona iqtisadi və hərbi yardım göstərirdi. 1973-cü ilin iyulunda ölkədə xalqın mənafeyinə cavab verməyən monarxiya rejimi devrildi və Əfqanıstan respublika elan olundu. Hökumət müxalifətə başçılıq edən ƏXDP-nin rəhbərlərini həbs etdi. Bu partiya gizli fəaliyyətə keçməli oldu.

1978-ci il aprelin 27-də ƏXDP-ni müdafiə edən ordu hissələri çevriliş etdi. Aprelin 28-də M.Təraki başda olmaqla İnqilab Şurası yaradıldı. Əfqanıstan Demokratik Respublikasının yaradılması elan olundu. Sələmçilik qanunla ləğv edildi və aqrar

islahat nəticəsində 300 min kəndliyə torpaq verildi. 1978-ci il dekabrın 5-də ƏDR SSRİ ilə dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzaladı. Müqavilənin 4-cü maddəsi təhlükə zamanı hərbi yardımı nəzərdə tuturdu.

Əfqanıstanda hökumətə qarşı onun siyasətindən narazı olan və bir sıra xarici dövlətlər, o cümlədən Pakistan və İran tərəfindən müdafiə edilən qüvvələr mübarizə aparırdı. Hökumət daxilindəki ziddiyyətlərdən istifadə edən H.Əmin 1979-cu ilin sentyabrında hakimiyyəti ələ keçirdi. Lakin o hakimiyyətdə çox qala bilmədi. 1979-cu il dekabrın 27-də xüsusi sovet hərbi dəstəsi Kabulda prezident sarayını tutaraq H.Əmini vəzifədən kənarlaşdırdı. ƏXDP-nin lideri B.Karməl dövlətin yeni başçısı oldu. Onun xahişi ilə dekabrın 27-də sovet qoşunları Əfqanıstana daxil oldu. Əfqanıstanda xarici hərbi müdaxilə və vətəndaş müharibəsi dövrü başladı. Sovet müdaxiləsi nəticəsində 5 milyona qədər əfqan ölkəni tərk edib İrana və Pakistana qaçdı. Pakistanda əfqan mühacirlərinin 100-dək düşərgəsi yaradıldı.

SSRİ Əfqanıstana qoşun göndərilməsini ilk növbədə cənub sərhədləri üçün təhlükə yaranması ilə əlaqələndirdi. Digər tərəfdən SSRİ təbliğat aparırdı ki, bu aksiya ilə ABŞ-ın Əfqanıstana qoşun göndərməsinin qarşısını almışdı. Bu hadisə ilə əlaqədar ABŞ-da SSRİ-nin əleyhinə təbliğat genişləndi. SSRİ-nin Əfqanıstana hərbi müdaxiləsi beynəlxalq gərginliyin artmasına səbəb oldu. SSRİ veto qoyduğuna görə BMT Təhlükəsizlik Şurası qətnamə qəbul edə bilmədi. BMT Baş Məclisinin sessiyası 1980-ci ildə xarici qoşunların Əfqanıstandan çıxarılması haqqında qərar qəbul etdi.

ABŞ, İngiltərə, AFR, Yaponiya hər il əfqan mücahidlərinə 100 milyon dollar həcmində yardım göstərirdi. Pakistandakı əfqan mücahidləri "7-lər alyansı"nda birləşdi. 1982-ci ildə Əfqanıstanla Pakistan arasında Cenevrədə danışıqlar başlandı. 1987-ci ilin yanvarında vəzifədən çıxan B.Karməlin yerinə digər sovet meyilli şəxs olan Nəcibulla hakimiyyətə gətirildi. Onun təşəbbüsü ilə ölkənin yeni konstitusiyası qəbul edildi və ƏXDP milli barışıq haqqında təklif irəli sürdü. Nəcibulla 1987-ci il yanvarın 15-dən hərbi əməliyyatları dayandırmağa və koalisiyalı hökumət yaratmağa razı olduğunu bildirdi.

1988-ci il aprelin 14-də Əfqanıstana dair Cenevrə sazişləri imzalandı. Bu sazişlərə görə qaçqınlar könüllü şəkildə ölkəyə qayıtmalı, Əfqanıstana xarici müdaxiləyə son qoyulmalı və Pakistan onun daxili işlərinə qarışmamalı idi. SSRİ və ABŞ bu sazişlərin təminatçısı idi. SSRİ 1988-ci il mayın 15-də Əfqanıstandan öz qoşunlarını çıxartmağa başladı, 1989-cu il fevralın 15-də bu proses başa çatdı. Müdaxilə nəticəsində 15 min nəfər sovet əsgəri öldü, 35 min nəfər yaralandı, 300 nəfərdən çox itkin və əsir düşdü. 1989-cu ilin dekabrında SSRİ Xalq deputatlarının II qurultayı Sovet qoşunlarının 1979-cu ildə Əfqanıstana göndərilməsini böyük siyasi səhv kimi qiymətləndirdi.

Əfqanıstana uğursuz hərbi müdaxilə SSRİ-nin beynəlxalq mövqelərini zəiflətdi. Lakin sovet qoşunlarının ölkədən çıxarılmasından sonra Əfqanıstanda sabitlik yaranmadı və «Şimal Alyansın»da birləşmiş müxalifətlər hökumət arasında vətəndaş müharibəsi davam edirdi.

İranla İraq arasında müharibə 1980-1988-ci illərdə olmuşdu. Müharibənin başlıca səbəbi iki ölkə arasında uzunmüddətli sərhəd mübahisəsi idi. Həmin dövlətlərin Yaxın Şərqdə nüfuz dairəsi uğrunda mübarizəsi və böyük dövlətlərin Yaxın və Orta Şərqdə möhkəmlənmək üçün onların münafişesindən istifadə etməsi müharibənin səbəblərindən biri idi. 1937-ci il iyunun 4-də bağlanmış müqaviləyə görə İranla İraq arasında sərhəd Şətt-əl-ərəb çayının sol (İran) sahili boyu müəyyən edilmişdi. Müqaviləyə görə bütün ölkələrin ticarət gəmiləri, İranın və İraqın hərbi gəmiləri çayda sərbəst hərəkət edə bilərdi.

Müqaviləyə yenidən baxılmasına çalışan İran hesab edirdi ki, 1937-ci il müqaviləsi İngiltərənin təzyiqi ilə imzalanmışdır. İranın əsas tələbi sərhədin çayın orta axarı boyu müəyyən edilməsi idi. Bu məsələ ilə bağlı iki dövlət arasında vaxtaşırı aparılan danışıqlar nəticə vermirdi. Onların arasında müharibə həm də Şətt-əl-ərəb çayında gəmiçilik rejimi ilə bağlı idi. Sərhəddəki neftlə zəngin rayonlar da münafişə obyektı idi.

1969-cu ildə İran 1937-ci il müqaviləsini birtərəfli qaydada ləğv etdikdən sonra onun İraqa münasibətləri daha da

kəskinləşdi. İran yeni müqavilə bağlanmasına çalışırdı. İraq hökuməti Kərbəlaya və Nəcəfə ziyarətə gəlmək istəyən şiə İran vətəndaşlarını ölkəyə buraxmırdı. 1970-ci ilin yanvarında İraq hökuməti İranı İraqın daxili işlərinə qarışmaqda ittiham edərək İran səfirini ölkədən çıxartdı. İraq İranı hökumətə qarşı müxalifətdə olan kürdlərə kömək göstərməkdə günahlandırıldı.

1971-ci ildə İran qoşunları tərəfindən Fars körfəzində Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə məxsus üç adanın tutulması ilə əlaqədar İraq İranla diplomatik münasibətləri kəsdi. Hər iki dövlət sərhədə qoşun yığmağa başladı. 1973-cü ildə onların arasında diplomatik münasibətlər bərpa olundu və mübahisəli məsələlərə dair danışıqlar başlandı.

1975-ci ilin martında İslam dövlətləri başçılarının Əlcəzairdə keçirilən görüşü zamanı Əlcəzair prezidenti H. Bümədyənin vasitəçiliyi ilə İran şahı Rza Pəhləvi ilə İraqın vitse-prezidenti S. Hüseyn arasında mübahisəli məsələlərə dair razılıq əldə edildi. 1975-ci ilin iyununda Bağdadda İranla İraq arasında dostluq və mehriban qonşuluq haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilədə sərhədlər qəti müəyyənləşdirildi. Tərəflər bir-birinin daxili işlərinə qarışmamalı idi. İranla İraq arasında sərhəd Şətt-əl-ərəb çayının orta axarı boyu müəyyən edildi.

1979-cu ilin fevralında İranda şah rejimi devrildikdən sonra bu ölkələr arasında münasibətlər pisləşdi və sərhəd münaqişələri artdı. Tərəflər bir-birini təcavüzkarlıqda və 1975-ci il müqaviləsini pozmaqda ittiham edirdilər. İraq İrandan Xuzistan əyalətini tələb etdi. Bu əyalət neftlə zəngin idi, həm də əhalisinin əksəriyyətini ərəblər təşkil edirdi. İran isə islam inqilabı ideyalarının İraqda yayılmasına, İraq hökumətinin devrilməsinə və İraqdakı şiələrin imam Xomeynini dini rəhbər kimi tanımasına çalışırdı.

1980-cı ilin sentyabrında İraq Bağdad müqaviləsini ləğv etdi. İraq ordusu sərhədi keçib Qəsri-Şirin, Mehran və Xür-rəmşəhri tutub neftlə zəngin Abadana yaxınlaşdı. Lakin Xuzistanda yaşayan ərəblər İraqı müdafiə etmədilər. 1981-ci payızında İran ordusu əks-hücuma keçərək 1982-ci ilin yayına qədər İraq ordusunu ölkədən qovdu. İraq sülh danışıqlarına hazır olduğunu bildirdi. İran İraqdan təminat tələb etdi. İslam

Konfransı Təşkilatının və BMT-nin vasitəçilik təşəbbüsləri nəticəsiz oldu. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində şəhərlər və təsərrüfat obyektləri dağıdıldı. İraq İranın Xərk adasındakı neft terminalını mühasirəyə aldı, onun təyyarələri başqa ölkələrin çaydan keçən gəmilərini bombaladı. İran Hörmüz boğazını mühasirəyə ala bilmədi və İraqda çox az ərəzi ələ keçirmişdi.

İran körfəzi hərbi gərginlik zonasına çevrildi. Yaranmış şəraitdən istifadə edən ABŞ gəmiçiliyin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Hörmüz boğazına donanma göndərdi. 1983-cü ilin oktyabrında BMT Təhlükəsizlik Şurası bütün ölkələrin İran körfəzində sərbəst gəmiçilik və ticarət hüququnu təsbit etdi. BMT baş katibi X. Kuelyarın vasitəlik cəhdləri nəticə vermədi. Müharibə nəticəsində iştirakçı ölkələrin iqtisadiyyatına böyük zərbə dəydi. Yaxın və Orta Şərqdə beynəlxalq gərginlik artdı.

1987-ci il iyulun 20-də BMT Təhlükəsizlik Şurası 598 sayılı qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə hərbi əməliyyatların dayandırılması, qoşunların öz sərhədləri daxilində çəkilməsi və BMT baş katibinin vasitəçilik söylərini davam etdirməsi nəzərdə tutulurdu. İraq bu qətnaməyə əməl etməyə hazır olduğunu bildirdi. Lakin İran öz qoşunlarını İraq ərazisindən çıxartmaq istəmirdi. 1988-ci ilin aprel-iyul aylarında İraq qoşunu əks-hücuma keçərək ölkə ərazisindən İran qoşunlarını qovdu. İranın həm ABŞ-la, həm də körfəz dövlətləri ilə münasibətləri pisləşdi.

1988-ci ilin iyulunda İran BMT Təhlükəsizlik Şurasının 598 sayılı qətnaməsini tanıdığını bildirdi. 1988-ci ilin avqustunda BMT Təhlükəsizlik Şurası İranla İraq arasında atəşkəsə nəzarətə dair 619 sayılı qətnamə qəbul etdi. 1988-ci il avqustun 20-də hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında saziş qüvvəyə mindi. Müharibənin qurtarması regionda beynəlxalq vəziyyətin sabitləşməsinə kömək etdi. İndiyə qədər İranla İraq arasında sülh müqaviləsi imzalanmamışdır və onların qarşılıqlı münasibətlərində gərginlik qalmaqdadır.

Ərəb ölkələrinin əksəriyyəti Yaxın Şərq münaqişəsi zamanı SSRİ-dən geniş yardım aldığına görə onun mövqeyini müdafiə edirdilər. 1979-cu ilin oktyabrında SSRİ ilə Yəmən Xalq Demokratik Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Yaxın Şərqdə SSRİ-nin

tərəfdarlarından biri Suriya idi. 1980-ci ilin oktyabrında SSRİ ilə Suriya arasında Moskvada dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə bağlandı. Suriyada SSRİ-nin köməyi ilə çoxsaylı təsərrüfat obyektləri tikildi. 1972-ci ilin aprelində SSRİ İraqla dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsi imzaladı. 1984-cü ildə SSRİ ilə Yəmən Ərəb Respublikası arasında əməkdaşlıq müqaviləsi bağlandı. Səudiyyə Ərəbistanı isə SSRİ ilə əlaqələrin inkişafında maraqlı deyildi.

XX əsrin 70-ci illərinin ikinci yarısında Misirlə SSRİ arasında əlaqələr zəiflədi. 1981-ci ilin oktyabrında Misirdə hakimiyyətə gələn H.Mübarək SSRİ ilə əməkdaşlığa hazır olduğunu bildirdi və 1984-cü ilə qədər iki ölkə arasında münasibətlər yaxşılaşdı.

Türkiyə SSRİ ilə iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlığın inkişafında maraqlı idi. 1972-ci ilin aprelində SSRİ ilə Türkiyə arasında münasibətlərin prinsipləri haqqında bəyannamə imzalandı. 1978-ci ilin yayında Türkiyənin baş naziri B.Ecevit SSRİ-yə rəsmi səfərə gəldi. SSRİ-nin köməyi ilə Türkiyədə tikilən müəssisələr içərisində 1977-ci ildə istifadəyə verilən İsgəndərün metallurgiya kombinatı böyük əhəmiyyətə malik idi. 1984-cü ilin dekabrında SSRİ hökumətinin sədri N.Tixonov Türkiyəyə səfəri zamanı 1986-1989-cu illərdə iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq proqramı imzalandı. Bir sıra beynəlxalq hadisələrə münasibətdə SSRİ ilə Türkiyənin mövqelərində ümumi cəhətlər mövcud idi. Türkiyə Yaxın Şərq münaqişəsinə dair BMT qətnamələrinə əməl edilməsinə tərəfdar idi.

SSRİ-nin İranla əməkdaşlığı genişləndi. 1972-ci ilin oktyabrında imzalanmış sazişə əsasən SSRİ İranda sənaye müəssisələrinin tikilməsinə və İran üçün mütəxəssislər hazırlanmasına kömək etməli idi.

İran ABŞ-la daha sıx əməkdaşlıq edirdi. Eyni zamanda İran Yaxın Şərqdə mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdı. İran qoşunları 1971-ci ildə İran Körfəzində Birləşmiş Ərəb Əmirliyinə məxsus üç adanı işğal etdi. 1973-cü ildə İran milli-azadlıq hərəkatına qarşı mübarizə məqsədilə Omana qoşun göndərdi. 1977-ci ildə İran hökuməti Həbəşistana qarşı müharibədə Somalini müdafiə etdi. Bu illərdə İsrailə həm

iqtisadi, həm də siyasi əlaqə saxlayan İran hökuməti eyni vaxtda İsrailə qarşı mübarizədə ərəb ölkələrini müdafiə edirdi.

İranda şah rejiminin daxili və xarici siyasətinə qarşı əhəlinin narazılığı artırdı. Bu narazılıq 70-ci illərin ikinci yarısında güclü xalq hərəkatına çevrildi. 1978-ci ilin sonunda bütün ölkəni tətil və nümayişlər bürüdü. Şah hökuməti sosial dayaqını tamamilə itirdi. 1979-cu ilin yanvarında İran şahı ölkəni tərk etdi. 12 fevralda isə İran hökuməti istefa verdi. 1979-cu il fevralın 13-də SSRİ müvəqqəti İran hökumətini tanıdığını və onunla beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında əməkdaşlığa hazır olduğunu bildirdi. 1979-cu ilin aprelində İran İslam Respublikası yaradıldı. İran SENTO-dan çıxdı, qoşunlarını Omandan çıxartdı, ABŞ-la hərbi müqavilələrini ləğv etdi, ABŞ-ın hərbi müşavirlərini ölkədən çıxartdı, İsrailə diplomatik münasibətləri kəsdi və Fələstin Azadlıq Təşkilatını tanıdığını bildirdi.

ABŞ İran şahını yeni hökumətə verməkdən imtina etdi. Tehranda tələbələr ABŞ səfirliyinin binasını tutub səfirliyin işçilərini girov götürdülər. Ona görə ABŞ İrana qarşı geniş fəaliyyətə başladı. İranla iqtisadi əlaqələr kəsildi. ABŞ banklarındakı İran pulları üzərinə qadağan qoyuldu. İran sahillərinə ABŞ donanması göndərildi. ABŞ-ın tələbi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclası çağırıldı. Burada ABŞ İrana qarşı sanksiyalar tətbiq olunmasını tələb etdi. Lakin SSRİ buna imkan vermədi. Ona görə ABŞ birtərəfli qaydada İrana qarşı sanksiyalar tətbiq etdi. ABŞ-ın Avropadakı müttəfiqləri və Yaponiya İrana qarşı sanksiyalara qoşuldu. SSRİ ABŞ-ın hərəkatını tənqid edərək İran yüklərinin öz ərazisindən daşınmasına icazə verdi.

1980-cı il aprelin 7-də ABŞ İranla diplomatik münasibətləri kəsdi. Aprelin 24-25-də isə girovları azad etmək üçün xüsusi əməliyyat keçirməyə cəhd göstərdi. 1981-ci ilin yanvarında Əlcəzairin vasitəçiliyi ilə ABŞ-la İran arasında girovların azad edilməsi haqqında saziş imzalandı. Sazişə görə ABŞ İranın daxili işlərinə qarışmamalı və onun pullarını qaytarmalı idi. İranın SSRİ ilə əlaqələri zəiflədi və sovet mütəxəssisləri ölkədən çıxarıldı. İran 1980-ci ildə SSRİ-yə qaz verilməsini dayandırdı.

§3. Uzaq Şərq beynəlxalq münasibətlərdə.

Yaponiyanın xarici siyasəti

60-cı illərin sonunda əhalinin hökumətin daxili və xarici siyasətindən narazılığı nəticəsində Pakistanda siyasi böhran yaranı. 1969-cu ilin martında hakimiyyətin general Yəhya Xan başda olmaqla hərbiçilərin əlinə keçməsi böhranı aradan qaldırmadı. Ölkənin şərqində vəziyyət daha gərgin idi. Burada 75 milyon nəfər benqal yaşayırdı. Onlar sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasını, siyasi hüquqların artırılmasını tələb edirdi. Şərqi Pakistanda əsas siyasi partiya olan Xalq Liqası ölkənin siyasi sisteminin yenidən qurulması proqramı ilə çıxış etdi. Partiyaya M.Rəhman rəhbərlik edirdi.

1970-ci ilin dekabrında Pakistanda keçirilmiş parlament seçkilərində Xalq Liqası 313 yerdən 167-ni əldə edərək hökumət qurmaq hüququ qazandı. Bu isə ölkə rəhbərliyinə sərf etmirdi. Ona görə M.Rəhmanla danışıqlar aparan Yəhya Xan həm də Şərqi Pakistana yeni qoşun hissələri göndərdi. 1971-ci il martın 25-də Xalq Liqasının rəhbərləri həbs olundu. Bu hadisə Pakistanın parçalanmasına səbəb oldu. Xalq Liqasının rəhbərləri 1971-ci il aprelin 12-də Banqladeş Respublikası adlı yeni dövlətin yaradılmasını elan etdilər. Hindistan, SSRİ, ABŞ, ÇXR kimi böyük dövlətlər və BMT Şərqi Pakistandakı hadisələrə öz münasibətlərini bildirdilər. Pakistan ABŞ-ın və Çinin köməyinə arxalanaraq Hindistanla sərhəddə vəziyyəti gərginləşdirməyə başladı.

Hindistan qonşu ölkədəki hadisələrə əvvəlcə münasibət bildirmədi. Çünki Hindistanda mərkəzdənqaçma meyilləri mövcud idi və Pakistanın daxili işlərinə qarışmaqda ittiham olunmasını istəmirdi. Eyni zamanda Hindistan Banqladeşin yaranmasının Pakistanın zəifləməsinə səbəb olacağını nəzərə alırdı. Benqalların bir hissəsi Hindistanın Qərbi Benqaliya ştatında yaşayırdı. Şərqi Pakistandan kütləvi qaçqın axını Hindistanın sərhəd rayonlarında vəziyyəti ağırlaşdırdı. Ona görə Hindistan Şərqi Benqaliya probleminin qısa müddətdə həllində və qaçqınların öz yerlərinə qayıtmasında maraqlı idi.

1971-ci ilin martında Hindistan parlamentinin qəbul etdiyi qətnamədə Pakistan hökumətinin Şərqi Benqaliyadakı siyasəti kəskin tənqid olundu. Pakistan buna cavab olaraq Hindistanla sərhəddə qoşun yığmağa başladı. 1971-ci ilin iyununda Hindistanın baş naziri İ.Qandi bildirdi ki, problemin həllinin ən yaxşı yolu Banqladeşin müstəqilliyinin təminləsidir. Hindistan Şərqi Pakistanda mübarizə aparan benqal silahlı dəstələrinə kömək göstərməyə başladı. Hindistan eyni zamanda Banqladeşin müstəqilliyinin beynəlxalq aləm tərəfindən müdafiə olunması üçün geniş diplomatik fəaliyyətə başladı. 1971-ci ilin yayında Hindistanın xarici işlər nazirinin SSRİ, ABŞ, Fransa və AFR-ə səfərlərinin əsas məqsədlərindən biri benqalların beynəlxalq müdafiəsini təmin etmək idi.

Pakistanla münaqişə şəraitində Hindistan üçün ABŞ, ÇXR və SSRİ-nin mövqeyinin əhəmiyyəti böyük idi. ABŞ 1970-ci ildən Pakistana hərbi yardım göstərirdi. Çin də Pakistanı müdafiə edirdi. Çin Pakistanın öz ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün ədalətli mübarizə apardığını, Hindistanın isə Pakistanın daxili işlərinə qarışdığını bəyan etdi. ÇXR-in belə mövqeyi təsadüfi deyildi. Çin hələ 60-cı illərin əvvəlindən ABŞ, Hindistan və SSRİ-ni özünün üç əsas düşməni adlandırmışdı. Çin 1970-ci ildə Pakistana 20 milyon dollar kredit verdi, silah və təlimatçılar göndərdi. Pakistanın hesabına Çin həm də ABŞ-la yaxşılaşmağa başladı.

SSRİ Hindistanın mövqeyini müdafiə edirdi. 1971-ci il avqustun 9-da Dehliyə SSRİ ilə Hindistan arasında sülh, dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. SSRİ Hindistana hərbi yardım da daxil olmaqla hərtərəfli kömək edirdi. SSRİ Banqladeşin müstəqilliyinin tərəfdarı idi.

Pakistan ölkənin şərqindəki hadisələri öz daxili işi sayırdı. Pakistan hökuməti üsyançılara amnistiya vəd edib qaçqınları geri çağırırdı. Pakistan eyni zamanda Hindistanla müharibəyə hazırlaşaraq sərhəddə xeyli əsgər gətirdi. 1971-ci il noyabrın 23-də Pakistanda fəvqəladə vəziyyət elan olundu. 1971-ci il dekabrın 3-də Pakistanın hərbi təyyarələri Hindistanın 12 şəhərini bombardıman etdi, şərqdə və qərbdə Hindistan

ordusunun mövqeləri artilleriya atəşinə tutuldu. Dekabrın 4-də Yəhya Xan Hindistana müharibə elan etdi.

1971-ci ilin dekabrında Hindistan Banqladeşin müstəqilliyini tanıdı. Şərq cəbhəsində hərbi əməliyyatlar Pakistan üçün uğursuz oldu. 1971-ci il dekabrın 11-də Hindistan və Banqladeşin birləşmiş qüvvələri Dəkkəyə yaxınlaşdı. Qərb cəbhəsində Pakistan ordusunun Kəşmiri ələ keçirmək cəhdi boşa çıxdı. Hindistan ordusu əks-hucuma keçərək Pakistan ərazisinin bir hissəsini ələ keçirdi. Şərqi Pakistandakı Pakistan qoşunlarının komandanı general Niyazi 1971-ci il dekabrın 16-da barışıq haqqında akt imzaladı. Dekabrın 17-də İ.Qandi bildirdi ki, Hindistanın Pakistana qarşı ərazi iddiası yoxdur.

Bu münaqişə bir neçə dəfə BMT Təhlükəsizlik Şurasında müzakirə olundu. Hər dəfə SSRİ Hindistana qarşı yönəlmiş qətnamənin qəbuluna veto qoymaqla mane olurdu. Pakistanın qələbəsinə çalışan ABŞ 1971-ci il dekabrın 9-da Benqal körfəzinə bir neçə hərbi gəmi göndərdi, dərhal oraya sovet hərbi gəmiləri də gəldi. Pakistanın 1 milyon əsgəri əsir düşdü. Pakistanın prezidenti Yəhya Xan istefa verdi. Yeni prezident Z.Bhutto Hindistanla danışıqlara başlamağı qərar aldı.

1972-ci il iyunun 2-də Pakistanın Siml şəhərində münasibətlərin tənzimlənməsi haqqında saziş imzalandı. Tərəflər mübahisəli məsələlərin dinc yolla həllinə çalışmalı, beynəlxalq hüquq prinsiplərinə əməl və əməkdaşlıq etməli idi. Kəşmirdə sərhəd 1971-ci il dekabrın 17-də qoşunların təmas xətti boyu müəyyən edildi. 1974-cü ildə imzalanmış protokola əsasən iki ölkə arasında poçt, teleqraf, telefon rabitəsi, gəmiçilik, hava və dəmiryol rabitəsi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq bərpa olundu. 1976-cı il iyulun 24-də Hindistanla Pakistan arasında diplomatik münasibətlər bərpa edildi.

Münaqişənin əsas yekunlarından biri Banqladeş dövlətinin yaranması oldu. Banqladeş hökumətinə 1972-ci ilin yanvarından M.Rəhman başçılıq etdi. 1972-ci il yanvarın 24-də Banqladeş SSRİ ilə diplomatik münasibətlər yaratdı. 1972-ci ilin martında Banqladeşlə Hindistan arasında dostluq, əməkdaşlıq və sülh haqqında müqavilə imzalandıqdan sonra Hindistan qoşunları Banqladeşdən çıxarıldı. 1974-cü ildə onların arasında sərhədlər

haqqında saziş imzalandı. 1974-cü ildə Banqladeş BMT-yə daxil oldu.

1975-ci ilin avqustunda baş vermiş dövlət çevrilişindən sonra Banqladeşin Hindistanla əlaqələri zəiflədi. Banqladeş ABŞ, ərəb ölkələri, Çin və Pakistanla yaxınlaşmağa başladı. 80-ci illərin əvvəllərində Banqladeş nisbətən müstəqil xarici siyasət yeritməyə başladı.

Asiyanın böyük dövlətlərindən olan Hindistan xarici siyasətdə qonşu dövlətlərlə münasibətlərə xüsusi diqqət yetirirdi. Hindistan bloklara qoşulmamaq hərəkətinin fəal iştirakçılarından biri kimi Asiyada vəziyyətə mühüm təsir göstərirdi. Hindistanla Çin arasında 1962-ci ildə kəsilmiş diplomatik münasibətlər 1976-cı ildə bərpa edildi. İki ölkə arasında əsas mübahisə sərhəd üstündə idi. 1981-ci ilin iyununda ÇXR-in xarici işlər nazirinin Hindistana səfəri zamanı qeyd olundu ki, sərhəd məsələsi münasibətlərin inkişafına mane olmamalıdır. 1981-ci ilin dekabrında Hindistanla-Çin arasında sərhəd məsələsinə dair danışıqlar başlandı. Lakin tərəflər arasında kompromisə nail olunmadı. 1986-1987-ci illərdə Hindistan-Çin sərhədində vəziyyət kəskinləşdi. 80-ci illərdə keçirilmiş müxtəlif görüşlər zamanı iki ölkə arasında mədəni və elmi-texniki əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edildi.

Hindistan Hind okeanının sülh zonasına çevrilməsi uğrunda mübarizə aparan dövlətlərdən biri idi. Onun əsas məqsədi ABŞ-ın Hind okeanında öz hərbi qüvvələrini azaltması idi. ABŞ isə siyasi, iqtisadi və hərbi-strateji mənafeləri ilə bağlı Hind okeanında hərbi qüvvələrini daim artırır. 1971-ci ildə BMT Baş Məclisinin XXVI sessiyasında qəbul edilən qətnamədə Hind okeanında xarici hərbi bazaların ləğvi, nüvə silahının yerləşdirilməməsi, Hind okeanından bütün dövlətlərin gəmilərinin beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında istifadəsi və Hind okeanı üzrə xüsusi komitənin yaradılması nəzərdə tutulurdu. 1985-ci ilin dekabrında Hindistan Dəkkədə yaradılan Cənubi Asiya Regional Əməkdaşlıq Assosiasiyasına daxil oldu.

Hindistan SSRİ ilə əməkdaşlığa xüsusi diqqət yetirirdi. SSRİ Hindistana iqtisadi və hərbi yardım göstərir və kredit verirdi. Hindistan Asiyada SSRİ-nin əsas müttəfiqi idi.

Asiyada beynəlxalq münasibətlərin inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə ÇXR-in mövqe və siyasətindən asılı idi. Beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi Çinin mövqelərinin möhkəmlənməsinə kömək etdi. BMT Baş Məclisinin XXVI sessiyasının qərarı ilə Çin BMT-yə qəbul edildi. Çin rəhbərliyi münasibətləri yaxşılaşdırmağa dair SSRİ-nin təkliflərini qəbul etmirdi. Qərbdəki dövlətləri ilə Çinin əlaqələri yaxşılaşdı. 1970-ci ilin yanvarında Varşavada ABŞ və Çin səfirlərinin görüşü oldu. ABŞ prezidenti R. Nikson konqressə göndərdiyi məktubda Pekinlə danışıqlara hazır olduğunu bildirdi. 1971-ci ilin aprelində ÇXR-ə tennis üzrə ABŞ komandası və müxbirləri gəldi. 1972-ci ilin fevralında isə ABŞ prezidenti R. Niksonun Çinə rəsmi səfəri oldu. ABŞ Cənub-Şərqi Asiyada Çinin mənafelərini tanıdığını bəyan etdi. 1972-ci il fevralın 28-də Şanxayda imzalanmış birgə ABŞ-Çin bəyannaməsində deyilirdi ki, tərəflər öz münasibətlərini dinə yanaşı yaşamaq prinsipləri əsasında quraraq mübahisəli məsələləri siyasi vasitələrlə həll edəcəklər, heç biri Asiyada və Sakit okean hövzəsində hegemonluğa çalışmayacaq və orada üçüncü dövlətin hegemonluğuna imkan verməyəcəklər.

1973-cü ilin fevralında ÇXR-in Vaşinqtonda, ABŞ-in Pekində diplomatik missiyaları fəaliyyətə başladı. Bu ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr inkişaf edirdi. 1975-ci ilin dekabrında ABŞ prezidenti C. Ford Çinə səfər etdi. ABŞ-in Tayvanı müdafiə etməsi Çinlə münasibətlərin daha da yaxşılaşmasına mane olurdu. Çin tələb edirdi ki, ABŞ Tayvanla münasibətləri kəsib qoşunlarını oradan çıxartsın. ABŞ 1979-cu il martın 1-nə qədər qoşunlarını Tayvandan çıxartmağa razılıq verdi. 1979-cu il yanvarın 1-də ÇXR-lə ABŞ arasında diplomatik münasibətlər bərpa olundu. Lakin ABŞ Tayvanla əlaqələri kəsmədi. Diplomatik münasibətlərin bərpası ilə əlaqədar birgə ÇXR-ABŞ məlumatında deyilirdi ki, ÇXR hökuməti Çinin yeganə qanuni hökumətidir, Amerika xalqı bunu nəzərə almaqla Tayvanla mədəni, ticarət və digər qeyri-rəsmi əlaqələr saxlayacaqdır. ABŞ Tayvanı Çinin tərkib hissəsi kimi tanıdığını bildirdi. Lakin 1979-cu ilin aprelində ABŞ konqressinin qəbul etdiyi «Tayvan ilə qarşılıqlı münasibətlər haqqında Akt» adlı sənəddə deyilirdi ki, ABŞ Tayvana silah satışını davam etdirəcək. 1982-ci ilin

avqustunda ABŞ ÇXR hökumətinə Tayvana silah satışını məhdudlaşdırmağı vəd etdi. Lakin ABŞ hökuməti Tayvana 150 ədəd F-16 tipli qırıcı təyyarə satmaq barədə qərar qəbul etdi. ABŞ bir sıra hallarda ÇXR-ə təzyiq göstərmək üçün Tayvanın dövlət müstəqilliyini tanıyacağını bildirirdi.

Asiyada beynəlxalq münasibətlər üçün Çin-Yaponiya əlaqələri böyük əhəmiyyətə malik idi. Coğrafi, mədəni, tarixi və etnik yaxınlıqla yanaşı, iqtisadi əməkdaşlığın faydası da bu əlaqələrin inkişafını zəruri edirdi. 1972-ci ilin sentyabrında Yaponiyanın baş naziri K. Tanaka Çinə rəsmi səfərə gəldi. 1972-ci il sentyabrın 29-da nəsr olunmuş birgə bəyannamədə tərəflər arasında diplomatik münasibətlərin bərpa olunmasından bəhs edilirdi. Bəyannamədə deyilirdi ki, ÇXR hökuməti Çinin yeganə qanuni hökumətidir, Tayvan ÇXR ərazisinin ayrılmaz hissəsidir və Çin daha Yaponiyadan təzminat istəmir, tərəflər Asiya-Sakit okean regionunda hegemonluğa çalışmayacaq və başqa dövlətlərin həmin regionda hegemonluğuna razı olmayacaqlar.

Çinin xarici ticarətində Yaponiya birinci yeri tuturdu. Çin bəzən Yaponiyaya neft ixracını azaldırdı, Yaponiyadakı müxalifət təşkilatları ilə əlaqələr yaradırdı və Şərqi Çin dənizindəki Senkaku adalarını Yaponiyadan tələb edirdi. 1978-ci ilin avqustunda Yaponiya ilə Çin arasında sülh və dostluq haqqında 10 il müddətinə müqavilə imzalandı. Asiya-Sakit okean regionunda hegemonluğa qarşı mübarizə müddəəsi həmin müqaviləyə daxil edildi. Müqavilənin 4-cü maddəsində deyilirdi ki, bu müqavilə tərəflərin üçüncü ölkələrlə münasibətlərinə təsir göstərmir.

ÇXR rəhbərliyi Vyetnam hökumətinin ölkənin cənubunda yaşayan etnik çinlilərə təzyiq göstərməsini əsas götürərək Vyetnama qarşı bir sıra aksiyalar həyata keçirdi. 1978-ci ilin iyulunda ÇXR Vyetnama iqtisadi yardımı dayandırdı. Çinlə Vyetnam arasında dəmiryol rabitəsi kəsildi. 1979-cu il fevralın 17-də isə ÇXR qoşunları Vyetnam ərazisinə daxil oldu. Lakin beynəlxalq birliyin təzyiqi, SSRİ-nin Vyetnama köməyi, Vyetnam ordusunun müqaviməti nəticəsində Çin az sonra öz qoşunlarını Vyetnamdan çıxartdı. ABŞ Çinin bu hərəkətini müdafiə etmədi.

XX əsrin 80-cı illərində Çinin Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələri genişləndi. 1984-cü il dekabrın 19-da İngiltərənin baş naziri M.Tetçerin Çinə rəsmi səfəri zamanı Honkonqa dair birgə ÇXR-İngiltərə bəyannaməsi imzalandı. Bəyannaməyə görə Honkonq 1997-cı ildə Çinə qaytarılmalı, Çin hökuməti isə Honkonqa yüksək özünüidarə statusu verməli və orada şəxsi mülkiyyətə əsaslanan iqtisadi münasibətləri dəyişməməli idi. Çin hökuməti 1987-cı ildə Portuqaliya ilə Makao (Aomın) adasına dair saziş bağladı. Sazişə görə Portuqaliya 1999-cu ilədək Makaonu ÇXR-ə qaytarılmalı idi. 1988-ci ilədək ÇXR dünyanın 134 ölkəsi ilə diplomatik münasibətlər yaratmışdı. 80-cı illərdə Çində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndi, xarici siyasət potensialı artdı, dünyanın iqtisadi və siyasi həyatına ÇXR-nin təsiri artmağa başladı. Çin sülh, tərkisiləh, beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi, mübahisəli məsələlərinin dinc yolla həlli uğrunda mübarizə aparmaqla yanaşı, dünya siyasətinin mərkəzlərindən birinə çevrildi.

1978-ci ilin fevralında SSRİ Çinə qarşılıqlı münasibətlərin prinsipləri haqqında birgə bəyanatla çıxış etməyi təklif etdi. Lakin SSRİ-ni Asiyada hegemonluğa çalışmaqda günahlandıran Çin bu təklifi qəbul etmədi. 1979-cı ilin aprelində Çin SSRİ ilə 1950-ci ildə bağlanmış müqaviləni ləğv etdi. 1983-cü ildə SSRİ ilə ÇXR arasında sərhəd ticarəti bərpa olundu. İqtisadi və mədəni əlaqələr genişləndi. 1982-ci ilin oktyabrında Pekində və Moskvada siyasi məsləhətləşmələr başlandı. 1985-ci ilin yayında Moskvada SSRİ ilə ÇXR arasında iqtisadi əməkdaşlıq sazişləri imzalandı. 1987-ci ilin fevralında sərhəd məsələlərinə dair danışıqlar bərpa olundu.

Çin 1987-ci ildə SSRİ ilə ABŞ arasında yaxın və orta mənzilli raketlərin ləğvinə dair imzalanmış müqaviləni alqışladı. 1987-ci ildə Çin Sakit okeanın cənubunu nüvəsiz zona elan edən Rarotonqa müqaviləsinə qoşuldu. 1987-ci ilin aprelində Moskvada, oktyabrında Pekində xarici işlər nazirlərinin müavinləri səviyyəsində siyasi məsləhətləşmələr davam etdirildi. 1987-ci ilin fevralında Moskvada, avqustda Pekində sərhəd məsələlərinə dair danışıqlar aparıldı, sərhəd rayonlarına

birbaşa əlaqələr yaratmağa icazə verildi. Lakin Əfqanıstanda vəziyyət, Kamboca problemi, Monqolustanda sovet qoşunlarının saxlanması kimi məsələlərə münasibətdə SSRİ ilə ÇXR arasında ixtilaflar qalırdı.

1988-ci ilin dekabrında ÇXR-in xarici işlər naziri SSRİ-yə rəsmi səfər etdi. Danışıqlar zamanı hər iki tərəf əlaqələrin yüksələn xətlə inkişafından razılığını bildirdi, iki ölkə arasında iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlığın inkişafı qeyd olundu. Qeyd edildi ki, böyük dövlətlər kimi SSRİ və ÇXR beynəlxalq problemlərin həlli üçün məsuliyyət daşıyırlar. 1989-cu ilin fevralında SSRİ-nin xarici işlər naziri E.Şevardnadzenin, 1989-cu ilin mayında isə SSRİ-nin rəhbəri M.Qorbaçovun Çinə rəsmi səfərləri oldu. Aparılan danışıqlar iki ölkə arasında münasibətlərin yüksək xətlə inkişafına təkan verdi. İmzalanmış birgə bəyanatda deyilirdi ki, Sovet-Çin münasibətlərinin yaxşılaşması həm Asiya-Sakit okean rayonunda, həm də bütün dünyada sülhün və sabitliyin saxlanmasına kömək edir. SSRİ Çində həyata keçirilən iqtisadi islahatlara tərəfdar çıxdı. Qeyd olundu ki, Sovet-ÇXR münasibətləri onların digər ölkələrlə əlaqələrinə mane olmamalıdır. Çində 1989-cu ilin yayındakı hadisələr zamanı SSRİ Çinin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinə əməl edərək ÇXR rəhbərliyini xalqla siyasi dialoqa çağırırdı.

Çin həm sosialist ölkələri, həm də azad olmuş ölkələrlə əməkdaşlığa böyük diqqət yetirirdi. Çin Hindistanla sərhədlərə dair danışıq aparır və Əfqanıstana münasibətdə Pakistanın mövqeyini müdafiə edirdi. ÇXR ərəb ölkələrinə və FAT-a İsrailə qarşı mübarizədə yardım göstərirdi.

İnkişaf etmiş ölkələrlə əlaqələr ÇXR-in xarici siyasət fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri idi. Çin ABŞ-la əlaqələri daha əhəmiyyətli sayırdı. 1987-ci ilin martında ABŞ-ın dövlət katibi C.Şultsun Çinə səfəri zamanı aparılan danışıqlarda həm münasibətlərin inkişafının, həm də əlaqələrə mane olan amillərin aradan qaldırılmasının zəruriliyi qeyd olundu. Çin ABŞ-ın Tayvana silah satmasından narazılığını gizlətmirdi. 1987-ci ildə Çin iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici kapitalın 13,5%-i ABŞ-ın payına düşürdü. 1989-cu ilin əvvəlində C.Buşun Çinə

səfəri zamanı son on ildə iki ölkə arasında ticarətin həcmnin on dəfə artması qeyd olundu. Çin rəhbərliyi ümid etdiyini bildirdi ki, ABŞ Çinə müasir texnologiya satacaq və Çin məhsullarının ölkəyə idxalını asanlaşdırmaq üçün tədbirlər həyata keçirəcək. 1989-cu ilin dekabrında ABŞ prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə köməkçisinin Pekinə səfəri iki ölkə arasında siyasi dialoqun bərpasına kömək etdi.

XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında ÇXR-in Avropa dövlətləri ilə əlaqələri intensivləşdi. 1987-ci ilin iyulunda AFR kansleri H. Kolun Çinə səfəri oldu. Danışqlar zamanı Çin rəhbərliyi iki ölkə arasında münasibətləri «əks sosial quruluşlu dövlətlər arasında əməkdaşlıq üçün model» kimi qiymətləndirdi. AFR Qərbi Avropada Çinin əsas ticarət partnyoru idi. 1989-cu ilin iyununda Pekində tələbə nümayişlərinin ordu tərəfindən dağıdılmasından sonra Qərbi Avropa ölkələri Çinə qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq etdilər. Çin rəhbərliyi Qərb ölkələrinin siyasətinə etirazını bildirdi.

Çinin Yaponiya ilə münasibətləri sabit inkişafı ilə səciyyələnirdi. 1987-ci ilin iyulunda Pekində iki ölkənin xarici işlər nazirlərinin görüşündə qarşılıqlı münasibətlərin həm iqtisadi, həm də siyasi problemləri geniş müzakirə olundu. 1987-ci ilin mayında müharibədən sonra ilk dəfə Yaponiyanın Milli Müdafiə İdarəsinin rəisi Pekinə gəldi. Danışqların gedişində Çin tərəfi Yaponiyanın silahlı qüvvələrinin artmasından narahatlığını bildirdi. Çin rəhbərliyi Tayvanla bağlı Yaponiyanın siyasətindən razı deyildi. 1987-ci ildə Çin—Yaponiya ticarətinin həcmi 16,5 milyard dollar oldu. 1988-ci ilin avqustunda Yaponiyanın baş naziri N.Takesita Çinə səfər etdi. Görüş zamanı son 10 il ərzində ikitərəfli münasibətlərin inkişafı ilə bağlı məsələlər müzakirə edildi və xarici investisiyaların təminatına dair saziş imzalandı. Qeyd olundu ki, yapon tərəfi Çin mallarının idxalı üçün daha əlverişli şərait yaratmalı və Çinə müasir texnologiya verilməsi məsələsində fəallıq göstərməlidir. 1990-cı ilin aprelində ÇXR Dövlət Şurasının sədri Li Penin Yaponiyaya səfəri oldu. 1989-cu ilin yayında Yaponiya Çinə qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq etmiş, lakin ilin sonunda həmin sanksiyaları ləğv etmişdi.

Hind-Çin ölkələrinin xarici siyasətinə təsir edən əsas problem ABŞ-Şimali Vyetnam müharibəsi idi. 1969-cu ilin yanvarında Parisdə başlanan danışıqların məqsədi həmin müharibəyə son qoyulması idi. Danışıqlar zamanı ABŞ və Sayqon münaqişəsinin 1954-cü il Cenevrə sazişləri əsasında həllinə çalışırdı. ABŞ Cənubi Vyetnamın Vyetnam Demokratik Respublikası ilə birləşməsinin əleyhinə idi.

1969-cu ilin iyulunda Cənubi Vyetnam Respublikasının Müvəqqəti İnqilabi hökuməti yarandı. SSRİ, digər sosialist ölkələri və bir çox azad olmuş ölkələr həmin hökuməti tanıdı. Müvəqqəti İnqilabi hökumətin nümayəndələri Paris danışıqlarında Milli Azadlıq Cəbhəsinin nümayəndələrini əvəz etdilər.

Sayqon hökumətinə hərbi yardımı artıran ABŞ öz qoşunlarını Vyetnamdan çıxarmaq qərarına gəldi, bu qərar həm də Hind-Çin xalqlarının ABŞ ordularına göstərdiyi müqavimətlə bağlı idi. 1969-cu ilin avqustunda Parisdə ABŞ-la VDR arasında qeyri-rəsmi ikitərəfli danışıqlar başlandı. Burada VDR tərəfindən irəli sürülən təkliflər 1971-ci ilin sonuna qədər ABŞ qoşunlarının Cənubi Vyetnamdan çıxarılmasını, xarici qoşunların təhlükəsiz çıxarılmasının təmin olunmasını, ABŞ-ın təzminat ödəməsini, Hind-Çinə dair 1954-cü il və Laosa dair 1962-ci il sazişlərinə əməl edilməsini, hərbi əməliyyatların kəsilməsinə beynəlxalq nəzarətin təşkilini, Cənubi Vyetnamın, Laosun və Kambocanın bitərəfliyini və s. nəzərdə tuturdu. ABŞ 7 ay ərzində bu təkliflərə cavab vermədi və həmin müddətdə VDR ərazisini daha intensiv şəkildə bombaladı. 1972-ci ilin aprelində ABŞ təyyarələri ilk dəfə VDR-in paytaxtı Hanoy şəhərini də bombaladı. VDR-in bütün mühüm limanlarının girişi minalanmışdı.

1972-ci ilin mayında Moskvada yüksək səviyyəli Sovet-Amerika görüşü zamanı Hind-Çin yarımadasında vəziyyət müzakirə edildi. Görüş zamanı SSRİ Vyetnamda hərbi əməliyyatların dayandırılmasını, xarici qoşunların oradan çıxarılmasını tələb etdi və Hind-Çin xalqlarının ədalətli mübarizəsini müdafiə etdiyini bəyan etdi. ABŞ prezidenti R.Nikson bildirdi ki, Vyetnam problemini həll etməyin ən

səmərəli yolu danışıqlardır. ABŞ Cənubi Vyetnamdan öz qoşunlarını çıxartmağa hazır olduğunu bildirdi. ABŞ-ı Parisdə danışıqları davam etdirməyə 1972-ci ilin prezident seçkiləri də məcbur edirdi. Barışıq sazişinin imzalanması 1972-ci il oktyabrın 31-nə təyin olundu. Lakin ABŞ Sayqon hökumətinin güzəştə getməsinə əsaslanıb həmin vaxtda sazişi imzalamadı. Prezident seçkilərindən sonra ABŞ artıq razılaşdırılmış saziş layihəsinə 60-dan çox düzəliş təklif etdi. Şimali Vyetnam hökuməti bu düzəlişləri qəbul etmədi. Parisdə danışıqlar davam etdirildi və sazişin bütün maddələri razılaşdırıldı. Vyetnama dair Paris sazişləri 1973-cü il yanvarın 27-də imzalandı. Sazişlərdə Vyetnamın müstəqilliyinə hörmət edilməsi, 60 gün ərzində bütün xarici qoşunların oradan çıxarılması, ölkənin cənubunda MİH-in və Sayqon hökumətinin öz nəzarətlərində olan zonaları idarə etməsi və hərbi əsirlərin azad edilməsi nəzərdə tutulurdu. ABŞ Cənubi Vyetnamın daxili işlərinə qarışmamalı idi. Cənubi Vyetnamda milli barışıq və razılıq şuraları yaradılmalı, azad və demokratik seçkilər keçirilməli idi. Şimali və Cənubi Vyetnam arasında sərhəd 17-ci paralel boyu müəyyən edildi. Ölkə gələcəkdə kənardan müdaxilə olmadan dinc yolla birləşdirilməli idi. ABŞ müharibənin nəticələrinin aradan qaldırılmasına kömək etməli idi. Kambocaya dair 1954-cü il və Laosa dair 1962-ci il sazişləri təsdiq olunurdu və bu ölkələrin daxili problemləri xarici müdaxilə olmadan həll edilməli idi. Paris sazişlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək üçün dördtərəfli hərbi komissiya və tərkibinə Macarıstan, Polşa, Kanada və İndoneziya nümayəndələrinin daxil olduğu beynəlxalq komissiya yaradılmalı idi. 1973-cü ilin fevralın sonu - martın əvvəlində Parisdə Vyetnama dair beynəlxalq konfrans keçirildi. Burada imzalanmış sənədə əsasən Vyetnam xalqının milli hüquqlarına beynəlxalq təminat verildi. Paris sazişləri və Vyetnama dair beynəlxalq konfransın qərarları Cənub-Şərqi Asiyada beynəlxalq vəziyyətin sabitləşməsinə şərait yaradı.

Sayqon hökuməti Paris sazişlərinə əməl etmək istəmirdi və ABŞ ona hərbi potensialını artırmaqda yardım edirdi. Sayqon hökumətinin qoşunları Cənubi Vyetnam Respublikasının nəzarəti altında olan ərazinin çox hissəsini işğal etdi. Vyetnamın

cənubunda iki hərbi qüvvə arasında əməliyyatlar davam etdi. 1975-ci ilin aprelində Sayqon hökumətinin qoşunları məğlub edildi. Cənubi Vyetnamda hakimiyyətin MİH—in əlinə keçməsi ölkənin birləşməsinə şərait yaradı.

1976-cı ilin aprelində ölkənin şimalında və cənubunda Milli Məclisə seçkilər keçirildi. 1976-cı ilin iyulun 2-də Vyetnam Sosialist Respublikası, dekabrında Laos Xalq Demokratik Respublikası yaradıldı.

Hind-Çin yarımadasında cərəyan edən hadisələr göstərdi ki, artıq SEATO öz vəzifələrini yerinə yetirmir. 1972-ci ilin noyabrında Pakistan bu təşkilatdan çıxdı. Fransa, Filippin, Tailand və Avstraliya blokun buraxılmasına razı idi. 1975-ci ilin sentyabrında SEATO üzvü olan ölkələrin Nazirlər Şurasının Nyuyorkda keçirilən sessiyasında həmin təşkilatın fəaliyyətinin dayandırılması haqqında qərar qəbul edildi. 1977-ci ildə SEATO-nun rəhbər orqanları buraxıldı, lakin Manila müqaviləsi ləğv olunmadı.

Uzaq Şərqə beynəlxalq münasibətlərə böyük təsir göstərən Koreya məsələsi ilk növbədə ölkənin birləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin birləşməyə mane olan ciddi səbəblər mövcud idi. Şimali Koreyaya SSRİ-nin, Cənubi Koreyaya isə ABŞ-ın təsiri güclü idi. Cənubi Koreya Asiyada ABŞ-ın əsas dayaq məntəqələrindən biri idi. 70-ci illərin əvvəlində beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi Koreya yarımadasında beynəlxalq vəziyyətə müsbət təsir göstərdi.

1971-ci ilin yayında KXDR-lə Cənubi Koreya arasında birbaşa dialoq başlandı. Danışıqlar Beynəlxalq Qırmızı Xaç Cəmiyyətinin vasitəçiliyi ilə aparılırdı. 1972-ci il iyunun 4-də Şimalla Cənubun birgə bəyanatı dərc edildi. Bəyanatda deyilirdi ki, ölkə dinc yolla və xarici müdaxilə olmadan birləşdirilməlidir. Şimali və Cənubi Koreya qarşılıqlı zəiflədərək müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq etməli, birləşmə üzrə əlaqə komitəsi yaradılmalı idi. KXDR-in təklif etdiyi proqramda sülh müqaviləsinin bağlanması, Cənubi Koreyadan ABŞ qoşunlarının çıxarılması və yarımada konfederativ dövlət yaradılması nəzərdə tutulurdu. Cənubi Koreya bu şərtləri qəbul etməzdən əvvəl KXDR-də sosial-iqtisadi quruluşun dəyişdirilməsini tələb

edirdi. Nəticə verməyən danışıqlar 1973-cü ildə kəsildi. 1973-cü ildə BMT Baş Məclisinin XXVIII sessiyasında ümumi razılıq əsasında Koreyanın birləşməsi və bərpası üzrə BMT komissiyası buraxıldı. SSRİ-də və KXDR-də belə hesab edirdilər ki, həmin komissiyadan qərb dövlətləri Koreyanın daxili işlərinə qarışmaq üçün istifadə edirlər. 1975-ci ildə BMT Baş Məclisi Cənubi Koreyadan BMT bayrağı altında olan xarici qoşunların çıxarılması haqqında qətnamə qəbul etdi. ABŞ qoşunları Cənubi Koreyada qalmalı idi. 1978-ci ildə ABŞ-ın Cənubi Koreyada birləşmiş komandanlığı yaradıldı. ABŞ daha 40 minlik ordunu Cənubi Koreyada BMT mandatı ilə deyil, qarşılıqlı müdafiə haqqında 1954-cü il müqaviləsi əsasında saxlayırdı.

XX əsrin 70-ci illərində KXDR 76 dövlət tərəfindən tanındı və 1975-ci ildən bloklara qoşulmamaq hərəkətində iştirak etməyə başladı. 1987-ci ildə isə Şimali Koreyanı tanıyan dövlətlərin sayı 100-ü keçdi. 1987-ci ilədək Cənubi Koreya 60 dövlət tərəfindən tanındı. 70-ci illərin ikinci yarısında ABŞ hökuməti Cənubi Koreyadakı qoşunlarını azaltmaq qərarına gəldi. 1976-cı ildən ABŞ və Cənubi Koreya qoşunları «Tim spirit» adı ilə birgə hərbi təlimlər keçirtməyə başladılar. ABŞ Cənubi Koreya və Yaponiyanın iştirakı ilə hərbi-siyasi blok yaratmağa çalışırdı. 1980-ci ildə Şimali Koreya konfederativ demokratik respublika yaradılmasını təklif edərək ABŞ-la sülh müqaviləsi bağlamağa hazır olduğunu bildirdi, eyni zamanda ABŞ qoşunlarının Cənubi Koreyadan çıxarılmasını tələb etdi. 1984-cü ilin yanvarında KXDR ABŞ və Cənubi Koreyanın iştirakı ilə üçtərəfli danışıqlara başlamağı təklif etdi. Bu danışıqlar nəticəsində KXDR ilə ABŞ arasında sülh müqaviləsi, Şimali Koreya ilə Cənubi Koreya arasında hücum etməmək haqqında müqavilə imzalandı. KXDR Asiya-Sakit okeanı rayonunda vəziyyətin sabitləşməsinə dair SSRİ tərəfindən 1986-cı ildə irəli sürülmüş təşəbbüsləri müdafiə edirdi. Koreyanın birləşdirilməsi Asiya-Sakit okean rayonunda beynəlxalq şəraitin yaxşılaşması üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. 1986-1987-ci illərdə Şimali Koreya Cənubi Koreyaya yüksək səviyyəli hərbi-siyasi danışıqlar keçirməyi təklif etdi. 1984 və 1986-cı illərdə KXDR-in başçısı Kim İr Sen SSRİ-də rəsmi səfərdə oldu. 1986-

cı ildə SSRİ-nin xarici işlər naziri KXDR-ə səfər etdi. KXDR Asiyada SSRİ-nin əsas müttəfiqlərindən biri idi.

1987-ci ilin iyununda KXDR hökuməti Şimalın və Cənubun silahlı qüvvələrini ixtisar etməsini, ABŞ-ın silahlarını və silahlı qüvvələrini Cənubi Koreyadan çıxartmasını təklif etdi. Bu tədbirlər Koreya yarımadasında gərginliyin zəifləməsinə yönəlmişdi. Danışıqlarda həm Cənubi Koreya, həm də ABŞ iştirak etməli idi. 1988-1989-cu illərdə Koreya yarımadasında vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Hər il keçirilən «Tim spirit» manevrləri Şimalın Cənubla münasibətlərinin yaxşılaşmasına mane olurdu. KXDR-in Pxenyanda hər iki dövlətin rəhbərlərinin, hakim və müxalifət partiyalarının iştirakı ilə siyasi məsləhət müşavirəsi keçirtmək təklifini Cənubi Koreya hökuməti qəbul etmədi. 1989-cu ilin sentyabrında Cənubi Koreya birləşmə yolunda aralıq mərhələ kimi Koreya milli birliyinin yaradılmasını təklif etdi. Lakin KXDR bu təklifi ölkənin parçalanmasını möhkəmləndirmək cəhdi kimi qiymətləndirdi. Şimali Koreya da öz növbəsində 1990-cı ilin fevralında bütün aparıcı qüvvələrin iştirakı ilə birləşmə konsepsiyasını hazırlamaq üçün müşavirə keçirməyi təklif etdi. KXDR yarımadaanın cənubunda hər il keçirilən hərbi manevrlərin dayandırılmasını təklif etdi. Bütün bu təkliflərin Cənubi Koreya tərəfindən qəbul edilməməsi və Cənubi Koreyanın özünə sərfəli təkliflər irəli sürməsi, kompromisin mümkün olmaması ilə əlaqədar iki Koreya dövləti arasında sülh müqaviləsinin imzalanması və ölkənin birləşdirilməsi həm Koreya yarımadasında, həm də Asiyada beynəlxalq münasibətlərin aktual problemlərindən biri olaraq qalırdı.

XX əsrin 60-cı illərində Yaponiya dünyanın iqtisadi güc mərkəzlərindən birinə çevrildi. Yaponiya dünya siyasətində fəal iştirak etmək üçün geniş iqtisadi imkanlara malik idi. Beynəlxalq münasibətlərə təsirini artırmaq üçün yapon diplomatiyası çoxsaylı vasitə və metodlardan istifadə edirdi. Yaponiya ilk növbədə Asiya ölkələrinə təsir göstərməyə çalışırdı. Yaponiyanın xarici siyasətində ABŞ-la münasibətlərə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu ölkələrin iqtisadi əlaqələri daim genişlənirdi. 80-ci illərin ortalarında Yaponiyanın xarici ticarətinin 35%-i ABŞ-ın payına düşürdü. Yaponiyanın idxalında ABŞ-ın payı 10%-dən

çox idi. ABŞ Yaponiyaya təsirini artırmaq üçün hərbi-siyasi münasibətlərdən istifadə edirdi. Yaponiyanın ABŞ-la hərbi ittifaqı 1960-cı ilin yanvarında Vaşinqtonda imzalanmış «Qarşılıqlı əməkdaşlıq və təhlükəsizlik təminatları» haqqında müqaviləyə əsaslanırdı. 1970-ci ildə həmin müqavilənin müddəti artırıldı. Bu müqavilə ABŞ-ı Yaponiya ərazisində qeyri-məhdud müddətə hərbi baza saxlamaq hüququ ilə təmin edirdi. 80-ci illərin ortalarında ABŞ Yaponiya ərazisində 130 hərbi baza saxlayırdı. Vyetnamda müharibə zamanı Yaponiya ABŞ-a 5 milyard dollar həcmində yardım göstərdi. 1978-ci ilin noyabrında «Müdafiə sahəsində ABŞ-Yaponiya əməkdaşlığının rəhbər prinsipləri» adlı sənəd imzalandı. Sənəddə müharibə zamanı ABŞ və Yaponiya silahlı qüvvələrinin funksiyaları konkret müəyyən olundu. 1983-cü ilin noyabrında imzalanmış sazişə əsasən ABŞ yeni hərbi texnika istehsal etmək üçün Yaponiyanın elmi-texniki potensialından istifadə edə bilirdi. 1986-cı ilin sentyabrında Yaponiya ABŞ-in «Ulduz müharibələri» proqramına qoşuldu. ABŞ-la əməkdaşlıqdan Yaponiya öz hərbi potensialını artırmaq üçün istifadə edirdi.

Azad olunmuş ölkələrlə əməkdaşlıq Yaponiya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. 80-ci illərin ikinci yarısında Yaponiya özünə lazım olan xammalın 70%-ni xaricdən alırdı. Yaponiyanın ixracının 30%-dən çoxu, xarici ölkələrin iqtisadiyyatına qoyduğu kapitalın 53%-i azad olmuş ölkələrin payına düşürdü.

Yaponiya Şimali-Şərqi və Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrini özünün təbii siyasi, iqtisadi və mədəni təsir zonası hesab edirdi. Yaponiya ilə Cənubi Koreya arasında diplomatik münasibətlər 1965-ci ildə yaradılmışdı. İki ölkə arasında imzalanmış müqavilənin 3-cü maddəsində deyilirdi ki, Koreya yarımadasında yeganə qanuni hakimiyyət orqanı Cənubi Koreya hökumətidir. Bu mövqe Yaponiya ilə Cənubi Koreya arasında siyasi və iqtisadi əlaqələrin inkişafına təkan verdi. 1983-cü ilin yanvarında Yaponiyanın baş naziri Y.Nakasone Cənub Koreyada rəsmi səfərdə oldu. Cənubi Koreya iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici kapitalın 27%-i Yaponiyanın payına düşürdü.

Yaponiya-Çin münasibətləri daha sürətlə inkişaf edirdi. 80-ci illərin ikinci yarısında ÇXR-in kapitalist ölkələri ilə

ticarətinin 47,3%-i Yaponiyanın payına düşürdü. 1985-ci ildə Yaponiya Çinə 2,4 milyard dollar kredit verdi. Çin eyni zamanda Yaponiyanın hərbi potensialının artmasından narahat idi. Yaponiya Tayvanla geniş iqtisadi əlaqələr saxlayırdı. Tayvanın hərbi-strateji əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən Yaponiya onun ÇXR-lə birləşməsinin əleyhinə idi. İdxal gömrüyü yüksək olduğuna görə Çin öz mallarını Yaponiya bazarında sata bilmirdi.

SSRİ ilə münasibətlərə Yaponiya ilk növbədə öz təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədindən yanaşırdı. Yaponiya eyni zamanda SSRİ ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafında maraqlı idi. 1966-cı ilin iyununda imzalanmış konsul konvensiyasına görə SSRİ-nin Yaponiyanın Sapporo və Osaka, Yaponiyanın isə SSRİ-nin Naxodka və Leningrad şəhərlərində konsulluqları açıldı. 1967-ci ildən Moskvadan Tokioya təyyarələr uçuşağa başladı. 1973-cü ilin oktyabrında Yaponiyanın baş naziri K. Tanaka SSRİ-də rəsmi səfərdə oldu. 1974-cü ildə Yaponiya SSRİ-yə 1050 milyon dollar uzunmüddətli kredit verdi.

1974-ci ilin noyabrında SSRİ ilə Yaponiya arasında atom enerjisindən dinc məqsədlə istifadə haqqında saziş imzalandı. Yaponiya 1980-ci ildən Qərbin sosializm üzərinə kütləvi yürüşünə qoşuldu və onu SSRİ ilə əlaqələri zəiflədi. 1985-ci ilin martında Yaponiyanın baş naziri Y.Nakasonenin SSRİ-yə səfəri, 1986-cı ildə isə xarici işlər nazirlərinin səfərləri oldu. İqtisadi əlaqələr artdı. Lakin bir sıra amillər sovet-yapon münasibətlərinin inkişafına mane olurdu. ABŞ-Yaponiya ittifaqı və Yaponiyanın sürətlə silahlanması, Yaponiyanın Cənubi Kuril adalarına olan iddiaları iki ölkə arasında münasibətlərə mənfi təsir edirdi. SSRİ Yaponiyada şimal əraziləri adlandırılan Kuril adalarını Yaponiyaya vermək niyyətində deyildi. Hər iki dövlət bu məsələlərdən bir-birinə təzyiq vasitəsi kimi istifadə edirdilər. Sovet-Yaponiya münasibətlərinin inkişafı global və regional təhlükəsizlik üçün böyük əhəmiyyət daşıyırdı.

70-80-ci illərdə dünya siyasətində bloklara qoşulmamaq hərəkatının təsiri artdı. Bu ilk növbədə hərəkat iştirakçıların sayının artması ilə əlaqədar idi. Hərəkatda əsasən azad olmuş ölkələr iştirak edirdi. 70-80-ci illərdə bir tərəfdən milli-azadlıq hərəkatı, digər tərəfdən Qərb dövlətlərinin onlardan asılı olan

ölkələrdə siyasətinin dəyişməsi nəticəsində müstəqillik qazanan üçüncü dünya ölkələrinin sayı artdı, Afrikada 10, Latın Amerikasında 9, Sakit okean hövzəsində 8 yeni dövlət yarandı. Bloklara qoşulmamaq hərəkətində iştirak edən dövlətlərin bəzilərinin potensialı və nüfuzu böyük idi. 70-ci illərdə beynəlxalq gərginliyin zəifləməsinə bu hərəkət kömək etdi. 1970-ci ildə hərəkət iştirakçılarının Lusakada keçirilən konfransında 54, 1973-cü ildə Əlcəzairdə keçirilən konfransında 85, 1979-cu ildə Havanada keçirilən altıncı konfransda 92, 1983-cü ildə Dehliyə keçirilən doqquzuncu konfransda 99 dövlətin nümayəndəsi iştirak etdi. 1986-cı ildə hərəkət iştirakçıların sayı 100-dən çox idi.

Bloklara qoşulmamaq hərəkətində Qərb dövlətlərinin təsirinə müqavimət meyli güclü idi. Amma həmin ölkələri qlobal problemlər daha çox narahat edirdi. Bu dövlətlərin başçıları deyirdilər ki, beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi, tərkisilah, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və silahlanmanın məhdudlaşdırılmasından əldə olunan vəsaitin azad olmuş ölkələrin ehtiyaclarına yönəldilməsi hərəkət iştirakçılarının mənafeyinə uyğundur və onlar tərəfindən müdafiə edilir. 70-ci illərin ikinci yarısında keçirilən konfranslarda beynəlxalq gərginliyin artmasından narahatlıq ifadə olundu. 1983-cü ildə Dehliyə keçirilmiş konfransın qəbul etdiyi siyasi bəyannamədə sürətlə silahlanmanın dayandırılması əsas tələblərdən biri idi. 1986-cı ildə Zimbabvedə keçirilən konfransda qəbul edilən müraciətin mətni həm SSRİ, həm də ABŞ rəhbərlərinə göndərildi. Bu müraciətdə SSRİ-dən və ABŞ-dan aktual beynəlxalq problemlərin dinc vasitələrlə həlli üçün etimad mühitinin yaradılması və gərginliyin zəifləməsi üçün səylərini əsirgəməməsi xahiş olunurdu.

1986-cı ildə Dehli altılığının (Argentina, Hindistan, Tanzaniya, İsveç, Meksika və Yunanıstan) müraciəti məhz bloklara qoşulmayan ölkələrin təşəbbüsü ilə meydana çıxdı. Müraciətdə SSRİ-nin və ABŞ-ın nüvə sınaqlarını tamamilə dayandırması xahiş edildi. Üç ildən bir hərəkət üzvü olan ölkələrin xarici işlər nazirlərinin müşavirəsi keçirilirdi. Cari məsələlərin həlli ilə Əlaqələndirmə bürosu məşğul olurdu. 80-ci

illərin sonunda soyuq müharibənin başa çatması, dünya sosializm sisteminin dağılması və iştirakçıların əksəriyyətinin Qərb dövlətləri ilə əlaqələrinin genişlənməsi ilə əlaqədar bloklara qoşulmamaq hərəkəti və onun beynəlxalq münasibətlərə təsiri zəiflədi.

§4. Latın Amerikasının dünya siyasətində. Kontador prosesi

XX əsrin 70-ci illərində Latın Amerikasındakı proseslərin beynəlxalq münasibətlərə təsiri artdı. Bu işdə Latın Amerikasının ölkələrinin xarici siyasətinin fəallaşması, region ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişafı və onların həm Qərb, həm də Şərq bloku ölkələri ilə əlaqələri böyük rol oynayır. Daha çox kommunist ölkələri ilə əməkdaşlıq edən Kuba 1972-ci ildə QİYŞ-ə daxil oldu. 1972-ci ildə F.Kastronun SSRİ-yə səfəri zamanı iki ölkə arasında ticarət-iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlığa dair bir sıra sazişlər imzalandı. SSRİ-nin köməyi ilə Kubada 300-ə qədər müxtəlif təsərrüfat müəssisəsi tikildi. 1974-cü ilin fevralında imzalanmış Sovet-Kuba bəyannaməsi iki ölkə arasında siyasi əlaqələrin daha da inkişafını nəzərdə tuturdu. Kuba hökuməti Afrikada Anqolaya və Həbəşistana hərbi yardım göstərir, Mərkəzi Amerikada isə Nikaraquanı fəal müdafiə edirdi. Kuba bloklara qoşulmurdu. Bloklara qoşulmayan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından VI konfransı 1979-cu ildə Havanada keçirildi. 1987-ci ilədək Kuba 121 ölkə ilə diplomatik münasibətlər yaratmışdı. Kuba Qərbi Avropa ölkələri ilə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq edirdi. ABŞ-la münasibətlərdə isə irəliləyiş əldə edilmədi.

XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında Latın Amerikasının ölkələrinin xarici borcu 360 milyard dollardan çox idi. Xarici borc Latın Amerikasının ölkələrinə təzyiq vasitələrindən biri idi. 70-80-ci illərdə Braziliya, Meksika, Venesuela və Argentina kimi ölkələrin iqtisadi inkişafı sürətləndi, bir sıra ölkələrdə xarici əmlakın milliləşdirilməsinə dair tədbirlər həyata keçirildi.

XX əsrin 60-cı illərinin sonunda Çilidə iqtisadi və siyasi vəziyyət ağır idi. 1969-cu ilin martında parlamente keçirilən

seçkilər ölkədə siyasi qüvvələrin yeni nisbətinin yarandığını göstərdi. 1969-cu ilin dekabrında kommunistlərin təşəbbüsü ilə antlinhisarçı qüvvələrin geniş koalisiyası yaradıldı. Bu koalisiyaya KP, SP, SDP, Radikal partiya, Vahid Xalq Fəaliyyəti hərəkatı və Müstəqil Xalq Fəaliyyəti təşkilatları daxil idi. Koalisiya iştirakçıları Xalq Birliyi haqqında saziş imzalayıb S.Alyendeni prezidentliyə vahid namizəd irəli sürdülər. 1970-ci il sentyabrın 4-də keçirilən seçkidə S.Alyende 36,3% səs toplayaraq qalib gəldi və noyabrda Xalq Birliyi hökuməti yaratdı. Lakin konqress, Ali məhkəmə, mətbuat vasitələri və zabitlərin çoxu Xalq Birliyini müdafiə etmirdi. Ona görə yeni hökumət öz proqramını çətin şəraitdə həyata keçirməli oldu. S.Alyende hökuməti ABŞ inhisarlarına məxsus olan mis mədənlərini milliləşdirdi. Çilinin ABŞ-dan iqtisadi asılılığı böyük idi. ABŞ inhisarlarının Çilidən mənfəəti ildə 2 milyard dollar idi. Kömür, filiz və neft mədənləri, iri banklar milliləşdirildi. İqtisadiyyatda dövlət bölməsi artdı. Əmək haqqı artırıldı, qiymətlər üzərində nəzarət qoyuldu, yeni iş yerləri açıldı, mənzil tikintisi genişləndi, səhiyyə və təhsil sistemi yaxşılaşdırıldı. Aqrar islahat keçirildi. Hökumət mülkədarlardan 6 milyon ha torpaq müsadirə etdi. Onun 2,8 milyon hektarı kəndlilərə, qalanı isə kooperativlərə verildi. 1970-ci ilin noyabrında Çili ilə Kuba arasında diplomatik münasibətlər bərpa olundu. 1971-də Çili ADR-lə, 1972-də Şimali Vyetnam və Şimali Koreya ilə diplomatik münasibətlər yaratdı. Çilinin SSRİ, Fransa, İtaliya və AFR-lə münasibətləri yaxşılaşdı, lakin ABŞ-la münasibətləri gərgin idi. ABŞ Çilini iqtisadi və maliyyə blokadasına aldı. Prezident R.Nikson Çilidə dövlət çevrilişi üçün 13 milyon dollar vəsait ayırdı. Xırda və orta burjuaziya ordunun tərəfində idi. Hərbi çevriliş general A.Pinoçetin başçılığı ilə 1973-cü il sentyabrın 11-də həyata keçirildi. S.Alyende öldürüldü. General A.Pinoçet ölkədə hərbi diktatura qurdu və 1990-cı ilə qədər ölkəni idarə etdi.

Nikaraquada Samosa rejimi 1936-cı ildə hakimiyyətə gəlmişdi. Sandino adına Milli-Azadlıq Cəbhəsi 1961-ci ildə yaradıldı. Bu cəbhə 1979-cu ilin iyun ayında silahlı üsyan yolu ilə hakimiyyəti ələ keçirdi. Kəndlilərin, fəhlələrin, xırda və orta burjuazianın iştirakı ilə Nikaraquada antiimperialist xalq inqılabı

qalib gəldi. Qanunverici və icraedici hakimiyyət Milli Dirçəliş hökumətinin rəhbər şurasına məxsus idi. Bu şuranın koordinatoru Daniel Orteqa idi. Hökumət iqtisadiyyatı bərpa etməyə, sosial tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Samosa ailəsinin əmlakı, banklar və sığorta şirkətləri, xarici ticarət və bir sıra iri müəssisələr milliləşdirildi. 1984-cü ilə qədər iqtisadiyyatın bütün əsas sahələri dövlətin nəzarətinə keçdi. Kəndlilərə 2 milyon hektar torpaq verildi. Sosial tədbirlər həyata keçirildi. 1984-cü ildə D.Orteqa Nikaraquanın prezidenti seçildi. 1986-cı ildə yeni konstitusiya qəbul edildi. Nikaraqua bloklara qoşulmamaq hərəkatına qoşuldu.

ABŞ Nikaraquaya qarşı elan olunmamış müharibə aparır və Nikaraqua əksinqilabçıları silahla təchiz edirdi. 1984-cü ildə ABŞ Nikaraquaya xarici gəmilərin gəlməsinə mane olmaq üçün onun sahillərini minaladı. 1990-cı ildə prezident seçkilərində müxalifətin «Nikaraqua ittifaqı» qalib gəldi və V.Çamorra prezident seçildi. Sandino hökuməti müxalifətə keçməli oldu. Sandino hökuməti ölkədə iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırma bilmədi. ABŞ Nikaraquada qurulan yeni hökumətə kömək etməyə başladı.

Karib dənizində kiçik ada dövləti olan Qrenadada 1979-cu ildə çevriliş nəticəsində amerikanpərəst hökumət devrildi. M.Bişopun başçılıq etdiyi yeni hökumət bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. 1983-cü ilin oktyabrında Qrenadada yaranmış siyasi böhrandan istifadə edən ABŞ Amerika vətəndaşlarını müdafiə etmək üçün hərbi müdaxilə yolu ilə adanı işğal etdi.

Salvadora hökumətə qarşı güclü partizan hərəkatı mövcud idi. 1986-cı ilin fevralında Haitinin başçısı Duvalye ölkədən qaçmalı oldu. Panama xalqı ABŞ hərbi bazalarının ölkədən çıxarılmasını tələb edirdi. 1977-ci ildə ABŞ-la Panama hökuməti arasında 1999-cu ilin dekabrında kanal üzərində nəzarətin Panamaya keçməsi haqqında saziş imzalandı. 1999-cu ilin sonunda Panama kanalı öz qanuni sahibinə qaytarıldı. 80-ci illərin birinci yarısında Boliviya, Argentina, Braziliya və Uruqvay kimi ölkələrdə hərbi diktatura rejimləri mülki hökumətlərlə əvəz olundu. Latin Amerikasının xalqlarının iqtisadi müstəqillik və sosial

azadlıq uğrunda mübarizəsi beynəlxalq münasibətlərə mühüm təsir göstərirdi.

XX əsrin 80-cı illərinin əvvəlində Latin Amerikasında Folklend (Məlvin) münaqişəsi baş verdi. Folklend (Malvin) adaları Cənubi Atlantikada, Argentinadan 500 km aralıda yerləşib 2 böyük və 200-ə qədər xırda adadan ibarət idi. Hələ 1820-ci ildə Argentina bu adaları öz ərazisi elan etmişdi. İngiltərə 1833-cü ildə oraya qoşun göndərüb adaları öz müstəmləkəsi elan etmişdi. Argentina adaları qaytarmaq uğrunda mübarizə aparırdı. 1964-cü ildə BMT Folklend adalarını özünüidarə etməyən ərazilər sırasına daxil etdi. Bu məsələ ilə bağlı aparılan Argentina-İngiltərə danışıqları heç bir nəticə vermədi. Adaların ərazisində neft yataqlarının kəşf edilməsi probleminin kəskinliyini daha da artırdı. Argentina 1982-ci il aprelin 2-də Folklend adalarına qoşun çıxarıb oranı öz ərazisi elan etdi. Argentina eyni zamanda İngiltərə ilə danışıqlar aparmağa hazır olduğunu bildirdi. Argentina hökumətinin məqsədi həm də əhalinin diqqətini daxili siyasi böhrandan yayındırmaq idi. Argentina ABŞ-ın ya Rio de-Janeyro paktı xətti ilə ona kömək edəcəyinə, ya da bitərəf qalacağına ümid edirdi.

İngiltərə münaqişəni hərbi yolla həll etmək üçün Folklend adaları rayonuna hərbi-dəniz donanmasının 60%-ni göndərdi. BMT baş katibinin vasitəçilik söyləri nəticəsiz oldu. Qısa müddətli döyüşdən sonra İngiltərə qoşunları Folklend adalarını işğal etdi. 1982-ci il iyunun 15-də imzalanmış müvəqqəti sazişə əsasən hərbi əməliyyatlar dayandırılmalı və Argentina öz qoşunlarını oradan çıxartmalı idi. Bu məğlubiyyət Argentinada hökumətin dəyişməsinə səbəb oldu. Bu münaqişə zamanı ABŞ İngiltərəyə hərtərəfli yardım göstərdi. BMT Təhlükəsizlik Şurasında İngiltərəni müdafiə etdi. ABŞ və Avropa Birliyinin üzvləri Argentinaya qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq etdilər.

Amerika Dövlətləri Təşkilatının üzvlərinin əksəriyyəti İngiltərənin hərəkətini və ABŞ-ın siyasətini tənqid etdilər. Folklend münaqişəsi ilə əlaqədar SSRİ 1982-ci il mayın 25-də bəyanatla çıxış edib problemi siyasi vasitələrlə həll etməyə çağırdı. İngiltərə Folklend adaları ilə bağlı danışıqlar aparmaq üçün Argentinanın təkliflərini qəbul etmədi. 1990-cı ildə

İngiltərə ilə Argentina arasında diplomatik münasibətlər bərpa olundu.

ABŞ Latin Amerikasına münasibətdə Monro doktrinasının prinsiplərinə sadıq idi və onları yeni şəraitə uyğunlaşdırmağa çalışırdı. ABŞ Qərb yarımkürəsində özünün xüsusi rolunu əsaslandırmağa və Latin Amerikasını ölkələrinin müstəqil xarici siyasətinə mane olmağa çalışırdı. ABŞ regionda mövqelərini möhkəmləndirmək üçün «imtiyazlı müttəfiqlər» doktrinasından istifadə edirdi. Belə ki, ABŞ regionun bir sıra ölkələrinə geniş yardım göstərməklə özünə qarşı narazılığın qarşısını onların köməyi ilə almağa çalışırdı. R.Nikson 1971-ci ilin sonunda Braziliya prezidenti Q.Medislə görüş zamanı bildirdi ki, bütün Latin Amerikasını Braziliyanın yolu ilə getməlidir. 1976-cı ildə ABŞ-la Braziliya arasında qarşılıqlı anlaşma memorandumu imzalandı. ABŞ Latin Amerikasını ölkələrinə təzyiqini artıracağı halda Braziliyanı böyük dövlət kimi tanımağa hazır olduğunu bildirdi. ABŞ prezidenti C.Karter də Latin Amerikasını ölkələrinə fərqli yanaşmanın tərəfdarı idi.

R.Reyqan prezident seçildəndən sonra ABŞ-ın Latin Amerikasında fəaliyyəti daha da genişləndi. Mərkəzi Amerika və Karib hövzəsi ölkələrinə xüsusi diqqət yetirildi. 1982-ci ilin fevralında R.Reyqanın təklifi ilə hazırlanmış «Karib təşəbbüsü» proqramını həyata keçirmək üçün konqress 350 milyon dollar vəsait ayırdı. 1983-cü ildə ABŞ konqressinin qəbul etdiyi «Karib hövzəsinin iqtisadi bərpası» adlı qanuna əsasən 1985-1990-cı illərdə Karib hövzəsi ölkələrinə (Salvador, Honduras, Qvatemala, Yamayka, Kosta-Rika və s.) 8 milyard dollar yardım göstərməli idi. ABŞ Nikaraquadakı hadisələri diqqətlə izləyir və Nikaraqua hökumətinə qarşı mübarizə aparan kontras dəstələrinə hərtərəfli kömək göstərirdi. Silahlı kontras dəstələrinə daxil olanların əksəriyyəti Nikaraqua hökumətindən torpaq ala bilməyən kəndlilər idi. 1983-cü ildən silahlı kontras dəstələrinin Kosta-Rika və Honduras ərazisindən Nikaraquaya hücumları artdı. 1985-ci ilin mayında isə ABŞ Nikaraquanı iqtisadi mühasirəyə aldı. 1986-cı ilin payızında ABŞ konqressi kontraslara yardım üçün 100 milyon dollar vəsait ayırdı.

ABŞ Latin Amerikası ölkələri ilə həm ADT xətti ilə, həm də ikitərəfli əsasda əlaqələr saxlayırdı. ABŞ-ın təzyiqlərinə birlikdə müqavimətin əhəmiyyətini başa düşən Latin Amerikası ölkələrinin həmrəyliyi gücləndi. Bu işə ADT vasitəsilə bölgəni nəzarətdə saxlamaq imkanlarını azaldırdı. 1973-ci il noyabrın 20-də Latin Amerikası ölkəsinin nümayəndələri Boqotada keçirilən görüşdə Boqota bəyannaməsi adlı sənəd qəbul etdilər. Bu sənəddə ADT-nin yenidən qurulması, region ölkələrinə qarşı iqtisadi sanksiyaların tətbiqinin yolverilməzliyi kimi tələblər öz əksini tapdı. 1975-ci il dekabrın 17-də 26 Latin Amerikası ölkəsinin nümayəndələri Panamada Latin Amerikası iqtisadi sistemi adlı təşkilatın yaradılması haqqında müqavilə imzaladılar. Yeni təşkilatın əsas vəzifəsi iştirakçıların iqtisadi mənafələrini müdafiə etmək, onların xarici siyasətini əlaqələndirmək və milli inkişafa kömək etmək idi. Bu təşkilatın rəhbər orqanı olan Latin Amerikası Şurasının qərargahı Karakasda yerləşirdi. Müqavilə bu təşkilata ABŞ və Kanadanın daxil olmasını qadağan edirdi. Latin Amerikası İnteqrasiya Assosiasiyası 1981-ci ildə yaradıldı.

Latin Amerikası ölkələrinin yarısı bloklara qoşulmamaq hərəkətində iştirak edirdi. 80-ci illərdə Latin Amerikasında regional təhlükəsizlik uğrunda mübarizə gücləndi. Kontador qrupunun yaradılması bunu sübut edir. Meksika, Panama, Kolumbiya və Venesuelanın daxil olduğu Kontador qrupu 1983-ci ilin yanvarında yaradıldı. Qrup iştirakçılarının ilk görüşü Panamaya məxsus olan Kontador adasında keçirildi. Qrupun məqsədi Nikaraqua münaqişəsinin dinc yolla həllinə kömək etmək, Mərkəzi Amerikadakı böhranların siyasi yolla, xarici müdaxilə olmadan region ölkələrinin özləri tərəfindən həllinə nail olmaq idi. 1984-ci ilin sentyabrında Kontador qrupunun təklif etdiyi proqramda xarici hərbi yardımın dayandırılması, region ölkələrinin silahlanması üzərində nəzarət, hərbi bazaların ləğvi və s. kimi təkliflərdən bəhs olunurdu. Bu təklifləri Nikaraqua hökuməti bəyəndi. Lakin ABŞ onları qəbul etmədi. 1984-ci ilin oktyabrında Salvador, Honduras və Kosta-Rika tərəfindən ABŞ-ın təşəbbüsü ilə irəli sürülən «Tequisqalpa aktı» məsələyə birtərəfli yanaşdığına görə Nikaraqua hökuməti tərəfindən qəbul olunmadı. 1984-ci ilin iyunundan 1985-ci ilin

yanvarına qədər Meksikanın Mansanilto qəsəbəsində keçirilən ABŞ-Nikaraqua danışıqları heç bir nəticə vermədi. 1985-ci ilin aprelində ABŞ-ın təklif etdiyi sülh planı qəbul edilmədi. 1986-cı ilin iyununda Kontador qrupu yeni sülh layihəsi ilə çıxış etdi. Nikaraqua həmin layihəni qəbul etmək üçün ABŞ-ın kontraslara yardımını dayandırmasını tələb etdi. ABŞ isə əksinə kontraslara yardımını artırdı. Beləliklə, ABŞ və onun müttəfiqləri Kontador prosesinin uğurla nəticələnməsinə mane olurdu. ABŞ-ın Nikaraqua ilə əlaqədar siyasətini Salvador, Paraqvay və Çili daha fəal müdafiə edirdilər. Latin Amerikası ölkələrinin əksəriyyəti Kontador qrupunun mövqeyini müdafiə edirdi. 1985-ci ilin iyulunda Argentina, Braziliya və Urquvay Lima şəhərində Kontador prosesinə yardım qrupu yaratdılar. Hər iki qrup sıx əlaqədə fəaliyyət göstərirdi. 1986-cı ilin dekabrında Rio-de-Janeyroda əsas və yardım qrupuna daxil olan dövlətlərin xarici işlər nazirlərinin müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə qəbul olunmuş bəyannamədə deyilirdi ki, Nikaraquada sülhə nail olmaq üçün ilk növbədə xarici müdaxiləyə son qoyulmalıdır. 1987-ci ilin avqustunda Qvatemalada Nikaraqua, Kosta-Rika, Salvador və Qvatemalanın rəhbərləri «Mərkəzi Amerikada uzunmüddətli və möhkəm sülh yaradılmasının yolları» adlı sənəd imzaladılar. Bu sənəd Kontador prosesinin iştirakçıları tərəfindən müdafiə olundu. ABŞ konqressi 1987-ci ildə kontraslara yardım üçün 270 milyon dollar yardım ayırdı. 1988-1989-cu illərdə Nikaraqua, Salvador və Qvatemalada hökumət qüvvələri ilə üsyançılar arasında hərbi əməliyyatların davam etməsi ilə yanaşı, münaqişələri siyasi vasitələrlə həll etmək cəhdləri davam etdirildi. Bu işdə fəal olan beş Mərkəzi Amerika dövlətinin 1988-ci ildə görüşü Kosta-Rikada keçirildi.

1989-cu ildə ABŞ-da C. Buşun hakimiyyətə gəlməsindən sonra Mərkəzi Amerikada münaqişələri siyasi-diplomatik vasitələrlə həll etmək imkanları artdı. 1989-cu ildə Nikaraqua, Kosta-Rika, Qvatemala, Salvador və Honduras prezidentlərinin fevralda Salvadora, avqustda Hondurasda, dekabrda isə Kosta-Rikada görüşləri keçirildi. Bu görüşlər zamanı qəbul edilən qərarlarda deyilirdi ki, münaqişələri hərbi yolla həll etmək cəhdləri perspektivsizdir və siyasi vasitələrlə dinc tənzimlənmə zamanı

bütün tərəflərin mənafeləri nəzərə alınmalıdır. Bu görüşlər zamanı Nikaraquada silahlı müxalifət dəstələrinin buraxılması, orada beynəlxalq müşahidəçilərin iştirakı ilə azad və demokratik seçkilərin keçirilməsi və Salvadorda vətəndaş müharibəsinin dayandırılması haqqında qərarlar qəbul edildi. 1990-cı ilin fevralında Nikaraquada hakimiyyət dəyişikliyi dinc tənzimlənmə prosesinə təkan verdi. 1990-cı ilin martında yeni seçilmiş Nikaraqua prezidenti V.Çamorraanın nümayəndələri ilə kontras liderlərinin görüşündə 1990-cı il aprel 20-nə qədər kontras dəstələrinin tərkisilahlı edilməsi haqqında saziş imzalandı. Mərkəzi Amerikada dinc tənzimlənmə prosesində BMT-in Baş katibi fəal iştirak edirdi. 1990-cı ildə Salvadorda və Qvatemalada BMT-nin vasitəçiliyi ilə qarşıduran tərəflər arasında danışıqlar davam etdirildi.

SSRİ Latın Amerikasındakı hadisələri diqqətlə izləyir, region ölkələri ilə əməkdaşlığını genişləndirməyə çalışırdı. SSRİ 1970-1973-cü illərdə Çiliyə əhəmiyyətli yardım göstərdi. Xalq Birliyi hökuməti sosialist ölkələrindən 386 milyon dollar kredit aldı. 1972-ci ilin dekabrında S.Alyende SSRİ-də rəsmi səfərdə oldu. Çilidə 1973-cü ilin sentyabr çevrilişindən sonra SSRİ onunla diplomatik münasibətlərini kəsdi.

1979-cu il oktyabrın 18-də Manaquada diplomatik münasibətlər və səfir mübadiləsi haqqında Sovet - Nikaraqua bəyanatı imzalandı. 1980-ci ilin martında Nikaraqua Respublikasının hökumət nümayəndə heyətinin Moskvaya rəsmi səfəri zamanı iki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair sazişlər imzalandı. SSRİ ABŞ-ın Nikaraquaya münasibətdə siyasətini kəskin tənqid edərək Nikaraqua xalqının inkişaf yolunu sərbəst seçmək hüququnu müdafiə etdi. SSRİ hökuməti 1986-cı ilin noyabrında bəyanatla çıxış etdi. Bəyanatda ABŞ-dan Nikaraquanın daxili işlərinə qarışmamaq tələb olunur və Kontador qrupunun fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilirdi.

SSRİ 1979-cu ilin sentyabrında Qrenada ilə diplomatik münasibətlər yaratdı. 1982-ci ilin iyulunda Qrenadanın baş naziri M.Bişopun SSRİ-yə səfəri zamanı iki ölkə arasında iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlığa dair sazişlər imzalandı.

Sovet hökuməti 1983-cü ilin oktyabrında ABŞ-ın Qrenadaya hərbi müdaxiləsinə son qoyulmasını tələb etdi.

1987-ci ilədək SSRİ Latın Amerikasının 19 dövləti ilə diplomatik münasibətlər yaratmışdı və onlarla əməkdaşlıq edirdi. SSRİ Meksika, Argentina, Braziliya, Peru kimi ölkələrlə əlaqələri daha geniş idi. Bu zaman SSRİ ilk növbədə həmin dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərə təsirini nəzərə alırdı. 80-ci illərin sonunda keçirilən yüksək səviyyəli Sovet-Amerika görüşlərində məhəlli münaqişələr, o cümlədən Mərkəzi Amerikadakı hadisələr müzakirə edildi. 1989-cu ildə SSRİ Nikaraquaya hərbi yardımını dayandırdı.

§5. Tərkisilahlı uğrunda mübarizənin beynəlxalq münasibətlərə təsiri

XX əsrin 70-ci illərində tərkisilahlı dünya siyasətinin mərkəzi problemlərindən biri idi. Beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi bu problemin ayrı-ayrı istiqamətlərinin həlli üçün əlverişli şərait yaratdı. Lakin əvvəllər olduğu kimi yenə də dünya dövlətlərinin başçıları tərkisilahın zəruriliyini bəyan etsələr də işdə sürətlə silahlanma davam edirdi. Bu işə məsələnin həllini çətinləşdirirdi. Böyük dövlətlərin heç biri xüsusilə nüvə tərkisilahı məsələsində birinci olmaq istəmirdi, hər biri digərinin güzəştə getməsinə çalışırdı.

Tərkisilah uğrunda mübarizədə başlıca istiqamət nüvə silahlarının məhdudlaşdırılması və ixtisarı idi. 70-ci illərin ortalarında ABŞ yeni sualtı qayıqlar, B-1 ağır bombardmançı təyyarələri, qanadlı raketlər və qitələrarası MX raketləri istehsal etməyə başladı. ABŞ-da neytron silahının istehsalı sahəsində işlər sürətləndi.

Tərkisilah BMT Baş Məclisində müntəzəm müzakirə edilən məsələlərdən biri idi. 1972-ci ildə BMT Baş Məclisinin XXVII sessiyasında qəbul edilmiş qətnamədə deyilirdi ki, BMT-nin üzvü olan dövlətlər nüvə silahı tətbiqindən əbədi imtina edirlər.

1971-ci ilin sentyabrında SSRİ ilə ABŞ, 1976-cı ilin iyulunda SSRİ ilə Fransa, 1977-ci ilin oktyabrında isə SSRİ ilə İngiltərə arasında təsadüfi nüvə müharibəsinin qarşısının alınması haqqında sazişlər imzalandı. Bu sazişlərdə təsadüfi nüvə müharibəsinin qarşısını almaq üçün təşkilati və texniki tədbirlərin təkmilləşdirilməsindən, nüvə silahı ilə bağlı təsadüfi hadisələr haqqında məlumat mübadiləsindən və sazişin yerinə yetirilməsi haqqında məsləhətləşmələrdən bəhs olunurdu.

Nüvə tərkisilahında əsas məsələlərdən biri nüvə sınaqlarının dayandırılması idi. 1975 və 1976-cı illərdə BMT Baş Məclisində nüvə sınaqlarının dayandırılmasının zəruriliyini təsdiq edən və nüvə dövlətlərini bu barədə danışıqlara başlamağa çağıran qətnamələr qəbul edildi.

Nəzarət məsələsi ilə bağlı mübahisələr tərkisilaha mane olurdu. SSRİ milli texniki vasitələrlə nəzarətin, Qərb dövlətləri isə beynəlxalq nəzarətin tərəfdarı idi. 1977-ci ildə BMT Baş Məclisinin sessiyasında qəbul edilmiş qətnamədə deyilirdi ki, tərkisilah komitəsi nüvə sınaqlarının tamamilə dayandırılmasına dair müqaviləni hazırlayıb Baş Məclisin tərkisilaha dair birinci sessiyasına təqdim etsin.

Nüvə silahının yayılmaması və nüvə silahı olmayan zonalar yaradılması uğrunda mübarizə böyük əhəmiyyətə malik idi. 70-ci illərdə 100-dən çox dövlət nüvə silahının yayılmaması haqqında müqaviləyə qoşuldu. Lakin Fransa, Çin, İsrail, Pakistan və CAR kimi ölkələr bu müqaviləyə qoşulmadılar. 1975-ci ildə və 1980-cı ildə Cenevrədə nüvə silahının yayılmaması haqqında müqaviləyə əməl olunmasını yoxlamaq məqsədi ilə konfrans keçirildi. 1978-ci ildə BMT Baş Məclisinin tərkisilaha dair xüsusi sessiyasında bu məsələ geniş müzakirə edildi. 1975-ci ilin fevralında nüvə silahının yayılmaması haqqında birgə Sovet-İngiltərə, 1977-ci ilin iyununda isə Sovet-Fransa bəyanatları imzalandı.

1978-ci ildə BMT Baş Məclisinin XXXIII sessiyası bir sıra dövlətlər tərəfindən irəli sürülmüş nüvə silahı olmayan dövlətlərin təhlükəsizliyinə təminat verilməsi haqqında beynəlxalq konvensiya ideyasını bəyəndi və konvensiya layihəsini hazırlamağı tərkisilah komitəsinə tapşırı.

70-ci illərdə BMT Baş Məclisinin sessiyalarında Yaxın Şərqdə və Cənub-Şərqi Asiyada nüvə silahı olmayan zonalar yaratmaq ideyası dəfələrlə müzakirə edildi. Latın Amerikasının nüvə silahı olmayan zona statusu 70-ci illərdə nüvə dövlətləri tərəfindən tanındı.

Dövlətlər kütləvi qırğın silahı kimi kimyəvi və bioloji silahların ləğvi uğrunda mübarizə aparırdılar. 1971-ci ilin dekabrında BMT Baş Məclisinin XXVI sessiyası «Bioloji silahın istehsalını qadağan edən konvensiya» layihəsini bəyəndi. Bu saziş müddətsiz idi. Bu konvensiya 1975-ci il martın 26-da qüvvəyə mindi. Lakin tərəflər razılaşmadığına görə 70-ci illərdə kimyəvi silahın ləğvinə dair heç bir saziş imzalanmadı.

1970-ci ilin dekabrında BMT Baş Məclisi dəniz və okeanların dibində nüvə və digər kütləvi qırğın silahlarının yerləşdirilməsinin qadağan edilməsi haqqında müqavilə layihəsini bəyəndi. 1971-ci ilin fevralında dövlətlər tərəfindən imzalanmağa başlayan bu müqavilə 1972-ci ilin mayında qüvvəyə mindi.

Tərkisilah uğrunda mübarizədə adi silahların ləğvi əsas istiqamətlərdən biri idi. 1973-cü ilin dekabrında BMT Baş Məclisinin XXVIII sessiyası Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olan dövlətlərin hərbi büdcələrinin 10% azaldılması və qənaət edilmiş vəsait hesabına azad olmuş ölkələrə yardım göstərilməsi haqqında qətnamə qəbul etdi.

1971-ci ilin dekabrında BMT Baş Məclisinin sessiyası tərkisilaha dair xüsusi sessiyanın keçirilməsinin zəruriliyi haqqında qətnamə qəbul etdi. 1976-cı ildə BMT Baş Məclisinin XXXI sessiyasında 40 dövlətin nümayəndələrinin iştirakı ilə tərkisilah sessiyasına hazırlıq komitəsi yaradıldı. Onların hamısı nüvə silahı olmayan dövlətlər idi. 1978-ci il mayın 23-dən iyunun 30-na qədər BMT Baş Məclisinin tərkisilaha dair xüsusi sessiyası keçirildi. Sessiyada qəbul edilmiş Yekun sənədində BMT-nin tərkisilah sahəsində fəaliyyət proqramı öz əksini tapdı.

1973-cü ilin yanvarında Vyanada NATO və Varşava Müqaviləsinin üzvü olan ölkələr arasında Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarına dair məsləhətləşmələr, oktyabrda isə danışıqlar başlandı. Danışıqlarda 19 dövlət iştirak edirdi.

İxtisar həm milli, həm də xarici ordulara aid olmalı idi. İxtisar zonası AFR, Benilüks ölkələri, ADR, Polşa və Çexoslovakiya ərazilərini əhatə etməli idi. Hərbi-dəniz qüvvələrinə aid olmayan bu ixtisar heç bir ölkənin təhlükəsizliyinə xələl gətirməməli idi. Qərb dövlətləri təklif edirdilər ki, əvvəlcə SSRİ və ABŞ adi silahlı qüvvələrini azaltsınlar. Sosialist ölkələri NATO və Varşava Müqaviləsinin üzvü olan ölkələrin Mərkəzi Avropada bərabər miqdarda silahlı qüvvə saxlamasına razı idi. 1979-1980-cı illərdə SSRİ Mərkəzi Avropadan 20 min əsgər və 1000 tank çıxartdı.

Tərsilah uğrunda mübarizədə qüvvə tətbiqindən imtina edilməsi böyük əhəmiyyətə malik idi. Bu prinsip 70-ci illərdə imzalanmış bir çox beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən 1974-cü ildə BMT Baş Məclisinin XXIX sessiyasında qəbul edilmiş təcavüzkarın müəyyən edilməsi haqqında qətnamədə və 1975-ci ildə Helsinki müşavirəsinin yekun aktında öz əksini tapdı.

XX əsrin 80-cı illərinin əvvəlindən başlayaraq ABŞ başda olmaqla Qərb dövlətlərin silahlanması sürətləndi. Bu onların sosialist ölkələrinə kütləvi təzyiq siyasətinin mühüm tərkib hissəsi idi. 1980-cı ildə ABŞ-da hakimiyyətə gələn R.Reyqan hökuməti SSRİ üzərində tam hərbi üstünlüyə nail olmaq planı hazırladı. Bu planda həm də nüvə silahı tətbiqinin mümkünliyindən bəhs olunurdu.

1982-ci ildə ABŞ-ın müdafiə nazirliyi SSRİ-yə və digər sosialist ölkələrinə qarşı tədrici nüvə müharibəsi aparılmasını nəzərdə tutan «kompleks strateji plan» hazırladı. ABŞ prezidenti 1982-ci ildə «1984-1988-ci və 1985-1989-cu maliyyə illərində müdafiə sahəsində direktivlər» adlı sənədlər imzaladı. Bu sənədlərə əsasən 100 yeni qitələrarası ballistik MX raketləri, hər birində 24 «Traydent» raketi olan «Ohayo» tipli 13 yeni atom sualtı qayıqı, «Micitmen» adlı yeni qitələrarası ballistik raket istehsalına başlamaq, yeni «B-1B» bombardımançı təyyarələri və «Stels» adlı görünməyən bombardımançı təyyarələrin istehsalına başlamaq nəzərdə tutulurdu. ABŞ silahlanma sahəsində Qərbi Avropadakı müttəfiqlərinə kömək edirdi.

SSRİ-nin Əfqanıstana hərbi müdaxiləsindən sonra ABŞ senatı SSM-2 müqaviləsini təsdiq etmədi. Eyni zamanda ABŞ

nüvə sınaqlarının tamamilə dayandırılmasına, kütləvi qırğın silahlarının ləğvinə və Hind okeanında qüvvələri azaltmağa dair SSRİ ilə danışıqları kəsdi.

Silahlanma sürətləndikcə beynəlxalq gərginlik artırdı. SSRİ yeni sualtı qayıqlar istehsalını dayandırmağı və Avropada yeni nüvə raketləri yerləşdirməməyi təklif etdi. SSRİ həm Avropada, həm də Uzaq Şərqdə etimad tədbirlərinə dair danışıqlara hazır idi. Sovet İttifaqının sürətlə silahlanma üçün imkanları məhdud idi.

1981-ci ildə SSRİ-nin təklifi ilə BMT Baş Məclisinin nüvə müharibəsinin qarşısının alınması haqqında qəbul etdiyi sənəddə deyilirdi ki, nüvə silahından birinci istifadə edən dövlət bəşəriyyətə qarşı ən ağır cinayət etmiş hesab olunur. 1982-ci ilin iyun-iyul aylarında BMT Baş Məclisinin tərkisilaha dair ikinci sessiyası keçirildi. Bu sessiya zamanı SSRİ rəsmi şəkildə bildirdi ki, heç zaman nüvə silahını birinci tətbiq etməyəcəkdir.

Varşava Müqaviləsi Təşkilatının Siyasi Məsləhət Komitəsinin 1983-cü ilin yanvarında Praqada keçirilən müşavirəsində qəbul edilmiş bəyannamədə deyilirdi ki, nüvə müharibəsində qələbəyə ümid bəsləmək əbəsdir, Varşava Müqaviləsinin üzvü olan ölkələr NATO dövlətləri üzərində üstünlüyə çalışmır və heç bir ölkəyə hücum etmək niyyətləri yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, NATO ölkələri də tez-tez belə niyyətləri olmadıqlarını bildirirdilər. Ona görə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı NATO-ya qüvvə tətbiq etməmək və sülh münasibətləri saxlamaq haqqında müqavilə bağlamağı təklif etdi.

1982-ci ilin iyununda Cenevrədə SSRİ ilə ABŞ arasında strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması və ixtisarına dair danışıqlar başlandı. Sovet tərəfi 1990-cı ilə qədər həmin silahları 25% azaltmağı təklif etdi. SSRİ çalışdı ki, uçuş məsafəsi 600 km-dən çox olan qanadlı raketlər istehsalının qarşısını alsın. SHS-nin ixtisarı məsələsinə kompleks yanaşmanın əleyhinə olan ABŞ əvvəlcə müəyyən silahların ixtisarına başlamağı təklif etdi. SSRİ-də yerüstü bazalı qitələrarası ballistik raketlər çox idi və ABŞ həmin raketlərinin əsaslı şəkildə azaldılmasını təklif edirdi. ABŞ isə sualtı qayıqlardakı ballistik raketlər və ağır bombardımançı təyyarələr cəhətdən üstün idi.

ABŞ təklif edirdi ki, hər iki tərəf yer və dəniz bazalı ballistik raketlərinin sayını 1700-dən 850-ə, döyüş başlıqlarının sayını 7500-dən 5000-ə endirsin və yerüstü qitələarası ballistik raketlərdə bunun sayı 2500-dən çox olmasın. SSRİ-də döyüş başlıqlarının 70%-i, ABŞ-da isə 20%-i yerüstü qitələarası ballistik raketlərin payına düşürdü. ABŞ-da isə döyüş başlıqlarının 80%-i sualtı qayıqlardakı və bombardımançı təyyarələrdəki raketlərdə idi. Təbii ki, SSRİ ABŞ-ın təklifi ilə razılaşmadı. Bu təklifə görə SSRİ ABŞ-dan iki dəfə çox strateji silah ləğv etməli idi.

1983-cü ilin iyununda ABŞ təklif etdi ki, ağır bombardımançı təyyarələrdəki raketlərin sayı hər iki tərəf üçün 400 ədəd müəyyən edilsin. 1983-cü ilin dekabrında SHS-larına dair danışıqlar müvəqqəti dayandırıldı.

Tərsiləh uğrunda mübarizənin əsas istiqamətlərindən birini Avropada nüvə silahlarının məhdudlaşdırılması və ixtisarı təşkil edirdi. Avropada həm ABŞ, həm də SSRİ nüvə silahı saxlayırdı. 70-ci illərin sonunda ABŞ Avropada 572 orta mənzilli yeni raket yerləşdirmək haqqında qərar qəbul etdi. 1979-cu ilin aprelində NATO-nun nüvə planlaşdırması qrupunun iclasında «ikili qərar» layihəsi irəli sürüldü. Bu qərara görə, ABŞ SSRİ ilə orta mənzilli nüvə raketlərinə dair danışıqlara başlamalı və həm də yeni raketlər istehsal edib Avropada yerləşdirməli idi. ABŞ iddia edirdi ki, Avropada qüvvə nisbəti SSRİ-nin xeyrinə dəyişmişdir. 1983-cü ilin oktyabrında SSRİ Avropada 938, NATO-nun isə 857 raket daşıyıcısına malik idi. Onun müqabilində NATO-ya məxsus raketlərdə döyüş başlıqlarının sayı SSRİ-dən 1,5 dəfə çox idi. 1979-cu ilin dekabrında NATO Şurası «ikili qərarı» qəbul etdi.

1980-cı ilin oktyabrında Cenevrədə Avropada nüvə silahlarının məhdudlaşdırılmasına dair Sovet-Amerika danışıqları başlandı. Lakin R.Reyqan hakimiyyətə gələndən sonra danışıqlar kəsildi. 1981-ci ildə SSRİ ABŞ-a Avropada yeni orta mənzilli raketlər yerləşdirməməyi təklif etdi. SSRİ-ni ən çox narahat edən ABŞ-ın Avropada yerləşdirmək istədiyi «Pərsinq-2» raketlərinin uçuş məsafəsinin 2500 km olub yüksək dəqiqlikdə 6-8 dəqiqə ərzində hədəfi vurmaq qabiliyyətinə malik olması idi.

ABŞ-ın məqsədi Avropada strateji vəziyyəti NATO-nun xeyrinə dəyişmək idi. ABŞ 1981-ci ilin noyabrında Cenevrədə SSRİ ilə danışıqları davam etdirdi.

ABŞ diplomatiyası danışıqlar zamanı «sıfır variantı» adlı təkliflə çıxış etdi. Bu variantla görə SSRİ Avropada bütün orta mənzilli raketlərini ləğv edib, ancaq bombardımançı təyyarələrini saxlamalı idi. ABŞ Avropada yeni orta mənzilli raketlər yerləşdirmirdi, amma əvvəlki potensialı saxlayırdı, həm də İngiltərə və Fransanın raketləri nəzərə alınmırdı. Belə ixtisar nəticəsində NATO ölkələrində orta mənzilli raketlər iki dəfə, döyüş başlığı isə üç dəfə çox olurdu. SSRİ belə təkliflə razılaşmadı və Avropada hər iki tərəfdən həm orta mənzilli, həm də taktiki nüvə silahlarının tamamilə ləğvini təklif etdi. ABŞ bu təklifi qəbul etmədi.

1983-cü ilin martında ABŞ danışıqlar zamanı «aralıq variantı» adlı təkliflə çıxış etdi. Bu variantla görə Sovet İttifaqına Avropada öz raketlərinin müəyyən qismini saxlamağa icazə verilirdi. ABŞ isə Avropada SSRİ-nin saxladığı miqdarda özünün yeni raketlərini yerləşdirməli idi. Bu halda NATO bloku ikiqat üstünlük qazanırdı. SSRİ bu təklifi rədd edib nüvə silahı daşıyıcılarının sayını təqribən üç dəfə azaltmağı və raketlər üzrə səviyyəni bərabərləşdirməyi təklif etdi, eyni zamanda Avropadan çıxardığı raketləri ləğv etməyə və Şərqdə SS-20 raketlərinin sayını artırmamağa razılıq verdi. SSRİ bundan əlavə SS-20 raketlərində döyüş başlıqlarının sayının İngiltərə və Fransanın raketlərindəki nüvə başlıqlarının sayından çox olmamasına razılıq verdi. İngiltərə və Fransanın 162 raketində nüvə başlıqlarının sayının 420-430 ədəd olduğunu nəzərə alaraq SSRİ Avropada özünün 140 raketini saxlamağa, qalanlarını isə ləğv etməyə razı olduğunu bəyan etdi. Bu təklifləri qəbul etməyən ABŞ 1983-cü ilin noyabrından başlayaraq Qərbi Avropada yeni orta mənzilli raketlər yerləşdirməyə başladı. Buna cavab olaraq SSRİ Çexoslovakiya və ADR ərazisində yeni SS-20 raketləri yerləşdirdi.

Nüvə sınaqlarının tamamilə dayandırılmasına dair danışıqlar tərəflərin fərqli mövqelərinə görə nəticə vermədi. 1982-ci ildə SSRİ BMT Baş Məclisinin XXXVII sessiyasına

«Nüvə sınaqlarının tamamilə qadağan edilməsinə dair müqavilənin əsas müddəaları» adlı layihə təqdim etdi. 1985-ci ilin avqustunda SSRİ nüvə sınaqlarını dayandırdığını bildirdi, sonra onun vaxtını 1986-cı ilin 31 martınadək artırdı. ABŞ isə nüvə sınaqlarını davam etdirdi. Əslində nüvə sınaqları keçirtmək imkanları məhdud olan SSRİ 1987-ci ilə qədər nüvə sınağı keçirməyəcəyini bildirdi. ABŞ nüvə sınaqlarının qadağan edilməsinə nəzarət etməyin çətinliyini əsas gətirdi. 1986-cı ilin dekabrında SSRİ nüvə sınaqlarının qadağan edilməsi məsələsinin mərhələlərlə həllinə razılığını bəyan etdi. 1987-ci ilin sentyabrında Vaşinqtonda SSRİ-nin xarici işlər naziri ilə ABŞ-ın dövlət katibi arasında 1987-ci ilin dekabrına qədər nüvə sınaqlarının dayandırılmasına dair danışıqlara başlamaq haqqında razılıq əldə olundu.

Tərkisiləh uğrunda mübarizədə nüvə silahının yayılmaması böyük əhəmiyyətə malik idi. 1985-ci ildə nüvə silahının yayılmaması haqqında müqaviləni imzalayan dövlətlərin sayı 130-dan çox idi. Dünyada atom elektrik stansiyalarının sayının artması nüvə silahının yayılması problemini aktuallaşdırdı. İsrail, CAR, Pakistan kimi ölkələr nüvə silahı hazırlamaq planlarını gizlətmirdilər. Ona görə nüvə materiallarının ixracı üzərində nəzarəti gücləndirmək lazım idi. 1986-cı ilin aprelinə Çernobıl AES-də baş verən qəza göstərdi ki, atom energetikasını inkişaf etdirməklə yanaşı bu sahədə beynəlxalq təhlükəsizlik rejimini də möhkəmləndirmək lazımdır.

Nüvə silahı olmayan zonalar yaratmaq uğrunda mübarizə davam edirdi. Finlandiya, Avropanın şimalında, Bolqarıstan Balkan yarımadasında nüvə silahı olmayan zona yaradılmasını təklif etdi. 1986-cı ildə SSRİ Aralıq dənizindən özünün və ABŞ-ın hərbi gəmilərini çıxarılmasını təklif etdi. 1985-ci ilin avqustunda Sakit okeanın cənubunda yerləşən 13 dövlət Sakit okeanın cənubunun nüvəsiz zona elan edilməsi haqqında Raratonqa müqaviləsini imzaladı. Bu müqavilə 1986-cı ilin dekabrında qüvvəyə mindi.

Kimyəvi silahın ləğvi tərkisiləh uğrunda mübarizənin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Kimyəvi silahların ləğvinə dair Sovet-Amerika danışıqları 1980-ci ildə kəsildi. 1981-ci ildə

BMT Baş Məclisinin XXXVI sessiyası dövlətləri yeni kimyəvi silahlar istehsal etməməyə çağıran qətnamə qəbul etdi.

Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarına dair Vyana danışıqları davam etdirildi. 1982-ci ilin fevralında həm SSRİ, həm də Qərb dövlətləri bu məsələyə dair öz layihələrini hazırladılar. Qərb layihəsində yalnız silahlı qüvvələrin azaldılmasından danışılırdı. SSRİ bu təkliflə razılaşmadı. 1983-cü ilin iyununda SSRİ danışıqların müzakirəsinə yeni saziş layihəsi təqdim etdi. Sənədə görə saziş imzalandıqdan sonra üç il ərzində Mərkəzi Avropada NATO-nun və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının silahlı qüvvələrinin sayı tərəflərin hər biri üçün 900 min nəfərə (quru qüvvələri 700 min, hərbi hava qüvvələri 200 min) qədər azadılmalı idi. Hərbi texnika da mərhələlərlə ixtisar edilməli idi.

1985-ci ilin fevralında Sovet dövləti yeni saziş layihəsi təklif etdi. Sənəddə deyilirdi ki, müqavilənin qüvvəyə minməsindən keçən bir il ərzində SSRİ və ABŞ Mərkəzi Avropada öz silahlı qüvvələrinin hərbi texnikası ilə birlikdə müvafiq olaraq 20 və 13 min nəfər ixtisar etsinlər, ixtisar başa çatana qədər Vyana danışıqlarının iştirakçıları istər kollektiv, istərsə də milli zəmində öz silahlı qüvvələrini və silahlarını artırmamalı idi. Lakin bu təklif Qərb dövlətləri tərəfindən qəbul edilmədi.

1986-cı ilin fevralında ADR-in nümayəndəsi bütün sosialist ölkələrinin adından yeni təkliflə çıxış etdi. Təklifə görə sazişin qüvvəyə minməsindən keçən bir il ərzində SSRİ 11,5 min, ABŞ 6,5 min nəfər silahlı qüvvələrini silahları ilə birlikdə Mərkəzi Avropadan çıxartmalı, danışıqların digər iştirakçıları 3 il ərzində quru qoşunlarını, hərbi hava qüvvələrini və onların silahlarını artırmamalı, sazişin tətbiq edildiyi şərq və qərb zonasında bu prosesə nəzarət etmək üçün bir neçə nəzarət məntəqəsi yaradılmalı, tərəflər 20 mindən artıq hərbinin iştirak etdiyi hərbi təlimlər haqqında bir-birinə məlumat verməli idi. Varşava Müqaviləsi Təşkilatının üzvü olan dövlətlərin Siyasi Məsləhət Komitəsinin 1986-cı ildə Budapestdə keçirilən müşavirəsi təkcə Mərkəzi Avropada deyil, bütövlükdə Atlantik okeanı sahilindən

Ural dağlarına qədər ərazidə silahlı qüvvələri və adi silahları azaltmaq proqramı ilə NATO ölkələrinə müraciət etdi.

Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarı məsələsi 1986-1989-cu illərdə ATƏM iştirakçılarının Vyana görüşündə geniş müzakirə edildi. Bu məsələyə dair müqavilənin bağlanmasını asanlaşdırmaq üçün SSRİ Şərqi Avropadan 20 min əsgər, 2700 tank və 300 təyyarə çıxartdı. Sosialist ölkələri Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin 3 mərhələdə ixtisar edilməsi təklifi ilə çıxış etdilər. 1989-cu ildə Vyanada aparılan danışıqlarda problemin bütün mübahisəli cəhətləri razılaşdırıldı. NATO ölkələri danışıqları sürətləndirib maksimum bir il ərzində başa çatdırmağı təklif etdilər. Sosialist ölkələri 1990-cı ildə adi silahlara dair müqaviləni imzalamağa hazır olduqlarını bildirdilər. Sosialist ölkələri bundan ötrü bütün Avropa dövlətlərinin başçılarından iştirakı ilə yüksək səviyyəli müşavirə keçirtməyi təklif etdilər.

1990-cı ilin noyabrında Parisdə NATO-nu və Varşava Müqaviləsini təmsil edən 22 ölkənin nümayəndələri arasında Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarı haqqında müqavilə imzalandı. Silahların və qoşunların xeyli ixtisar edilməsini nəzərdə tutan bu müqavilə NATO ilə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı arasında bərabər qüvvə nisbətini müəyyənləşdirdi. Silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarı üç mərhələdə həyata keçirilməli və 1995-ci ilin noyabrında başa çatmalı idi. Bu müqavilə 1992-ci ilin iyulun 17-də qüvvəyə mindi. Eyni zamanda Varşava müqaviləsinin və NATO-nun üzvü olan 22 ölkənin dövlət və hökumət başçıları əməkdaşlıq və dostluq etmək haqqında bəyannamə imzaladılar.

Tərkisiləh uğrunda mübarizədə əsas məsələlərdən biri kosmik fəzanın hərbişədirilməsinin qarşısını almaq idi. 1981-ci ildə BMT Baş Məclisinin XXXVI sessiyasında SSRİ kosmik fəzaya silah çıxarılmasının qadağan edilməsinə dair müqavilə bağlamağı təklif etdi. 1983-cü ildə isə SSRİ BMT-də kosmik fəzada və kosmik fəzadan yerdəki obyektlərə qarşı qüvvə tətbiqinin qadağan edilməsinə dair müqavilə bağlamaq təklifi ilə çıxış etdi. 1984-cü ildə BMT Baş Məclisinin XXXVIII sessiyası «Kosmosdan yalnız dinc məqsədlə istifadə haqqında», 1985-ci

ildə «Kosmosdan dinc məqsədlə istifadə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas istiqamətləri və prinsipləri» adlı qətnamə qəbul etdi. 1986-cı ildə isə BMT Baş Məclisi «2000-ci ilə qədərki dövrdə kosmosdan dinc məqsədlərlə istifadə sahəsində birgə fəaliyyət» haqqında qətnamə qəbul etdi.

ABŞ-da «Strateji müdafiə təşəbbüsü» adlı («Ulduz müharibələri») proqram 1983-cü ilin martında irəli sürüldü. Bu proqram ABŞ ərazisini düşmənin ballistik raketlərindən qorumaq üçün geniş miqyaslı kosmik bazalı raketdən müdafiə sisteminin yaradılmasını nəzərdə tuturdu.

Nüvə və kosmik silahlara dair Sovet-Amerika danışıqları Cenevrədə 1985-ci ilin martında başlandı. Danışıqlar zamanı həm kosmosa silah çıxarılmasının qadağan edilməsi, həm SSRİ-nin və ABŞ-ın strateji hücum silahlarının əsaslı şəkildə ixtisarı, həm də Avropada orta mənzilli raketlərin ixtisarı məsələləri əlaqəli və kompleks şəkildə müzakirə olunurdu. SSRİ strateji silahların 50% ixtisarını təklif etdi. 1985-ci ilin noyabrında Cenevrədə Sovet-Amerika görüşü zamanı tərkisiləh sürətləndirilməsi və artıq razılaşdırılmış məsələlərə dair qərarların hazırlanması təklifi bəyənilirdi.

Tərkisiləh problemi 1986-cı ilin oktyabrında Reykyavikdə Sovet-Amerika görüşü zamanı müzakirə edildi. Burada SSRİ SHS-larının 1991-ci ilə qədər 50% ixtisar edilməsini, Avropada orta mənzilli raketlərin tamamilə ləğv edilməsini, raketdən müdafiə rejiminin möhkəmləndirilməsini, SMT-yə dair işlərin dayandırılmasını, nüvə sınaqlarının tamamilə qadağan edilməsinə dair danışıqlara başlanmasını təklif etdi. Danışıqlar nəticəsində strateji hücum silahlarına və orta mənzilli raketlərə dair tərəflərin mövqelərində xeyli yaxınlaşmaya nail olundu. Burada SSRİ Avropada orta mənzilli raketlər məsələsində «sıfır variantı»nı müdafiə etdi. SSRİ Avropada özünün və ABŞ-ın bütün orta mənzilli raketlərinin ləğvini təklif etdi, İngiltərə və Fransa'nın nüvə potensialını nəzərə almamağa razılıq verdi. SSRİ bildirdi ki, Avropada ABŞ raketləri ləğv edilərsə, SSRİ ölkənin Asiya hissəsində orta mənzilli raketlərdə nüvə başlıqlarının sayını 100-dək azaltmağa hazırdır.

SSRİ eyni zamanda 1000 km-dən az məsafəyə ucan yaxın mənzilli raketlərin istehsalını dayandırmağı və onların ləğvi haqqında danışıqlara başlamağı təklif etdi. Reykyavikdə bu məsələyə dair ümumi razılıq əldə olundu. 1987-ci ilin fevralında SSRİ Avropada orta mənzilli raketlərin ləğvinə dair ayrıca saziş imzalanmasına hazır olduğunu bildirdi. 1987-ci ilin aprelində SSRİ bir daha yaxın mənzilli raketlərin ləğvinə dair danışıqlara tərəfdar olduğunu bəyan etdi və həmin vaxt Moskvaya gəlmiş ABŞ-ın dövlət katibi C.Şultsla bu barədə razılıq əldə edildi.

1987-ci ilin dekabrında Vaşinqtonda yüksək səviyyəli Sovet — Amerika görüşü zamanı yaxın və orta mənzilli raketlərin ləğvinə dair müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə SSRİ 826 orta mənzilli, 926 yaxın mənzilli, ABŞ isə 689 orta mənzilli, 170 yaxın mənzilli raket ləğv etməli idi. Orta mənzilli raketlər üç il ərzində, yaxın mənzilli raketlərdə isə il yarım ərzində ləğv olunmalı idi. SSRİ 2500, ABŞ isə 1320 ədəd nüvə döyüş başlığı ləğv etməli idi. Müqavilə ciddi beynəlxalq nəzarət altında həyata keçirilməli idi. 1988-ci ilin mayın sonu - iyunun əvvəlində ABŞ prezidenti R.Reyqanın SSRİ-yə səfəri zamanı 1987-ci il müqaviləsinin təsdiq fərmanları mübadilə edilərək qüvvəyə mindi. Strateji hücum silahlarının ixtisarına dair Cenevrədə Sovet-ABŞ danışıqları davam etdirildi. Bu məsələ 1988-1990-cı illərdə SSRİ ilə ABŞ arasında keçirilmiş yüksək səviyyəli görüşlərdə və xarici işlər nazirlərinin görüşlərində ətraflı müzakirə olunmuşdu.

XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ

§1. Avropada yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması

Soyuq müharibənin başa çatması ilə bağlı Avropada yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması prosesi başlandı. 1991-ci ilin iyun və iyul aylarında sosialist ölkələrinin kollektiv təşkilatları olan Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı buraxıldı. 1991-ci ilin dekabrın 8-də Rusiya, Ukrayna və Belorusiya arasında Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması haqqında müqavilə imzalandı. 1991-ci ilin dekabrın 21-də keçmiş SSRİ-yə daxil olan daha səkkiz respublika Alma-Ata bəyannaməsini imzalayıb Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil oldu.

1991-ci ilin dekabrın 26-da SSRİ Ali Soveti SSRİ-nin öz fəaliyyətini dayandırması haqqında Bəyannamə qəbul etdi. SSRİ-nin yerində Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla 15 müstəqil dövlət yarandı. 1991-1992-ci illərdə Yuqoslaviya Federasiyası altı müstəqil dövlətə parçalandı. 1992-ci ilin sonunda Çexoslovakiya Federasiyası Çexiya və Slovakiya respublikalarına ayrıldı. Avropa həyatının bütün sahələrini əhatə edən Ümumavropa prosesi sürətləndi. Bu hadisələr göstərdi ki, Avropa dünya siyasətinə böyük təsirini saxlayır, beynəlxalq vəziyyət əhəmiyyətli şəkildə Avropanın mövqeyindən, Avropa dövlətləri arasında münasibətlərin xarakterindən asılıdır. Beynəlxalq münasibətlərdə keçid dövrünün reallıqları Avropanın məsuliyyətini daha da artırdı.

Soyuq müharibənin qurtarması ilə Avropada qarşıdurma və parçalanma başa çatdı, Avropa ölkələrinin əməkdaşlığı dövrü başlandı. Avropa ölkələri Ümumavropa prosesi çərçivəsində siyasi dialoqu və qarşılıqlı fəaliyyətin institutlaşdırılması, Avropanın aparıcı təşkilatlarının fəaliyyətinin yenidən qurulması və onların Avropada yeni problemlərin həllində öz vəzifələrini

müəyyənləşdirməsi, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin Avropa birliyinə və NATO-ya daxil olması və keçid dövrünün çətinliklərinin, o cümlədən məhəlli münaqişələrin aradan qaldırılması kimi vəzifələrin həlli Avropada yeni beynəlxalq qaydanın formalaşmasına kömək etməli di.

Almaniya ərazisində iki müstəqil dövlətin mövcudluğu Avropada daimi gərginlik mənbəyi idi. Bu gərginliyin aradan qaldırılması Avropada və dünyada sabitliyin təmin olunması üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Almaniya əhalisi ölkənin birləşməsinə tələb edirdi. 80-ci illərin sonunda dünyada, Avropada, SSRİ-də və ADR-də cərəyan edən proseslər Almanıyanın yenidən birləşməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. 1989-cu ilin yayında M.Qorbaçovun AFR-ə səfəri zamanı iki alman dövlətinin birləşməsi məsələsi geniş müzakirə edildi. SSRİ əvvəlcə birləşmiş Almanıyanın bitərəf dövlət olmasına çalışırdı. Qərb dövlətləri isə birləşmiş Almanıyanın NATO-ya üzv olmasını tələd edirdilər. ADR rəhbərliyi birləşmənin əleyhinə idi. 1989-cu ilin oktyabrında ADR-in Dövlət Şurasının sədri E.Honekker vəzifədən uzaqlaşdırıldı. ADR konstitusiyasından AVSP-nın rəhbər rolu haqqında maddə çıxarıldı. 1989-cu ilin noyabrında Berlin divarının sökülməsi və Qərbi Berlinlə sərhədin açılması nəticəsində birləşmə prosesi sürətləndi.

1990-cı ilin fevralında SSRİ, ABŞ, İngiltərə, Fransa ilə iki alman dövləti arasında «2+4» formulu əsasında danışıqlar mexanizmi haqqında razılıq əldə edildi. 7 ay davam edən danışıqların yekununda Almanıyanın birləşməsi ilə bağlı bütün məsələləri əks etdirən sənəd hazırlandı. 1990-cı il iyulun 1-də AFR-lə ADR arasında valyuta, iqtisadi və sosial ittifaq haqqında müqavilə imzalandı. 1990-cı il avqustun 31-də imzalanmış müqavilə ilə ADR ərazisi 5 federal torpağa bölündü.

1990-cı il sentyabrın 12-də Moskvada altı ölkənin xarici işlər nazirləri Almaniya ilə münasibətlərin nizama salınması haqqında müqavilə imzaladılar. Müqavilədə qeyd edildi ki, birləşmiş Almanıyanın xarici sərhədləri ADR və AFR-in sərhədləridir. Tərəflər birləşmiş Almanıyanın başqa dövlətlərə heç bir ərazi iddiası olmadığını və gələcəkdə belə iddialar irəli

sürməyəcəyini təsdiq etdilər. Almaniya kütləvi qırğın silahları istehsal etməməli və cəmi 370 min nəfərlik ordu saxlamalı idi. 1994-cü ilin sonuna qədər sovet qoşunları ADR ərazisindən çıxarılmalı idi. ADR ərazisində NATO qoşunları və nüvə silahı yerləşdirilməməli idi. 1990-cı il oktyabrın 3-də Almanıyanın yenidən birləşməsi prosesi başa çatdı. Almanıyanın birləşdirilməsi ilə əlaqədar dörd dövlətin Almaniya ilə bağlı öhdəlikləri ləğv olundu. 1990-cı ilin noyabrında SSRİ ilə AFR arasında qonşuluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. 1994-cü ilin avqustun sonuna qədər Rusiya qoşunlarının Almaniyadan çıxarılması başa çatdı.

Bir sıra dövlətlər ehtiyat edirdilər ki, birləşmiş Almaniya Avropada hegemonluq etməyə çalışacaq. Almanıyanın Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə və Rusiya ilə siyasi və iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi, bu ölkələrdə həyata keçirilən islahatlara böyük yardım göstərməsi belə bir şübhə yaradırdı ki, Almaniya Avropa Birliyindən və NATO-dan fərqli siyasət həyata keçirir, bu isə Avropa dövlətləri arasında rəqabətin artmasına və yeni münaqişələr səbəb olacaq.

Almanıyanın birləşməsinə yardım edən böyük dövlətlər onun Avropa Birliyinin və NATO-nun üzvü olmasını nəzərə almışdılar. SSRİ birləşmiş Almanıyanın NATO-da iştirakı ilə razılaşmış, lakin Alyansın keçmiş ADR ərazisində fəaliyyəti üçün bir sıra məhdudiyyətlər tələb etmişdi. Bəzi ölkələr AFR-in beynəlxalq nüfuzunun artmasına Avropa Birliyinin səlahiyyətlərinin artırılması yolu ilə mane olmağa çalışırdılar.

Almaniyada ölkənin dünya siyasətində rolu haqqında müzakirələr aparılırdı, lakin birləşmədən sonra onun siyasəti qonşu ölkələrin narahatlığını zəiflətməyə yönəlmişdi. AFR bildirdi ki, Avropa Birliyi və NATO ilə integrasiyaya sadıqdir; birtərəfli hərəkətlər və Avropa Birliyinin səlahiyyətlərinin genişlənməsinə etiraz etmir; Şərqi Avropa ölkələrinin Qərb strukturlarına qoşulmasına kömək edir; Rusiya ilə əməkdaşlıq edir, lakin Avropada qüvvə nisbətini pozmamalı üçün Rusiya ilə xüsusi münasibətlər saxlamağa çalışır.

Avropada yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasında və Avropada təhlükəsizliyinin təmin

olunmasında Avropa Birliyi, ATƏT və NATO kimi təşkilatlar böyük rol oynayır. Qərbi Avropa integrasiyasının inkişafı 90-ci illərdə Avropada beynəlxalq münasibətlərin səciyyəvi cəhətlərindən birini təşkil edirdi. Fransa, İtaliya və Almaniya integrasiyanın dərinləşməsinə tərəfdar idi. İngiltərə Avropa Birliyinin yeni şəraitə uyğunlaşmasının başqa yolunu, yeni, Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin hesabına Avropa Birliyinin genişlənməsini təklif edirdi. Avropa Birliyi çərçivəsində müzakirə olunan əsas məsələ integrasiyanın dərinləşməsi və ya genişlənməsi idi. Integrasiyanın dərinləşməsi tərəfdarlarının mövqeyi daha güclü idi. Bu proses Avropa İttifaqının əvvəlcə inkişaf etmiş Qərbi Avropa, sonra isə Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin hesabına genişlənməsi ilə müşayiət olunmalı idi.

Avropadakı dəyişikliklər Avropa İqtisadi Birliyi çərçivəsində integrasiyanı sürətləndirdi. 9-10 dekabr 1991-ci ildə AİB ölkələrinin başçılarının Hollandiyanın Maastrixt şəhərində keçirilən görüşündə Avropa İttifaqının yaradılması haqqında müqavilənin layihəsi bəyənilədi. Maastrixt müqaviləsi 1992-ci ilin fevralında imzalandı və 1 noyabr 1993-cü ildə qüvvəyə mindi. Müqavilə bir sıra istiqamətlərdə integrasiyanın əhəmiyyətli şəkildə dərinləşməsinə nəzərdə tuturdu. Gömrük ittifaqına, ümumi bazara, ümumi kənd təsərrüfatı və xarici ticarət siyasətinə vahid valyuta və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində, səhiyyə, təhsil və sosial sahədə razılaşdırılmış siyasətə keçilməsi əlavə olundu. Müqavilə ilə Avropa İttifaqının vətəndaşlığı institutu təsis edildi. Regional məsələlər üzrə komitə yaradıldı və Avropa parlamentinin səlahiyyətləri artırıldı.

Avropa İttifaqının fəaliyyətində ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti yeni istiqamət oldu. Bu istiqamət yekdilliklə qəbul edilmiş qərarlar əsasında birlik ölkələrinin ümumi xarici və müdafiə siyasətini nəzərdə tuturdu. Daxili işlər sahəsində əməkdaşlıq yeni istiqamətlərdən biri idi. Təşkilatın üzvləri siyasi sığınacaq verilməsi, mühacirət proseslərinin tənzimlənməsi, narkotik vasitələrin qarşısız dövriyyəsi və cinayətkarlığa qarşı mübarizə kimi sahələrdə razılaşdırılmış siyasət həyata keçirməli idi. Bu tədbirlər Avropa İttifaqının

Komissiyasının qərarı əsasında həyata keçirilməli idi. Müqavilənin maddələrinə yenidən Avropa İttifaqı ölkələrinin hökumətlərarası konfransında baxıla bilərdi.

29 mart 1996-ci ildə İtaliyanın Turin şəhərində Avropa İttifaqı ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində işə başlayan konfrans 1997-ci ilin 16-17 iyununda Amsterdamda davam etdirildi. Burada layihəsi bəyənilmiş Amsterdam müqaviləsi xarici işlər nazirləri tərəfindən 2 oktyabr 1997-ci ildə imzalandı. İmay 1999-cu ildə qüvvəyə minmiş bu müqavilə daxili işlər sahəsində Avropa İttifaqının səlahiyyətlərinin genişlənməsini nəzərdə tuturdu. Həqiqətdə yaradılan Avropa polis idarəsinin məlumat toplamaq, onları təhlil və mübadilə etməklə yanaşı, operativ funksiyaları müəyyən edilmişdi. Milli polis, gömrük və ədliyyə orqanlarının beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndi. Müqavilənin qüvvəyə minməsindən 5 il sonra Avropa İttifaqına daxil olan ölkələr arasında sərhədlərdə nəzarət götürülməli və xarici sərhədlər üzərində ümumi nəzarət standartları müəyyən edilməli idi. Amsterdam müqaviləsi Avropa İttifaqı ölkələrinin vətəndaşlarının hüquqi vəziyyətini tənzimləyirdi. Ayrı seçkilik hallarına qarşı mübarizə sahəsində Avropa İttifaqının səlahiyyətləri genişləndi. Qadın və kişilərin hüquq bərabərliyi prinsipi birlik ölkələri üçün məcburi idi.

Amsterdam müqaviləsi sosial siyasət sahəsində Avropa İttifaqının funksiyalarını genişləndirdi. Müqaviləyə məşğulluq sahəsində siyasətin əlaqələndirilməsi haqqında fəsil daxil edilmişdi. İngiltərə ilk dəfə, Avropa İttifaqı ölkələrinin razılaşdırılmış sosial siyasətindən irəli gələn öhdəliklərə əməl etməyə razılıq vermişdi. Müqavilə ilə səhiyyə sahəsində ümumi standartlar müəyyən edilmişdi. Bütün sahələrdə Avropa İttifaqının siyasəti ekoloji dəyərlərə uyğun olmalı idi.

Avropa İttifaqına beynəlxalq böhranların tənzimlənməsi ilə bağlı yeni səlahiyyətlər verildi. Avropa İttifaqı humanitar aksiyalar və sülhün müdafiəsi üçün əməliyyatlar həyata keçirə bilərdi. Bu əməliyyatları Avropa İttifaqının yekdilliklə qəbul etdiyi qərarlar əsasında Qərbi Avropa İttifaqı həyata keçirməli idi. Amsterdam konfransında Qərbi Avropa İttifaqının Avropa İttifaqı ilə birləşməsi məsələsi həll olunmadı. 1998-ci ilin

dekabrın 4-də Sen Maloda İngiltərə ilə Fransa arasında imzalanmış bəyannamə göstərdi ki, İngiltərə Qərbi Avropa İttifaqının Avropa İttifaqı ilə birləşməsinə razıdır.

1999-cu ilin 3-4 iyununda Avropa İttifaqı Kölnə keçirilmiş sammitində təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində birgə siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Bu qərarla silahlı münaqişə şəraitində sülhü təmin etmək məqsədi ilə müstəqil hərbi əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün Avropa İttifaqına səlahiyyətlər verildi. Bu əməliyyatlar NATO-nun köməyi ilə həyata keçirilməli idi. Eyni zamanda Avropa İttifaqında bu işlə məşğul olan təhlükəsizlik siyasəti üzrə komitənin, hərbi komitənin, Avropa İttifaqının qərargahının və b. orqanların yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Amsterdam müqaviləsinə görə Avropa İttifaqında struktur və idarəetmə islahatları keçirilməli idi. Məqsəd Avropa parlamentinin və Avropa Komissiyasının mövqelərinin möhkəmləndirmək, qərar qəbul etmə qaydalarını təkmilləşdirmək idi.

1997-ci ilin iyununda Avropa İttifaqı Komissiyasının hazırladığı «2000-ci il üçün gündəlik» adlı sənəddə Amsterdam müqaviləsi və Avropa İttifaqının şərqə doğru genişlənməsi ilə bağlı təşkilatın fəaliyyətində islahatların əsas istiqamətlərinə dair tövsiyələr öz əksini tapdı. Bu tövsiyələr Avropa Şurasının 1999-cu ilin martın 26-da Berlinə keçirilən iclasında bəyənilədi. «2000-ci il üçün gündəliyin» razılaşdırılması Avropa İttifaqında integrasiyanın dərinləşməsi və genişlənməsi prosesinin eyni vaxtda aparılması ilə bağlı yaranan ziddiyyətləri həll etməyə yönəlmişdi.

Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinin Avropa İttifaqına daxil olması mübahisəli məsələ deyildi. 1993-cü ildə Avropa Birliyi ilə Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası arasında Avropa iqtisadi məkanının yaradılması haqqında saziş imzalandı. Bu saziş Assosiasiya ölkələrinə Avropa İttifaqının vahid bazarına qoşulmaq imkanı verdi. Lakin İsveçrədə keçirilən referendumda bu saziş təsdiq olunmadı. Avstriya, Norveç, Finlandiya və İsveç Avropa İttifaqına təşkilatın daxil olmaq haqqında Avropa İttifaqının rəhbərliyi ilə danışıqlara başladılar. 1995-ci il yanvarın

1-də Avstriya, Finlandiya və İsveçin Avropa İttifaqına daxil olması ilə təşkilat üzvlərinin sayı 15-ə çatdı.

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin Avropa İttifaqına daxil olması daha çətin problem idi. Avropa İttifaqı bu məsələ ilə bağlı mövqeyini müəyyənləşdirdi 90-ci illərin əvvəllərində Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə daha sıx əməkdaşlıq etməyə dair strategiya hazırladı. Bu əməkdaşlıq «Avropa sazişləri» kimi məşhur olan assosiasiya haqqında sazişlərə əsaslanırdı. Avropa İttifaqı 1991-ci ilin dekabrın 16-da Macarıstan, Polşa və Çexoslovakiya ilə, sonra Mərkəzi və Şərqi Avropanın başqa ölkələri ilə assosiasiya haqqında sazişlər imzalamışdı. Avropa sazişləri onu imzalayan ölkələrə təşkilatda assosiativ üzv statusu verir, onların Avropa İttifaqına daxil olması imkanını nəzərdə tutur və azad ticarət rejimi daxil olmaqla onların birlik sərcivəsində iqtisadi və siyasi münasibətlərini tənzimləyirdi. Sazişlərdə tərəflər arasında daimi dialoq saxlanması mexanizmi müəyyən olundu, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə Avropa İttifaqında qərarların qəbul edilməsi prosesi haqqında daha geniş məlumat almaq imkanı verildi. Bu ölkələrdə keçirilən islahatlara texniki və maliyyə yardımı göstərmək mexanizmi müəyyən olundu. Lakin assosiativ üzv statusu hələ Avropa İttifaqına daxil olmaq üçün tam təminat deyildi.

1993-cü ilin iyunun 21-22-də Avropa Şurasının Kopenhagendə keçirilən iclası qərar qəbul etmişdi ki, assosiativ üzvlər istədiyi vaxt Avropa İttifaqına daxil ola bilər. Lakin Avropa Şurası dəqiq vaxt müəyyən etmədi, yalnız onu qeyd etdi ki, birliyin tam hüquqlu üzvü olmaq üçün namizədlər bir sıra iqtisadi tələblərə cavab verməlidir. Eyni zamanda Avropa Şurası bildirdi ki, yeni üzvlərin qəbul olunması birliyin fəaliyyət qabiliyyətini zəiflətməməlidir.

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin integrasiyasına dair Avropa İttifaqının konkret strategiyası 1994-cü ilin 9-10 dekabrında Avropa Şurasının Essendə keçirilən iclasında qəbul olundu. Şura bildirdi ki, həmin ölkələrin Avropa İttifaqına qəbulu haqqında danışıqlar hökumətlərarası konfrans başa çatdıqdan sonra, Avropa İttifaqının genişlənməsinin onun iş qabiliyyətinə təsirini hər tərəfli təhlil etdikdən və namizədlərin

birliyə daxil olmağa hazırlığı yoxlanıldıqdan sonra başlana bilər. Avropa Şurası Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrini təşkilata daxil olmağa hazırlamaq üçün qısa və uzun müddətli tədbirlər müəyyən etdi.

Avropa İttifaqında Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin daxil olmasına münasibət müxtəlif idi: bəzi dövlətlər Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin hamısı ilə eyni vaxtda danışıqlar aparmağı təklif edildilər. Lakin Avropa İttifaqı Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə münasibətdə fərdi yanaşma siyasəti həyata keçirirdi. Ona görə əvvəlcə Macarıstanın, Polşanın, Sloveniyanın, Çexiya və Estoniyanın təşkilat üzvlüyünə namizədliyi müəyyən edilmiş, 1998-ci il martın 31-də həmin ölkələrlə danışıqlar başlanmışdı. Onların 2001-ci ildə təşkilata daxil olması haqqında təkliflər mövcud idi. Lakin Avropa İttifaqının Komissiyası 2003-cü ili daha real hesab edirdi, digər ölkələrə xüsusi tərəfdaşlıq proqramı təklif olundu. Avropa İttifaqına üzvlüyə namizəd olan bütün ölkələrin iştirakı ilə xüsusi orqan təsis edildi ki, onların siyasətinin təşkilatın siyasəti ilə daha sıx əlaqələndirilməsini təmin etsin.

2002-ci ilin dekabrın 12-13-də Kopenhagendə Avropa İttifaqının sessiyası keçirildi. Sessiyada təşkilatın genişlənməsi, Türkiyənin Avropa İttifaqına daxil olmasının perspektivləri və Avropa təhlükəsizliyi kimi məsələlər müzakirə olundu. Sessiyada Polşanın, Macarıstanın, Çexiyanın, Sloveniyanın, Slovakiyanın, Maltanın, Litvanın, Latviyanın, Estoniyanın və Kiprin yunan hissəsinin Avropa İttifaqına daxil olması haqqında qərar qəbul edildi. 10 Avropa ölkəsinin Avropa İttifaqının bərabərhüquqlu üzvünə çevrilməsi prosesi 2004-cü ildə başa çatmalı və həmin ölkələrə 40 milyard dollar həcmində yardım göstərilməli idi.

2003-cü ildə Şərqi Avropa ölkələri ilə imzalanmalı olan müqavilələri hazırlamaq üçün danışıqlar başlandı. 2003-cü ilin aprelində Avropa İttifaqının Afinada keçirilən sammitində 10 ölkə ilə onların təşkilata daxil olması haqqında sazişlər imzalandı. 2003-cü ilin iyununda Avropa İttifaqının Salonikdə keçirilən iclasında Avropa Konstitusiyasının layihəsinin

müzakirəsi başlandı. 2004-cü ilin mayında 10 Avropa ölkəsinin Avropa İttifaqına daxil olması prosesi başa çatdı.

Soyuq müharibənin başa çatması və dünyada yeni beynəlxalq sistemin formalaşmağa başlaması ABŞ-Qərbi Avropa münasibətlərinə böyük təsir göstərdi və Transatlantika münasibətləri ciddi təkamülə məruz qaldı. ABŞ-ın Qərbi Avropa dövlətləri ilə münasibətləri həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli əsasda inkişaf edirdi. ABŞ-Qərbi Avropa münasibətlərinin tərəflər və beynəlxalq münasibətlər sistemi üçün əhəmiyyəti artıdı.

Transatlantika münasibətləri ənənəvi olaraq dünya siyasətinin mərkəzi oxu kimi dəyərləndirilir. Bu münasibətlər miqyasına, dərinliyinə və formalarına görə müasir dünyanın siyasi və iqtisadi sisteminə, global səviyyədə beynəlxalq həyatın təşkilinə, beynəlxalq maliyyə, əmtəə və məlumat bazarlarında vəziyyətə və global problemlərin tənzimlənməsinə həlledici təsir göstərir. 90-cı illərdə beynəlxalq münasibətlərin inkişaf meylləri əhəmiyyətli dərəcədə ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri tərəfindən müəyyən edilirdi.

Beynəlxalq münasibətlərin inkişafında keçid dövründə ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri öz xarici siyasət mənafeələrini yenidən müəyyənləşdirdilər ki, bu onların qarşılıqlı münasibətlərinə də aid idi. Burada münasibətlərin konseptual əsası və NATO-nun gələcəyi kimi məsələlər əsas yer tuturdu. Transatlantika münasibətləri yeni geosiyasi reallıqlara uyğunlaşdırılmalı idi. Onlar eyni zamanda strateji müttəfiqliyi saxlamağa çalışırdılar.

90-cı illərdə Transatlantika münasibətlərini tez-tez «yeni tərəfdaşlıq» kimi adlandırırdılar. Çünki uzun müddət ərzində onların ittifaqını zəruri edən sovet təhlükəsi artıq aradan qalxmışdı. Bir tərəfdən, tərəflər öz məqsədlərini və həmin məqsədləri reallaşdırmaq üçün tərəfdaşlığın əhəmiyyətini və rolunu dəqiq müəyyənləşdirməli idi. İlk növbədə, yeni şəraitdə mənafe ümumiliyini şərtləndirən amillər müəyyən edilməli idi. ABŞ və Qərbi Avropa üçün uzunmüddətli ümumi mənafeələr, iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik sahəsində yeni tərəfdaşlığın faydası və üstünlükləri əsas idi. Eyni zamanda tərəflərin təkcə

ümumi deyil, həm də paralel mənafeləri mövcud idi. Amma onların həyata keçirilməsini hər iki tərəf NATO-nun saxlanması və strateji tərəfdaşlığın davam etdirilməsi ilə əlaqələndirirdi.

ABŞ Avropada öz mövqelərini saxlamaq və mənafeələrini həyata keçirmək üçün qitədə hadisələrin inkişafına fəal təsir göstərməyə və siyasi vasitələrlə Avropa dövlətlərinin iqtisadi imkanlarını məhdudlaşdırmağa çalışırdı. ABŞ NATO-nun saxlanılmasına Avropa siyasətində fəal iştirakın zəruri şərti kimi baxırdı.

SSRİ-nin süqutundan sonra ABŞ dünyada yeganə fəvqəl dövlətə çevrilmişdi. Lakin ABŞ belə hesab edirdi ki, imkanlarının böyüklüyünə baxmayaraq müttəfiqlərin köməyi olmadan dünyadakı problemləri tək həll edə bilməz. Bu isə onun Avropadakı müttəfiqlərindən asılılığını artırır.

NATO üzvü olan ölkələr siyasi təsiri, iqtisadi və maliyyə imkanları ilə əlaqədar ABŞ-ın potensial müttəfiqləri idi. ABŞ Transatlantika əlaqələrindən daha böyük geosiyasi planlarını həyata keçirtmək üçün, o cümlədən Avrasiya məkanında istifadə etməyi zəruri sayırdı. Onun əsas məqsədi Avrasiyada ABŞ-ın dünya liderliyinə qarşı dayanan qüvvə mərkəzinin yaranmasının qarşısını almaq idi. Məsələn, Avropa ilə Çinin strateji münasibətləri, Rusiyanın ABŞ-a bərabərqüvvəli rəqib olmasının mümkünliyünü aradan qaldırmalı idi. Bu məqsədlə həm də NATO-dan istifadə edilməli idi. Avropa ABŞ-ın Avrasiyada fəaliyyəti üçün geosiyasi platforma rolu oynayırdı. Ona görə ABŞ Avropa ilə tərəfdaşlığı möhkəmləndirməyə diqqəti artırdı, NATO-da avropalılara yüksək vəzifələr verməyə və dünyanın müxtəlif yerlərində avropalıların mənafeələrini daha geniş etiraf etməyə hazır olduğunu bildirdi.

Avropa ölkələri imkanlarına və beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklərə baxmayaraq ABŞ ilə strateji tərəfdaşlıq və NATO-nu saxlamağa çalışırdılar. ABŞ və Avropa ölkələri xarici siyasət, təhlükəsizlik və müdafiə məsələlərində müttəfiq, iqtisadiyyat və maliyyə sahəsində isə rəqib kimi çıxış edirdilər. Tərəflər arasında sıx və dərin iqtisad əlaqələr mövcud idi.

Avropada integrasiya prosesləri iqtisadiyyat sahəsində Transatlantika münasibətlərinin formalaşmasına ciddi təsir edən

amillərdən birinə çevrildi. Bir tərəfdən, integrasiya Avropa dövlətlərinin iqtisadi cəhətdən yaxınlaşmasına kömək edərək Avropada əmtəə, kapital və xidmət bazarını genişləndirdi. Digər tərəfdən, integrasiya prosesləri Avropada və ondan kənarda ABŞ biznesinin mövqelərini zəiflədərək rəqabət şərtlərini daha da şərtləşdirdi.

1999-cu ildə «Avro» adlı vahid Avropa valyutasının tətbiqindən başlıca məqsəd dünya maliyyə bazarlarında və dünya iqtisadiyyatında Avropa İttifaqının mövqelərini möhkəmləndirmək idi. «Avro» nəqdsiz hesablaşma vasitəsi kimi dövriyyəyə 1999-cu ilin yanvarında, nəqd hesablaşma vasitəsi kimi isə 2002-ci ilin yanvarında daxil edilmişdi. Ona görə ABŞ Avropada integrasiya proseslərinə daha ehtiyatla yanaşırdı. Silah, hərbi texnika istehsalı və satışı sahəsində Transatlantika münasibətlərində gərginlik qalmaqda idi. Eyni zamanda tərəflər iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirmək üçün yeni ideyalarla çıxış edirdilər ki, onların arasında Transatlantika ümumi bazarının təşkilinə dair baş sazişin imzalanması ideyası mühüm yer tuturdu. Bu ideyanın həyata keçirilməsində ABŞ Avropaya nisbətən daha maraqlı idi. Transatlantika münasibətlərinin ümumi vəziyyəti iqtisadi əlaqələrdən bilavasitə asılı idi.

Transatlantika münasibətlərinə dünyanın müxtəlif yerlərində baş verən münaqişələr təsir göstərirdi. Avropa İttifaqı çoxsaylı münaqişələrin ABŞ-ın köməyi ilə həllində maraqlı idi. Yuqoslaviyadakı hadisələr bunu əyani şəkildə sübut etdi. Avropalılar Bosniya və Kosovo böhranlarını müstəqil şəkildə, ABŞ-ın köməyi olmadan həll etməyə qadir olmadıqlarını nümayiş etdirdilər. Digər tərəfdən, ABŞ-ın Avropadakı müttəfiqlərinin milli təhlükəsizlik və müdafiə sisteminin əsasını NATO təşkil edirdi. Ona görə Avropa İttifaqı çərçivəsində səmərəli kollektiv müdafiə təşkilatı yaratmadan Avropa dövlətləri NATO-nun buraxılmasına razı deyildi. ABŞ-da bununla əlaqədar bəzən deyirdilər ki, avropalıların nədən daha çox qorxduğu məlum deyil: ABŞ-ın hegemonluğundan, yoxsa Avropadan çıxıb getməsindən? Beləliklə, avropalıların ABŞ-la strateji tərəfdaşlığı saxlamaq istəyi milli, regional və global mənafeələrlə bağlı idi.

ABŞ Avropa dövlətlərinin siyasi və hərbi integrasiyasını Atlantika həmrəyliyinə zidd sayırdı. Avropada siyasi və hərbi integrasiyaya Avropa İttifaqı daxilində ixtilaflar mane olurdu. Avropa dövlətlərinin bir qismi öz milli siyasətlərini ümumavropa siyasətinə tabe etməklə razılaşırdılar. Siyasi və hərbi integrasiya uzun müddətli və müəkkəb proses idi. Avropa İttifaqının bir sıra üzvləri daxili problemlərinin həlli ilə məşğul olduqlarından geosiyasi məsələlər arxa plana keçirdi.

Avropa İttifaqının üzvləri arasında ABŞ-la əlaqələrə, Transatlantika həmrəyliyinə perspektivlərinə münasibətdə fikir ayrılığı mövcud idi. Fransa bir tərəfdən Avropada siyasi və hərbi integrasiyanın fəal təbliğatçısı idi, digər tərəfdən Avropada sabitliyinin təminatçılarından biri olan ABŞ-ın rolunu etiraf edirdi. 90-cı illərdə Avropa İttifaqı çərçivəsində siyasi integrasiya proseslərinin davam etməsi Transatlantika münasibətlərinə təsir göstərdi və ABŞ-ı Avropa İttifaqı ilə siyasi əlaqələr yaratmağa məcbur etdi. 1995-ci ilin dekabrında təklif edilən «Yeni Transatlantika proqramı» buna əyani sübut oldu. Bu proqram dünyanın bütün mühüm məsələlərinin həllində birgə tədbirlərin rolunu artırmağa yönəlmişdi. Özündə həm əməkdaşlığı, həm də rəqabəti birləşdirən iqtisadi əlaqələr yeni tərəfdaşlıqda əsas sabitlik amili idi.

90-cı illərdə Avropa İttifaqı çərçivəsində siyasi və hərbi integrasiya prosesləri gücləndi. İttifaqın rəhbərliyi bu təşkilatı Avropada və ondan kənarda təhlükəsizliyi daha etibarlı qorumağa qadir olan siyasi ittifaqa çevirməyə çalışaraq bunu bərabərhüquqlu Transatlantika münasibətlərinin əsas şərtlərindən biri hesab edirdi. Avropa liderləri gizlətmirdilər ki, onlar siyasi və hərbi integrasiyanı gücləndirməklə dünya işlərində Avropa İttifaqının rolunu artırmaq və beynəlxalq aləmdə öz mənafelərini reallaşdırmaq üçün əlavə imkanlar əldə etməyə çalışırlar. Eyni zamanda Avropa İttifaqının liderləri Transatlantika əlaqələrinin və NATO-nun zəifləməsini istəmirdilər, Avropa İttifaqını hərbi və siyasi cəhətdən qüvvətləndirmək söylərinə isə xüsusilə Avropa problemlərinin həllində ABŞ-ın əziyyətini yüngülləşdirmək istəyi ilə bəraət qazandırırtdılar. ABŞ hərbi sahədə Avropa İttifaqının

qüvvətlənməsini Avropada öz mövqeləri, NATO və Transatlantika əlaqələri üçün təhlükəli hesab edirdi.

Avropada siyasi və hərbi integrasiyanın inkişafı kollektiv müdafiə təşkilatı olan NATO-nun əhəmiyyətini azalda bilərdi. NATO yarandığı vaxtdan ABŞ-la Avropanı əlaqələndirən əsas təşkilat olduğundan yeni tərəfdaşlığın formalaşması və Transatlantika münasibətlərinin inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Avropa İttifaqının hərbi əməkdaşlıq proqramı daha çox niyyətlər haqqında bəyanat xarakteri daşıyırdı.

Avropa İttifaqı çərçivəsində hərbi integrasiyanı ABŞ zəruri saymırdı. 1991-ci ilin noyabrında NATO-nun Roma sammitində ABŞ avropalı həmkarlarından hərbi əməkdaşlığa dair niyyətlərini açıqlamağı xahiş etdi. 1992-ci ilin fevralında Maastrixtdə Avropa Birliyi çərçivəsində hərbi quruculuq planları təsdiq olundu. Avropa İttifaqı bildirdi ki, Avropada yeni yaradılan hərbi mexanizm NATO-nun təkrarı və ya onun əvəzedicisi olmayacaq, əksinə, onlar bir-birini tamamlayacaqdır.

1996-ci ilin dekabrında AFR və Fransa tərəfindən «Vahid strateji hərbi konsepsiya»nın qəbul edilməsi razılaşdırılmış müdafiə sisteminin yaradılmasına xidmət edirdi. Bu sistem çərçivəsində həlli zəruri olan məsələlərdən biri NATO-nun sülhəratma əməliyyatlarının legitimliyi ilə bağlı idi. Belə ki, NATO-nun hər hansı bir münaqişəni nizama salmaqla məşğul olmasından əvvəl BMT-nin və ya ATƏT-in mandatını almaq məsələsi dəqiqləşdirilməli idi.

90-cı illərdə NATO-nun məhəlli münaqişələrin həlli ilə məşğul olmağa başlaması müqavilə iştirakçıların təşkilatı münasibətində dəyişikliyə səbəb oldu. Avropa ölkələrinin qitədən kənarda bu və ya digər münaqişənin həll olunmasında həvəslə iştirak edəcəyini demək çətin idi. Bir tərəfdən, blokun üzvləri marağı olmadığı halda müəyyən bir münaqişəyə cəlb oluna, digər tərəfdən, ümumi mənafe olmadığına görə blokun üzvlərindən biri münaqişəni təkbəşinə həll etmək məcburiyyətində qala bilərdi. Beləliklə, NATO-nun yeni missiyası bir tərəfdən mövcudluq üsulu, digər tərəfdən, mərkəzdənqaçma amili oldu. Yeni şəraitdə NATO-nun bütün üzvləri üçün məqbul strategiya hazırlaması çətinləşdi. Məhəlli

münaqişələrin həlli zamanı ABŞ-Qərbi Avropa əməkdaşlığının strukturu hələ dəqiq müəyyənləşməmişdi. ABŞ da Avropada öz rolunu tamamilə dəqiqləşdirməmişdi. Rusiyada həyata keçirilən islahatların və Avropa İttifaqı çərçivəsində siyasi və hərbi integrasiyanın yekunlarının qeyri-müəyyənliyi ABŞ-a Avropa siyasətini dəqiqləşdirməkdə mane olurdu. Eyni zamanda NATO-nun siyasi strategiyası ilə yeni tərəfdaşlığın konsepsiyası qarşılıqlı asılı idi və bu strategiya Transatlantika münasibətlərindəki dəyişiklikləri nəzərə alırdı.

2002-ci ilin dekabrında Avropa İttifaqı ilə NATO arasında imzalanmış sazişə əsasən Avropa İttifaqı sülhyaratma əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün 60 min nəfərlik silahlı qüvvə yarada bilərdi.

Transatlantika münasibətlərinin inkişafı tərəflərin mənafelərinin uzlaşmasından və toqquşmasından bilavasitə asılı idi. Lakin həmin mənafelərin qarşılıqlı asılılığı güclü idi və bütün səviyyələrdə Transatlantika münasibətlərinin dünya siyasətinə böyük təsirinin başlıca mənbəyini təşkil edirdi. Bu təsirin beynəlxalq sabitliyin saxlanması, tərəqqinin zəruri şərti kimi geniş əməkdaşlıq və global problemlərin həlli kimi məsələlərə yönəlməsi isə beynəlxalq münasibətlərin inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malik idi.

Soyuq müharibə dövründə Şimali Atlantika Müqavilə Təşkilatı beynəlxalq münasibətlərə böyük təsir göstərmiş, sülhün, təhlükəsizliyin və beynəlxalq sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynamışdı. 90-cı illərdə NATO beynəlxalq münasibətlərə təsirini saxlamaqla yanaşı, həm də öz fəaliyyətini və strategiyasını yeni şəraitə uyğunlaşdırmalı idi. Dünyanın yeganə fövqəldövlətinə çevriləndən sonra ABŞ üçün NATO—nun əhəmiyyəti daha da artdı. Digər tərəfdən, dünya sosializm sisteminin və SSRİ-nin dağılması, Varşava Müqaviləsi Təşkilatının buraxılması ilə bağlı hərbi təşkilat kimi NATO-nun mövcudluğuna ehtiyac azaldı. NATO-ya daxil olan ölkələrdə təşkilatın şəxsi heyətinin və xərclərinin azaldılması kimi fikirlər səslənirdi. Şimali Atlantika Müdafiə Təşkilatı həm keçmiş sosialist ölkələri ilə əlaqə yaratmalı, həm də dünyanın müxtəlif yerlərində baş verən çoxsaylı məhəlli münaqişələrə münasibət

bildirməli idi. Beləliklə, dünyada yeni hərbi-siyasi şəraitin yaranması ilə bağlı hərbi təşkilat kimi Şimali Atlantika Alyansı ya buraxılmalı, ya da yeni vəzifələr icra etməli, xüsusilə məhəlli münaqişələrin tənzimlənməsi ilə məşğul olmalı idi. 90-cı illərin əvvəllərində Avropa Birliyi ölkələrinin Qərbi Avropa İttifaqı çərçivəsində hərbi integrasiyanı təşkil etməyə yönəlmiş fəaliyyəti də NATO rəhbərliyi tərəfindən nəzərə alınmalı idi.

NATO Şurasının 1990-ci ilin iyulunda Londonda keçirilmiş sessiyasında qeyd olundu ki, dünyada yaranmış yeni geosiyasi şərait təşkilatın hərbi strategiyasına yenidən baxılmasını tələb edir. NATO keçmiş sosialist ölkələri ilə təhlükəsizlik məsələləri sahəsində əməkdaşlığa başlamalı, bu əməkdaşlığı təşkil etmək üçün NATO yanında həmin ölkələrin diplomatik əlaqə missiyaları yaradılmalı idi. NATO ölkələrinin xarici işlər nazirlərinin 1991-ci ilin iyununda Kopenhagendə keçirilmiş iclasında keçmiş sosialist ölkələri ilə siyasi və hərbi əlaqələrin genişləndirilməsi məsələsi müzakirə edilmişdi. 1991-ci ildə bəzi Şərqi Avropa ölkələri NATO qarşısında onlara assosiativ üzv statusu verilməsi məsələsini qaldırmışdı.

1991-ci ilin dekabrında NATO Şurasının Romada keçirilmiş sessiyasında Alyansın yeni strateji konsepsiyası qəbul edildi. Sənədə görə NATO məhəlli münaqişələrin tənzimlənməsi, Şərqi Avropa ölkələri ilə dialoqun genişləndirilməsi, Avropa təhlükəsizliyinin təmin olunması kimi vəzifələri yerinə yetirməli və Rusiya ilə əməkdaşlıq etməli idi. Roma sessiyasında NATO-nun və 9 Şərqi Avropa ölkəsinin iştirakı ilə Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurası yaradıldı. Əməkdaşlıq Şurası məsləhətçi orqan kimi NATO ilə keçmiş sosialist ölkələrinin əməkdaşlıq proqramlarını razılaşdırmaqla məşğul olmalı idi. 1991-ci il konsepsiyasına uyğun olaraq NATO-nun şəxsi heyəti və xərcləri azaldıldı.

90-cı illərin əvvəlində Rusiya Federasiyasının prezidenti B.Yeltsin Rusiyanın NATO-ya daxil olmasının mümkünlüyü haqqında bəyanatla çıxış etmişdi. Lakin B.Yeltsinin bəyanatı NATO dairələrində geniş müzakirə edilmədi. Qərb dövlətləri belə hesab edirdilər ki, dünənki düşməndən müttəfiq olmaz. Lakin SSRİ-nin varisi və böyük nüvə potensialına malik olan

Rusiya ilə münasibətlər arxa plana keçmədi. Rusiya Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına qəbul edildi. 1993-cü il aprelində Vankuverdə Rusiya və ABŞ prezidentlərinin görüşündə həm də NATO ilə bağlı məsələlər müzakirə edildi.

NATO hələ keçmiş sosialist ölkələrinin, xüsusilə, Polşa, Ma-caristan, Çexiya və Slovakiyanın təşkilata daxil olmaq haqqında təkidli bəyanatlarının reallaşmasının mümkünlüyünə inanmırdı. Şərqi Avropa ölkələrinin NATO-ya daxil olmaq istəyi 1993-cü ilin payızında Rusiyada yaranmış siyasi böhranla bağlı daha da gücləndi. NATO ölkələrinin 1994-cü ilin yanvarında Brüsseldə keçirilmiş sammitində məhəlli münafişləri tənzimləmək, münafişə zonalarında sülhyaratma və sülhü qoruma əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün çoxmillətli əməliyyat qüvvələrinin yaradılması haqqında konsepsiya bəyənilədi. Bu qüvvələr NATO-nun, Qərbi Avropa İttifaqının və keçmiş sosialist ölkələrinin iştirakı ilə yaradılmalı idi. Sammitdə həm də NATO-nun genişləndirilməsi, yəni, keçmiş sosialist ölkələrinin təşkilata daxil olmasının mümkünlüyü haqqında qərar qəbul edildi. Sessiyada ABŞ-ın təşəbbüsü ilə qəbul edirmiş «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramının məqsədi keçmiş sosialist ölkələri ilə hərbi sahədə əməkdaşlıq etmək və onları NATO-ya daxil olmaq üçün hazırlamaq idi. NATO ilə hərbi əməkdaşlıq etmək istəyən keçmiş sosialist ölkələri «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramının çərçivə sənədini imzalamaq idi. Bu sənədi imzalayan hər bir ölkə NATO ilə fərdi əməkdaşlıq proqramı hazırlamalı idi. Azərbaycan Respublikası 1994-cü ilin mayın 5-də NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramına qoşuldu. 1994-cü ildə NATO-nun silahlı qüvvələrindən ilk dəfə Bosniya münaqişəsi zamanı serb silahlı qüvvələrinə qarşı istifadə edilmişdi. Brussel sammitindən sonra NATO-nun şərqə doğru genişlənməsi Avropanın siyasi həyatında əsas məsələlərdən birinə çevrildi.

NATO rəhbərliyi Brüssel sessiyasında qəbul edilmiş qərarların Rusiyaya qarşı yönəlmədiyini, Avropa təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Rusiyanın fəal iştirakının zəruriliyini bəyan etdi. Rusiya rəhbərliyi isə NATO-nun şərqə doğru genişlənməsi haqqında qərarını etirazla qarşıladı. Rusiya

NATO-nun qərarını öz təhlükəsizliyi üçün birbaşa qorxu yaradan amil kimi qiymətləndirdi. 1994-cü ilədək Rusiya NATO-nun genişlənməsini real saymırdı. Rusiyanın etirazına məhəl qoymayan ABŞ konqresi 1994-cü ilin yanvarın 27-də NATO-nun genişlənməsini bəyənen qərar qəbul etdi.

Şərqi Avropa ölkələri NATO-ya daxil olmağı demokratiyanın və təhlükəsizliyin təminatı hesab edirdilər. Polşanın xarici işlər naziri Y.Onitskeviç bildirdi ki, NATO-ya daxil olmaq həm də Rusiyanın onlar üçün yaratdığı təhlükədən qorunmaq üçün zəruridir. Rusiyanın rəhbərləri ölkələrinin Avropa üçün təhlükə yaratmadığını, dünyada vəziyyətin sabitliyi ilə bağlı Avropa təhlükəsizliyi probleminin əhəmiyyətinin azalmasını bəyan edirdilər.

1994-cü ilin dekabrında Rusiya Budapeşt sammitində ATƏT-də qərar qəbul edilməsi qaydalarında dəyişiklik, Avropa təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Qərbi Avropa İttifaqından istifadə edilməsini təklif etdi. ATƏT-in Budapeşt sammitində Rusiyanın təklifləri qəbul edilmədi. Rusiya bəyan etdi ki, Qərb onun Avropa problemlərinin həllində iştirakını istəmir. Rusiya iddia edirdi ki, NATO Şərqi Avropa ölkələrinin təhlükəsizliyini təmin etməyə, Şərqi Avropa ölkələri arasında ziddiyyətləri həll etməyə qadir deyil, NATO-nun genişlənməsi işə soyuq müharibəni bərpa edəcək.

1995-ci ilin mayında Rusiyaya səfəri zamanı ABŞ prezidenti B.Klinton Alyansın mütləq genişləncəyini, lakin bu prosesin tədricən Avropanın yenidən parçalanmaması üçün ehtiyatla həyata keçiriləcəyini bəyan etdi. ABŞ hesab edirdi ki, NATO demokratiyanı qorumağa qadirdir. ABŞ-ın əsas məqsədlərindən biri Şərqi Avropa ölkələrinin bir daha Rusiyanın təsiri altına düşməməsi idi. 1995-ci ilin avqustun 18-də ABŞ-ın müdafiə naziri U.Rerri bildirdi ki, ABŞ üçün yeni təhlükəsizlik strukturunun əsas elementi NATO-nun genişlənməsidir, bu proses Avropa—Atlantik regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə kömək edəcək, tədricən, hərtərəfli hazırlanmaq şərti ilə və gizli sazişlərsiz həyata keçiriləcək, Alyansa daxil olmaq istəyən hər bir ölkənin müraciəti müzakirə

ediləcək və təşkilatın üzvü olan ölkələr genişlənmə ilə bağlı qərara veto qoya bilməz.

ABŞ Rusiya ilə əməkdaşlığı Avropada yeni təhlükəsizlik sisteminin mühüm elementi sayırdı. Ona görə ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri həm «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramı çərçivəsində, həm də ikitərəfli əsasda Rusiya ilə əlaqələrin inkişafında maraqlı idi. ABŞ çalışırdı ki, Rusiya NATO-nu özünə düşmən hesab etməsin. ABŞ və NATO genişlənmə məsələsini Rusiya ilə əməkdaşlıq şəraitində həll etməyə çalışırdılar. Rusiya isə mövqeyini dəyişmək istəmirdi. Rusiya hökuməti hesab edirdi ki, NATO-nu daha kommunizm təhlükəsi hədələmir, NATO şərqə doğru genişlənməklə dünya sosializm sisteminin süqutundan sonra Avropada yaranmış «təhlükəsizlik boşluğunu» ləğv etməyə çalışır və Alyansın Rusiya sərhədlərinə yaxınlaşması «çəkirdimə siyasəti»nin davamıdır.

1995-ci ilin sentyabrında NATO ölkələrinin xarici işlər nazirlərinin iclasında qəbul edilmiş sənəddə Alyansa daxil olmaq istəyən ölkələrin yerinə yetirməli olduğu şərtlər öz əksini tapdı. 4-5 il ərzində bu şərtlərə əməl edən ölkələr NATO-ya daxil ola bilərdi. NATO-ya daxil olmaq istəyən ölkələrin ərazisində Alyansın həm adi silahları, həm də nüvə silahları yerləşdirilməli idi. Şərqi Avropa ölkələri öz ərazilərində NATO-nun nüvə silahlarının yerləşdirilməsinə razı olduqlarını bəyan etdilər.

1996-cı ilin fevralında Rusiya prezidenti B.Yeltsinlə AFR-in kansleri H.Kolun görüşündə NATO-nun genişlənməsi məsələsi müzakirə edildi. Qərbi Avropanın bəzi siyasi dairələri NATO-nun genişlənməsinə ehtiyatla yanaşırdılar. Çünki Polşa, Macarıstan, Çexiya və Slovakiyanın NATO-ya qəbul edilməsi 60 milyard dollardan çox xərc tələb edirdi. Lakin bu məbləğ NATO üzvlərini narahat etmirdi.

1996-cı ilin iyulunda Polşanın prezidenti A.Kvasnevskinin Vaşinqtonda ABŞ prezidenti B.Klintonla görüşü zamanı NATO-nun şərqə doğru genişlənməsi məsələsi müzakirə edildi. Alyansın genişlənməsini müdafiə edən tərəflər bəyan etdilər ki, təşkilata yeni dövlətlərin daxil olması heç kimə qarşı yönəlməyib və Avropa təhlükəsizliyini möhkəmləndirəcəkdir.

Rusiyada 1996-cı il prezident seçkilərində B.Yeltsin qalib qəldi. Qərb ölkələri Rusiyada demokratik islahatları davam etdirən B.Yeltsini müdafiə edirdilər. ABŞ NATO-nun genişlənməsi məsələsində Rusiya ilə kompromisə nail olmaq üçün səylərini artırdı. 1996-cı ilin iyulunda ABŞ-ın vitse-prezidenti A.Qor Rusiyaya rəsmi səfəri zamanı Bosniyada ABŞ və Rusiya silahlı qüvvələrinin qarşılıqlı fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş və bildirmişdi ki, Rusiya ilə əməkdaşlığın dərinləşməsi və NATO-nun genişlənməsi paralel həyata keçiriləcək.

1996-cı ilin yayında ABŞ konqresi NATO-nun şərqə doğru genişlənməsi haqqında 3364 sayılı qətnamə qəbul etdi. 1996-cı ilin sentyabrın 26-da NATO ölkələrinin müdafiə nazirlərinin Norveçdə keçirilən görüşünə Rusiyanın müdafiə naziri dəvət olundu. Görüş zamanı NATO-nun genişləndirilməsi və NATO-Rusiya münasibətləri geniş müzakirə edildi, Rusiya Şərqi Avropa ölkələrinin NATO-ya daxil olmasına etiraz etmədiyini bildirdi. Eyni zamanda, Rusiya təhlükəsizliyini möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirəcəyini bəyan etdi. Rusiya ilk növbədə Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan ölkələrin hərbi inteqrasiyasının genişlənməsinə ümid edirdi. Lakin Qərb MDB ölkələrinin hərbi inteqrasiyasını təşkil etmək sahəsində Rusiyanın səylərindən narahat deyildi. 1997-ci ildə Moldovanın prezidenti M.Snequr İngiltərəyə rəsmi səfər zamanı bildirmişdi ki, NATO ilə əməkdaşlığı Moldova öz təhlükəsizliyinin təminatı hesab edir. Şərqi Avropa ölkələri isə Rusiyanın Qərb dövlətləri ilə NATO-nun genişlənməsi məsələsini müzakirə etməsindən narazı idi.

Qərb dövlətlərinin NATO-ya yeni üzvlərin qəbuluna münasibəti eyni idi. Lakin alyansa yeni üzvlərin qəbul olunmasının vaxtı hələ dəqiq təyin edilməmişdi. Qərb dövlətlərinin bir qismi NATO-ya əvvəlcə Polşa, Macarıstan, Çexiya və Slovakiyanın qəbul edilməsini, digər qismi isə yeni üzvlərin NATO-ya və Avropa Birliyinə eyni vaxtda qəbul olunmasını təklif edirdilər. ABŞ prezidenti B.Klinton 1996-cı ilin oktyabrın 22-də Detroytda seçicilərlə görüşü zamanı bildirdi ki, NATO-ya ilk yeni dövlətlərin qəbulu 1999-cu ilin aprelinə, yəni,

Alyansın 50 illik yubileyinədək başa çatacaqdır. ABŞ prezidenti Rusiya ilə NATO arasında daha geniş əməkdaşlıq haqqında saziş bağlanmasına tərəfdar olduğunu bəyan etdi.

NATO-nun baş katibi X.Solana Rusiya ilə Şimali Atlantika ittifaqı arasında sazişi zəruri sayırdı. X.Solana bildirdi ki, Rusiya ilə NATO arasında saziş ikitərəfli münasibətlərin prinsiplərini və məsləhətləşmə mexanizmini müəyyən etməli və 1997-ci ilin birinci yarısında imzalanmalıdır. NATO rəhbərliyi Rusiya ilə dialoqa və ona düzəlt etməyə hazır olduğunu bildirdi. ABŞ-ın dövlət katibi U.Kristofer NATO-ya daxil olan yeni ölkələrin ərazilərində nüvə silahının yerləşdirilməyəcəyini bəyan etdi. ABŞ hesab edirdi ki, Avropanın birləşməsi yalnız Rusiya ilə NATO arasında müqavilə imzalandıqdan sonra başa çatacaq.

1997-ci ilin yanvarında NATO-nun baş katibi Rusiyaya rəsmi səfər etdi. 1997-ci ilin mayın 10-da Helsinkidə B.Yeltsinlə B.Klinton görüşdü. Görüşdən sonra Rusiyanın xarici işlər naziri bildirdi ki, Rusiya ilə NATO arasında əməkdaşlıq sazişi 1997-ci ilin mayında imzalana bilər. 1997-ci ilin mayın 14-də Moskvada X.Solananın Rusiyanın xarici işlər naziri Y.Primakovla görüşü oldu. 1997-ci ilin mayın 27-də Parisdə NATO ilə Rusiya Federasiyası arasında «Qarşılıqlı münasibətlər, əməkdaşlıq və təhlükəsizlik haqqında akt» imzalandı. Bu sənəd Rusiya ilə NATO arasında hərbi-siyasi sahədə əməkdaşlığı, məsləhətləşmələri, NATO-Rusiya daimi şurasının yaranmasını nəzərdə tuturdu. Sazişə görə tərəflərdən biri o birinin qərarına veta qoya bilməzdi. Rusiya NATO-nun genişlənməsi ilə razılaşdı, NATO isə Şərqi Avropa ölkələrində nüvə silahı yerləşdirməməli idi.

1997-ci ilin mayın 30-da NATO rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurası Avroatlantika Tərəfdaşlıq Şurasına çevrildi. 44 ölkəni birləşdirən bu şuranın əsas vəzifəsi NATO-nun tərəfdaş ölkələrlə çoxtərəfli siyasi məsləhətləşmələr mexanizmini təkmilləşdirmək idi.

1997-ci ilin iyulunda NATO Şurasının Madriddə keçirilən sesiyasında Polşa, Macarıstan və Çexiya ilə danışıqlara başlamaq haqqında qərar qəbul edildi. Madrid sammiti zamanı NATO ilə Ukrayna arasında xüsusi tərəfdaşlıq haqqında saziş imzalandı.

Saziş tərəflər arasında məsləhətləşmələri və hərbi-siyasi əməkdaşlığı nəzərdə tuturdu. Dekabrın 16-da NATO Şurasının Brüsseldə keçirilən iclasında Çexiya, Polşa və Macarıstanın Şimali Atlantika ittifaqına qəbul edilməsi haqqında protokol imzalandı. 1999-cu ilin martın 12-də Polşa, Çexiya və Macarıstanın xarici işlər nazirləri NATO-ya daxil olmaq haqqında təsdiq sənədlərini ABŞ-ın dövlət katibi M.Olbrayta təqdim etdilər. Martın 16-da NATO-nun Brüsseldəki qərargahının qarşısında Polşa, Çexiya və Macarıstanın bayraqlarının təntənəli şəkildə qaldırılması ilə onların Şimali Atlantika ittifaqına qəbul edilməsi prosesi başa çatdı. 1999-cu ilin mart-iyun aylarında NATO Kosovo münaqişəsini həll etmək üçün orada iri miqyaslı sülh yaratma əməliyyatı keçirdi.

1999-cu ilin 23-24 aprelində NATO Şurasının Vaşinqtonda keçirilən sesiyasında Alyansın «Millətlərarası operativ qüvvələr» adlı yeni strateji konsepsiyası qəbul edildi. Konsepsiya NATO-nun sülhyaratma əməliyyatlarına daha çox ölkənin cəlb olunmasını nəzərdə tuturdu. Sənəddə deyilirdi ki, Şimali Atlantika İttifaqının əsas vəzifəsi təşkilat üzvlərinin təhlükəsizliyini təmin etməkdir, eyni zamanda NATO «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramına qoşulmuş ölkələrlə əməkdaşlığı genişləndirəcək. Yeni strateji konsepsiya həm Alyansın fəaliyyət zonasında, həm də ondan kənarda baş verən məhəlli münaqişələrin tənzimlənməsində NATO-nun iştirakını, digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq üçün həyata keçirilən tədbirlərdə iştirakını nəzərdə tuturdu. NATO sülhyaratma əməliyyatlarını BMT və ATƏT-lə məsləhətləşmədən həyata keçirmək niyyətində idi. Lakin Kosovo hadisələri zamanı NATO-nun fəaliyyətinə bir sıra ölkələrin etirazını nəzərə alan Alyans rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə yeni strateji konsepsiyada beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında BMT Təhlükəsizlik Şurasının aparıcı rolu, sülhün və sabitliyin qorunmasında, təhlükəsizliyin möhkəmlənməsində ATƏT-in rolunun əhəmiyyəti qeyd edilmişdi. NATO ATƏT-lə geniş əməkdaşlıq edirdi. ATƏT sülhyaratma əməliyyatlarında NATO-nun silahlı qüvvələrindən istifadə edə bilərdi.

2002-ci ilin mayında Rusiya NATO-nun Romada keçirilən sammitinə dəvət olundu. Burada Rusiya - NATO şurasının yaradılması haqqında bəyannamə imzalandı. Rusiya və NATO-nun ümumi mənafeləri ilə bağlı bütün məsələlərə olan məsləhətləşmələr bu orqan çərçivəsində aparılmalı idi. Rusiya ilə münasibətlərin yaxşılaşması NATO-ya yeni dövlətlərin daxil olmasını asanlaşdırdı. ABŞ Pribaltika respublikalarının NATO-ya daxil olmasına çalışırdı. Rusiya isə Alyansa yeni Avropa ölkələrinin daxil olmasının əleyhinə idi. 2002-ci ilin noyabrında NATO-nun Praqada keçirilən sammitində Bolqarıstan, Litva, Latviya, Estoniya, Rumıniya, Slovakiya və Sloveniyaya NATO-ya daxil olmaları üçün dəvətnamə göndərmək haqqında qərar qəbul edildi. 2003-cü ildə yeddi Avropa ölkəsinin NATO-ya daxil olması prosesi başa çatdı.

90-cı illərdə Balkan yarımadasında cərəyan edən proseslər Avropada və dünyada beynəlxalq vəziyyətə böyük təsir göstərdi. Beynəlxalq münasibətlərin inkişafında keçid mərhələsində Balkanlardakı hadisə və proseslərin əhəmiyyəti daha da artdı. Bu hadisələrdən biri Bosniya münaqişəsi idi. Bosniya münaqişəsi yeni dünya qaydasının formalaşmasına böyük təsir göstərdi və Avropada ikinci dünya müharibəsindən sonra ən böyük hərbi münaqişə idi. Bosniya münaqişəsi Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublikasının parçalanmasının, onun yerində yaranmış müstəqil dövlətlər arasında ziddiyyətlərin və Balkan yarımadasında hegemonluq uğrunda böyük dövlətlər arasında rəqabətin nəticəsi idi. Millətlərarası və dini ixtilaflar, Yuqoslaviya Kommunistlər İttifaqının parçalanması, respublikaların inkişaf səviyyəsinin müxtəlifliyi, Xorvatiya ilə Serbiya arasında ənənəvi mübarizə Yuqoslaviya Federasiyasının dağılmasında böyük rol oynadı.

Sloveniya və Xorvatiya 1991-ci ilin iyununda öz müstəqilliyini elan etmişdi. Respublikaların qərarı ilə razılaşmayan YSFR hökumətinin Sloveniya ərazisinə göndərdiyi iki min nəfərlik qoşun sloven dəstələrinin müqaviməti ilə rastlaşdı. Sloveniyada hərbi əməliyyatlar 1991-ci ilin iyunun 27-dən iyulun 7-nədək davam etdi və YXO-nun hərbi hissələri Sloveniyadan çıxarıldı.

Yuqoslaviya Federasiyasına daxil olan respublikalar içərisində Serbiya daha güclü idi. Serbiya və Çernoqoriya vahid ittifaq dövlətinin saxlanmasına və islahatlar yolu ilə yenidən qurulmasına tərəfdar idi. Xorvatiya və Sloveniya isə ittifaqın saxlanmasına ilk növbədə ölkədə serblərin ağalığının qalması kimi baxırdılar. Serbiya federasiyanı saxlamaq üçün Yuqoslaviya Xalq Ordusunun köməyindən istifadə edirdi. 1991-ci ilin avqustunda YXO-nun hissələri Xorvatiya ərazisinə daxil oldu.

Xorvatiyanın 4,5 milyon əhalisinin 600 min nəfərini (12%) təşkil edən serblər respublikanın ittifaqdan çıxmasının əleyhinə idi. Xorvatiyanın ittifaqdan çıxması ilə bağlı 1991-ci ilin yayında orada yaşayan serblər öz müstəqilliklərini elan edib Krayna Serb Respublikasını yaratdılar. Krayna respublikası Serbiya ilə birləşəcəyini bəyan etdi. Müstəqilliyini elan etmiş başqa respublikalar kimi Xorvatiya da özünü müdafiə etmək üçün hərbi hissələr yaratmışdı. Xorvatiya ordusu ilə Krayna serbləri və YXO-nun hissələri arasında hərbi əməliyyatlar 1992-ci ilin fevralında barışıq imzalanması ilə bağlı dayandırıldı. Barışığın icrasına nəzarət etmək üçün Xorvatiyanın müraciətinə əsasən BMT oraya sülhyaratma qüvvələri göndərdi.

1991-ci ilin noyabrında Makedoniya, 1992-ci ilin martında Bosniya ittifaqdan çıxdılar və YSFR-in dağılması başa çatdı. Federasiyanın qalmasına çalışan Serbiya və Çernoqoriya 1992-ci ilin aprelin 27-də Yuqoslaviya İttifaq Respublikasında birləşdilər. Yir-nın rəhbərliyi bəyan etdi ki, digər respublikaların müstəqilliyini tanıyır və onlara qarşı ərazi iddiasında deyil.

1992-ci ilin yazında hadisələrin mərkəzi Bosniyaya keçdi. Belə ki, Bosniyada yaşayan serblər, müsəlmanlar və xorvatlar arasında hərbi əməliyyatlar başlandı. Bosniyada yaşayan əhalinin 33%-ni serblər, 44%-ni müsəlmanlar, 20%-ni xorvatlar təşkil edirdi. Serblər Bosniyanın ittifaqdan çıxmasının əleyhinə idi, əks halda Bosniya hökumətini Serbiya ilə birləşmək və ya müstəqil dövlətlərini yaratmaqla hədələyirdilər. Bosniyada yaşayan xorvatlar və müsəlmanlar isə respublikanın ittifaqdan çıxmasına çalışırdılar. Serbiya və Xorvatiya Bosniyanın ittifaqdan çıxmasının əleyhinə idi, onlar Bosniyada yaşayan serblərə və

xorvatlara hərtərəfli yardım göstərirdilər. Serbiya və Xorvatiya Bosniya ərazisinin bir hissəsini ələ keçirməyə çalışırdılar.

Bosniya münaqişəsi BMT-nin, Avropa İttifaqının, ABŞ-ın və Rusiyanın diqqət mərkəzində idi. 1992-ci ilin yazında BMT Təhlükəsizlik Şurası münaqişədə iştirak edən tərəflərə silah göndərilməsini qadağan edən qətnamə qəbul etdi və Bosniyaya sülh yaratma qüvvələri göndərdi. 1992-ci ilin mayında BMT Təhlükəsizlik Şurası Yuqoslaviya İttifaq Respublikasına qarşı iqtisadi sanksiyaların tətbiqi haqqında qətnamə qəbul etdi.

Xaricdən Bosniyaya göndərilən humanitar yardımını BMT qüvvələri müşayət edirdilər, lakin onların hərbi əməliyyatlarda iştirakına icazə verilmişdi. Bosniya hökuməti Xorvatiya və Serbiyaya ərazi vermək fikrində deyildi. 1992-ci ilin dekabrında Bosniya Serb respublikası yaradıldı və qısa müddətdə 400 min müsəlman yaşadığı ərazidən qovuldu. Münaqişəyə dini ixtilatların təsiri böyük idi. Belə ki, xorvatlar katolik, serblər pravoslav, müsəlmanlar isə islam dininə mənsubdur. Rusiyanın, Yunanistanın və Kiprin pravoslav kilsələri serblərə yardım edirdi.

Rusiya Yuqoslaviya ərazisində yaranmış respublikaların müstəqilliyini tanıyırdı. Serbiya Rusiyanın ənənəvi müttəfiqi idi, lakin Rusiya 1992-ci ilin mayında BMT Təhlükəsizlik Şurasının Serbiyaya qarşı iqtisadi sanksiyaların tətbiqini nəzərdə tutan qətnaməsinə etiraz etmədi. BMT-nin sanksiyaları Serbiyanın siyasətinə təsir etmədi və Serbiya Bosniya serblərinə yardımını davam etdirdi. 1992-ci ilin sonunda Bosniyanın paytaxtı Sarayevo şəhəri serblər tərəfindən mühasirəyə alınmışdı.

Avropa İttifaqı əvvəlcə YSFR-in parçalanmasının əleyhinə idi, lakin sonra bildirdi ki, respublikaları zorla ittifaqda qalmağa məcbur etmək olmaz. 1992-ci ildə Avropa İttifaqı Yuqoslaviya ərazisində yaranmış yeni dövlətlərin müstəqilliyini tanıyırdı. BMT kimi, Avropa İttifaqı da Bosniya münaqişəsinin dinc-siyasi vasitələrlə həllinə tərəfdar idi. BMT, Avropa İttifaqı və böyük dövlətlər münaqişənin bütün Yuqoslaviya ərazisinə yayılmasının və qonşu ölkələ keçməsinin qarşısını almağa çalışırdılar.

ABŞ Balkan hadisələrini «Avropanın problemi» sayırdı. ABŞ Bosniya müsəlmanlarına kömək etməyi və serblərin

mövqelərinin NATO təyyarələri tərəfindən bombalanmasını təklif edirdi. Lakin bu təkliflər Fransa və İngiltərə tərəfindən qəbul edilmədi. 1993-cü ilin mayında Bosniya, Serbiya və Xorvatiya arasında Bosniyada hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında saziş imzalandı. Lakin Bosniya serbləri sazişin şərtlərinə əməl etmədilər. 1992-1994-cü illərdə Bosniyada müharibə nəticəsində həlak olanların sayı 10 min nəfərə çatmışdı. 1993-cü ildə Bosniya serbləri ilə BMT qüvvələri arasında qarşıdurma kəskinləşdi. BMT Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü ildə Bosniya ərazisində altı təhlükəsizlik zonası müəyyən etdi. Təhlükəsizlik zonalarında yaşayan əhalinin təhlükəsizliyini BMT-nin silahlı qüvvələri təmin etməli idi.

1992-1994-cü illərdə BMT, ABŞ və Avropa İttifaqı Bosniya münaqişəsinin diplomatik-siyasi vasitələrlə tənzimlənməsinə yönəlmiş bir sıra təkliflərlə çıxış etmişdilər. «Kutelyero planı» Bosniyanın üç dövlətin konfederasiyasına çevrilməsini nəzərdə tuturdu. Avropa İttifaqı Bosniya ərazisinin 10 vilayətə ayrılmasını təklif etmişdi. «Vens-Ouen planı» isə Bosniyada serblər üçün ayrılmış ərazinin genişləndirilməsi haqqında idi.

1994-cü ildə Qərb dövlətlərinin Bosniya münaqişəsi ilə bağlı siyasəti fəallaşdı. ABŞ, Rusiya, İngiltərə, Fransa və Almanıyanın iştirakı ilə Yuqoslaviya üzrə Əlaqə qrupu yaradıldı. ABŞ yenə NATO təyyarələri tərəfindən serblərin mövqelərinin bombalanmasını təklif etdi. İngiltərə və Fransa ABŞ-ın təklifi ilə razılaşmadı. Onlar iddia edirdilər ki, NATO-nun müsəlmanlara kömək etməsi ilə bağlı Rusiya Serbiyaya yardımını artıracaq və hətta Rusiya münaqişəyə qoşula bilər. Lakin ABŞ Rusiyanın Bosniya münaqişəsinə qoşulmasına inanmırdı.

Rusiya NATO-nun Bosniya münaqişəsinə qoşulmasının əleyhinə idi. Rusiya hesab edirdi ki, NATO qüvvələrindən istifadəyə BMT Təhlükəsizlik Şurası icazə verməlidir. ABŞ Avropa İttifaqını qətiyyətsizlikdə ittiham edirdi. ABŞ Xorvatiyaya Bosniya müsəlmanları ilə ittifaq yaratmağı təklif etdi və onun Qərblə əlaqələrinin inkişafına yardım edəcəyini bildirdi. 1994-cü ilin fevralında Vaşinqtonda Xorvatiya ilə Bosniya arasında federasiyanın yaradılması haqqında saziş imzalandı.

ABŞ Bosniya serblərindən ağır silahlarını Sarayevo ətrafından çıxartmağı tələb etdi. Bu tələb serblər tərəfindən yerinə yetirildi. 1994-cü ilin aprelində serblər müsəlmanların yaşadığı Qorajde şəhərinə hücum etdilər. Bu zaman serblərin mövqeləri NATO təyyarələri tərəfindən bombalandı və serblərin Qorajde şəhərinə hücumu dayandırıldı. İqtisadi sanksiyalarla bağlı Serbiyanın Bosniya serblərinə yardımı zəiflədi.

BMT-nin Bosniyadakı əzsaylı mühafizə qüvvələri serblərin qarşını almaqda aciz idi. 1995-ci ilin iyununda serblər BMT-nin 380 əsgərini əsir görürdü. Bosniyadakı hadisələri diqqətlə izləyən Xorvatiya 1995-ci ilin mayında serbləri məğlub edib Qərbi Sloveniyanı ələ keçirdi. 1995-ci ilin avqustunda isə Xorvatiya ordusu Kraynanı azad etdi və 400 min serb Xorvatiya ərazisini tərk etdi. 1995-ci ilin iyulunda Bosniya serbləri müsəlmanların yaşadığı Srebrenitsa şəhərini ələ keçirdilər. Bu isə NATO təyyarələri tərəfindən serblərin mövqelərinin kütləvi şəkildə bombalanmasına səbəb oldu və Bosniya serblərinin imkanları zəiflədi.

Bosniyanın prezidenti A.İzzətbeqoviç yaranmış şəraiti nəzərə alıb respublika ərazisinin bölünməsinə razı idi. Yuqoslaviya üzrə Əlaqə qrupu Bosniya ərazisinin 49%-nin serblərə verilməsini təklif etmişdi. Lakin Bosniya serbləri daha çox ərazi istəyir, dəniz sahilinə çıxmağa və Sarayevo şəhərinin yarısını ələ keçirtməyə çalışırdılar. Serbiya Bosniya serblərinə yardımı dayandırıb sülh danışıqlarına hazır olduğunu bildirdi.

1995-ci ilin sentyabrında Cenevrədə və Londonda Serbiya, Bosniya və Xorvatiya arasında danışıqlar aparılmışdı. 1995-ci ilin oktyabrın 5-də münaqişədə iştirak edən tərəflər arasında hərbi əməliyyatların 60 gün dayandırılması haqqında saziş imzalandı. Sonra, ABŞ-ın Deyton şəhərində Serbiya, Xorvatiya və Bosniya arasında danışıqlar başlandı. 1995-ci ilin noyabrında onların arasında Deyton barışığı, dekabrın 14-də isə Parisdə sülh müqaviləsi imzalandı. Müharibə başa çatdı və dinc tənzimləmə dövrü başlandı. Bosniya ərazisinin 51%-i müsəlman-xorvat federasiyasına, 49%-i serblərə verildi, eyni zamanda vahid hakimiyyət orqanları da yaradılmalı idi. Beləliklə, Bosniyada vahid dövlət konfederasiya şəklində saxlandı. Müqavilədə

əsirələrin qaytarılması və qaçqınların öz yerlərinə qayıtması məsələləri də əksini tapmışdı. Müqavilənin icrasını NATO-nun rəhbərliyi ilə 60 min nəfərlik silahlı qüvvə təmin etməli idi. 1996-cı ilin oktyabrında BMT Təhlükəsizlik Şurası Yuqoslaviya İttifaq Respublikasına qarşı sanksiyaları ləğv etdi. Rusiya Bosniyada dinc tənzimləmə prosesində iştirak edirdi, lakin onun Balkan yarımadasında mövqeləri zəiflədi. Balkan problemlərinin həllində təşəbbüs ABŞ-a keçdi.

90-cı illərin ikinci yarısında beynəlxalq birliyin diqqətinin Balkan yarımadasına yönəlməsi həm də Kosovo münaqişəsi ilə bağlı idi. Kosovo münaqişəsi 90-cı illərdə Balkan yarımadasında beynəlxalq münasibətlərin inkişafının nəticəsi oldu. Bu hadisə beynəlxalq münasibətlərin inkişafındakı keçid mərhələsində məhəlli münaqişələrin sayının artmasını təsdiq etdi. Kosovo münaqişəsi YSFR-in parçalanması, onun yerində yaranmış yeni müstəqil dövlətlər arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşməsi və bir sıra Avropa dövlətlərinin xarici siyasətində «Balkan elementi»nin fəallaşması ilə bağlı idi. Kosovo münaqişəsi Rusiyanın Balkan yarımadasında öz mövqeyinin zəifləməsi ilə barışmaması nəticəsində başladı. Münaqişənin səbəbləri içərisində NATO-nun məhəlli münaqişələrin həlli ilə sərbəst və geniş şəkildə məşğul olmağa başlamasını və Kosovada yaşayan albanların Serbiyadan ayrılıb müstəqil dövlət yaratmaq uğrunda silahlı mübarizəsini də qeyd etmək lazımdır. Serbiya hökuməti prezident S.Miloşeviç başda olmaqla beynəlxalq təşkilatların, böyük dövlətlərin və albanların təzyiqinə baxmayaraq ölkənin ərazi bütövlüyünün pozulmasının əleyhinə idi. Digər tərəfdən, Serbiya hökuməti vilayətin muxtariyyətini bərpa etmək istəmirdi.

Kosovaya Serbiya tərkibində muxtar vilayət statusu 1945-ci ildə verilmişdi. 80-ci illərdə Kosovo əhalisinin 80%-ni təşkil edən albanların müstəqillik uğrunda müxtəlif formada çıxışları Yuqoslaviya ordusu tərəfindən yatırılmışdı. YFSR-nin parçalanmasından sonra Kosovo albanları yenidən mübarizəyə başladılar. Onlar 1990-cı ilin iyulunda Kosovo respublikasının yaradılması haqqında siyasi bəyannamə qəbul etdilər. Buna cavab olaraq Serbiya skupşinası Kosovonun muxtariyyətini ləğv

etdi. Lakin Kosovo albanları Yuqoslaviya İttifaq Respublikasına qarşı mübarizəni davam etdirdilər.

Yuqoslaviya İttifaq Respublikası 1992-ci ildə Serbiya və Cernoqoriyanın birləşməsi nəticəsində yaradıldı. 1992-ci ilin aprelində həmin dövlətin konstitusiyası qəbul edildi. Konstitusiya ilə ölkə əhalisinə, o cümlədən milli azlıqlara geniş hüquq və azadlıqlar verildi. Kosovo albanlarının silahlı dəstələri 1996-cı ildə Kosovo Azadlıq Ordusunda birləşdi. Belqrad daim Kosovoya yeni hərbi qüvvələr göndərərək albanların çıxışlarının qarşısını almağa çalışırdı.

Yuqoslaviya İttifaq Respublikası Kosovo albanlarına qarşı mübarizəni BMT Təhlükəsizlik Şurasının sanksiyaları şəraitində aparırdı. Bu sanksiyalar YİR-na qarşı Bosniyada silahlı münaqişəyə qarışdığına görə 1992-ci ilin iyununda tətbiq edilmişdi. Kosovo münaqişəsini həll etmək üçün Belqradın razılığı ilə ATƏT-in nümayəndələri, keçmiş Yuqoslaviya üzrə Əlaqə qrupu cəlb olundu. Vasitəçilik söyləri nəticəsində münaqişədə iştirak edən tərəflər arasında 1998-ci ildə Paris yaxınlığındakı Rambuye qəsəbəsində danışıqlar başlandı. Rambuyədə vasitəçilərin təzyiqi ilə 5 bənddən ibarət hazırlanmış sənəd Kosovo albanları tərəfindən imzalandı. Lakin Serbiya tərəfi həmin sənədə qoşulmadı.

Rambuye siyasi sazişi Kosovo albanlarına geniş muxtariyyət verilməsini və həmin sazişin xarici qoşunların nəzarəti altında həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin YİR-nin rəhbərliyi ABŞ və NATO-nun bütün tələblərinə baxmayaraq Rambuye sazişlərini imzalamadı. Ona görə 1999-cu il martın 24-də NATO YİR-na qarşı «Həlledici qüvvə» adı ilə hərbi əməliyyata başladı. Əməliyyatın məqsədi Kosovoda humanitar fəlakətin qarşısını almaq idi. NATO Serbiya ərazisində hərbi obyektləri təyyarələrdən atılan bombalar, gəmi və təyyarələrdən buraxılan raketlər vasitəsilə bombardıman etdi. Həvə limanları, Belqrad, Novi Sad, Priştina, Pančevo kimi şəhərlərdəki hərbi obyektlər, strateji əhəmiyyətli nəqliyyat xətləri və körpülər planlı şəkildə dağıdıldı.

YİR-nin hökuməti ölkəsinə qarşı NATO-nun başladığı müharibədə təslim olmaq fikrində deyildi. İlk gündən bütün ölkə

ərazisində hərbi vəziyyət elan olundu. Hərbi-hava qüvvələri NATO təyyarələrini vurmağa səy göstərdi. Eyni zamanda YİR hökuməti polisin və ordunun köməyi ilə Kosovadan albanları kütləvi şəkildə qovmağa başladı. Kosovo albanları qonşu Albaniyaya və Makedoniyaya qaçdı. NATO-nun işi daha da artdı. NATO indi həm də qaçqınların yerləşdirilməsi, onların ərzaqla və tibbi ləvazimatla təmin olunması məsələsi ilə məşğul olmalı idi.

Balkanlardakı hadisələri diqqətlə izləyən Rusiya Federasiyası NATO ilə əməkdaşlığını dayandırdı. YİR-ni müdafiə edən Rusiya NATO-nun hərəkətlərinin BMT nizamnaməsinə zidd olduğunu bəyan etdi. NATO-nun Baş katibi X.Solana hərbi əməliyyatlar başlanan gün Brüsseldə televiziya ilə çıxışında NATO-nun Yuqoslaviyaya müharibə elan etmədiyini və onun xalqına düşmən olmadığını bildirdi. Çin Xalq Respublikası Yuqoslaviyaya qarşı hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılmasını və Kosovo probleminin Yir-nin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət prinsipi əsasında siyasi vasitələrlə həll olunmasını təklif etdi. Çin Kosovo problemini Yir-nin daxili işi sayaraq xarici hərbi müdaxiləyə BMT Təhlükəsizlik Şurasının icazə verməli olduğunu bəyan etdi.

Hindistan NATO-nun Yuqoslaviyaya qarşı qüvvə tətbiq etməsini pisləyərək bildirdi ki, Yuqoslaviya böhranı yalnız dialoq və danışıqlar prosesi kimi dinc vasitələrlə tənzimlənməli, bütün ölkələr Yir-nin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etməlidir. Rusiya Çin və Hindistanın bəyanatlarını müdafiə və Yuqoslaviyaya qarşı hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılmasını, problemin siyasi-diplomatik vasitələrlə həllini tələb etdi. Rusiya hökuməti baş nazir Y.Primakovu danışıqlar aparmaq üçün Belqrada göndərdi. Lakin həm Yir-nin rəhbərliyi, həm də NATO Rusiyanın təklifləri ilə razılaşmadı. Əksinə, NATO münaqişə zonasında silahlı qüvvələrini daha da artırdı. Serbiya ərazisində körpülərin, zavodların, fabriklərin və yaşayış məntəqələrinin bombalanması gücləndi. NATO Yir-ni Kosovoya qarşı qurudan hərbi əməliyyatlara başlamaqla hədələdi. Rusiya Balkanlardakı hadisələr haqqında məlumat toplamaq üçün Aralıq dənizinə kəşfiyyat gəmisi göndərdi. Yir-nin müxtəlif silahlar

vasitəsilə bombalanması regionda ekoloji vəziyyət üçün ciddi təhlükə yaratdı. NATO təyyarələri üç neftayırma zavodunu və çoxlu yanacaq ambarını dağıtdı. Hərbi əməliyyatların başlamasından keçən bir ay ərzində Yir-nın iqtisadiyyatına 20 milyard dollar məbləğində ziyan dəymişdi.

Rusiya prezidenti B.Yeltsin V.Çernomırdini Yuqoslaviya böhranının həlli üzrə xüsusi nümayəndə təyin edərək aprelin sonunda Belqrada göndərirdi. Hərbi əməliyyatın başlanması Kosovodan albanların axınını sürətləndirdi. Alban qaçqınları Makedoniya və Albaniyada yerləşdirildi, bir hissəsi NATO ölkələrinə göndərildi. V.Çernomırdin mayın 18-də Belqradada S.Miloşeviçlə danışıqlar apardı.

Rusiya NATO-nun hərbi əməliyyatları dayandırmasına və problemin siyasi yolla həll olunmasına, NATO ilə YİR-si arasında vasitəçilik etməyə çalışırdı. Rusiya Kosovoya NATO qüvvələrinin deyil, BMT qüvvələrinin göndərilməsinə tərəfdar idi. V.Çernomırdin ardıcıl şəkildə Belqrad, Moskva, Helsinki və Bonnda Yuqoslaviya böhranını dinc yolla həll etmək üçün danışıqlar apardı. Danışıqlarda V.Çernomırdinlə yanaşı, Finlandiyanın prezidenti M.Axtisaari və ABŞ dövlət katibinin birinci müavini S.Telbott iştirak etdi. Danışıqların müsbət nəticələnməsi əhəmiyyətli dərəcədə YİR-nın prezidenti S.Miloseviçin mövqeyindən asılı idi. İyunun 2-də V.Çernomırdin və M.Axtisaari Bonnda AFR-in kansleri H.Şröderlə danışıq apardıqdan sonra Belqrada qayıtdılar. Rusiya danışıqlar davam etdirilməse, dinc tənzimlənmə prosesində iştirak etməyəcəyini bildirdi.

Belqradada danışıqlar zamanı S.Miloşeviç sülhyaratma qüvvələrinin BMT bayrağı altında Kosovaya daxil olmasına razı olduğunu bildirdi. Rusiya beynəlxalq təhlükəsizlik qüvvələrinin tərkibinə 5 min əsgər göndəriləcəyini bəyan etdi. «Böyük səkkizlərin» xarici işlər nazirlərinin Bonnda danışıqları başladı. Onlar Kosovaya dair BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsinin layihəsini müzakirə etdilər. ABŞ prezidenti B.Klinton bir neçə dəfə Rusiya prezidenti B.Yeltsinlə telefon əlaqəsi saxladı. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsində deyilirdi ki, əvvəlcə NATO nümayəndələri ilə Yir-nın Baş qərargahı arasında texniki

məsələlərə dair razılıq əldə olunmalı, sonra Serbiya qoşunları Kosovodan çıxarılmalı və Serbiyanın bombalanması dayandırılmalıdır NATO 78 gündən sonra YİR-na qarşı hərbi əməliyyatları dayandırdı.

1999-cu il iyunun 11-dən 12-nə keçən gecə İngiltərənin hərbi qüvvələri Kosovoya daxil olmalı və Kosovonun paytaxtı Priştina şəhəri yaxınlığındakı hava limanında NATO-nun sülhyaradan qüvvələrinin qərargahı yerləşməli idi. İyunun 10-da general Zavarzinin başçılığı altında 200 nəfərlik rus batalyonu Bosniyadan Kosovoya gəlib Priştina yaxınlığındakı hava limanında yerləşərək limana gedən bütün yolları bağladı. İyunun 11-də İngiltərə hərbi qüvvələri də Priştinaya gəldi.

Kosovoya daxil olan NATO qoşunları ilə birlikdə qaçqın albanlar öz yerlərinə qayıtdılar. Bu dəfə Kosovoda yaşayan serblər kütləvi şəkildə oranı tərk etməyə başladılar. Onlar həm Kosovo Azadlıq Ordusunun intiqamından qorxurdular, həm də NATO əsgərlərinin onların təhlükəsizliyini təmin edəcəklərinə inanmırdılar. Kosovo albanları Rusiya hərbiçilərinin Kosovada yerləşdirilməsinə razı deyildi. KAO-nun rəhbərliyi bildirdi ki, heç kim rus qoşunlarına Kosovoya gəlməyə icazə verməmişdir və onların vilayətdə yerləşməsi qanunsuzdur.

Rusiya Kosovada ayrıca ərazi almağa, rus əsgərlərinin NATO generalına tabe olmamasına və Rusiyanın hərbi-nəqliyyat təyyarələrinin Kosovoya gəlməsinə icazə verilməsinə çalışırdı. Bu məsələlər Rusiya ilə ABŞ-ın müdafiə və xarici işlər nazirlərinin görüşündə həll olunmalı idi. Görüş Helsinkidə keçirildi. Danışıqlar nəticəsində Rusiya tərəfi Slatina hava limanından NATO qüvvələrinin istifadə etməsinə razılıq verdi. Buna cavab olaraq ABŞ Rusiyanın KFOR-un qərargahında 15 zabitle təmsil edilməsinə razı oldu. ABŞ Rusiyaya Kosovoda müstəqil zona ayrılmasına razı deyildi və rus qoşunlarının ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya və İtaliya zonalarında yerləşdirilməsini təklif etdi. Rusiya rəhbərliyi italyan zonası istisna olmaqla bu təklifə razı oldu. Helsinki və Kölnə əldə olunan razılaşmalar Rusiyanın Kosovadakı sülhyaratma əməliyyatlarında iştirakı üçün əsas oldu. Rusiya hərbi qüvvələri öz komandanlığına tabe olmalı idi və NATO hərbiçiləri ilə birgə

əmaliyyatlarda iştirak etməyə bilərdi. Rusiya Kosovoya 3600 əsgər və zabıt göndərməli idi.

Beynəlxalq sülhyaratma qüvvələri Kosovada sülhü və təhlükəsizliyi təmin etməli idi. İyunun 20-də bütün serb qoşunlarının və polisinin Kosovadan çıxarılması başa çatdı. Həmin gün NATO-nun Baş katibi X.Solana YİR-na qarşı hərbi əməliyyatların dayandırıldığını elan etdi. Mühəribə qurtardı. «Həllədiçi qüvvə» əməliyyatı sülh yaratmaq məqsədi güdən «birləşmiş qüvvələrin əməliyyatı» ilə əvəz olundu. Lakin münaqişəni törədən ziddiyyətlərin hamısı həll olunmadı. Nəticədə Balkan hadisələri beynəlxalq münasibətlərə önəvi təsirini saxladı.

XX əsrin 90-cı illərində Ümumavropa prosesinin inkişafının sürətlənməsi soyuq müharibənin başa çatması və ATƏM-in fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı idi. ATƏM Avropanın beynəlxalq siyasi həyatının mərkəzində dayanan orqana çevrildi. 1990-cı ilə qədər ATƏM-in əsas funksiyalarını Şərqlə Qərb arasında dialoqu təşkil etmək, dövlətlərarası münasibətlərdə davranış normalarını razılaşdırmaq və qəbul olunmuş qərarların icrasına nəzarət etmək təşkil edirdi. ATƏM həm də məhəlli münaqişələrin tənzimlənməsi ilə məşğul olurdu. Müşavirə iştirakçılarının sayı artmışdı.

1992-ci ilin iyulunda Helsinkidə ATƏM iştirakçılarının növbəti sammiti keçirildi. Müşavirədə «Dəyişikliklər dövrünün ümidləri və problemləri» adlı bəyannamə qəbul edildi. Sənəddə deyilirdi ki, Avropada dəyişikliklər prosesində ATƏM-in böyük rolu olmuşdur və Ümumavropa prosesinin idarə olunmasını təşkil etmək müşavirə iştirakçılarının əsas vəzifəsidir. 1992-ci ildən başlayaraq ATƏT Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə və Bosniyada müharibəyə son qoyulması ilə məşğul oldu. Lakin az sonra ATƏT rəsmi şəkildə BMT Baş katibinə bildirdi ki, Bosniya və Herseqovinadakı münaqişəni qısa müddətdə aradan qaldırılmaq və bu məsələni həll etmək iqtidarında deyildir. Bosniya münaqişəsi NATO-nun köməyi və iştirakı ilə aradan qaldırıldı.

ATƏT-ə daxil olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının növbəti yüksək səviyyəli sammiti 1994-cü il

dekabrın 5-6-da Budapeştdə keçirildi. Müşavirədə 20-yə qədər müxtəlif sənəd qəbul edildi. Bu sənədlər içərisində əsas yeri «Yeni dövrdə əsl tərəfdaşlığa doğru» adlı siyasi bəyannamə tuturdu. Bəyannamədə deyilirdi ki, ATƏT öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün Avropada digər təşkilatlarla — NATO, Qərbi Avropa İttifaqı, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası ilə sıx qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərməlidir. Budapeşt sammitinin sənədlərində insan hüquqlarının qorunması, iqtisadi, elmi-texniki və ətraf mühitin qorunması sahələrində əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələləri də öz əksini tapdı.

Budapeşt sammitinin qərarı ilə ATƏM Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına çevrildi. Bu təşkilat ümumavropa prosesinin idarə olunması ilə məşğul olmalı idi. Budapeştdə həmçinin ATƏT-in sülhməramlı qüvvələrinin yaradılması və münaqişə zonalarına göndərilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Budapeşt görüşündə qəbul edilən qərarlar ATƏT-in dünya siyasətinə təsirini daha da artırmağa yönəlmişdi.

Münaqişələrin tənzimlənməsi sahəsində ATƏT-in səlahiyyətləri artırıldı. Avropadakı münaqişə zonalarında ATƏT-in missiyaları fəaliyyət göstərir və təşkilat münaqişədən sonra sülh quruculuğunda iştirak edirdi. ATƏT silahlanmaya nəzarət, etimadın və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi məsələlərini müzakirə və həll edir, insan hüquqlarının qorunması və seçkilərə yardım etməklə məşğul olurdu. Lakin ATƏT-də qərarların konsensus əsasında qəbul edilməsi təşkilatın fəaliyyətinə mane olur, iştirakçı dövlətlər isə ATƏT-in öz imkanlarından daha səmərəli istifadə etməsini tələb edirlər.

ATƏT-in Lissabon sammiti 1996-cı il dekabrın 2-3-də keçirildi. Müşavirədə Avropanın və dünya siyasətinin aktual problemləri və onların həlli məsələsi müzakirə edildi. Sammitdə Lissabon müşavirəsinin bəyannaməsi, XXI əsrdə Avropa evi üçün təhlükəsizlik modeli haqqında bəyannamə, Ermənistan—Azərbaycan münaqişəsinin həlli prinsipləri barədə ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin bəyanatı, nəzarət və təhlükəsizlik məsələləri üzrə iki məruzə və silahlar üzərində nəzarət haqqında məruzə qəbul edildi.

1996-ci ildən sonra ATƏT-in fəaliyyətinə İstanbul sammitində qiymət verildi. ATƏT-in İstanbul zirvə toplantısı 1999-cu il noyabrın 18-19-da 54 dövlətin nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirildi. İstanbul sammitində üç mühüm sənəd qəbul edildi: Avropa təhlükəsizlik xartiyası, Siyasi bəyannamə və Avropada adi silahlara dair uyğunlaşdırılmış müqavilə. Bakı-Ceyhan neft kəmərinin çəkilməsinə dair müqavilə İstanbul sammiti zamanı imzalandı. İstanbul sammiti əslində 1975-ci ildən sonrakı dövr ərzində ATƏT-in fəaliyyətini ətraflı təhlil və qarşıda dayanan əsas vəzifələri müəyyən etmişdi.

Rusiyanın Avropa ölkələri ilə münasibətləri ənənəvi olaraq əməkdaşlıq və rəqabətlə səciyyələnirdi. İqtisadi və siyasi islahatlar Rusiyanın Avropada yeni münasibətlər sistemində integrasiyası üçün şərait yaratmışdı. Rusiya eyni zamanda yeni Avropada rolunu müəyyənləşdirməklə məşğul idi. NATO ilə əməkdaşlıq edən Rusiya onun şərqli doğru genişlənməsinin əleyhinə idi. Avropa İttifaqının genişlənməsi də Rusiyanı narahat edirdi.

Rusiya Federasiyası 1994-cü ildə Qərbi Avropa İttifaqı ilə əlaqə yaratmış, 1996-cı ildə Avropa Şurasına daxil olmuşdu. 1994-cü ilin iyunun 24-də Rusiya ilə Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə Rusiya ilə Avropa İttifaqı arasında siyasi dialoq və məsləhətləşmələr mexanizmi və əməkdaşlıq şurası yaradıldı. Avropa İttifaqı Rusiya ilə iqtisadiyyatı keçid dövrü yaşayan ölkə kimi əməkdaşlıq edirdi. Rusiya Federasiyasının Avropa təşkilatları ilə əməkdaşlığı onun Avropada yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasında rolunun artmasına kömək edirdi.

§2. Yaxın və Orta Şərq dünya siyasətində

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Körfəz müharibəsi yenidən dünya ictimaiyyətinin diqqətini Yaxın Şərqli cəlb etmişdi. Bu müharibə zəngin neft ehtiyatlarına və əlverişli coğrafi strateji mövqeyə malik olan İran körfəzində müxtəlif

dövlətlərin iqtisadi və siyasi mənafehlərinin toqquşmasının və Küveyt böhranının nəticəsi idi. Küveyt böhranı İran qoşunlarının 1990-cı ilin avqustunda Küveyti işğal etməsi nəticəsində yaranmışdı.

İranla apardığı 8 illik müharibə nəticəsində İranın iqtisadiyyatı zəifləmiş, xarici borcu artmışdı. İran prezidenti S.Hüseyn hesab edirdi ki, ölkədə müharibə dövründə yaranmış sosial-iqtisadi problemləri ərəb dövlətlərinin, xüsusilə İran körfəzindəki Ərəb Dövlətlərinin Əməkdaşlığı Şurası üzvlərinin köməyi ilə qısa müddətdə həll edəcək. Lakin tezliklə aydın oldu ki, heç kim 60 milyard dollar məbləğində xarici borcu ona bağışlamaq və əvəzsiz maliyyə yardımını davam etdirmək fikrində deyildir.

İraq ərəb dünyasında qüvvə mərkəzinə çevrilmək üçün güclü ordu yaratmışdı. Lakin dinc quruculuğa keçid silahlı qüvvələrin əsaslı şəkildə ixtisarını tələb edirdi. Yaxın Şərqli İranın nüfuzunu artırmaq üçün S.Hüseyn ikinci səmərəli vasitəni neftdə və regionun əsas neft mənbələrində görürdü. Bu neft mənbələri İran körfəzindəki ərəb ölkələrində olduğuna görə İraq onlara qarşı işğalçılıq planları hazırlamağa başladı.

Planlarını həyata keçirmək üçün İraq ərəb dünyasında yeni müttəfiqlər lazım idi. 1989-cu ilin fevralın 16-da S.Hüseynin təşəbbüsü ilə Bağdadda yeni regional təşkilatın - Ərəb Əməkdaşlığı Şurasının yaradılması haqqında saziş imzalandı. Təşkilata İraq, İordaniya, Yəmən və Misir daxil oldu. Təşkilata üzv olmaqda Misirin məqsədi İsrailə sülh müqaviləsi bağladıqdan sonra ona qarşı tətbiq edilmiş sanksiyaların ləğvinə nail olmaq idi. İran körfəzindəki ərəb ölkələrinin narazılığının qarşısını almaq üçün Səudiyyə Ərəbistanının kralı Bağdada dəvət olundu və iki dövlət arasında hücum etməmək haqqında müqavilə imzalandı. İraq bir tərəfdən Səudiyyə Ərəbistanına qarşı ərazi iddiası olan iki ərəb ölkəsi ilə müttəfiq oldu, digər tərəfdən onun təhlükəsizliyinə təminat verdi. Lakin İran körfəzində yerləşən digər ərəb ölkələrinə, o cümlədən Küveytə belə bir təminat verilmədi.

1989-cu ilin ikinci yarısında İraq mətbuatında İran körfəzində yerləşən ərəb ölkələrinin OPEK-dəki siyasəti tənqid

edilirdi. Bu ölkələr OPEK-in İraqdan neft ixracı normasının artırılmasına və bu yolla İraq iqtisadiyyatının bərpasına mane olmaqda ittiham olunur və bu siyasət İraqa qarşı iqtisadi müharibə kimi təqdim edilirdi. 30 mart 1990-cı ildə Ərəb Dövlətləri Liqasının Şurasının iclasında S.Hüseyn demişdi ki, bu iqtisadi müharibə İraqı zəiflədir və onun səbri hədudsuz deyil. İyunun 17-də S.Hüseyn bildirdi ki, Küveyt ona qarşı iqtisadi müharibənin təşəbbüskarlarından biridir və Küveyt İraqla sərhəddə yerləşən Rumeyla neft mədənlərindən qanunsuz istifadə edir. Ona görə S.Hüseyn kompensasiya kimi Küveytdən əvvəlcə 2,4 milyard, sonra isə 10 milyard dollar tələb etdi.

Münaqişənin genişlənməsini istəməyən Küveyt hökuməti bütün mübahisəli məsələləri müzakirə etməyə və İraqa 9 milyard dollar kredit verməyə hazır olduğunu bildirdi. Lakin artıq qərar qəbul edilmişdi və avqustun 2-nə keçən gecə 150 minlik İraq ordusu Küveytə daxil oldu. Küveytin 20 minlik ordusu müdaxilənin qarşısını ala bilmədi. Küveyt ordusunun müqaviməti bir neçə saat davam etdi və bu müddət ərzində Küveyt hökuməti və hakim sülalənin nümayəndələri ölkəni tərk etdilər. Hərbi müdaxilə nəticəsində Küveytə 240 milyard dollar məbləğində zərər dəymişdi.

İraq hökuməti qonşu ölkəyə hərbi müdaxiləsini əsaslandırmaq üçün belə bir bəyanat verdi ki, İraq qoşunları Küveytə hakim sülalənin düşmənləri tərəfindən yaradılmış «müvəqqəti azad hökumət»in xahişi ilə göndərilmişdir. Lakin İraq Küveytdə belə bir «azad» hökuməti təşkil edə bilmədi, monarxiya rejiminə muxalifətdə olan qüvvələr də işğalçılarla əməkdaşlıqdan imtina etdilər. Avqustun 8-də S.Hüseyn Küveytin İraqa birləşdirilməsini və onun 19-cu əyalətinə çevrildiyini elan etdi. S.Hüseynin şərəfinə yeni əyalət, «Əl-Səddamiyə» adlandırıldı. İraq mətbuatı bunu əsrin əvvəlində ingilis müstəmləkəçiləri tərəfindən kobud şəkildə pozulmuş «tarixi ədalətin» bərpası kimi qiymətləndirdi.

Dünya birliyinin İraqın təcavüzünə reaksiyası sürətli və kəskin oldu. Avqustun 2-də BMT Təhlükəsizlik Şurası 660 sayılı qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə İraqın təcavüzkarlığı ittiham olunur, İraq ordusunun dərhal və danışıqsız Küveytdən çıxarıl-

ması tələb edilirdi. İraq qətnaməni yerinə yetirməkdən imtina etdi. Avqustun 6-da BMT Təhlükəsizlik Şurası 661 sayılı qətnaməsi ilə İraqa qarşı sanksiyalar tətbiq edildi. İraqın iqtisadi mühasirəyə alınmasını nəzərdə tutan bu sanksiyaların icrasına nəzarət etmək üçün xüsusi komissiya yaradıldı.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri İraqa qarşı sərt mövqedə dayanan ABŞ-ın təşəbbüsü ilə qəbul edilmişdi. C.Buş hökumətinin S.Hüseynin məqsədləri haqqında kifayət qədər məlumatı olsa da başa düşürdü ki, onu sakitləşdirmək cəhdləri əhəmiyyətsizdir. İran körfəzi ABŞ-ın strateji mənafe zonasına daxil idi. İraq qoşunlarının Səudiyyə Ərəbistanına hücumunun qarşısını almaq üçün onun hərəkətinə hərbi qüvvə ilə cavab vermək qərara alındı. Səudiyyə Ərəbistanının rəhbərliyi belə bir təhlükənin mövcud olduğunu başa düşürdü. Səudiyyə kralı Fəhdin razılığı ilə C.Buş Səudiyyə Ərəbistanına avqustun 7-də ABŞ qoşunlarının göndərilməsi haqqında əmr verdi, körfəzdə isə ABŞ-ın 80 hərbi gəmisi cəmləşdi ki, onun dördü təyyarədaşıyan gəmi idi. ABŞ əsgərlərinə Fransa, İngiltərə, Misir, Suriya və digər ölkələrin hərbi hissələri də qoşuldu. Onların yaratdığı milləllərarası qüvvələrin sayı 1991-ci ilin yanvarında 780 minə çatmışdı ki, bunun 540 mini amerikalı idi.

Region dövlətlərinin, xüsusilə ərəb ölkələrinin böhrana münasibəti birmənalı deyildi. ƏDL-nin 2 və 10 avqustda Qahirədə keçirilən fəvqəladə sessiyasında təcavüzü ittiham edən akt yekdilliklə qəbul edilmədi. ƏDL-nin 22 üzvündən 12-si təcavüzkarlığı pisləmişdi.

Türkiyə tamamilə ABŞ-ın mövqeyini müdafiə edirdi. İran əvvəlcə münaqişədə bitərəf olduğunu bildirsə də sonra İraqı müdafiə etmişdi, çünki S.Hüseyn avqustun 15-də bildirmişdi ki, sülh müqaviləsinin bağlanması üçün İranın bütün şərtlərini qəbul etməyə hazırdır. Bu, S.Hüseyn tərəfindən siyasi maneə idi, çünki İranın tələblərinin yerinə yetirilməsi çətin idi, İran İraqdan 136 milyard dollar təzminat istəyirdi.

1990-cı ilin avqustun 12-də S.Hüseyn bildirdi ki, əgər İsrail öz qoşunlarını işğal edilmiş ərazilərdən çıxartsa, o da öz qoşunlarını Küveytdən çıxarar. Yəni o, «Küveyt məsələsi»ni «Fələstin məsələsi» ilə əlaqələndirmək istəyirdi. İraq mətbuatı yazırdı ki,

Küveytin işğalı bütün ərəb millətinin ehtiyatlarının sionist bandalarına qarşı səfərbər etmək üçün zəruri tədbirdir. S.Hüseyn Qərb ölkələrinə qarşı ərəblərin və müsəlmanların mənafeələrinin müdafiəçisi kimi çıxış etmək istəyirdi. O, müsəlmanları amerikalılara və sionistlərə qarşı cihada çağırır, bir sıra ərəb ölkələrini isə satqınlıqda və «yeni səlibçilər»ə işləməkdə ittiham edirdi. S.Hüseyn özünü Məhəmmədin varisi, yəni müqəddəs elan etmişdi. Lakin cihad baş tutmadı.

Fələstin Azadlıq Təşkilatının lideri Y.Ərəfat S.Hüseyni müdafiə edirdi. O, Küveytin işğalını bəyənmiş və orada yaşayan fələstinliləri İraq işğal orqanları ilə əməkdaşlığa çağırırmışdı. Avqustun 19-da S.Hüseyn İraq və Küveyt ərazisində yaşayan bütün xarici vətəndaşları girov elan etdi və bildirdi ki, İraqa qarşı hərbi əməliyyat başlasa, xaricilərin təhlükəsizliyinə təminat vermir. Girov götürülənlərin 25 mini Avropa və Amerika vətəndaşları idi. Girovlar İraq və Küveyt ərazisindəki hərbi obyektlərin ərazisində saxlanırdı. İraq hökuməti girovları azad etmək üçün bütün xarici qoşunların İran körfəzindən çıxarılmasını, sanksiyaların ləğvini və ABŞ-ın İraqa hücum etməmək barədə öhdəlik götürməsinə tələb edirdi. Bu tələblər dünya birliyi tərəfindən qəbul edilmədi. Girovların azad edilməsinə dair danışıqlar başladı. Sanksiyaların təsiri ilə ölkədə ərzaqla bağlı çətinlikləri nəzərə alan SSRİ -nin və Çinin mövqelərinin dəyişməsinə ümid edən İraq hökuməti dekabrda girovların əksəriyyətini azad etdi.

SSRİ və Çin Küveyt böhranının hərbi yolla həllinə tərəfdar deyildi. SSRİ İraqla ABŞ arasında vasitəçilik etmək istəyirdi, lakin kompromis mümkün olmadı. Belə ki, İraq Küveytdən qoşunlarını çıxartmaq istəmirdi. ABŞ və onun müttəfiqləri isə Küveytin işğalı ilə barışmaq istəmirdilər və deyirdilər ki, S.Hüseyn Küveytlə kifayətlənməyəcək.

1990-cı il noyabrın 29-da BMT Təhlükəsizlik Şurasının 678 sayılı qətnaməsi ilə İraqa öz qoşunlarını Küveytdən çıxartmaq üçün 1991-ci ilin yanvarın 15-nə qədər vaxt verildi. Əks təqdirdə BMT üzvlərinə Küveyti azad etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görmək, o cümlədən qüvvə tətbiq etmək

səlahiyyətləri verilirdi. İraq prezidenti S.Hüseyn bu qətnaməni qəbul etmədi.

1991-ci ilin yanvarın 17-də ABŞ-ın başçılığı ilə 29 dövlətdən ibarət millətlərarası koalisiya «Səhrada tufan» əməliyyatına başladı. 42 gün davam edən bu əməliyyat İraq ordusunun məğlubiyyəti və Küveytin azad edilməsi ilə başa çatdı. Küveyt azad edildi, lakin S.Hüseyn İraqda hakimiyyətini saxladı. İqtisadi sanksiyalar ləğv edilmədi, İraqın kütləvi qırğın silahı yaratması qadağan edildi. İraqdan təminat almaq üçün BMT-nin xüsusi komissiyası yaradıldı.

Müharibə nəticəsində İraq 50 min nəfər, çoxmillətli qüvvələr isə 223 nəfər əsgər itirmişdi. Müharibə dövründə S.Hüseynin əmri ilə İsrail ərazisinə bir neçə raket atılmışdı ki, İsrail də müharibəyə qoşulsun və koalisiya dağılsın. Lakin ABŞ İsrailin müharibəyə qoşulmasına imkan vermədi və İsrailə raketdən müdafiə vasitələri göndərdi.

1991-ci ilin fevralın 26-da S.Hüseyn BMT Təhlükəsizlik Şurasının bütün qətnamələrini tanıdığını bildirdi və fevralın 28-də hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. İraq hökuməti Küveytin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü tanıdığını bildirdi, dekabrda isə bu ölkələrin sərhədləri dəqiqləşdirildi.

Körfəz müharibəsi qurtardıqdan sonra İran körfəzindəki ərəb ölkələri çalışırdılar ki, onların ərazisində təhlükəsizlik məqsədilə Misir və Suriya qoşunları yerləşdirilsin. Lakin bu cəhdlər nəticəsiz oldu. ABŞ həmin ölkələrlə saziş bağlayıb onların təhlükəsizliyinə təminat verdi. Bu sazişlər ABŞ-a İran körfəzində daimi hərbi qüvvə saxlamasını təmin etdi.

Müharibə ərəb ölkələri arasında çoxsaylı ziddiyyətləri aşkara çıxardı və onların birliyini zəiflətdi. Körfəz müharibəsi Yaxın Şərqdə yeni geosiyasi vəziyyətin yaranmasına səbəb oldu. Dünyanın yeganə fəvqəldövlət kimi ABŞ-ın Yaxın Şərqdə mövqeləri möhkəmləndi. Müharibə nəticəsində regionda əvvəlki vəziyyətin bərpası göstərdi ki, ərəb ölkələri üçün İran körfəzində sabitlik böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müharibə sübut etdi ki, bir sıra Yaxın Şərq ölkələri özünü müdafiə etmək iqtidarında deyildir.

Müharibədən sonra İraq yenə körfəzdə hakim rol oynamağa çalışırdı. Müharibə İraq-la-İsrail arasında ziddiyyətləri artırdı. İraqda iqtisadi və sosial vəziyyət pisləşdi. İqtisadi sanksiyalar İraqa ərzaq və dərman gətirilməsini qadağan etmirdi, lakin İraqın xaricə neft satması qadağan idi. ABŞ və İngiltərə sanksiyaların ləğvinə mane olurdu, İraqa qarşı beynəlxalq təzyiqlər davam etdirilirdi. Ona görə müharibədən sonrakı dövrdə İraqın xarici siyasəti sanksiyalarını ləğvinə, ölkənin iqtisadi və hərbi imkanlarının bərpaşına və Yaxın Şərqdə beynəlxalq münasibətlərə təsirini artırmağa yönəlmişdi.

1996-cı ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası İraqa qarşı iqtisadi sanksiyaların bir qismini ləğv edib onun xaricə məhdud miqdarda neft satmasına icazə verdi. BMT-nin qərarı ilə İraqda kütləvi qırğın silahlarının ləğvinə nəzarət etmək üçün komissiya yaradılmışdı. Lakin İraq hökuməti BMT-nin komissiyası ilə əməkdaşlıq etmək istəmir və onu ABŞ-ın xeyrinə cəsusluqda ittiham edirdi. İraq hökuməti ölkə ərazisində bir sıra obyektlərin BMT müfəttişləri tərəfindən yoxlanılmasına icazə vermədi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1998-ci ilin martında qəbul edilmiş 1154 sayılı qətnaməsində deyilirdi ki, BMT-nin müfəttişləri ilə əməkdaşlıq etməməsi İraq hökuməti üçün ciddi nəticələrə səbəb olacaq. Ona görə ABŞ İraq hökumətinin devrilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1998-ci ilin əvvəlində ABŞ konqressində «İraqın azad edilməsi» haqqında qanun qəbul edildi. 1998-ci ilin dekabrında İraq ərazisində hərbi və mülki obyektlər ABŞ və İngiltərə təyyarələri tərəfindən bombalandı. ABŞ və İngiltərə tərəfindən başlanmış «Səhrada tülkü» əməliyyatında məqsəd İraqın hərbi potensialını məhv etmək və S.Hüseyni hakimiyyətdən kənarlaşdırmaq idi. Rusiya və Fransa İraqa qarşı əməliyyatların dayandırılmasını və iqtisadi sanksiyaların ləğv olunmasını tələb edirdilər. Kosovo münaqişəsi ilə bağlı ABŞ və İngiltərə İraqa qarşı hərbi əməliyyatları dayandırdı.

2001-2002-ci illərdə Əfqanıstanda aparılan uğurlu əməliyyatlardan ruhlanan ABŞ İraq hökumətini hərbi yolla devirmək qərarına gəldi. 2002-ci ilin yanvarın 29-da C.Buş ilk dəfə konqresə göndərdiyi məktubda kütləvi qırğın silahı yaradan, terrorçuların müdafiə edən və «Əl-Qaida» təşkilatı ilə əlaqə

saxlayan ölkələri (İran, İraq, Şimali Koreya) «şər üçbucağı» adlandırmışdı. ABŞ hökuməti bu «etibarsız dövlətlərə» qarşı qüvvə tətbiqini mümkün sayırdı.

ABŞ təhlükəsizliyini təmin etmək mülahizəsinə əsaslanıb «rejimlərin dəyişdirilməsi» strategiyasını həyata keçirməyə başladı. İraqi kütləvi qırğın silahı düzəltməkdə ittiham edən ABŞ ona qarşı hərbi müdaxiləyə hazırlaşdı. ABŞ İraq hökumətini həm də «Əl-Qaida» təşkilatı ilə əlaqə saxlamaqda ittiham edirdi.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsinə əsasən 2002-ci ilin payızında İraq hökuməti BMT müfəttişlərinin ölkəyə gəlməsinə icazə verdi. İngiltərə, İspaniya, Bolqarıstan və Polşa ABŞ-ın S.Hüseyn hökumətini devirmək üçün İraqa qarşı müharibəyə başlamaq tələbini müdafiə edirdilər. Fransa, Almaniya və Belçika İraqın tərkisilahlı edilməsinə tərəfdar olsa da, ona qarşı hərbi müdaxilənin əleyhinə idi. 2003-cü ilin fevralında Fransa bildirdi ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının İraqa qarşı müharibəyə başlamağa icazə verən qətnaməsinə veto qoyacaq. Rusiya və Çin İraqa qarşı müharibənin əleyhinə idi.

ABŞ öz mövqeyini əsaslandırmaq üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının 8 noyabr 2002-ci ildə qəbul edilmiş 1441 sayılı qətnaməsinə istinad edirdi. Bu qətnamə BMT-nin müfəttişləri ilə əməkdaşlıq etmədiyi halda İraqa qarşı ciddi tədbirlərin görülməsini nəzərdə tuturdu. ABŞ İraqa qarşı müharibəyə başlamaq üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının yeni qətnaməsini zəruri saymırdı. ABŞ çalışırdı ki, NATO onun İraqa qarşı müharibəyə başlamaq tələbini müdafiə etsin. Lakin NATO daxilində bu məsələyə münasibət birmənalı deyildi. 2003-cü ilin fevralında NATO-nun iclasında Fransa, Almaniya və Belçika ABŞ-ın İraqa qarşı müharibəyə başlamasının əleyhinə çıxış etdilər.

ABŞ İraqa qarşı koalisiya yaratmağa başladı. 2003-cü ilin martın 18-də ABŞ prezidenti C.Buş S.Hüseynə 48 saat ərzində qohumları ilə birlikdə İraqı tərk etməyi tələb etdi. ABŞ-ın ultimatumu ilə bağlı Rusiya və Fransa BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclasının keçirilməsini tələb etdilər. S.Hüseyn C.Buşun tələbini rədd etdi. 2003-cü ilin martın 19-da ABŞ və İngiltərə İraqa qarşı müharibəyə başladılar. Müharibə mayın əvvəlində

İraq ordusunun məğlubiyyəti ilə başa çatdı. İraqda ABŞ nümayəndəsi başda olmaqla müvəqqəti işğal idarəsi yaradıldı.

2003-cü ilin mayın 29-da BMT Təhlükəsizlik Şurası İraqın müharibədən sonra bərpası haqqında 1483 sayılı qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə deyilirdi ki, İraqın müharibə nəticəsində dağılmış təsərrüfatının bərpası üçün əsas məsuliyyət ABŞ başda olmaqla koalisiya üzvlərinin üzərinə düşür. İraqda müharibədən sonrakı sülh quruculuğu prosesində Azərbaycan Respublikasının 150 əsgəri iştirak edirdi.

Soyuq müharibənin başa çatması Yaxın Şərq münacişəsinin tənzimlənməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. SSRİ İsrailə münasibətlərini bərpa və Yaxın Şərq siyasətində dəyişikliklər etdi. Yəni SSRİ daha yalnız ərəbləri müdafiə etmirdi, münacişənin həllində əsl vasitəçi kimi çıxış etməyə çalışırdı.

1991-ci ilin oktyabrında SSRİ və ABŞ-in həmsədrliyi ilə Madriddə Yaxın Şərq münacişəsinə dair beynəlxalq konfrans keçirildi. Konfransda İsrail, ərəb ölkələri və FAT-ın nümayəndələri iştirak etdi. Konfransın qərarına əsasən Yaxın Şərq münacişəsi «torpaq əvəzində sülh» prinsipini əsasında tənzimlənməli idi. Lakin bu prinsipin həyata keçirilməsi üçün gərgin səylər və vaxt lazım idi. Kompromisə mane olan əsas cəhət İsrailin Fələstin Azadlıq Təşkilatına münasibətdə qeyri-real mövqeyi idi. İsrail FAT-ı terrorçu təşkilat sayır və onu Fələstin xalqının nümayəndəsi hesab etmirdi. İsrail parlamentinin 1986-cı ilin avqustunda qəbul etdiyi qanuna görə FAT-la əlaqə cinayət sayılırdı. Lakin ABŞ-in təzyiqi İsraili öz mövqeyini dəyişməyə məcbur etdi.

Norveçin vasitəçiliyi ilə İsrailə FAT arasında gizli danışıqlar aparılırdı. 9 sentyabr 1993-cü ildə İsrailə Fələstin Azadlıq Təşkilatı arasında qarşılıqlı tanıma haqqında Oslo bəyannaməsi imzalandı. Sentyabrın 13-də isə Vaşinqtonda onların arasında müvəqqəti Fələstin özünüidarəsinin təşkil edilməsinin prinsipləri haqqında bəyannamə imzalandı. Bəyannaməyə görə 5 il ərzində İordan çayının qərb sahilində və Qəzzə bölməsində Fələstin muxtariyyəti yaradılmalı idi. 1994-cü

ilin oktyabrın 24-də İordaniya ilə İsrail arasında sülh müqaviləsi imzalandı və onların arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı.

1995-ci ilin sentyabrın 28-də İsrailə Fələstin Azadlıq Təşkilatı arasında imzalanmış «Müvəqqəti saziş»ə əsasən, İsrail qoşunları İordan çayının Qərb sahilindəki 6 şəhərdən çıxmalı, Fələstinin muxtar hakimiyyət orqanlarına seçkilər keçirilməli və Fələstin polisi yaradılmalı idi. FAT-ın nizamnaməsindən «Fələstin ərazisində vahid ərəb-yəhudi dövlətinin yaradılması FAT-ın məqsədidir» cümləsi çıxarıldı.

Qarşılıqlı tanıma haqqında saziş Fələstin Azadlıq Təşkilatının radikal qanadı tərəfindən etirazla qarşılandı. Fələstin Azadlıq Təşkilatının İcraiyyə komitəsində parçalanma baş verdi. Y.Ərəfat ərəb millətinin mənafelərini satmaqda və sionist dəstələri ilə təslimçi saziş imzalamaqda ittiham olunurdu. Lakin Y.Ərəfat və onun tərəfdarları geri çəkilmək fikrində deyildi və dinc tənzimləmə davam edirdi.

Müvəqqəti sazişin imzalanması İsraildə də radikal və dini dairələrin narazılığına səbəb oldu. Sazişin təsdiqi İsrail parlamentində kəskin mübahisələrlə müşayiət olundu. 1995-ci ilin oktyabrın 5-də bu saziş İsrail parlamentində 59 səsə qarşı 61 səsle təsdiq olundu. Lakin sazişin təsdiqindən sonra onun əleyhdarları hökumət və onun başçısı İ.Rabini «terrorçulara təslim olmaqda» ittiham edirdilər. 1995-ci ilin noyabrın 4-də İ.Rabin bir fanatik yəhudi tərəfindən öldürüldü. İ.Rabin dinc tənzimləmənin ardıcıl tərəfdarlarından biri idi.

«Müvəqqəti saziş»in imzalanması ilə dinc tənzimlənmənin birinci mərhələsi başa çatdı. İkinci mərhələdə əvvəl imzalanmış sazişlər tamamilə həyata keçirilməli və Fələstin muxtariyyətinin formalaşması 1999-cu ilin mayına qədər başa çatmalı idi. Birinci mərhələdə münacişə tərəfləri arasında razılığın əldə olunmasında ABŞ diplomatiyası mühüm rol oynamışdı. ABŞ bitərəf, ədalətli vasitəçi kimi həm İsrailə, həm də Fələstin Azadlıq Təşkilatına daimi təzyiq göstərirdi və bu təzyiq müsbət nəticələnirdi.

Danışıqlar prosesində Rusiya zəif iştirak edirdi. Rusiya diplomatiyasının səyləri əsasən ikinci dərəcəli vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəlmişdi. İsraildə hakim dairələrin bir qismi

Rusiyanın Yaxın Şərqdə dinc tənzimləmə prosesinin tənzimlənməsində iştirakdan kənar edilməsini tələb edirdi.

Yaxın Şərq münaqişəsinin tənzimlənməsində Rusiya diplomatiyasının zəif iştirakı bir tərəfdən ölkədə kəskin daxili siyasi mübarizə ilə bağlı idi. Digər tərəfdən, xarici işlər naziri A.Kozirevin dövründə Rusiyanın xarici siyasətində Yaxın Şərq regionunun reytingi yüksək deyildi. 1996-cı ildə Y.Primakov xarici işlər naziri təyin ediləndən sonra Rusiyada Yaxın Şərq probleminə münasibət dəyişdi. Onun söyləri ilə Rusiyanın xarici siyasətində «Şərqə doğru dönüş» baş verdi, qərb ölkələrinə rəğbət isə zəiflədi.

1996-cı ilin martında Misirin Şarm-əş-Şeyx şəhərində hökumət və dövlət başçılarının konfransında Rusiyanın prezidenti B.Yeltsin təklif etdi ki, Yaxın Şərq probleminin dinc tənzimlənməsi prosesini sürətləndirmək üçün Madrid konfransının ikinci mərhələsi keçirilsin. Rusiya eyni vaxtda həm FAT-la, həm də İsrailə daimi məsləhətləşmələr sistemi yaratmaq üçün tədbirlər görürdü. Yaxın Şərqdə dinc tənzimlənmə üzrə Rusiya-Fələstin işçi komitəsi yaradıldı. Bu komitənin həmsədrələrindən biri Yaxın Şərqdə Rusiya prezidentinin xüsusi nümayəndəsi, xarici işlər nazirinin müavini B.Pasulyuk idi. Təkcə bu fakt Rusiya üçün Yaxın Şərqin böyük əhəmiyyətini göstərirdi.

XX əsrin 90-cı illərinin sonunda İsraildə rus dilli əhalinin sayı artdı və bu, Rusiyanın İsrailə əlaqəsinin intensivləşməsinə şərait yaratdı. Keçmiş sovet məkanından yəhudilər kütləvi şəkildə İsrailə köçürdülər. 1999-cu ildə İsraildə sovet məkanından gəlmiş mühacirlərin sayı 1 milyon nəfərə çatmışdı. Bu mühacirlərin əksəriyyəti qarışıq nığahdan idi, bir qisminin ikili vətəndaşlığı var idi. Onlar öz keçmiş vətənləri ilə sıx əlaqə saxlayırdılar, ona görə İsrailə Rusiya arasında normal əlaqələrdə maraqlı idi. İsrail hökumətinin tərkibinə mühacirlərin nümayəndələrinin daxil olması iki ölkə arasında qarşılıqlı anlaşmanın inkişafına kömək edirdi. İsrailin hakim dairələri də Rusiya ilə münasibətlərin inkişafında maraqlı idi və Rusiyadan tələb edirdilər ki, Yaxın Şərq probleminin tənzimlənməsində fəal iştirak etsin.

1997-ci ilin sentyabrında Misirin prezidenti H.Mübarək Rusiyaya rəsmi səfərə gəlmişdi. H.Mübarək Rusiya prezidentindən Yaxın Şərqdə daha fəal siyasət həyata keçirilməsini xahiş etmişdi. B.Yeltsin 1997-ci ildə parlamentə göndərdiyi məktubunda qeyd etmişdi ki, «Yeni dünya qaydasının bir qütblülüyündən ciddi narahat olan Yaxın Şərq dövlətləri Rusiyaya global və regional tarazlığın zəruri amili kimi baxır». 1997-ci ilin noyabrında Y.Primakov Yaxın Şərq münaqişəsinin tənzimlənməsində iştirak edən dövlətlərin mövqelərini yaxınlaşdırmaq məqsədilə region ölkələrində səfərdə olmuşdu. Qahirədə olarkən Y.Primakov təklif etmişdi ki, regionun bütün ölkələri «Yaxın Şərqdə sülh və təhlükəsizlik kodeksi» qəbul etsinlər ki, bu sənəd onları bir-birinə qarşı düşmən hərəkətlərdən çəkindirsin. Lakin bu təşəbbüs region ölkələri tərəfindən müdafiə edilmədi.

Yaxın Şərq münaqişəsinin dinc tənzimlənməsinin ikinci mərhələsində Rusiya diplomatiyasının fəallığı artmışdı, lakin bu söylərin səmərəliliyi yüksək deyildi. ABŞ diplomatiyası Yaxın Şərqdə Rusiyanın fəaliyyətinə hər vasitə ilə mane olurdu. Digər tərəfdən Rusiyanın böyük irəliləyişə yönəlmiş iri miqyaslı təşəbbüslərə kiçik addımlarla nail olmaq cəhdləri nəticə vermirdi. Həm də tənzimlənmənin ikinci mərhələsində konkret problemləri həll etmək lazım idi.

1996-cı ilin 23 mayında «Likud» blokunun lideri B.Netanyahu seçkilərdə qalib gələrək İsrailin baş naziri oldu. O, FAT-la münasibətdə sərt xətt tərəfdarı idi. 1996-cı ilin fevral-mart aylarında Fələstin Müqavimət Hərəkatına daxil olan «Əl-islam-əl-cihad» və «Həmas» təşkilatları tərəfindən İsrail şəhərlərində bir sıra terror aktları həyata keçirilmişdi ki, bu hadisələr B.Netanyahunun qələbəsinə kömək etmişdi.

İsrail hökuməti ilə Fələstin muxtariyyətinin idarəsi arasında münasibətlər kəskinləşdi. İsrail ordusu ilə Fələstin əhalisi arasında toqquşmalar intensivləşdi. 1996-cı ilin sentyabrın 28-də BMT Təhlükəsizlik Şurası Qəzzə bölməsində və İordan çayının qərb sahilində zorakılığın artmasını ittiham edən qətnamə qəbul etdi.

1997-ci ilin yanvarında əldə olunmuş razılaşmaya əsasən Hevron şəhəri Fələstin muxtariyyətinin nəzarətinə verilməli idi. Bu şəhərdə yəhudi məskənləri salınmışdı, əhəlinin bu şəhəri tərk etmək istəməməsi gərginliyi artırdı. İsrail hökuməti bildirdi ki, yəhudilər öz vətənlərində istədiyi yerdə yaşaya bilər. İsrail əhalisi hökumətin mövqeyini müdafiə edirdi.

Fələstin Müqavimət Hərəkatının radikal təşkilatlarının və islamçı «Hizbulla» təşkilatının terrorçuluq fəaliyyəti davam edirdi. Ona görə İsrail hökuməti Y.Ərəfatdan tələb etdi ki, terror hərəkatlarının qarşısını almaq üçün qəti tədbirlər görsün. Y.Ərəfat obyektiv olaraq bu işi görmək iqtidarında deyildi. Ona görə də «Müvəqqəti saziş»in həyata keçirilməsi dayandırıldı. Çünki İsrail dövləti həm də müstəqil Fələstin dövlətinin yaradılmasının əleyhinə idi.

Rusiya FAT-ın mövqeyini və siyasətini prinsipial şəkildə müdafiə edirdi. 1997-ci ilin fevralında Y.Ərəfat Moskvaya rəsmi səfərə gəlmişdi. Nəşr olunmuş birgə Rusiya-Fələstin bəyannatında deyilirdi ki, «Fələstin dövlətinin yaradılması qarşılıqlı təhlükəsizliyin və İsrailə Fələstin arasında münasibətlərin inkişafına kömək edən amildir». 1999-cu ilin aprelində FAT-ın lideri Rusiyaya yeni səfərə gəlmişdi. Lakin bu dəfə Y.Ərəfata Moskvada təklif olundu ki, hələlik Fələstin dövlətinin yaradılmasını elan etməsin və Y.Ərəfat bu xahişə əməl etdi.

İsrailin «Müvəqqəti saziş»ə əməl etməməsi ərəb ölkələrinin narazılığına səbəb oldu. Ona görə 1997-ci ilin martında Ərəb Dövlətləri Liqasının Şurası İsrailə diplomatik münasibətlərin yaradılmaması haqqında qərar qəbul etdi. 1998-ci ilin martında Ərəb Dövlətləri Liqası elan etdi ki, İsrailə ədalətli sülh ərəblərin strateji məqsədidir.

Bir il davam edən danışıqlardan sonra Vaşinqtonda yeni İsrail-Fələstin sazişi imzalandı. Sazişə görə, İsrail İordan çayının qərb sahilində ərazinin 13%-ni Fələstin muxtariyyətinə verməli, Fələstin özünüidarəsi isə terrora qarşı qətiyyətlə mübarizə aparmalı idi. Fələstin Azadlıq Təşkilatının nizamnaməsindən İsrailə qarşı müddəalar çıxarılmalı idi. 1998-ci ilin dekabrında Fələstin Milli Şurasının sessiyasında FAT-ın nizamnaməsində dəyişiklik edildi.

1998-ci ilin noyabrın 30-da Vaşinqtonda Yaxın Şərqdə sülhə və inkişafa həsr olunmuş konfrans keçirildi. Konfransda 40 dövlət iştirak etmişdi. Konfransın məqsədi Yaxın Şərqdə dinc tənzimləmənin maliyyə-iqtisadi təminatını təşkil etmək idi. Konfransda 5 il ərzində Fələstin özünüidarəsinə 3,5 milyard dollar yardım göstərilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Bu vəsaitin çox hissəsini Avropa İttifaqı verməli idi. Konfransda Rusiyanın nümayəndəsi bildirdi ki, onun ölkəsi Fələstin özünüidarəsinə yardım edəcək, Fələstin muxtariyyətinə yardım göstərilməsinə dair uzunmüddətli proqramların həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmasına çalışacaq ki, Ərəb-İsrail münaqişəsi ədalətli həllini tapsın.

«Müvəqqəti saziş» tam həcmdə həyata keçirilmədi. Bu işdə B.Netanyahu hökumətinin sərt xətti böyük rol oynadı. 17 may 1999-cu ildə keçirilən seçkilərdə sovet mühacirlərinin köməyi ilə mötədillərin lideri E.Barak qalib gəldi. «Müvəqqəti saziş»in həyata keçirilməməsində Fələstin Müqavimət hərəkatının radikal təşkilatları böyük rol oynadı. Məhz onların hərəkatı nəticəsində İsrail FAT-la əməli sülh imzalamaq istəmirdi. İslamçı qruplar isə ümumiyyətlə İsrailin mövcudluğu ilə barışmırdılar.

2000-ci ilin payızında İsrailə Fələstin ərəbləri arasında münasibətlər yenidən kəskinləşdi. Bu işdə Fələstin muxtariyyətinin rəhbərliyinin tələbləri, bir sıra Fələstin təşkilatları tərəfindən törədilən terrorçuluq əməlləri və A.Şaron başda olmaqla İsrail hökumətinin sərt mövqeyi böyük rol oynadı. Mübahisəli məsələlərdən biri Qəzzə bölməsində və İordan çayının qərb sahilində salınan yəhudi məskənləri ilə bağlı idi. Bu məskənlərdə 140 min yəhudi yaşayırdı. Ərəblər bu məskənlərin ləğvini tələb edir, İsrail isə iddia edir ki, yəhudi öz ölkəsinin hər yerində yaşaya bilər. Mübahisəli digər məsələ su ehtiyatlarının bölünməsi ilə bağlıdır. Fələstində su ehtiyatı azdır, istifadə edilən su mənbələrinin əksəriyyəti İordan çayının qərb sahilində yerləşir. İsrail də ona lazım suyun 70%-ni oradan alır. İsrail hesab edir ki, İordan çayının qərb sahilinin FAT-ın nəzarətinə verilməsi onun təhlükəsizliyi üçün qorxu yaradır. Ona görə İsrail hesab edir ki, İordan çayının qərb sahili və Qəzzə bölməsinə

muxtariyyət statusu kifayətdir, FAT isə müstəqil dövlətin yaradılmasını tələb edir. Digər mübahisəli məsələ isə Yerusəlim şəhərinin statusu ilə bağlı idi. İsrail hökuməti şəhərin onun paytaxtı kimi qalmasını tələb edir. Fələstin Azadlıq Təşkilatı isə tələb edir ki, şəhərin 1967-ci ilə qədərki vəziyyəti bərpa olunsun. 1967-ci ilə qədər Yerusəlim şəhəri qərb (yəhudi) və şərq (ərəb) hissələrinə bölünmüşdü. FAT çalışır ki, Şərqi Yerusəlim Fələstin dövlətinin paytaxtı olsun. Yaxın Şərqdə dinc tənzimlənmə prosesi bütün mübahisəli məsələlərin həllini tələb edir.

İsrailin baş naziri E.Barak Suriya ilə münasibətlərin yaxşılaşmasına çalışırdı. Suriya Livanda qoşun saxlayırdı. 1999-cu ilin dekabrında İsrail-Suriya danışıqları bərpa olundu. Suriya İsrail qoşunlarının Colan təpələri rayonundan dərhal çıxarılmasını və orada yəhudi məskənlərinin ləğv olunmasını tələb edirdi. Lakin danışıqlar nəticəsiz oldu. 2000-ci ilin sonunda B.Əsəd Suriyanın prezidenti oldu, lakin Suriyanın siyasəti dəyişmədi. 2000-ci ilin mayında İsrail Livanın cənubunda «təhlükəsizlik zonası»nı ləğv etdi.

ABŞ E.Barak hökumətinin dinc tənzimlənmə prinsipini sürətləndirmək siyasətini müdafiə edirdi. E.Barak Y.Ərəfatla İsrail qoşunlarının işğal edilmiş ərazilərdən çıxarılmasının qrafiki, yəhudi məskənlərinin bir qisminin ləğvi və İordan çayının qərb sahilı ilə Qəzzə bölməsi arasında dəhlizin yaradılmasına dair sazişlər imzaladı. 2000-ci ilin mayında İsrailin Eylat şəhərində E.Barakla Y.Ərəfatın görüşü zamanı mübahisəli məsələlərin həlli ilə bağlı, o cümlədən Yerusəlimin statusu və qaçqınların doğma yerlərinə qayıtması ilə bağlı ciddi razılaşmaya nail olundu. 2000-ci ilin payızında vəziyyət yenidən pisləşdi. 2001-ci ildə hərbi əməliyyatların miqyası genişləndi. E.Barak bildirdi ki, müharibənin qarşısını almaq üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının 242 sayılı qətnaməsinə əməl etməyə hazırdır. Lakin FAT-a daxil olan radikal qruplar mübarizəni dayandırmadı.

2001-ci ilin fevralında İsraildə keçirilmiş parlament seçkilərindən sonra A.Şaron baş nazir oldu. A.Şaron FAT-la münasibətlərdə sərt xətt tərəfdarı idi. O, Y.Ərəfatla danışıqları dayandırdı və bildirdi ki, Y.Ərəfat öz tərəfdarlarına nəzarət

etmək iqtidarında deyil. İsrail hökuməti işğal olunmuş ərəb torpaqlarında silahlı qüvvələrini artırdı, FAT liderinin qərarı mühasirəyə alındı. İsrail Y.Ərəfatın Fələstin muxtariyyətinin rəhbərliyindən kənarlaşdırılmasını tələb edirdi. ABŞ İsrailin tələbinə tərəfdar idi. Y.Ərəfat isə istefaya çıxmaq niyyətində deyildi.

ABŞ, Rusiya və Qərbi Avropa ölkələri həm İsrailə, həm də Fələstin rəhbərliyinə təzyiq göstərirdi. Rusiya həm də FAT-ı müdafiə edirdi. 2003-cü ilin mayında ABŞ-ın və İsrailin tələbi ilə Y.Ərəfat M.Abbasın başçılığı ilə muxtariyyətin yeni hökumətini təşkil etdi. ABŞ və İsrail belə hesab edirdi ki, Y.Ərəfatdan fərqli olaraq yeni hökumət radikal qrupları özünə tabe edib terrorun qarşısını alacaq və İsrailə danışıqları davam etdirib kompromis əsasında mübahisəli məsələlərin həllinə çalışacaq.

2003-cü ilin mayında İordaniyanın Akaba şəhərində ABŞ prezidenti C.Buşun, İsrailin baş naziri A.Şaronun və Fələstin hökumətinin başçısı M.Abbasın iştirakı ilə görüş keçirildi. Görüş zamanı münaqişənin həllinə yönəlmiş «Yol xəritəsi» planı qəbul edildi. Bu plan müstəqil Fələstin dövlətinin yaradılmasını və işğal edilmiş ərazilərdəki yəhudi məskənlərinin ləğv olunmasını nəzərdə tuturdu. A.Şaron bu görüş zamanı ilk dəfə 1967-ci ildən İsrailin nəzarətində olan torpaqların işğal olunmasını etiraf etdi. Lakin «Yol xəritəsi» planında Yerusəlim məsələsindən bəhs edilmirdi. M.Abbas bəyan etmişdi ki, Yerusəlim məsələsinin müzakirəsini zəruri saymır. Y.Ərəfat isə Rəmallahdakı qərarlarında mühasirəyə alınmış vəziyyətdə fəaliyyət göstərirdi və danışıqlara dəvət edilməmişdi. İsrailə Fələstin muxtariyyəti arasında danışıqların bərpa olunmasına ABŞ, Rusiya, Avropa İttifaqının və BMT-nin nümayəndələrindən ibarət Əlaqə qrupu kömək etdi. Misir və İordaniya «Yol xəritəsi» planını bəyəndi, İsraildə isə müxalifət bu planın əleyhinə çıxdı. «Həmas» qrupu da «Yol xəritəsi» planı ilə razılaşmadı.

1991-ci ilin iyulunda Ə.Rəfsəncani İranın prezidenti seçilmişdi. Onun dövründə İranın xarici ölkələrlə əlaqələri genişləndi. Hərbi potensialını artıran İran 1992-ci ildə Hörmüz

boğazındakı adalar üzərində nəzarətini bərpa etdi və bildirdi ki, fəvqəladə hallarda İran körfəzinə girişi bağlayacaq.

Orta Şərqi aparıcı dövlətlərdən biri olan İranın xarici siyasətində İsrailə və ABŞ-a qarşı mübarizə mühüm yer tuturdu. İran hesab edirdi ki, İsrail Yaxın Şərqdə, ABŞ isə bütün dünyada «islam inqilabı»nın qələbəsinə mane olur. Körfəz müharibəsindən sonra ABŞ-ın Yaxın Şərqdə hərbi potensialının artması İranı narahat edirdi. Bu amil İranın Rusiya ilə yaxınlaşmasında mühüm rol oynadı. ABŞ İrana qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq etmişdi və Rusiyanın həmin sanksiyalara qoşulmasına çalışırdı. Lakin Rusiya hökuməti ABŞ-ın təzyiqlərinə baxmayaraq İranla əməkdaşlığı davam etdirirdi.

Rusiya ilə İran arasında iqtisadi məsələlər üzrə daimi əməkdaşlıq komissiyası yaradılmışdı. 1995-ci ildə imzalanmış sazişə əsasən Rusiya İranda atom elektrik stansiyasının tikilişində yaxından iştirak edirdi. İran Rusiyadan geniş həcmdə silah və hərbi texnika alırdı. Cənubi Qafqazda və Mərkəzi Asiyada cərəyan edən hadisələrə münasibətdə İranın və Rusiyanın mövqeləri üst-üstə düşürdü və onlar həmin regionlarda bir-birinin mənafeələrinə hörmətlə yanaşırdılar. Rusiya kimi İran da Əfqanıstanı idarə edən taliban rejimi ilə əməkdaşlıq etmirdi. İran Xəzərin neft ehtiyatları ilə bağlı məsələdə ABŞ-a qarşı Rusiya ilə eyni mövqedən çıxış edirdi. İranın Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələri genişləndi.

1997-ci ilin mayında prezident seçilmiş M.Hatəmi «sivilizasiyaların dialoqu» doktrinasını irəli sürdü. M.Hatəmi 1999-da Fransaya, 2001-ci ildə Rusiyaya rəsmi səfər etdi. M.Hatəmi İranın ABŞ-la münasibətlərinin yaxşılaşmasına çalışırdı. ABŞ isə İranı nüvə silahı düzəltməkdə və terrorçuluğu dəstəkləməkdə ittiham və İranda müxalifətin hökumətə qarşı mübarizəsini müdafiə edirdi.

XX əsrin 90-cı illərində Türkiyə Cənubi Qafqazda yerləşən Azərbaycan və Gürcüstanla, həmçinin Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə geniş əməkdaşlıq edirdi. Türkiyə Ermənistanla diplomatik münasibətlər yaratmadı və ondan öz qoşunlarını işğal olunmuş Azərbaycan ərazisindən çıxartmağı tələb edirdi. Türkiyə Mərkəzi Asiyada mövqelərini möhkəmləndirməyə

çalışırdı. Lakin Türkiyənin Asiya ölkələrinə iqtisadi yardım imkanı məhdud idi.

1995-1997-ci illərdə Türkiyədə hakimiyyətdə olmuş N.Ərbakan hökuməti ölkənin beynəlxalq nüfuzunu artırmaq üçün islam həmrəyliyindən istifadə etməyə çalışırdı. N.Ərbakanın hakimiyyəti dövründə İstanbulda keçirilmiş beynəlxalq konfransda Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Pakistan, Banqladeş, Malaziya, Misir və Nigeriyanın iştirakı ilə «böyük islam səkkizliyi» yaradılması haqqında bəyannamə qəbul edildi. Bu birlik inkişaf etmiş «böyük səkkizlərin» təzyiqinə müqavimət göstərmək üçün yaradılırdı. Lakin 1997-ci ilin iyununda N.Ərbakanın hökuməti silahlı qüvvələrin təzyiqi ilə dəvrildi və «böyük islam səkkizliyi» haqqında bəyannamə həyata keçirilmədi.

Neft və qaz kəmərləri Türkiyənin Azərbaycan və Gürcüstanla əməkdaşlığının genişlənməsinə təkan verdi. Türkiyə Azərbaycanın strateji müttəfiqinə çevrildi. Türkiyə Rusiya ilə əlaqələrini genişləndirməyə çalışırdı. 1996-cı ilin dekabrında Rusiya ilə Türkiyə arasında terrorçuluğa qarşı birgə mübarizə haqqında memorandum imzalandı. Türkiyənin işgüzar dairələri Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafında maraqlı idi. Rusiyanın kürdləri müdafiə etməsi Türkiyə-Rusiya münasibətlərini inkişafına mane olurdu. Rusiyadan Türkiyəyə gələn turistlərin sayı artmışdı. Türkiyənin həm NATO çərçivəsində, həm də ikitərəfli qaydada ABŞ-la əməkdaşlığı genişlənməmişdi. Avropa İttifaqına daxil olmaq uğrunda mübarizə Türkiyənin xarici siyasət fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi.

SSRİ qoşunlarını Əfqanıstandan çıxartdıqdan sonra daha Nəcibullə hökumətinə yardım göstərmirdi. 1991-ci ildə SSRİ ilə ABŞ arasında Əfqanıstanda müharibə edən tərəflərə silah verilməməsi haqqında saziş imzalandı. Ölkə ərazisinin çox hissəsinə nəzarət edən Şimal Alyansının qüvvələri 1992-ci ilin aprelində Kabilə daxil oldu. Müxalifətin qoşunlarına general Ə.Məsud və general R.Dustum rəhbərlik edirdi. ƏXDP-nin hakimiyyətinə son qoyuldu və ölkə Əfqanıstan İslam Respublikası adlandırıldı. Nəcibullə BMT-nin Kabilədəki nümayəndəliyinin binasında gizləndi.

1992-ci ilin mayında Kabilde imzalanmış Rusiya-Əfqanıstan bəyannaməsində deyilirdi ki, Rusiya Federasiyası hakimiyyətin dinc yolla islam hökumətinə keçməsinə alqışlayır. Rusiya hökuməti Əfqanıstanda əsirlikdə olan əsgərlərin qaytarılmasına çalışırdı. Kabilde mücahidlərin başçılarından biri olan C.Mocadidinin rəhbərliyi ilə hökumət quruldu. 1992-ci ilin iyununda mücahid dəstələrinin rəhbərlərinin Kabilde keçirilən iclasında Əfqanıstan İslam Cəmiyyətinin sədri B.Rəbbani prezident seçildi. B.Rəbbani tacik idi və əyalət rəhbərlərinin bir qismi onun prezident seçilməsindən narazı qalmışdı. 1993-cü ilin iyulunda B.Rəbbani barışıqə nail olmaq üçün Əfqanıstan İslam Partiyasının sədri G.Hikmətyarı (o, puştun idi) baş nazir təyin etdi. Lakin onların arasında qarşıdurma zəifləmədi və 1993-cü ilin ikinci yarısında mücahid qrupları arasında hərbi əməliyyatlar bərpa olundu.

1995-ci ilin sentyabrından «Taliban» (tələbə sözünün cəmini bildirir) qrupunun silahlı dəstələrinin hökumətə qarşı mübarizəsi gücləndi. Taliban qrupu İslam məktəblərinin məzunları tərəfindən təşkil olunmuşdu. Taliblərin əksəriyyəti puştun idi. «Talibana» molla M.Ömər başçılıq edirdi. Taliblər həm hökumətə, həm tacik və özbəkləri birləşdirən Şimal Alyansına, həm də G.Hikmətyarın puştun dəstələrinə qarşı mübarizə aparırdılar. ABŞ və Pakistan «Taliban» qrupuna hərtərəfli yardım göstərirdi.

Kabilde müxtəlif mücahid qrupları arasında hərbi əməliyyatların başlanması ilə əlaqədar Rusiya öz səfirliyini Kabilədən çıxartdı. Əfqanıstanın şimalında yerləşən Məzari-Şərif şəhərində Rusiyanın konsulluğu fəaliyyətini davam etdirdi. Rusiya-Əfqanıstan münasibətləri zəiflədi. Əfqanıstana ABŞ-ın təsiri artdı. Əfqanıstanın strateji mövqeyi ABŞ-ın diqqətini cəlb edirdi. Rusiya, Çin və İran isə Əfqanıstanda ABŞ-ın mövqələrinin möhkəmlənməsinin əleyhinə idi. Rusiya Federasiyası Şimal Alyansına hərtərəfli yardım edirdi. Rusiya həm də Mərkəzi Asiyanı öz təsiri altında saxlamaq üçün Əfqanıstan hadisələrindən istifadə edirdi.

Əfqanıstanda yaşayan əhalinin hamısı müsəlman idi və 40%-ni puştunlar təşkil edirdi. ABŞ Əfqanıstanda müxtəlif

qruplar və xalqlar arasında silahlı qarşıdurmanın dayandırılmasına və sabitlik yaranmasına çalışırdı. ABŞ hesab edirdi ki, əfqanları islam dini ətrafında birləşdirmək olar. Ona görə ABŞ 1996-cı ilin yayında islamçı «Taliban» qrupunun Əfqanıstanda hakimiyyətə gəlməsinə kömək etdi.

1996-cı ilin payızında «Taliban»ın silahlı dəstələri Əfqanıstanın qərb, cənub və şərq əyalətlərinə nəzarət edirdi və sentyabrın 27-də Kabilə daxil oldular. B.Rəbbani Məzari-Şərifə gətməyə məcbur oldu. Qonşu ölkələrin taliblərin hakimiyyəti ələ keçirməsinə münasibəti müxtəlif idi.

1996-cı ilin oktyabrında Alma-Atada Rusiya, Qazaxıstan, Özbəkistan, Tacikistan və Qırğızıstan rəhbərlərinin müşavirəsi keçirildi. Müşavirə iştirakçıları Taliban rejimini tanımadıqlarını və B.Rəbbani hökumətini müdafiə etdiklərini bildirdilər. İran Taliban rejimini tanımadığını bəyan etdi. Türkmənistan əvvəlcə bitərəf olduğunu bildirdi, sonra Taliban rejimi ilə əməkdaşlıq etməyə başladı. Aşqabadda Taliban hökumətinin nümayəndəliyi, Əfqanıstanda isə Türkmənistanın konsulluğu açıldı. Pakistan, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi və Səudiyyə Ərəbistanı Əfqanıstanın yeni hökumətini tanıdılar. Taliban rejimini ABŞ da müdafiə edirdi.

1996-cı ildə Taliban hökuməti Səudiyyə Ərəbistanından olan milyonçu, «Əl-Qaida» təşkilatının rəhbəri U.ben Ladenə Əfqanıstanda sığınacaq verdi. 80-ci illərdə U.ben Laden ABŞ-la geniş əməkdaşlıq və Əfqanıstanda sovet qoşunlarına qarşı mübarizədə fəal iştirak etmişdi. U.ben Laden Əfqanıstan ərazisində islam döyüşçüləri hazırlayan mərkəzlər yaratdı. Əfqanıstanda təlim keçmiş islam döyüşçüləri Kosovo, Pakistan, Özbəkistan, Kəşmir, Filippin və Çexenistanda aparılan hərbi əməliyyatlarda iştirak edirdilər. U.ben Ladenin təsiri ilə Taliban hökumətinin ABŞ-a münasibəti dəyişdi. ABŞ-la münasibətləri pisləşən U.ben Laden islam ölkələrini ABŞ başda olmaqla qərb ölkələrinə qarşı mübarizəyə çağırırdı.

1998-ci ildə ABŞ-ın Tanzaniya və Keniyadakı səfirliklərində partlayışlar «Əl-Qaida» tərəfindən təşkil olunmuşdu. 1998-ci ildən sonra ABŞ Taliban hökumətinə və «Əl-Qaida» təşkilatına qarşı mübarizəyə başladı. ABŞ U.ben Ladeni terrorçu

adlandırıb onun yerini deyən şəxsə 5 milyon dollar mükafat və etdi. 1998-ci ildə ABŞ təyyarələri Əfqanıstanın ərazisində «Əl-Qaida»nın bazalarını bombaladı. 1998-ci ilin avqustunda taliblər Məzari-Şərif şəhərini ələ keçirdilər və onlar artıq ölkə ərazisinin 90%-nə nəzarət edirdilər.

Əfqanıstanın şimalında yaşayan taciklərə Ə.Məsud, öz-bəklərə R.Dustum başçılıq edirdi. Rusiya Ə.Məsudun və R.Dustumun silahlı dəstələrinə hərtərəfli yardım edirdi. Əfqanıstan hökumətinin Mərkəzi Asiya ölkələrinin daxili işlərinə müdaxiləsinin qarşısını almaq üçün Əfqanıstanla Tacikistanın sərhəddində 20 min nəfərlik qoşun yerləşdirmişdi. Rusiya və Çinin təşəbbüsü ilə Taliban rejiminin qonşu ölkələrə təsirinin və ABŞ-ın Orta Şərqə müdaxiləsinin qarşısını almaq üçün Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı yaradılmışdı.

Əfqanıstanın Türkmənistanla əlaqələri inkişaf edirdi. Türkmənistanın təşəbbüsü ilə Əfqanıstanda münaqişə edən tərəflərin nümayəndələri arasında 1999-cu ilin aprelində Aşqabadda ilkin razılıq əldə edildi. 1999-cu ilin iyununda Daşkənddə Əfqanıstanda vəziyyəti müzakirə etmək üçün «6+2» formulu əsasında xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə konfrans keçirildi. «6+2» formulu «əfqan məsələ»sini həll etmək üçün Əfqanıstanın qonşularını, Rusiyanı və ABŞ-ı nəzərdə tuturdu.

Türkmənistan problemin bu yolla həllinin əleyhinə idi, çünki problemin bu istiqamətdə həllinin mümkünlüyünə inanmırdı. Türkmənistan hökuməti «əfqan məsələsi»nin Türkmənistan, İran və Pakistanın iştirakı ilə BMT-nin və İslam Konfransı Təşkilatının rəhbərliyi altında tənzimlənməsini təklif etdi. Bu zaman Özbəkistan, Rusiya və ABŞ tənzimləmə prosesindən kənarda qalırdı. Bu təklif ABŞ, Rusiya və Özbəkistanın mənafeələrinə uyğun deyildi. 1999-cu ildə 11 İran diplomatı Əfqanıstanın Məzari-Şərif şəhərində edam edilmişdi.

2001-ci ilin sentyabrın 11-də Nyuyorkda Ümumdünya Ticarət Mərkəzinin iki çoxmərtəbəli binası və Vaşinqtonda Müdafiə nazirliyinin binası terrorçular tərəfindən ələ keçirilmiş mülkü təyyarələrin hücumuna məruz qaldı. Müdafiə nazirliyinin binası qismən zədələndi, ticarət mərkəzinin binaları isə tamamilə dağıldı. Terror aktları çoxsaylı insan tələfatına səbəb

oldu. ABŞ-ın xüsusi xidmət orqanları terrorçuların axtarışı ilə məşğul olmağa başladı. Mərkəzi Kəşfiyyat idarəsi hesab edirdi ki, terror aktları U.ben Ladenin tapşırığı ilə "Əl-Qaida" tərəfindən törədilmişdir. ABŞ-ın "Taliban"-ı və "Əl-Qaida"-nı günahlandırması Orta Şərqdə beynəlxalq vəziyyətə böyük təsir göstərdi. U.ben Laden Əfqanıstanda yaşayırdı və Taliban hökuməti ilə əməkdaşlıq edirdi. ABŞ Əfqanıstandan U.ben Ladeni tələb etdi, lakin rədd cavabı aldı. ABŞ hökuməti Əfqanıstanı qüvvə tətbiqi ilə hədələməyə başladı. Lakin Əfqanıstan hökuməti ABŞ-ın iddialarını əsassız sayırdı və U.ben Ladenin günahkar olmasına inanmırdı.

ABŞ hökuməti Əfqanıstanda Taliban rejiminə qarşı müharibəyə başlamaq haqqında qərar qəbul etdi və koalisiya yaratmağa başladı. Terror aktlarını pisləyən BMT ABŞ-ın terrorçuluğa qarşı mübarizəsini müdafiə edirdi. ABŞ-ın terrorçuluğa qarşı mübarizə məqsədilə yaratdığı koalisiyaya ilk qoşulan ölkələrdən biri Azərbaycan Respublikası oldu. Çin antiterror əməliyyatlarına qoşulmadı, çünki ABŞ-ın Orta Şərqdə möhkəmlənməsi onun mənafeyinə uyğun deyildi. ABŞ terrorçuluğa qarşı mübarizədə Mərkəzi Asiya respublikalarının ərazisindəki hava limanlarından istifadə etməyə başladı. Rusiya isə ABŞ-ın Mərkəzi Asiyada təsirinin artmasının əleyhinə idi.

Pakistan hökuməti ABŞ-ın Taliban rejiminə qarşı mübarizəsini müdafiə edirdi. 2001-ci ilin oktyabrında ABŞ hökuməti Pakistana qarşı 1998-ci ildə tətbiq edilmiş sanksiyaları ləğv etdi və ona 500 milyon dollar kredit verdi. İngiltərə Əfqanıstan hökumətinə qarşı müharibənin ən fəal tərəfdarı idi. NATO ölkələrinin bir qismi Əfqanıstana qoşun göndərmək istəmirdi. Digər tərəfdən, NATO-ya daxil olan ölkələrin hamısı 11 sentyabr hadisələrini ABŞ-a hücum kimi qiymətləndirmişdi. Terror aktlarından dərhal sonra ABŞ prezidentinə zəng edən ilk xarici ölkə rəhbəri Rusiya prezidenti V.Putin oldu. Rusiya ABŞ-la terrorçuluğa qarşı mübarizədə həmrəy və Taliban rejiminə qarşı mübarizədə ona kömək etməyə hazır olduğunu bəyan etdi. Rusiya ABŞ-ı kəşfiyyat məlumatları ilə təmin edirdi və ABŞ təyyarələrinin ölkə səmasından istifadə etməsinə icazə vermişdi.

2001-ci ilin oktyabrın 7-də ABŞ və İngiltərə Əfqanıstana qarşı hərbi əməliyyata başladılar. "Şimal Alyansı"nı müdafiə edən İran terrorçuluğu pisləyən bəyanatla çıxış etdi. İran "əfqan məsələsi"nin BMT tərəfindən həllinə tərəfdar idi. Türkiyə ABŞ-in terrorçuluğa qarşı yaratdığı koalisiyada fəal iştirak edirdi.

Rusiya Əfqanıstan ətrafında cərəyan edən hadisələri diqqətlə izləyirdi, ABŞ-in Əfqanıstanda hərbi bazalar yaratmasının əleyhinə idi və Şimal Alyansına böyük hərbi yardım göstərirdi. 2001-ci ilin dekabrın 21-də Şimal Alyansının qüvvələri, ABŞ və İngiltərə qoşunlarından ibarət beynəlxalq qüvvələr Kabilə daxil oldu. Taliban rejiminin hakimiyyətinə son qoyuldu. Ölkənin cənubunda hərbi əməliyyatlar 2002-ci ilin əvvəlinədək davam etdi. Rusiya çalışırdı ki, Şimal Alyansı Əfqanıstanın yeni hökumətində əksəriyyət təşkil etsin. ABŞ çalışırdı ki, Əfqanıstanda bütün etnik qrupların təmsil olunduğu hökumət təşkil edilsin.

2001-ci ilin dekabrında BMT-nin təşəbbüsü ilə Bonn şəhərində Əfqanıstana həsr olunmuş konfrans keçirildi. Konfransda Əfqanıstanın İtaliyada yaşayan keçmiş şahı Zahir, Şimal Alyansının və puştunların nümayəndələri iştirak edirdi. Konfransın qərarı ilə 6 ay ərzində ölkəni idarə etmək üçün puştun olan H.Kərzayinin başçılığı ilə müvəqqəti hökumət yaradıldı. 2002-ci ilin iyununda H.Kərzayi 2 il müddətinə Əfqanıstanın prezidenti seçildi. Əyalətlərdə vəziyyətə səhra komandirləri nəzarət edirdi. Taliban rejiminin tərəfdarları dağlıq ərazilərdə və Pakistan ərazisində gizləndi və mübarizəni davam etdirdi. U.ben Ladeni işə tapıb həbs etmək mümkün olmadı.

§3. Uzaq Şərqdə beynəlxalq münasibətlər.

Hindistan-Pakistan münasibətləri

XX əsrin 90-cı illərində region ölkələrinin xarici siyasəti, qarşılıqlı münasibətləri və iqtisadi inkişafı Uzaq Şərqdə beynəlxalq vəziyyətə əhəmiyyətli təsir göstərirdi. ABŞ 1992-ci ildə Filippindən öz hərbi bazalarını çıxartdı. Asiya-Sakit regionunda yerləşən ölkələrin inkişafına ABŞ və Yaponiya kreditlər, investisiyalar və yeni texnologiyalar verməklə kömək

edirdi, Tayvana, Cənubi Koreyaya, Honkonqa və Sinqapura onlar daha çox yardım etdilər.

Asiya-Sakit okean rayonunda yerləşən 9 ölkə ASEAN-a daxildir. Bu təşkilatın əsas vəzifələrindən biri — 2008-ci ilədək Cənub-Şərqi Asiyada azad ticarət zonasının yaradılmasıdır. Laos və Myanma (Birma) 1997-ci ildə, Kamboca 1999-cu ildə ASEAN-a daxil oldu. Cənub-Şərqi Asiyada 15-ədək integrasiya təşkilatı fəaliyyət göstərir ki, onların içərisində ASEAN, Asiya-Sakit okean İqtisadi Şurası, Şərqi Asiya İqtisadi Şurası, Ticarət və İqtisadi İnkişaf üzrə Sakit okean Konfransı və b. mühüm yer tutur.

XX əsrin 90-cı illərində Çin Xalq Respublikasının dünyada iqtisadi və hərbi-siyasi mövqeləri möhkəmləndi. Məcmu ictimai məhsulun həcminə görə Çin ABŞ və Yaponiyadan sonra dünyada üçüncü yere çıxdı. ÇXR xarici siyasətdə ənənəvi olaraq qonşu ölkələrlə əlaqələrə üstünlük verirdi. 90-cı illərin əvvəlində ABŞ Çinə qarşı iqtisadi sanksiyaları ləğv etdi. Lakin ABŞ həmişə Çində insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mövcud olan çətinliklərdən ÇXR-ə təzyiq vasitəsi kimi istifadə edirdi.

Çin-Tayvan münasibətləri Uzaq Şərqdə beynəlxalq vəziyyətə böyük təsir göstərirdi. Tayvanı idarə edən hökumət adanın Çinlə birləşməsinin əleyhinə idi. Çin hökuməti adanı birləşdirmək üçün qüvvədən istifadəyə cəsarət etmirdi, eyni zamanda Çin hökuməti müntəzəm şəkildə bəyan edirdi ki, Tayvan müstəqilliyini elan etsə, ona qarşı mütləq qüvvə tətbiq edəcək. Digər tərəfdən, ÇXR ilə Tayvanın rəhbərləri arasında birləşmənin şərtlərinə dair danışıqlar aparılırdı.

Çin çalışır ki, Tayvan ölkənin əyalətlərindən birinə çevrilsin, amma bazar iqtisadiyyatını və muxtariyyətini saxlasın (bir dövlət, iki sistem), xarici siyasət və müdafiə məsələləri ÇXR hökumətinin səlahiyyətinə verilsin. Tayvan bu təklifləri qəbul etmir və birləşmədən əvvəl Çinin Tayvanı bərabər hüquqlu subyekt kimi tanımasını tələb edirdi. Tayvan 29 ölkə ilə diplomatik münasibətlər yaratmışdı və xarici ölkələrlə əlaqələrini genişləndirməyə çalışırdı.

1995-ci ildə ABŞ dövlət departamentinin Tayvanı prezidentinə şəxsi səfərlə ABŞ-a gəlməsi üçün viza verməsinə ÇXR hökuməti kəskin etirazını bildirmişdi. 1996-cı ilin martında ÇXR ordusunun hərbi təlimləri ilə bağlı Tayvan körfəzində böhran yaranmışdı. Çin hökumətinin məqsədi bu aksiyanın köməyi ilə Tayvanda seçicilərə təsir etmək və müstəqillik tərəfdarlarının hakimiyyətə gəlməsinə mane olmaq idi. ABŞ Çindən hərbi təlimləri dayandırmağı tələb etdi və münaqişə zonasına hərbi gəmilər göndərirdi. ABŞ bildirdi ki, bütün vasitələrlə Tayvanı müdafiə edəcək. Rusiya Federasiyası Tayvan məsələsində ÇXR-in mövqeyini müdafiə edirdi. 1997-ci ilin iyulunda Honkonq (Syanqan), 1999-cu ildə Makao (Aomin) adası ÇXR hökumətinin nəzarətinə keçdi, yəni bu ərazilər üzərində Çinin suverenliyi bərpa edildi.

Mübahisəli ərazilərdən biri Cənubi Çin dənizindəki Spratli arxipelaqıdır. Neft yataqları ilə zəngin olması adanın əhəmiyyətini daha da artırdı. 1951-ci ildə həmin adalar Cənubi Vyetnam hökumətinin nəzarətinə keçmişdi. 1974-cü ildə Çin adaların əksəriyyətini işğal etdi, bir adaya isə Vyetnam qoşun göndərirdi. 1992-ci ildə ÇXR-in qəbul etdiyi dəniz mülkləri haqqında qanuna əsasən Spratli arxipelaqı üzərində Çinin suverenliyi elan edildi və Çin hökuməti ölkənin daxili sularında qanunsuz balıq ovlayan xarici gəmilərə qarşı qüvvə tətbiq edə bilərdi. 1992-ci ildə ÇXR Tonkin körfəzi yaxınlığında neft yataqlarının kəşfiyyatına başladı. Vyetnam Çinin hərəkətinə etirazını bildirdi. Çin regionun kiçik ölkələrinin mübahisəli rayonların bölünməsinə dair danışıqlara başlamaq haqqında təkliflərini qəbul etmirdi.

Uzaq Şərqdə beynəlxalq vəziyyətə ABŞ-Yaponiya münasibətlərinin təsiri böyükdür. Yaponiya ərazisində ABŞ-in 52 hərbi bazası mövcuddur. Bu bazalarda 45 min hərbi qulluqçu xidmət edir. 1996-cı ildən yerli əhalinin tələbi ilə ABŞ-la Yaponiya arasında Okinava adasından hərbi-hava bazasının çıxarılması haqqında danışıqlar aparılır.

İqtisadi qüdrətinə görə Yaponiya dünyada ikinci yeri tutur. 1992-ci ildə Yaponiya parlamenti BMT-nin sülhyaratma əməliyyatlarında yapon qoşunlarının iştirakı haqqında qanun qəbul

etmişdir. Sülhyaratma əməliyyatlarında iştirak etmək üçün 1992 və 1993-cü illərdə yapon hərbiçiləri Kambocaya və Mozambikə göndərilmişdi.

ABŞ-Yaponiya münasibətlərinin gələcəyi hər iki dövləti düşündürür. ABŞ-da bir sıra dairələr hesab edir ki, Yaponiyanın hərbi xərclərinin az olması onun ABŞ-a qarşı rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verir, regionun təhlükəsizliyini böyük xərclərlə ABŞ qoruyur, yəni Yaponiya iqtisadi nailiyyətləri ABŞ-ın hesabına qazanır. Bu qüvvələr tələb edir ki, Yaponiya milli və regional təhlükəsizliyi təmin etmək üçün məsuliyyət və xərclərini artırsın. ABŞ-da başqa bir qrup hesab edir ki, Yaponiyanın hərbi cəhətdən güclənməsi ABŞ-ın özü üçün də təhlükəlidir və mövcud vəziyyət qalmalıdır.

Yaponiyada imkanlı dairələr ABŞ-la bağlanmış müqavilələrə yenidən baxılmasını tələb edirdi, amma onlar ABŞ-la ittifaqın əleyhinə deyildi. 90-cı illərin ikinci yarısında ekspertlər Yaponiyanın imkanlarını və Asiya-Sakit okean rayonunda şəraiti nəzərə alan yeni müqavilə layihəsi hazırlamağa başladılar. 1996-cı ilin aprelində ABŞ prezidenti B.Klintonun Yaponiyaya səfəri zamanı iki ölkə arasında təhlükəsizlik məsələləri üzrə bəyannamə imzalandı. 1997-ci ilin sentyabrında Nyu-Yorkda «Müdafiə sahəsində ABŞ-Yaponiya əməkdaşlığının əsas istiqamətləri» adlı sənəd imzalandı.

Uzaq Şərqdə beynəlxalq vəziyyətə ABŞ-ın Cənubi Koreya ilə münasibətləri böyük təsir göstərir. ABŞ Şimali Koreyaya qarşı mübarizədə Cənubi Koreyanın strateji müttəfiqidir. ABŞ Cənubi Koreya ərazisində 37 min nəfərlik qoşun saxlayır. Cənubi Koreya Yaponiya ilə geniş iqtisadi əlaqələr saxlayır, lakin hərbi-siyasi sahədə etimadın səviyyəsi yüksək deyildir. Cənubi Koreya ilə Yaponiya arasında Yapon dənizində yerləşən Tektə adası ilə bağlı ərazi mübahisəsi mövcuddur. Cənubi Koreya Yaponiyanın hərbi qüdrətinin artmasında maraqlı deyil. Yaponiya da Koreyanın birləşməsinə, iqtisadi və hərbi cəhətdən onun rəqibinə çevrilməsini istəmir.

1991-ci ilin sentyabrında Şimali və Cənubi Koreya BMT-yə daxil oldu. 1992-ci ildə Cənubi Koreya Çinlə diplomatik münasibətlər yaratdı, Rusiya ilə dostluq və əməkdaşlıq haqqında

müqavilə bağladı. 1991-ci ilin dekabrında KXDR-lə Koreya Respublikası arasında barışıq, hücum etməmək və əməkdaşlıq haqqında saziş, 1992-ci ilin fevralında isə Koreya yarımadasının nüvə silahından azad zona elan edilməsi haqqında birgə bəyannamə imzalandı. Sənədə görə, Şimali və Cənubi Koreya nüvə silahı istehsal etməməli, kənardan almamalı və sınaq keçirməməli idi. İki dövlət arasında imzalanmış sənədlər mübahisəli məsələlərin dinc yolla həllini nəzərdə tuturdu.

Şimali Koreya cənubdan ABŞ qoşunlarının çıxarılmasını tələb edirdi. Koreya Əmək Partiyası Şimali Koreyada hakimiyyətini saxlamağa, Cənubi Koreya, ABŞ və Yaponiya ilə münasibətlərindən iqtisadi və siyasi problemlərinin həllində istifadə etməyə çalışır, sosializm cəmiyyəti quruculuğunu öz imkanları əsasında davam etdirir. KXDR-in regionda gərginlik yaranan aksiyaları onun beynəlxalq münasibətlərə təsirini artırır və böyük dövlətlərin ona xüsusi yanaşmasını tələb edir.

KXDR hökuməti 1992-ci ildə Yaponiya ilə danışıqlar zamanı müstəmləkə əsarəti dövründə Koreyadakı əməllərinə görə Yaponiyadan kompensasiya tələb etmişdi. Şimali Koreya həm də ABŞ-la danışıqlar aparırdı. Şimali Koreya ABŞ qoşunlarının Cənubi Koreyadan çıxarılmasını tələb edir və Koreya Respublikasını müstəqil dövlət kimi tanımaq istəmirdi. KXDR sülh müqaviləsi ilə bağlı yalnız ABŞ-la danışıqlar aparmağa razı idi. ABŞ isə danışıqlarda Koreya Respublikasının iştirakını tələb edirdi.

KXDR-ə təzyiq göstərmək üçün ABŞ və Cənubi Koreya 1993-cü ildə «Tim spirit» adlı birgə hərbi təlimləri yenidən keçirməyə başladılar. 1993-cü ilin martında Şimali Koreya nüvə silahının yayılmaması haqqında müqavilədən çıxdığını və ölkə ərazisində nüvə obyektlərinin yoxlanılmasına dair Atom enerjisi üzrə beynəlxalq Agentlik (MAQATE) ilə imzalanmış sazişlərə əməl etməyəcəyini bildirdi.

ABŞ hesab edirdi ki, Şimali Koreya nüvə silahı hazırlayır. Şimali Koreya hökuməti nüvə obyektlərinə xarici müfəttişləri buraxmırdı. KXDR ABŞ-ın Nyu-Yorkda və Cenevrədə danışıqlar aparmağa dair təkliflərini qəbul etmədi. KXDR hərbi təlimlərin dayandırılmasını, ABŞ-ın Cənubi Koreyadakı hərbi

obyektlərində yoxlama keçirilməsini tələb edirdi. ABŞ və Cənubi Koreya Şimali Koreyanı BMT-nin sanksiyaları ilə hədələyirdilər. Çin hökuməti Şimali Koreyanı inandırmağa çalışırdı ki, nüvə obyektlərinin MAQATE-nin müfəttişləri tərəfindən yoxlanılmasına icazə versin. 1994-cü ilin yayında ABŞ Şimali Koreyanın nüvə proqramlarının həyata keçirilməsinə mane olmaq üçün ona qarşı hərbi əməliyyat planı hazırlamağa başladı, lakin bu plan həyata keçirilmədi.

1994-cü ilin iyulunda Kim Çen İr KXDR-in prezidenti seçildi. 1994-cü ilin avqustunda Cenevrədə ABŞ-la KXDR arasında imzalanmış sazişə görə, ABŞ nüvə enerjisindən dinc məqsədlə istifadə sahəsində KXDR-ə texniki yardım göstərməli idi. Saziş beş il müddətinə imzalanmışdı. KXDR nüvə proqramlarını dayandırmalı və nüvə silahlarının yayılmaması haqqında müqavilədə iştirakını bərpa etməli idi. ABŞ vəd etdi ki, KXDR-ə qarşı nüvə silahı tətbiq etməyəcək. Şimali və Cənubi Koreya arasında danışıqlar davam etdirilməli idi. ABŞ Şimali Koreyaya iki nüvə reaktoru və neft məhsulları göndərməli idi. ABŞ-la KXDR arasında iqtisadi əməkdaşlığı bərpa etmək üçün əlaqə qrupları yaradıldı.

1996-cı ilin aprelində ABŞ və Cənubi Koreya yarımada vəziyyəti tənzimləmək üçün dörd dövlətin iştirakı ilə (ABŞ, Çin, KXDR, Koreya Respublikası) konfrans keçirilməsini təklif etdi. Rusiya «Koreya problemi»nə dair çoxtərəfli dialoq tərəfdarı idi. 1997-ci ildə KXDR hökuməti ABŞ-ın təklif etdiyi dördtərəfli konfrans keçirilməsinə dair danışıqlarda iştirak etməyə hazır olduğunu bildirdi.

Şimali Koreyanın nüvə proqramı onun başqa ölkələrlə münasibətlərinin yaxşılaşmasına mane olurdu. 2000-ci ilin martında Şimali Koreya nümayəndə heyətinin Vaşinqtona səfəri zamanı ABŞ-la KXDR arasında terrorçuluğa qarşı mübarizədə əməkdaşlıq haqqında razılaşma əldə edildi. ABŞ hökuməti KXDR-in adını terroru dəstəkləyən ölkələrin siyahısından çıxartmağı vəd etdi.

2000-ci ildə Pxenyanda Şimali və Cənubi Koreya rəhbərlərinin görüşü keçirildi. 2000-ci ilin oktyabrında ABŞ-ın dövlət katibi M.Olbrayt KXDR-də rəsmi səfərdə oldu. Türkiyə,

Yaponiya, Kanada, Almaniya və Avropa İttifaqı KXDR-lə diplomatik münasibətlər yaratmışdı. KXDR-in Çin və Rusiya ilə münasibətləri yaxşılaşdı. 2000-ci ilin fevralında 9-da Pxenyada Rusiya ilə KXDR arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında yeni müqavilə imzalandı. Bu müqavilədə əvvəlkindən fərqli olaraq Rusiyanın KXDR-ə hərbi yardım göstərməsi haqqında maddə yox idi. 2000-ci ilin iyulunda Rusiya prezidenti V.Putinin KXDR-ə rəsmi səfəri oldu. KXDR-in prezidenti K.Çen İr iki dəfə Rusiyaya rəsmi səfər etmişdi.

KXDR adi silahlarını təkmilləşdirir və nüvə silahı yaratmaq sahəsində tədqiqatları davam etdirirdi. Kəşfiyyatın məlumatlarına əsaslanan ABŞ prezidenti C.Buş 2002-ci ilin iyununda rəsmi çıxışlarından birində KXDR-i «şər üçbucəyirə» daxil etmişdi. C.Buş kütləvi qırğın silahı yaratdığına görə KXDR-in siyasətini kəskin tənqid etmiş və ona qarşı qüvvə tətbiq ediləcəyini bildirmişdi. KXDR-in rəhbərliyi bildirdi ki, nüvə silahını ölkəni müdafiə etmək üçün yaradır.

ABŞ, Cənubi Koreya və Yaponiya KXDR-in nüvə silahı ilə bağlı vahid taktika hazırlamağa, eyni mövqedən çıxış etməyə çalışırdılar. 2002-ci ilin sentyabrın 18-də ABŞ-ın müdafiə naziri D.Ramsfeld KXDR-in nüvə silahına malik olmasını təsdiq etdi. ABŞ-ın KXDR-ə təzyiqi artdı. 21 oktyabr 2002-ci ildə KXDR ABŞ-a hücum etməmək haqqında müqavilə imzalamağı təklif etdi. ABŞ bu təklifi qəbul etmədi. 2002-ci ilin noyabrın 15-də ABŞ prezidenti C.Buş bildirdi ki, KXDR-ə qarşı müharibəyə başlamaq niyyətində deyil. C.Buşun bəyanatına inanmayan KXDR rəhbərliyi nüvə silahının yayılmaması haqqında müqavilədən çıxdığını bildirdi. 2003-cü ilin əvvəlində ABŞ-la KXDR arasında aparılan danışıqlar zamanı mübahisəli məsələlərin həllinə cəhd göstərildi. 2003-cü ilin fevralında KXDR nüvə silahına malik olduğu bəyan etdi. 2003-cü ilin iyununda KXDR nüvə silahına malik olmasını bir daha təsdiq etdi.

1989-cu ildə Vyetnam qoşunları Kambocadan çıxarıldı. 1991-ci ildə BMT-nin təşəbbüsü ilə Parisdə Kamboca məsələsinə dair konfrans keçirildi. Konfransın qərarı ilə Kamboca Yüksək Milli Şura və BMT tərəfindən idarə edilməli

idi. 1993-cü ildə Kambocada koalisiyalı hökumət quruldu və monarxiya bərpa olundu.

Uzaq Şərqdə ABŞ və Çinlə əməkdaşlıq edən SSRİ hökumətinin Vyetnama iqtisadi və hərbi yardımı zəiflədi. 1991-ci ildə Vyetnamda iqtisadi islahatlar keçirilməyə başladı, bu zaman Çinin təcrübəsindən istifadə edilirdi. 1992-ci ildə yüksək səviyyəli Çin-Vyetnam görüşü keçirildi. Tərəflər iddialardan qarşılıqlı şəkildə imtina etdilər. Çinlə Vyetnamın münasibətləri dinc yanaşı yaşamaq prinsipləri əsasında qurulmalı idi. 1995-ci ildə Vyetnam ASEAN-a daxil oldu.

Vyetnam çalışdı ki, müharibə dövründə dəymiş zərərə görə ABŞ ona iqtisadi yardım etsin. ABŞ isə müharibə zamanı Vyetnamda əsir və itkin düşmüş əsgərlər haqqında məlumat toplamağa, Vyetnam hökumətinin mühacirlərin ölkəyə qayıtmasına icazə verməsinə çalışdı. 1995-ci ildə ABŞ-la Vyetnam arasında mübahisəli məsələlər razılaşdırıldı və diplomatik münasibətlər yaradıldı.

Sosializm sisteminin dağılmasından sonra Monqolustanda bazar iqtisadiyyatı və demokratiyaya əsaslanan cəmiyyət qurulmağa başladı. Hökumət ölkə ərazisini nüvə silahından azad zona elan etmişdi. 1993-cü ildə Monqolustan Rusiya ilə, 1994-cü ildə Çinlə dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzaladı. Monqolustan bloklara qoşulmamaq hərəkatında fəal iştirak edirdi.

1990-cü ilin avqustunda Moskvada SSRİ ilə ABŞ arasında Asiyada soyuq müharibənin başa çatması haqqında bəyanat imzalanmışdı. SSRİ-nin Asiya-Sakit okean regionuna münasibətdə mövqeyində və siyasətində ciddi dəyişikliklər edildi. Uzaq Şərqdə beynəlxalq münasibətlərə SSRİ-nin təsiri zəiflədi. SSRİ ölkənin Asiya hissəsində qoşunlarının sayını 120 min nəfər azaltdı, Sakit okean donanması 50% ixtisar edildi. Rusiyanın Uzaq Şərqdə əsas rəqibləri ABŞ və Yaponiya idi. Rusiya Uzaq Şərqdə strateji silahlarını da azaltdı. Beləliklə, Rusiyanın Asiya-Sakit okean rayonunda iqtisadi və siyasi mövqeləri zəiflədi.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində Rusiyanın Çinlə əlaqələri genişləndi. 1992-ci ildə Rusiya prezidenti B.Yeltsinin Çinə səfəri zamanı iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafına kömək edən prinsipləri əks etdirən Pekin bəyannaməsi

imzalandı. Çinlə Rusiyanın iqtisadi əməkdaşlığı genişləndi. Çin Rusiyadan daha çox sənaye məhsulları və hərbi texnika alırdı. 1991 və 1994-cü illərdə Rusiya ilə Çin arasında yeni sərhəd sazişləri imzalandı. 1996-cı ildə Şanxayda Rusiya ilə Çin arasında sərhəd zonasında etimad tədbirləri haqqında saziş imzalandı. 1997-ci ildə Moskvada Rusiya, Çin, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan arasında sərhəd zonasında silahlı qüvvələrin azaldılması haqqında çoxtərəfli saziş bağlandı. 1997-ci ilin aprelinə Moskvada iki ölkə arasında çoxqütblü dünya və yeni beynəlxalq qaydanın formalaşması haqqında imzalanmış bəyannamədə Rusiya ilə Çin arasında bərabər hüquqlu strateji əməkdaşlıqdan bəhs olunurdu.

Rusiya-Çin münasibətlərinin inkişafı sürətlənmiş, qarşılıqlı ticarətin həcmi artmışdı. Rusiya Çinə sənaye avadanlığı ilə yanaşı, müxtəlif silahlar və təyyarələr çatırırdı. Rusiya Çində atom elektrik stansiyalarının yenidən qurulmasına kömək edirdi.

2001-ci ilin iyulun 15-də Şanxayda Rusiya, Çin, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistanın dövlət başçılarından, yəni «Şanxay forumu»nun növbəti görüşü keçirildi. «Şanxay forumu»nun görüşləri 1997-ci ildən sərhədyanı əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmək üçün müntəzəm şəkildə keçirilirdi. 2001-ci il görüşündə Özbəkistan forumun bərabər hüquqlu üzvü kimi iştirak etdi. Görüş zamanı imzalanmış bəyannaməyə əsasən Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı yarandı.

2001-ci ilin iyulun 16-da Moskvada Rusiya ilə Çin arasında 20 il müddətində dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilədə deyilirdi ki, tərəflər bir-birinə qarşı qüvvə tətbiqindən, nüvə silahı işlətməkdən və strateji nüvə raketlərini yönəltməkdən imtina edirlər. Tərəflər ərazi bütövlüyü məsələsində bir-birinin mövqeyini müdafiə etməli idi. Rusiya ilə ÇXR-in əməkdaşlığı dinc yanaşı yaşamaq prinsiplərinə əsaslanırdı və tərəflər bir-birinin daxili işlərinə qarışmamalı və seçdiyi inkişaf yoluna hörmətlə yanaşmalı idi. Tərəflər sülh və təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı müntəzəm məsləhətləşməli və bir-birinə qarşı yönəlmiş ittifaqlara qoşulmamalı idi.

Rusiya ilə Çinin əməkdaşlığı ilk növbədə ABŞ-ın aksiyaları ilə bağlı dünyada sabitliyin və qüvvə balansının

saxlanmasına yönəlmişdi. Müqavilədə həm də terrorçuluğa qarşı mübarizədə iki dövlətin əməkdaşlığından bəhs olunurdu. Rusiya-Çin müqaviləsi ABŞ-ın və bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinin narazılığına səbəb olmuşdu. Qərb mətbuatı NATO-ya qarşı Rusiya-Çin ittifaqının yaranmasından bəhs edirdi. 2002-ci ilin yayında Sankt-Peterburqda keçirilən görüş zamanı Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının nizamnaməsi qəbul edildi. Təşkilat üzvlərinin iştirakı ilə Bişkekdə beynəlxalq antiterror mərkəzinin yaradılması haqqında qərar qəbul edildi.

Hindistan «Kəşmir məsələsi»nin iki dövlət arasında müzakirə olunmasını təklif edirdi və beynəlxalq təşkilatların iclaslarında müzakirə edilməsinin əleyhinə idi. Pakistan isə müntəzəm şəkildə BMT-də və İslam Konfransı Təşkilatının sessiyalarında «Kəşmir məsələsi»nin müzakirə olunmasına çalışır, Kəşmir ərazisinin mənsubiyyəti ilə bağlı BMT-nin plebisit keçirməsini təklif edirdi. Hindistan bu məsələdə üçüncü tərəfin vasitəçiliyini qəbul etmirdi. 1994-cü ildə Hindistan BMT Baş katibinin, 1998-ci ildə Yaponiyanın vasitəçilik təkliflərini qəbul etmədi. Hindistan hesab edir ki, Pakistan ona məxsus olan Kəşmir ərazisinin bir hissəsini işğal etmişdir.

90-cı illərdə Hindistanla Pakistanın sərhədində silahlı toqquşmaların sayı artdı. Hindistan müntəzəm şəkildə Pakistanı Kəşmir ərazisinə tərribatçılar göndərməkdə, Kəşmirdən olan terrorçuların Pakistan ərazisində hazırlanmasında, Hindistana qarşı elan olunmamış müharibə aparmaqda ittiham edirdi. Pakistan isə iddia edir ki, Hindistan Kəşmirdə soyqırım siyasəti həyata keçirir. Bir neçə dəfə Hindistanla Pakistan arasında müharibə vəziyyəti yaranmışdı. Tərəflərin mübahisəli məsələləri tənzimləmək üçün dialoq və məsləhətləşmələri davam edirdi. Lakin danışıqlar başlanan kimi sərhəd münaqişələri bərpa olunurdu. 1992, 1997, 1999-cu illərdə Kəşmirdə silahlı qarşıdurma münasibətlərin yaxşılaşmasına mane olmuşdu.

Pakistan Hindistanı strateji düşmən hesab edir, Hindistan da Pakistana Cənubi Asiyada potensial rəqib kimi baxır. Əhalisinin sayına, ərazisinə və iqtisadi gücünə görə Pakistanın potensialı Hindistanın ehtiyatlarının 1/8-nə bərabərdir. Hindistan Pakistanda sabitliyin qorunmasında maraqlıdır ki, xarici qüvvələr

regionun işlərinə müdaxilə etməsin. Hər iki tərəf müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək üçün daim silahlanır. Hindistanın silahlı qüvvələrinin sayı Pakistandan 2,5 dəfə artıqdır. Hindistan quru qoşunlarının 2/3 hissəsini Pakistanla sərhəddə saxlayırdı. Ona görə Pakistan silahlı qüvvələrinin çox hissəsini Hindistanla sərhəddə yerləşdirmişdir.

Hindistanda və Pakistanda nüvə proqramlarının həyata keçirilməsi həm ikitərəfli, həm də regional münasibətlərə böyük təsir göstərir. Hindistanda nüvə qurğusunun ilk sınağı 1974-cü ilin mayında keçirilmişdi. Pakistan hökuməti nüvə proqramını 1972-ci ildən həyata keçirməyə başlamışdı. Hindistan və Pakistan nüvə silahının yayılmaması haqqında müqaviləyə qoşulmayıblar. Onlar iddia edirlər ki, nüvə silahını həm də Çindən özlərini müdafiə etmək üçün yaradırlar.

ABŞ Pakistana təzyiq göstərirdi ki, nüvə silahının yayılmaması haqqında müqaviləyə qoşulsun. Pakistan Hindistanın da həmin müqaviləyə qoşulmasını tələb edir. Hindistan isə təhlükəsizlik mənafeləri ilə bağlı həmin müqaviləyə qoşulmaq fikrində deyildi. Uzun müddət ərzində hər iki dövlət nüvə silahına malik olmasını inkar edirdi. 1974-cü ildə Pakistan Cənubi Asiyada nüvə silahından azad zona yaratmaq təklifi ilə çıxış etmişdi. Lakin Hindistan Çinin nüvə silahına malik olması ilə bağlı həmin təklifi qəbul etmədi. Eyni zamanda Hindistan bildirdi ki, nüvə silahından azad zona yaratmaq ideyasını qəbul etmək olmaz, çünki bu ideya yalnız böyük dövlətlərin nüvə silahına malik olmasını təmin edir.

1991-ci ilin noyabrında Rusiya BMT-də Pakistanın Cənubi Asiyada nüvə silahından azad zona yaratmağa dair təklifini müdafiə etdi. Rusiya həmçinin Pakistanın Cənubi Asiyada nüvə proqramlarını müzakirə etmək üçün ABŞ, Rusiya, Çin, Hindistan və Pakistanın iştirakı ilə beynəlxalq konfrans keçirməyə dair təklifini bəyəndi.

1995-ci ildə Pakistan Hindistanın nüvə silahını birinci tətbiq etməmək haqqında təklifini qəbul etmədi. 1998-ci ilin mayında Hindistan beş, Pakistan altı nüvə bombasının sınağını keçirdi. Hindistan nüvə silahına ona BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olmağa kömək edən vasitə kimi baxırdı.

1992-1994-cü illərdə Pakistan Çindən 50 orta mənzilli raket almışdı. Pakistan uçuş məsafəsi 1500 km olan «Qhori» raketləri istehsal edir ki, bu raketlər Hindistanın bütün böyük şəhərlərinə çatır. Yeni raketlər istehsal edən Hindistan nüvə silahlarının bir hissəsini Pakistanla sərhəddə yerləşdirmişdir. Hindistan həm də ballistik raketlərə və atom sualtı qayıqlarına malikdir.

Soyuq müharibənin başa çatması Hindistanın xarici siyasətinə təsir göstərdi. ABŞ-ın Hindistana diqqəti artdı. Pakistanla əlaqələri zəiflədi. ABŞ Hindistanın həm geniş iqtisadi imkanlarını, həm də regiona təsirini nəzərə alırdı. Hindistan Avropa İttifaqı ölkələri ilə və Yaponiya ilə geniş əlaqələr saxlayırdı.

1998-ci ilin iyulunda Şri - Lankanın paytaxtı Kolombo şəhərində Pakistan prezidentinin Hindistanın baş naziri ilə görüşü keçirildi. 1998-ci ilin oktyabrında xarici işlər nazirləri səviyyəsində Hindistan - Pakistan dialoqu bərpa olundu. 1999-cu ilin fevralında Pakistanın Lahor şəhərində Hindistanın və Pakistanın baş nazirlərinin görüşü oldu. Lakin 1999-cu ilin yazında münaqişələrinin sayı artdı və iki ölkə arasında iri miqyaslı müharibə təhlükəsi yarandı. Hindistanla Pakistan arasında diplomatik münasibətlər 2003-cü ilin avqustunda bərpa edildi.

Hindistan Rusiyanın Asiyada başlıca müttəfiqidir, çoxqütblü dünya tərəfdarıdır. Hindistan Çinlə əməkdaşlıq edir, digər tərəfdən ona Pakistanın müttəfiqi və Asiyada əsas rəqibi kimi baxır, onların arasında ərazi mübahisəsi qalır. Lakin Hindistan kimi Çin də çoxqütblü dünya tərəfdarıdır. Beləliklə, beynəlxalq hadisələrin zənginliyinə və əhəmiyyətinə görə Uzaq Şərq beynəlxalq münasibətlər sistemində böyük təsir göstərən regional sistem kimi çıxış edir.

§4. Latin Amerikasında beynəlxalq münasibətlər

90-cı illərdə Latin Amerikasının ölkələrinin iqtisadi və siyasi inkişafı onların xarici siyasətinə böyük təsir göstərdi. Ümumiyyətlə, region üzrə orta illik məcmu ictimai məhsul artımı 2% olmuşdu. Meksika, Çili, Argentina, Braziliya kimi qabaqcıl ölkələrdə bu rəqəm hər il əvvəlkinə nisbətən iki dəfə

artırdı. Region ölkələrinin xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələri genişlənməmişdi. Latin Amerikası ölkələrinin iqtisadiyyatına xarici kapital qoyuluşu artmışdı. 90-cı illərdə Latin Amerikası ölkələrində siyasi vəziyyət də sabit idi.

İnteqrasiya proseslərinin fəallaşması 90-cı illərdə Qərb yarımkürəsində beynəlxalq münasibətlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri idi. 1990-cı ildə ABŞ prezidenti C. Buş tərəfindən irəli sürülmüş «Amerika üçün təşəbbüs» bu işdə böyük rol oynadı. Bu təşəbbüs Alyaskadan Çiliyə qədər vahid iqtisadi məkanın yaradılmasını nəzərdə tuturdu. 1991-ci ildə ABŞ Latin Amerikasının bir sıra iqtisadi təşkilatları ilə azad ticarətə keçilməsi haqqında sazişlər imzalamışdı. 1991-1992-ci illərdə ABŞ, Kanada və Meksika arasında aparılan danışıqlar 1992-ci ilin dekabrında Şimali Amerika Azad Ticarət zonasının (NAFTA) yaradılması haqqında müqavilənin imzalanması ilə başa çatdı. Bu müqavilə 1994-cü yanvarın 1-də qüvvəyə mindi.

90-cı illərin əvvəllərində ABŞ-ın Latin Amerikasında fəallaşması təsadüf deyildi. Qərbi Avropada və Asiya-Sakit okean rayonunda iqtisadi rəqabət mərkəzlərinin formalaşması ABŞ-ın birqütblü dünya konsepsiyasına zidd idi. Ölkədaxili iqtisadi çətinliklərlə bağlı ABŞ-ın beynəlxalq iqtisadi mövqeləri zəifləməyə başladı. Bu prosesin qarşısını almaq üçün ABŞ Kanada və Meksikanın ehtiyatlarından istifadə etmək fikrində idi. ABŞ-la Şimali və Cənubi Amerika ölkələri arasında qarşılıqlı asılılıq artmışdı. 90-cı illərin sonunda ABŞ-a Latin Amerikasıdan gəlmiş mühacirlərin sayı 20 milyon nəfərdən çox idi. Bunun 6 milyonu Meksikadan, 1 milyonu isə Kubadan köçənlərin payına düşür. ABŞ narkotik maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizə aparırdı, həmin maddələrin bir hissəsi Kolumbiya, Peru, Boliviya və Meksikada istehsal olunurdu. 90-cı illərin əvvəllərində ABŞ-la Meksika arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi 60 milyard dollara çatmışdı.

1994-cü ilin dekabrında Mayamidə 34 Amerika ölkəsinin başçılarının müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə Latin Amerikası ölkələrinin təşəbbüsü ilə bütün Qərb yarımkürəsini əhatə edən azad ticarət zonasının yaradılması məsələsi müzakirə edildi. Müşavirə zamanı qəbul edilmiş bəyannamədə 2005-ci ilədək

Amerikaarası azad ticarət zonasının yaradılmasından bəhs olunurdu. 1993-1994-cü illərdə ABŞ Meksikaya iqtisadi böhranı aradan qaldırmaq üçün 20 milyard dollar həcmində yardım göstərdi. Latin Amerikası ölkələrinin əksəriyyəti bütün qitəni əhatə edən ümumi bazarın yaradılmasında maraqlı olduqlarına görə ABŞ-ın birqütblüyə əsaslanan dünya qaydasının formalaşmasına yönəlmiş siyasətini müdafiə edirdilər.

1991-ci ilin martında Asunson şəhərində Braziliya, Argentina, Paraqvay və Uruqvayın iştirakı ilə «Cənub yarımkürəsi ümumi bazarı»nın (MERKOSUR) yaradılması haqqında müqavilə imzalandı. Bu inteqrasiya birliyi Latin Amerikası ərazisinin 60, əhalisinin 46%-ni əhatə edirdi. 90-cı illərin ikinci yarısında Latin Amerikasında istehsal olunan məcmu məhsulun 50%-i MERKOSUR-un payına düşürdü. 1990-1995-ci illərdə bu təşkilata daxil olan ölkələr arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi 4 dəfə, Braziliya ilə Argentina arasında qarşılıqlı ticarətin həcmi 5 dəfə artmışdı. 1996-cı ildə Boliviya MERKOSUR-a qoşuldu. Bu təşkilatın Latin Amerikasında beynəlxalq münasibətlərə təsiri artdı. 1995-ci ilin dekabrında Madriddə Avropa İttifaqı ilə MERKOSUR arasında əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı. Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq ABŞ-la danışıqlarda Latin Amerikası ölkələrinin mövqelərinin möhkəmlənməsi üçün əhəmiyyətli idi. ABŞ və Kanada çalışırdı ki, NAFTA-ya yeni üzvlər fərdi qaydada qoşulsun. MERKOSUR-a daxil olan ölkələr isə iki inteqrasiya birliyinin danışıqlar yolu ilə birləşməsinə təklif edirdilər.

MERKOSUR-un nüfuzunun artması ABŞ-ın narahatlığına səbəb oldu. Ona görə ABŞ-ın siyasətində region ölkələrinin birləşməsinə mane olmaq və hər bir Latin Amerikası ölkəsinə fərdi yanaşmaq taktikasının elementləri özünü göstərməyə başladı. Paraqvay ABŞ-ı Latin Amerikasında inteqrasiya proseslərinə qarışmaqda ittiham etdi. ABŞ-ın dövlət katibi M. Olbrayt Argentinanı ABŞ-ın strateji müttəfiqi adlandırmışdı.

1998-ci ilin aprelində Santyaqoda Amerika ölkələrinin başçılarının ikinci sammiti keçirildi. Burada qitəni əhatə edən azad ticarət zonasının yaradılması sahəsində mübahisəli məsələlər müzakirə edildi.

1986-cı ildə yaradılmış «Rio qrupu» Latin Amerikasının ölkələrinin siyasi məsləhətləşmə və kollektiv diplomatiya orqanı idi. 1997-ci ilin sentyabrında Asunson şəhərində qrupa daxil olan ölkələrin başçılarından on birinci görüşü keçirildi. Görüş zamanı «Dövlətlərin suverenliyi və hüquq bərabərliyi haqqında Asunson bəyannaməsi» qəbul edildi. Bəyannamədə ədalətli beynəlxalq qaydanın formalaşmasının prinsiplərindən, demokratiya dəyərlərinə hörmətlə yanaşmağın zəruriliyindən, mühacir hüquqlarının qorunmasından bəhs olunurdu. Müşavirədə gizli silah ticarətinə və narkotik vasitələrinin qeyri-qanuni dövriyyəsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirildi. Bir sıra ölkələrin başçıları «Qarşılıqlı yardım haqqında 1947-ci ildə imzalanmış Amerikaarası müqavilə»yə adi silahların azaldılması və etimad tədbirlərinin həyata keçirilməsi kimi məsələlərin əlavə olunmasını təklif etdilər.

1996-cı ilin martında ABŞ konqressinin qəbul etdiyi qanun Kuba ilə əməkdaşlıq edən xarici şirkətlərə qarşı sanksiyaların tətbiqini nəzərdə tuturdu. 1996-cı ilin mayında «Rio qrupu» həmin qanuna etirazını bildirib Haaqada yerləşən Beynəlxalq məhkəməyə müraciət etməyi qərara aldı. 1996-cı ilin mayında ADT Baş Məclisinin Panamada keçirilən XXVI sessiyasında ABŞ konqressinin qəbul etdiyi qanunu ittiham edən qətnamə qəbul olundu. 1998-ci ilin sentyabrında Panamada 12 ölkənin başçılarından müşavirəsində qəbul edilmiş bəyannamədə deyilirdi ki, birtərəfli sanksiyalar beynəlxalq hüquq normalarına ziddir. «Rio qrupu» 1999-cu ildə NATO-nun Serbiyaya qarşı siyasətini müdafiə etmişdi. 1999-cu ilin iyununda Rio-de-Janeyroda «Rio qrupu»na və Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin hökumət və dövlət başçılarından görüşü Transatlantika əlaqələrinin inkişafına kömək edən amillərdən biri oldu.

Asunson sammitində BMT-nin fəaliyyətinin yenidənqurulması, o cümlədən Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinin sayının artırılması məsələləri müzakirə olundu və qeyd edildi ki, Latin Amerikasının bir və ya iki ölkəsi Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olmalıdır. Braziliya BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olmağa çalışır, lakin region ölkələrin bu məsələdə mövqeyi müxtəlif idi.

1991-ci ildən başlayaraq Latin Amerikasının ölkələrinin və İspaniya ilə Portuqaliya başçılarından görüşləri keçirilirdi. Bu görüşlər zamanı beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri müzakirə olundu. Bu görüşlərdə Kuba da iştirak edirdi. Latin Amerikasının ölkələrinin Asiya-Sakit okean regionu ilə əlaqələri genişlənməmişdi. Meksika, Çili və Peru Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Assosiasiyasına qoşulmuşdu.

90-cı illərin əvvəllərində Rusiya Latin Amerikasının ölkələri ilə əlaqələrini genişləndirməyə çalışırdı. Rusiyanın region ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin həcmi artmışdı. 1992-ci və 1994-cü illərdə Rusiyanın vitse-prezidenti və parlamentinin sədri Latin Amerikasının ölkələrinə səfər etmişdi. 1996-cı ilin mayında Rusiyanın xarici işlər naziri Meksika, Kuba və Venesuelada olmuşdu. Səfər zamanı imzalanmış sənədlər Rusiya ilə Latin Amerikasının ölkələri arasında əməkdaşlığın genişlənməsinə kömək etdi. 1997-ci ilin noyabrında Rusiyanın xarici işlər naziri Braziliya, Argentina, Kolumbiya və Kosta-Rikoya səfərlər etdi. Braziliya ilə Rusiya arasında qarşılıqlı fəaliyyətin prinsipləri haqqında bəyannamə, bir sıra sahələrdə, o cümlədən kosmik fəzanın tədqiqi sahəsində əməkdaşlıq haqqında sazişlər imzalandı. 1992-ci ildə Rusiyaya Amerika Dövlətləri Təşkilatında daimi müşahidəçi statusu verildi. 1995-ci ildə Rusiyanın köməyi ilə ADT ilə MDB arasında əlaqələr yaradıldı. Rusiya «Rio qrupu» ilə əməkdaşlıq edirdi. 1996-cı ildə MDB ilə MERKOSUR arasında əlaqələr yaradıldı. Beləliklə, 90-cı illərin ikinci yarısında Rusiya ilə Latin Amerikasının ölkələri arasında əlaqələr genişləndi.

ABŞ qitənin şimal və cənub hissələrini birləşdirən Amerika Azad Ticarət Zonasının yaranmasında maraqlı idi. ABŞ çalışırdı ki, Latin Amerikasının ölkələri NAFTA-ya daxil olsun və Amerika Azad Ticarət Zonası NAFTA-nın əsasında yaradılsın. ABŞ 1996-cı ildə Çilinin NAFTA-ya daxil olmasına razılıq vermədi. Ona görə Çili Meksika və Kanada ilə azad ticarət haqqında müqavilələr imzaladı. 1996-cı ildə Meksika ilə MERKOSUR arasında azad ticarət zonasının yaradılması haqqında danışıqlar başlandı.

Latın Amerikasını ölkələri Amerika Azad Ticarət Zonasının NAFTA-nın bazasında yaradılması ilə razılaşırdı. Onlar NAFTA-nın Latın Amerikasında fəaliyyət göstərən inteqrasiya təşkilatları ilə birləşməsinə təklif edirdilər. Latın Amerikasını ölkələrinin mövqeyini nəzərə alan ABŞ Azad Ticarət Zonasının yaradılması sahəsində taktikasını dəyişdi. Braziliya Mərkəzi və Cənubi Amerikada fəaliyyət göstərən bütün subregional inteqrasiya təşkilatlarının MERKOSUR-la birləşməsinə çalışdı. ABŞ hesab edirdi ki, Amerika Azad Ticarət Zonası haqqında sazişlər 2003-də imzalanacaq və bu zona 2005-ci ildən fəaliyyətə başlayacaq.

2001-ci ilin aprelində Monrealda Amerika dövlətlərinin növbəti sammiti keçirildi. Sammit zamanı qəbul edilmiş qərara görə AATZ-sı 2005-ci ilin dekabrında fəaliyyətə başlamalı idi. Eyni zamanda ABŞ Latın Amerikasını ölkələrinin fərdi qaydada NAFTA-ya daxil olması siyasətini davam etdirirdi. 2003-cü ildə Çili NAFTA-ya daxil oldu.

§5. Silahların və silahlı qüvvələrin azaldılması prosesinin sürətlənməsi

XX əsrin 90-cı illərində soyuq müharibənin başa çatması ilə bağlı tərkisilahlı uğrunda mübarizənin əhəmiyyəti və beynəlxalq münasibətlərə təsiri artmışdı. Bu mübarizənin əsas istiqamətini strateji hücum silahlarının əsaslı şəkildə ixtisarı təşkil edirdi.

ABŞ prezidenti C. Buş 1989-cu ilin mayında Texas Universitetindəki çıxışında bildirdi ki, dünyadakı və SSRİ-dəki dəyişiklikləri nəzərə alaraq 90-cı illər üçün təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı yeni siyasətə keçmək, «çəkildirmə strategiyası»nı yeni strategiya ilə əvəz etmək lazımdır. ABŞ nüvə silahları ilə əlaqədar konkret təklif və bəyanatlarla çıxış etdi. ABŞ-da həm siyasətçilərin, həm də hərbiçilərin nüvə silahı ilə bağlı mövqələrinin dəyişilməsinə SSRİ-də 1991-ci ilin avqustunda baş verən və ölkədə siyasi cəhətdən qeyri-sabitliyi artıran hadisələr böyük təsir göstərdi. SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar onun yerində bir neçə nüvə dövlətinin yaranması təhlükəsi meydana çıxdı. Digər tərəfdən Avropada qüvvə nisbəti əsaslı şəkildə dəyişdi. Adı

silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarına dair müqavilənin yerinə yetirilməsi nəticəsində Rusiyaya münasibətdə NATO-nun 3:1-ə nisbətində qüvvə üstünlüyü təmin edildi. Bu şəraitdə ABŞ və onun Qərbi Avropadakı müttəfiqləri üçün taktiki nüvə silahının çəkildirmə vasitəsi kimi əhəmiyyəti azaldı.

Qərb dövlətlərinin nüvə silahı ilə bağlı mövqələrinin dəyişməsinə İran körfəzindəki müharibə də böyük təsir göstərmişdi. Körfəz müharibəsi zamanı kütləvi şəkildə yüksək dəqiqlikli silahlar tətbiq olundu və qarşıya qoyulmuş hərbi vəzifələr yerinə yetirildi. Əvvəllər həmin vəzifələr taktiki nüvə silahları vasitəsilə həyata keçirilməli idi.

ABŞ əhalisinin ictimai rəyi də dəyişmişdi. 1988-ci ildə ABŞ əhalisinin 68%-i inanırdı ki, SSRİ ilə ABŞ arasında münasibətlər yaxşılaşmışdır, halbuki 1986-cı ildə bu rəqəm 24% olmuşdu. 1987-1990-cı illərdə SSRİ-yə düşmən kimi baxan amerikalıların sayı 89-dan 49 faizə enmişdi. ABŞ əhalisinin 71%-i 2000-ci ilə qədər nüvə silahlarının çox hissəsinin ləğvinə tərəfdar idi.

Strateji hücum silahlarına dair Cenevrə danışıqları davam edirdi. Bu məsələ həm 1988-1991-ci illərdə keçirilmiş yüksək səviyyəli görüşlər zamanı, həm də xarici işlər nazirlərinin görüşlərində ətraflı müzakirə olunmuşdu.

1991-ci il iyulun 31-də SSRİ ilə ABŞ arasında Moskvada strateji hücum silahlarının ləğvinə dair birinci müqavilə imzalandı. Bu müqavilə 5 dekabr 1994-cü ildə qüvvəyə mindi. Müqavilə üç mərhələdə 7 il ərzində həyata keçirilməli idi. Müqavilə həm döyüş başlıqlarının, həm də ballistik raketlərin bəzi növlərinin və ağır bombardmançı təyyarələrin ixtisarını nəzərdə tuturdu. Müqaviləyə görə tərəflərin hər biri strateji raketləri 28-36%, döyüş başlıqlarını isə 42% ixtisar etməli idi. Bu müqavilə SSRİ ilə ABŞ arasında strateji hücum silahlarının yalnız zəruri müdafiə üçün səviyyəsini təmin etməklə həm beynəlxalq sabitliyin təmin olunması, həm də nüvə münaqişəsi ehtimalının azalması üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. SSRİ və ABŞ ixtisar həyata keçiriləndən sonra 1600 daşıyıcı, 6 min döyüş başlığı saxlaya bilərdi. Döyüş başlıqlarının sayı yerüstü və dəniz bazalı raketlərdə 4900 ədəd, təyyarələrdəki raketlərdə isə 1100 ədəd

müəyyən olunmuşdu. ABŞ konqresi bu müqaviləni 1992-ci ilin noyabrın 4-də təsdiq etmişdi.

1991-ci il sentyabrın 27-də ABŞ hökuməti bildirdi ki, daha qitələrarası ballistik raketlər üçün buraxıcı qurğular istehsal etməyəcək. ABŞ SSRİ-yə döyüş başlıqları bölünən bütün fərdi yönəlmiş qitələrarası ballistik raketlərin ləğvi haqqında müqavilə imzalamağı təklif etdi. Bu təklif ABŞ prezidentinin 1992-ci ilin yanvarında konqresə müraciətində də öz əksini tapmışdı. ABŞ dəniz bazalı ballistik raketlərdəki döyüş başlıqlarının sayını 1/3 dəfə azaltmağa razı idi.

ABŞ-in yeni təklifləri NATO-nun strateji konsepsiyalarının nəzərə alındı. Alyansın nüvə planlaşdırması komitəsi 1991-ci ilin oktyabrında Avropada nüvə potensialının 80% azaldılması ideyasını bəyəndi. 1991-ci ilin noyabrında NATO Şurasının Romada keçirilən sessiyasında «yeni strateji konsepsiya» qəbul edildi. Sənəddə deyilirdi ki, nüvə silahından asılılığın azaldılması «çevik münasibət» strategiyasının prinsiplərindən biridir.

1993-cü ilin yanvarın 3-də Rusiya ilə ABŞ arasında strateji hücum silahlarının ixtisarına dair müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə hər iki tərəfin strateji hücum raketlərindəki döyüş başlıqlarının sayı 3500 ədəd müəyyən olundu. Müqavilə iki mərhələdə həyata keçirilməli idi. Döyüş başlığı bölünən yerüstü bazalı ballistik raketlər ləğv edilməli idi. Sualtı qayıqlardakı raketlərin döyüş başlıqlarının sayı 1750-dən artıq olmamalı idi. Nüvə tərkisilahlı nəticəsində Rusiya ilə ABŞ arasında münaqişə ehtimalı azaldı. Strateji hücum silahlarının ixtisarına dair 1991 və 1993-cü il müqavilələrinin yerinə yetirilməsi nəticəsində döyüş başlıqları dörd dəfə azalmalı idi.

1988-1994-cü illərdə ABŞ strateji nüvə silahlarını 47% ixtisar etmişdi. 1993-cü ildə ABŞ-in müdafiə naziri demişdi ki, ABŞ yeganə fəvqəldövlət kimi nüvə silahlarının strukturunu müəyyən edərkən xüsusi statusunu nəzərə almalıdır. 1994-1995-ci illərdə ABŞ-in yeni dövr üçün nüvə siyasətinin formalaşması prosesi başa çatdı. Bu siyasət həm Rusiya, həm də digər dövlətlərin nüvə silahlarının zərərsizləşdirilməsinə yönəlmişdi.

ABŞ-in bütün strateji nüvə silahları yeni yaradılmış Birləşmiş strateji komandanlığa təbə idi. 1997-ci ildə ABŞ prezidenti

ölkənin strateji nüvə silahlarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı yeni sərəncam imzalamışdı. Bu sənədə əsasən Rusiya ərazisində ABŞ paketlərinin yönəldiyi hədəflərin sayı xeyli azaldılmışdı. Kimyəvi və ya bioloji silah istehsal edən inkişaf etməkdə olan ölkələr ABŞ-in nüvə hücumuna məruz qala bilərdi. Rusiya ABŞ-in əsas rəqiblərindən biri idi.

90-cı illərin ikinci yarısında nüvə tərkisilahlı prosesi zəiflədi. ABŞ bu işdə Rusiya Dövlət Dumasını təqsirli bilirdi. Belə ki, Rusiyanın Dövlət Duması strateji silahların ixtisarına dair 1993-cü il müqaviləsini təsdiq etməmişdi. Lakin nüvə tərkisilahlı prosesinə ABŞ özünün NATO-nu genişləndirmək siyasəti ilə mane olurdu. NATO Rusiya ilə alyansa yeni qəbul edilmiş ölkələrin ərazisində nüvə silahları yerləşdirməmək haqqında saziş imzalamaq istəmirdi. ABŞ-da raketdən müdafiə sistemlərinin məhdudlaşdırılmasına dair 1972-ci il Moskva müqaviləsinin köhnəlməsindən çox danışılırdı. ABŞ-in və NATO-nun siyasətini Rusiya öz strateji mənafeələrinə zidd sayırdı.

1997-ci ilin martında Rusiya və ABŞ prezidentlərinin Helsinkidə görüşü zamanı nüvə silahının gələcək ixtisarının parametrləri haqqında birgə Bəyanat imzalandı. ABŞ strateji hücum silahlarının ixtisarına dair 1993-cü il müqaviləsinin yerinə yetirilməsi müddətinin 2007-ci ilin dekabrın 31-nə qədər artırılması ilə razılaşdı. Bəyanatda deyilirdi ki, 1993-cü il müqaviləsinin qüvvəyə minməsindən sonra tərəflər strateji hücum silahlarının ixtisarına dair yeni müqavilə haqqında danışıqlara başlayacaqlar. Yeni müqaviləyə əsasən strateji raketlərdəki döyüş başlıqlarının sayı maksimum 2500 olmalı idi. 1997-ci ilin sentyabrında Nyu-Yorkda ABŞ-la Rusiya arasında strateji hücum silahlarının ixtisarına dair 1993-cü il müqaviləsinə əlavə protokol imzalandı. 1999-cu ilin iyunun 20-də Rusiya prezidenti B. Yeltsinin ABŞ prezidenti U. Klintonla görüşü zamanı payızda strateji hücum silahlarının ixtisarına dair yeni müqavilə haqqında danışıqlara başlamaq qərarı qəbul edildi.

2000-ci ilin aprelində Rusiyanın Dövlət Duması strateji hücum silahlarına dair 1993-cü il müqaviləsini təsdiq etdi. Qəbul edilmiş qanunda deyilirdi ki, ABŞ raketdən müdafiə sistemlərinin məhdudlaşdırılması haqqında 1972-ci il müqavilə-

sindən çıxsa, Rusiya SHS-2 müqaviləsindən çıxmaq hüququnu özündə saxlayır. ABŞ hesab edirdi ki, vəsait çatışmaması Rusiyayı öz strateji silahlarını azaltmağa məcbur edəcək. 2000-ci ilin aprelində Dövlət Dumasındakı çıxışında Rusiya prezidenti V.Putin demişdi ki, ballistik raketləri həm də köhnəldiyinə görə ləğv etmək lazımdır. ABŞ nüvə silahlarının ixtisarı sahəsində güzəştə gedirdi ki, raketdən müdafiə sistemi yaratmaqda Rusiya ona mane olmasın.

Strateji raketdən müdafiə sistemlərinin yaradılması ABŞ-ın nüvə siyasətində mühüm yer tuturdu. Birinci dəfə 1983-cü ilin martında ABŞ hökuməti kosmik bazalı raketdən müdafiə sisteminin yaradılması proqramı ilə çıxış etmişdi. Bu proqram «Strateji müdafiə təşəbbüsü» adlanırdı. 1989-cu ildə ABŞ hökuməti «Strateji müdafiə təşəbbüsü»nün bəzi proqramlarının maliyyələşdirilməsini dayandırmışdı. 1991-ci ilin yanvarında isə prezident C.Buş «strateji müdafiə təşəbbüsü» proqramının fəaliyyətini əsasən dayandırmışdı. Lakin ABŞ çalışırdı ki, SSRİ onun raketdən məhdud müdafiə sistemləri yaratmasına mane olmasın.

1992-ci ildə «Qlobal müdafiə sistemləri haqqında birgə Rusiya-Amerika bəyanatı» imzalandı. Tərəflər dərhal qlobal müdafiə sistemi konsepsiyasını hazırlamalı idi. Beləliklə, Rusiya gələcəkdə raketdən müdafiə sistemlərinin məhdudlaşdırılması haqqında 1972-ci il Moskva müqaviləsinə yenidən baxılmasına meylli olduğunu bildirmişdi. 1993-cü ilin mayında ABŞ hökuməti «Strateji müdafiə təşəbbüsü» proqramı üzrə işləri tamam dayandırdı, amma taktiki raketlərdən müdafiə sisteminin yaradılması işini davam etdirdi.

1993-cü ilin noyabrında Daimi Məsləhət Komissiyası çərçivəsində raketdən müdafiə sisteminin yaradılmasına dair ABŞ-Rusiya danışıqları başlandı. ABŞ-ın məqsədi əvvəlcə 1972-ci il müqaviləsinə düzəlişlər edilməsinə nail olmaq idi. 1995-ci ilin fevralında ABŞ hökuməti «3+3 proqramı»nı qəbul etdi. Proqramın mahiyyəti ondan ibarət idi ki, üç il ərzində məhdud raketdən müdafiə sistemi yaratmaq üçün elmi-tədqiqat və təcrübə-layihə işləri aparmalı, sonrakı üç ildə isə həmin sistem qurulmalı idi. 1997-ci ildə Helsinkidə ABŞ və Rusiya prezidentlərinin görüşü zamanı raketdən müdafiə sistemlərinin

məhdudlaşdırılmasına dair müqavilə ilə bağlı bəyanat qəbul edildi. Görüşdən sonra Daimi Məsləhət Komissiyasının iclasında strateji raketlərə qarşı sınaqdan keçirilmiş müdafiə sistemlərinin 1972-ci il müqaviləsi ilə tənzimlənməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1997-ci ilin sentyabrında Nyu-Yorkda ABŞ və Rusiya xarici işlər nazirlərinin görüşündə raketdən müdafiə sisteminə dair sənədlər imzalandı.

1999-cu ilin yanvarında ABŞ Rusiyaya təklif etdi ki, 1972-ci il müqaviləsinə yeni dəyişikliklər etmək haqqında danışıqlara başlasınlar. ABŞ hökuməti bildirdi ki, mütləq raketdən müdafiə sistemi yaradacaq. 1999-cu il iyulun 23-də ABŞ prezidenti «Milli raketdən müdafiə haqqında» qanun imzaladı. 1999-cu ilin sentyabrında ABŞ dövlət katibinin müavini S.Telbott Moskvaya səfəri zamanı ABŞ-ın təkliflərini Rusiya hökumətinə təqdim etmişdi. Milli raketdən müdafiə sistemi yaratmaq üçün 2000-ci ildə ABŞ-da keçirilən sınaqlar uğursuz oldu.

Nüvə silahlarının yayılmasına qarşı mübarizə XX əsrin 90-cı illərində tərkiləşmə uğrunda mübarizənin əsas istiqamətlərindən biri idi. ABŞ nüvə silahının yayılmasına milli mənafehləri üçün ciddi təhlükə kimi baxırdı. ABŞ-da bəzi dairələr deyirdilər ki, bu ölkəni Rusiyadan deyil, üçüncü dünya ölkələrinin nüvə hücumu təhlükəsi gözləyir. Ona görə ABŞ əhalisinin 90%-i üçüncü dünya ölkələrinin nüvə silahı əldə etməsinə mane olmaq tərəfdarı idi. 1991-ci ilin dekabrında ABŞ-ın dövlət katibi C.Beyker demişdi ki, ABŞ nüvə silahı üzərində təhlükəsiz, məsuliyyətli və etibarlı nəzarət tərəfdarıdır və bu nəzarət vahid komandanlıq tərəfindən təşkil olunmalıdır. SSRİ-nin dağılmasından sonra yaranmış dövlətlərin müstəqilliyini ABŞ tanımışdı. ABŞ çalışırdı ki, həmin dövlətlər nüvə silahının yayılmaması haqqında müqaviləyə qoşulsunlar. 1992-ci ilin mayında Lissabonda ABŞ-la Rusiya arasında imzalanmış protokola əsasən Belorusiya, Qazaxıstan və Ukrayna strateji hücum silahlarının ixtisarına dair müqavilənin tərəfi hesab edildi, əvəzində onlar 1968-ci il müqaviləsinə qoşulmalı idi.

ABŞ Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrinə nüvə silahının ləğvi sahəsində yardım göstərirdi. ABŞ çalışırdı ki, nüvə silahlarının və nüvə texnologiyalarının yayılmaması rejimi möhkəm-

lənsin və bu rejimin iştirakçılarının sayı artsın. 1995-ci ildə Vaşinqtonda keçirilən beynəlxalq konfransda nüvə silahlarının yayılmaması məsələsi geniş müzakirə və 1968-ci il müqaviləsinə əməl edilməsinin zəruriliyi qeyd olundu. 2000-ci ilin aprelində Nyu-Yorkda nüvə silahının yayılmaması ilə bağlı müqavilənin fəaliyyəti beynəlxalq konfransda müzakirə edildi. Burada bir sıra dövlətlər müqaviləni möhkəmləndirmək üçün nüvə silahlarının ixtisarına dair yeni tədbirlərin həyata keçirilməsini təklif etdilər.

ABŞ həmişə nüvə sınaqlarının tamamilə dayandırılmasının əleyhinə çıxmışdı. Lakin ABŞ XX əsrin 90-cı illərində bu məsələdə mövqeyini dəyişdi. 1996-cı ilin sentyabrın 24-də BMT-nin Baş Məclisi nüvə sınaqlarının tamamilə dayandırılması haqqında konvensiya qəbul etdi. ABŞ ehtiyat edirdi ki, onunla düşmən olan ölkələrdə kütləvi qırğın silahlarının meydana çıxması dünyanın müxtəlif regionlarında ABŞ-ın təsirini zəiflədə bilər. ABŞ kütləvi qırğın silahlarının yayılmasına qarşı mübarizədə Rusiya ilə əməkdaşlıq edirdi.

ABŞ-ın global raketdən müdafiə sistemi yaratmaq planları Rusiyanı və digər nüvə dövlətlərini narahat edirdi. C.Buş hökuməti yaratmağa başladığı sistemi «global raketdən müdafiə sistemi» adlandırmışdı. Rusiya 1972-ci il müqaviləsinin saxlanılmasına tərəfdar idi, çünki onu strateji sabitliyin əsası hesab edirdi. Rusiyanın fikrincə, silahlar üzərində nəzarətə və tərkisilaha dair bütün müqavilələr məhz 1972-ci il müqaviləsinin bazasında imzalanmışdır, kütləvi qırğın silahlarına və adi silahlara dair müqavilələr birlikdə müasir beynəlxalq təhlükəsizliyin ən mühüm tərkib hissəsidir və ABŞ-ın 1972-ci il müqaviləsindən çıxması nüvə tərkisilahlı prosesinin davam etməsinə mane olur. Rusiya deyirdi ki, ABŞ-ın hərəkəti ABŞ-Rusiya münasibətlərinə mənfi təsir göstərəcək və yenidən sürətlə silahlanmaya səbəb ola bilər. 2000-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi raketdən müdafiə sistemlərinin məhdudlaşdırılmasına dair müqaviləni müdafiə edən qətnaməni Rusiyanın, Belorusiyanın və Çinin təşəbbüsü ilə qəbul etmişdi.

2000-ci ilin noyabrında Rusiya Federasiyasının prezidenti V.Putin təklif etdi ki, ABŞ və Rusiyanın strateji raketlərində olan döyüş başlıqlarının sayı 1500-ə qədər azaldılsın. 2001-ci ilin

dekabrında C.Buş ABŞ-ın raketdən müdafiə sistemlərinin məhdudlaşdırılmasına dair 1972-ci il müqaviləsindən çıxdığını bildirdi. ABŞ öz qərarını belə əsaslandırdı ki, həmin müqavilənin tərəflərindən biri olan SSRİ daha yoxdur, ona görə digər tərəf də bu müqavilədə iştirakını dayandırır. 1972-ci il müqaviləsinin şərtlərindən biri belə idi ki, tərəflərdən biri 6 ay əvvəl müqavilədən çıxdığını bəyan etsin. ABŞ-ın məqsədi geniş miqyaslı raketdən müdafiə sistemi yaratmaq idi. Rusiya hökuməti ABŞ-ın bu qərarını səhv addım kimi qiymətləndirdi. Eyni zamanda ABŞ-la Rusiya arasında strateji hücum silahlarının ixtisarı ilə bağlı yeni müqavilənin imzalanmasına dair danışıqlar davam etdirildi.

«İkinci əfqan müharibəsi» zamanı Rusiya ABŞ-ı müdafiə etmişdi. Rusiya ABŞ-la əməkdaşlıqda maraqlı idi. Taliban rejimi həmişə Çeçenistanda terrorçulara yardım etmişdi, ona görə Rusiya ABŞ-ın Əfqanıstanda Talibanın hakimiyyətini ləğv etməsindən razı qalmışdı. Rusiya həm ABŞ-ı, həm də Qərbi Avropa ölkələrini inandırmağa çalışırdı ki, Çeçenistan da Əfqanıstan kimi beynəlxalq terrorçuluq bazasıdır. ABŞ hökuməti bildirdi ki, Çeçenistan məsələsində Rusiyanın mövqeyini başa düşür və əsasən müdafiə edir.

2001-ci ilin noyabrında 12-də Rusiya prezidenti V.Putin ABŞ-a səfər etdi. Görüş zamanı Rusiya raketdən müdafiə sistemini məhdudlaşdıran müqavilə ilə bağlı ABŞ-ın mövqeyinin dəyişməsinə nail olmadı, ABŞ bildirdi ki, həmin müqavilədən çıxacaq. Lakin ABŞ Rusiya ilə əməkdaşlığın davam etməsində maraqlı idi. ABŞ bildirdi ki, Rusiya ilə strateji hücum silahlarının ixtisarına dair yeni müqavilə bağlamağa hazırdır.

2002-ci ilin mayın 24-də ABŞ prezidenti C.Buşun Rusiyaya səfəri zamanı iki ölkə arasında «Strateji hücum potensialının məhdudlaşdırılması haqqında» müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə tərəflər 2002-ci ilin dekabrın 31-dək qitələrarası ballistik raketlərdəki döyüş başlıqlarının sayı 1700-2200 həddinədək ixtisar etməli idi. Bu müqaviləni Rusiyanın parlamenti 2003-cü ilin mayında təsdiq etdi.

XX əsrin 90-cı illərində beynəlxalq münasibətlərdə tərkisilahlı uğrunda mübarizənin əsas istiqamətlərindən biri

Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarı ilə bağlı idi. Birinci dəfə Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarına dair müqavilə 1990-cı ilin noyabrında Parisdə NATO ölkələri ilə Varşava Müqaviləsi Təşkilatına daxil olan ölkələr arasında ATƏT-in sammiti zamanı imzalanmışdı. Lakin dünya sosializm sisteminin dağılması, SSRİ-nin süqutu və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının buraxılmasından sonra həmin müqavilənin yeniləşməsinə zərurət yarandı. NATO ölkələri 1992-ci ilin yanvarında Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurası çərçivəsində Şərqi Avropa ölkələri və keçmiş SSRİ ölkələri ilə yeni şəraitdə müqavilənin tətbiqi ilə bağlı danışıqlara başladılar. Avropa təşkilatlarına, o cümlədən Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına daxil olmağın Qərb tərəfindən irəli sürülmüş şərtlərdən biri keçmiş SSRİ respublikalarının Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarına dair müqaviləyə qoşulması idi. Bu zaman SSRİ-yə aid olan normalar dəyişdirilməli idi. Həmin normaların SSRİ-nin varisi kimi çıxış edən səkkiz yeni dövlət arasında bölünməsi haqqında danışıqlar 1992-ci ilin əvvəlində başlanmışdı. Bu norma müəyyənləşdirilərkən dövlətin ərazisi, əhalisi və sərhədlərinin uzunluğu əsas götürülməli idi.

1996-cı ilin əvvəlində Rusiya ilə Qərb arasında NATO-nun genişlənməsi ilə bağlı danışıqlar başlandı. 1996-cı ilin may ayında Avropada adi silahların ixtisarına dair müqavilənin iştirakçısı olan 30 dövlətin nümayəndələrinin görüşü keçirildi. Görüşdə blok qarşıdurmasının başa çatmasını nəzərə alaraq 1990-cı ilin noyabrında imzalanmış Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarına dair müqavilənin müasir şəraitə uyğunlaşdırılmasının zəruriliyini qeyd edən sənəd qəbul edildi.

Müqavilənin yeni hərbi siyasi reallıqlara uyğunlaşdırılması Rusiyanın NATO-nun genişləndirilməsi müqabilində tələb etdiyi ilk güzəşt idi. Bu görüşdə qəbul edilmiş sənəd həmin müqavilənin yeni şəraitə uyğunlaşdırılması mərhələsinin başladığını göstərirdi. Lakin Azərbaycanda «cinah sazişləri» adı ilə böyük narahatlıq və müzakirələrə gətirib çıxaran problemlərin yaranmasına bu sənəd səbəb oldu. «Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarına dair müqavilənin fəaliyyətini

nəzərdən keçirən Yekun sənəd» adlandırılmış həmin sənədə IV əlavənin ikinci və üçüncü paraqraflarına görə Rusiyaya postsovet məkanına daxil olan dövlətlərin normalarını dəyişdirmək hüququ verilirdi. Belə ki, Rusiya müqaviləyə üzv olmuş keçmiş sovet respublikalarının hər birinin normasını qarşılıqlı razılıq əsasında müvəqqəti və ya daimi qaydada öz xeyrinə dəyişə bilərdi.

Normaların yenidən dəyişdirilməsi Rusiyanın adi silahlara və silahlı qüvvələrə dair müqavilənin yeni şəraitə uyğunlaşdırılması sahəsində irəli sürdüyü ilk tələb idi. Normaların dəyişdirilməsinin mümkünlüyü nəzərdə tutulan Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldovanın daxil olduğu region Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarına dair müqavilədə Cinah zonası adlandırdığı üçün 1996-cı il may sənədi şərti olaraq «Cinah sazişləri» adlandırılmışdı.

Azərbaycan istisna olmaqla yuxarıda adı çəkilən dövlətlərin ərazisində Avropada adi silahların və silahlı qüvvələrin ixtisarına dair müqavilə ilə məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulan silah növləri saxlanılan Rusiya hərbi bazaları mövcud idi. Bu baxımdan silahlar yerləşdiyi dövlətin silahlı qüvvələri ilə birlikdə müqavilədə müvafiq dövlət üçün nəzərdə tutulmuş normadan artıq olurdu. Hər hansı bir dövlətin ərazisində artıq silahların mövcudluğu onun daxil olduğu zonanın normasının artırılmasına gətirib çıxarırdı. Bu zaman qüvvə tarazlığının pozulması üçün müqavilə üzrə nəzərdə tutulmuş digər zonalarda da normalar artırılmalı idi. Bu isə müqavilə ilə Avropa üçün nəzərdə tutulmuş silahların sayının artırılması yolu ilə mümkün idi.

Silahların sayının artırılması müqavilənin əsas prinsipi olan silahların məhdudlaşdırılması ilə ziddiyyət təşkil edərək onu mənasız edirdi. Ona görə vəziyyətdən yeganə çıxış yolu normaların yenidən Rusiyanın xeyrinə dəyişdirilməsi idi. Normaların müvəqqəti dəyişdirilməsi haqqında ideya isə Çexenistanın təmsalında yarana biləcək Rusiyadaxili münaqişələri həll etmək üçün qoşunların konkret regionda müvəqqəti cəmləşməsi zərurətindən yaranırdı. Əlbəttə «Cinah sazişi»-nə görə, normanın yenidən dəyişdirilməsi yalnız norması dəyişdirilən dövlətlərin razılığı ilə mümkün idi.

Rusiya diplomatiyasının arsenalında bir sıra «razılaşma» vasitələrinin mövcudluğu da nəzərdən qaçırılmamalı idi. Bunlardan biri 1993-cü ildə Gürcüstanda sınaqdan keçirilən «torpaq əvəzinə baza» variantı - yeni Abxaziya və Cənubi Osetiya üzərində suverenliyinin bərpasına kömək etmək vədi müqabilində Gürcüstan ərazisində Rusiya bazalarının yerləşdirilməsi idi. Gürcüstandan fərqli olaraq 1992-1994-cü illərdə Azərbaycan Rusiyanın təzyiqləri qarşısında davam gətirərək hərbi bazaların yenidən qaytarılmasına imkan verməmişdi, həll edilməmiş Dağlıq Qarabağ probleminin mövcudluğu bu variantın Azərbaycanda da tətbiq edilməsi üçün zəmin hazırlayırdı. Ona görə Azərbaycan uzun müddət NATO-nun genişlənməsi müqabilində Rusiyaya edilmiş güzəşt olan Cinah sazişini parlamentdə təsdiq etmək istəmirdi. Lakin Qərbi dövlətlərinin və Rusiya təzyiqləri qarşısında Azərbaycan həmin sənədi təsdiq etməyə məcbur oldu.

1997-ci ilin yanvar ayından başlayan uyğunlaşdırma prosesi nəticəsində tərtib edilmiş müqavilənin yeni variantı əvvəlkindən bəzi yenilikləri ilə fərqlənirdi. 1990-cı ilin noyabrında imzalanmış müqavilə ilə NATO ilə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı arasında beş kateqoriyadan olan silahların Avropanın müxtəlif zonaları üzrə bərabər blok və ərazi məhdudlaşdırılması aradan qaldıraraq hər bir iştirakçı dövlət üçün silahların maksimum həddinin müəyyən edilməsi ilə əvəz edildi. Bu müqaviləyə əlavə edilmiş iki protokolun birincisində dövlət üçün silahların miqdarı, ikincisində iştirakçı dövlətlərin əhatə etdiyi ərazi göstərilirdi. Birinci protokol hər bir dövlətin sahib ola biləcəyi silahları, ikinci protokol isə bir ölkənin ərazisi daxilində xarici və yerli dövlətin birlikdə saxlaya biləcəyi maksimum silahın miqdarını göstərirdi.

Müqavilə digər Avropa dövlətlərinin qoşulması üçün açıq elan edilirdi. Azərbaycan Respublikası üçün bu müqavilə 1992-ci il Daşkənd Müqaviləsi ilə Azərbaycan üçün müəyyən edilmiş silah kvotasının artırılması, regionda nəzarətdən kənar silahlı birləşmələrin yaranmasının qarşısını alan mexanizmlərin müqavilədə əks olunması və 1996-cı ilin mayında qəbul edilmiş «Cinah sazişi»nin aradan qaldırılması cəhətdən əhəmiyyətli idi.

Azərbaycan Respublikası üçün nəzərdə tutulmuş onun ərazi və əhalisinin sayına müvafiq olmayan silah kvotasının artırılmasına edilmiş cəhdlər Rusiyanın etirazı nəticəsində cavabsız qaldı. Yeni müqavilədə Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan üçün bərabər silah kvotaları müəyyən edildi ki, bu da regiondakı reallıqlara uyğun deyildi. Nəzarətdən kənar ərazilərdə qeyri-qanuni silahlı qüvvələrin qeydiyyatının aparılması və ya onların ləğv edilməsi mexanizmlərinin müqavilədə əks olunması Azərbaycan üçün əhəmiyyətli idi. Qeyri-qanuni silahlı qüvvələrin ləğv edilməsi münaqişə həll edilənə qədər mümkün deyildi.

Yeni müqavilədə zona prinsiplərindən imtina edilsə də cinah rejimi toxunulmaz saxlanıldı. Cinah rejiminin aid edildiyi 12 dövlətdən 10-u aşağı intensivlikli toqquşmalara səhnə olan və lokal müharibə potensialını saxlayan həssas regionda yerləşdiyi üçün bu zonada qüvvələrin mövcud nisbi tarazlığının qorunub saxlanması qərara alındı. 1992-ci ilin əvvəllərində başlanmış və Azərbaycanın da diqqətlə izlədiyi Avropada silahlı qüvvələrin və adi silahların ixtisarına dair müqavilənin yeni reallıqlara uyğunlaşdırılması prosesi 1999-cu ilin noyabrında ATƏT-in İstanbul sammitində başa çatdı. 30 dövlət, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Avropada adi silahların ixtisarına dair uyğunlaşdırılmış müqaviləyə qoşuldu.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏRDƏ VƏ DÜNYA SİYASƏTİNDƏ İŞTİRAKI

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin bərpası nəticəsində Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildi və beynəlxalq münasibətlərdə iştirak etməyə başladı. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi, təhlükəsizliyin təmin edilməsi, daxili quruculuq üçün əlverişli beynəlxalq şərait yaradılması, beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən faydalanmaq, yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasında iştirak etmək, beynəlxalq münasibətlər sisteminə yerini möhkəmləndirmək və rolunu artırmaq, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini həll etmək, xarici ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq kimi məqsədlərin reallaşmasına yönəldi. Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikası ikitərəfli və çoxtərəfli diplomatiyanın imkanlarından geniş istifadə edirdi. Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət fəaliyyəti beynəlxalq hüququn prinsipləri əsasında həyata keçirilirdi. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, daxili vəziyyət və xarici ölkələrin Azərbaycandakı mənafeləri böyük təsir göstərirdi.

Respublikanın sosial-iqtisadi və siyasi problemlərinin həlli onun həm də xarici siyasət fəaliyyətindən asılı idi. Azərbaycan dövləti geosiyasi mövqeyini, mənafələrini, beynəlxalq münasibətlərin inkişaf meyillərini nəzərə alan xarici siyasət proqramı hazırladı və diplomatiyanın köməyi ilə həyata keçirməyə başladı.

Xarici ölkələrlə əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Azərbaycanın xarici ölkələrlə əlaqələrində qonşu və inkişaf etmiş ölkələr xüsusi yer tutur. Azərbaycan Respublikası qonşu ölkələrlə münasibətlərini yaxşılaşdırmağa, məqsədlərini həyata keçirmək üçün onların yardımlarından faydalanmağa çalışırdı.

Əlaqələrin inkişafı həm də dövlətlərarası ziddiyyətlərin həllindən asılı idi.

1992-ci ilin martında İranla Azərbaycan Respublikası arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı. 1993-cü ilin oktyabrında Bakıda İranla Azərbaycan arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair 14 saziş imzalanmışdı. İranla münasibətlərdə gerginliyin aradan qaldırılması əməkdaşlığın inkişafına kömək etdi.

Azərbaycan Respublikasının Türkiyə ilə əməkdaşlığı strateji xarakter daşıyır. 1991-ci ilin noyabrın 9-da dünya ölkələri arasında birinci Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı, 1992-ci ilin yanvarın 14-də onların arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı. Türkiyə Azərbaycana hərtərəfli yardım göstərdi, Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini ardıcıl şəkildə müdafiə və Xəzər neftinin çıxarılması və nəqlində fəal iştirak etdi.

Azərbaycan Respublikası Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Suriya, Misir, Hindistan, Çin və Yaponiya kimi şərq ölkələri ilə geniş əməkdaşlıq edir. 1992-ci ilin aprelində Azərbaycanla Misir arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı. Misirin Yaxın Şərqdə və beynəlxalq təşkilatlarda mövqeyi Azərbaycan üçün əhəmiyyətli idi. Misir Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini müdafiə etmiş, ona hərtərəfli yardım göstərmişdi.

Azərbaycan üçün Asiyanın nüfuzlu ölkələrindən biri olan Pakistanla əməkdaşlıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. 1992-ci ilin iyununda Azərbaycanla Pakistan arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı. Pakistan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini ardıcıl müdafiə edir və Azərbaycana iqtisadi və humanitar yardım göstərirdi. Müxtəlif səviyyəli görüşlər zamanı imzalanmış sənədlər iki ölkə arasında əməkdaşlığın yüksələn xətlə inkişafına kömək edir.

Azərbaycanın keçmiş sovet respublikaları ilə əlaqələri daha genişdir. Bu ilk növbədə onların uzun müddət ərzində SSRİ adlı vahid dövlətin tərkibində olmasından irəli gəlir.

Azərbaycanın Rusiya ilə əməkdaşlığı strateji xarakter daşıyır. 1992-ci ilin aprel 4-də Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında diplomatik münasibətlər

yaradıldı. 1992-ci ilin oktyabrında Moskvada Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə imzalandı. 1992-ci ilin noyabrında Rusiya Ali Sovetinin nümayəndələrinin Bakıya səfəri zamanı iki respublikanın parlamentləri arasında əməkdaşlıq haqqında protokol imzalandı. Müxtəlif səviyyəli qarşılıqlı səfərlər zamanı həm ikitərəfli, həm də beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə bağlı məsələlər müzakirə olunurdu. Azərbaycanın 1993-cü ilin sentyabrında MDB-yə daxil olması həm də Rusiya ilə əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün zəruri idi. 1994-cü ilin apreldə Moskvada iki ölkənin parlamentləri arasında əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı. 1995-ci ildə Bakıda Rusiya ilə Azərbaycan arasında səhiyyə, elektroenergetika, kartoqrafiya, televiziya sahəsində, həmçinin sərhəd buraxılış məntəqələri və elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında sazişlər imzalandı. 1995-2003-cü illərdə keçirilmiş yüksək səviyyəli görüşlər, imzalanmış sənədlər və diplomatiyanın imkanlarından geniş istifadə edilməsi Azərbaycanla Rusiya arasında əməkdaşlığın inkişafında mühüm rol oynadı.

Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci ilin noyabrında yaradıldı. Gürcüstanla Azərbaycan arasında münasibətlərin yüksələn xətlə inkişafı coğrafi, geosiyasi amillərə, qarşılıqlı fayda və mənafe ümumiliyinə əsaslanır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyev 1996 və 1998-ci illərdə Gürcüstanda rəsmi səfərdə olmuş və iki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair bir sıra sazişlər imzalamışdır.

Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əlaqələr Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. 1992-ci ilin yanvarında Azərbaycan Özbəkistan və Qırğızıstanla, iyununda Türkmənistanla, avqustunda Qazaxıstanla diplomatik münasibətlər yaratdı. Diplomatiyanın köməyi ilə Azərbaycanın Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əlaqələri yenidən quruldu və yaxşılaşdı.

1993-cü ilin avqustunda Daşkənddə Azərbaycanla Özbəkistan arasında iqtisadi əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Mərkəzi Asiya ölkələrindən bir sıra məhsullar Azərbaycan vasitəsilə Avropaya ixrac olunur. Müntəzəm keçirilən yüksək

səviyyəli görüşlər Azərbaycanla Mərkəzi Asiya respublikaları arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa kömək edirdi.

Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci ilin fevralında yaradıldı. 1995-ci ildə Ukrayna prezidenti L.Kuçmanın Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı səfirliklərin açılması haqqında protokol və müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair 11 saziş imzalandı. Azərbaycan və Ukrayna iqtisadi və siyasi əməkdaşlığın inkişafında maraqlıdır, onları həm də böyük geosiyasi maraqlar birləşdirir, beləliklə, onların əməkdaşlığı strateji xarakter daşıyır. Ukraynanın hərbi-iqtisadi potensialı böyükdür, Azərbaycan isə təbii sərvətlərlə zəngindir, əlverişli coğrafi mövqedə yerləşir və Ukraynanın şərq ölkələri ilə əlaqələrində tranzit ölkə rolunu oynayır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyev 1997-ci ilin martında Ukraynada, Ukrayna prezidenti L.Kuçma 2000-ci ildə Azərbaycanda rəsmi səfərdə olmuşdur.

Azərbaycanla Moldova arasında 1992-ci ilin mayında diplomatik münasibətlər yaradılmış, 1995-ci ildə iqtisadi əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalanmışdır. Yüksək səviyyəli görüşlər zamanı imzalanmış sənədlər iki ölkə arasında əlaqələrin inkişafına kömək etmişdir.

Azərbaycan Respublikası inkişaf etmiş ölkələrlə əməkdaşlıq edərkən onların nüfuzunu, imkanlarını, dünya siyasətində rolunu və beynəlxalq münasibətlərə təsirini nəzərə alır. Azərbaycan həm ABŞ-la, həm də inkişaf etmiş Avropa ölkələri ilə əməkdaşlıqda maraqlıdır. Digər tərəfdən respublikamız Qərbi dövlətlərinin strateji mənafe zonasına daxildir. Ona görə Almaniya, İngiltərə, Fransa və İtaliya ilə əlaqələrin genişlənməsi Azərbaycan diplomatiyasının əsas nailiyyətlərindən biri oldu.

Almaniya ilə Azərbaycan arasında 1992-ci ilin fevralında diplomatik münasibətlər yaradıldı. Avropa ölkələrində respublikamızın ilk səfirliyi Almaniya açıldı. Qarşılıqlı səfərlər və bu səfərlər zamanı imzalanmış sənədlər iki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın inkişafına tökan verdi.

1992-ci ilin fevralında Azərbaycan Respublikası ilə Fransa arasında diplomatik münasibətlər yaradıldı. 1993-cü ilin dekabrında Parisdə Azərbaycan Respublikası ilə Fransa arasında

dostluq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini siyasi yolla həllinə tərəfdar olan Fransa 1997-ci ildən ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrindən biridir.

Azərbaycan Respublikası ilə İngiltərə arasında 1992-ci ilin martında diplomatik münasibətlər yaradıldı və iki ölkə arasında münasibətlər yüksələn xətlə inkişaf etməyə başladı. 1994-cü ildə Londonda imzalanmış dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə Azərbaycan-İngiltərə əməkdaşlığının hüquqi əsası oldu. İngiltərənin «Britiş Petroleum» neft şirkəti iki ölkə arasında əlaqələrin inkişafında böyük rol oynadı. 1995-ci ildə Londonda «Azərbaycanın integrasiya imkanları» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdi. İngiltərə Xəzərin statusuna və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə münasibətdə ardıcıl şəkildə Azərbaycanın mövqeyini müdafiə etmişdir.

Azərbaycanın İtaliya ilə əlaqələri hər iki ölkənin mənafeyinə uyğun şəkildə inkişaf etmişdir. Xəzərin Azərbaycana məxsus hissəsində neft yataqlarının kəşfiyyatı və istismarında İtaliyanın «Acip» şirkəti iştirak edir. 1997-ci ildə Romada Azərbaycanla İtaliya arasında elm, texnika və turizm sahəsində əməkdaşlıq sazişləri imzalandı. İtaliya ATƏT-in Minsk qrupunun üzvlərindən biridir və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında həllinə tərəfdardır.

Azərbaycan Respublikası Avropanın İspaniya, Portuqaliya, Yunanıstan, Belçika, Hollandiya, İsveç və s. ölkələri ilə əməkdaşlıq edir. Qərb ölkələri ilə əməkdaşlıq Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artmasına və mövqelərinin möhkəmlənməsinə kömək edir. Respublikamız Qərb ölkələri ilə həm ikitərəfli, həm də beynəlxalq münasibətlərin aktual problemlərini həll etmək üçün əməkdaşlıq edir. Azərbaycan Qərb ölkələrinin müstəqilliyi möhkəmləndirmək, daxili və xarici siyasəti hazırlamaq və diplomatik fəaliyyət sahəsində təcrübəsini öyrənir. Azərbaycan Şərqi Avropanın Macarıstan, Çexiya, Bolqarıstan və Rumıniya kimi ölkələri ilə geniş əlaqələr saxlayır, beynəlxalq həyatın bir sıra məsələlərində onlarla eyni mövqedən çıxış edir.

ABŞ-la Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci ilin martında yaradıldı. Azərbaycanın ABŞ-la əlaqələri

strateji xarakter daşıyır. Ona görə respublikamız həmişə ABŞ-la əlaqələri inkişaf etdirməyə, onun etimadını qazanmağa və problemlərin həllində ABŞ-ın imkanlarından istifadə etməyə çalışır. Müxtəlif səviyyəli görüşlər və səfərlər zamanı imzalanmış sənədlər iki ölkə arasında əməkdaşlığın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin dinc yolla həllinə tərəfdar olan ABŞ ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrindən biridir. Xəzərin Azərbaycan hissəsində neftin çıxarılması və nəqlində ABŞ-ın neft şirkətləri fəal iştirak edir. Azərbaycanla əməkdaşlıq edən ölkələrin sayı daim artır. Müasir dövrdə Azərbaycan beynəlxalq əməkdaşlıq rayonlarından birinə çevrilmişdir. 1992-ci ildə ABŞ konqresinin qəbul etdiyi «Azadlığa dəstək aktı»na edilmiş 907-ci düzəlişə əsasən ABŞ-ın Azərbaycana yardım göstərməsi qadağan idi. Azərbaycanın antiterror koalisiyasında iştirakını nəzərə alaraq ABŞ konqressi 2002-ci ildə hökumətə Azərbaycana yardım göstərmək hüququ verdi.

Beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Respublikamız beynəlxalq əmək bölgüsündə xarici iqtisadi əlaqələri vasitəsilə iştirak edir. 90-cı illərin birinci yarısında Azərbaycanın xarici ölkələrlə ticarətinin həcmi iki dəfə azalmışdı. 1994-cü ildən həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində xarici ticarətin həcmi artdı. 2000-ci ildə xarici ticarətin həcmi 1995-ci ilə nisbətən 2,2 dəfə, o cümlədən ixrac 2,7 dəfə, idxal 1,8 dəfə artdı. Hazırda Azərbaycan Respublikası dünyanın 120 ölkəsi ilə iqtisadi əlaqələr saxlayır. Bu əlaqələrin çox hissəsi qonşu ölkələrin və dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin payına düşür. Azərbaycanda xarici ölkələrin çoxsaylı şirkətləri fəaliyyət göstərir. Bu şirkətlər neft hasilatı, energetika, metallurgiya, kimya, rabitə, kənd təsərrüfatı və tikinti sənayesinin işində yaxından iştirak edirlər.

Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsində Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi-Böyük İpək yolunun bərpası layihəsi mühüm rol oynamışdır. Avropa və Asiyanın 30-dan çox ölkəsini birləşdirən bu yolun istifadəyə verilməsi Azərbaycana tranzit ölkə kimi böyük fayda gətirir və onun iqtisadi inkişafına kömək edir.

Azərbaycan TRASEKA proqramının həyata keçirilməsində fəal iştirak edir. Avropa-Qafqaz-Asiya (TRASEKA) nəqliyyat dəhlizi Yaponiyadan Adriatik dənizinin sahillərinə qədər uzanır. 1993-cü ilin mayında Brüsseldə TRASEKA-nın inkişafına texniki kömək proqramı qəbul edildi. 1998-ci ilin sentyabrın 7-8-də Bakıda 40 ölkənin və 12 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə beynəlxalq konfrans keçirildi. Konfransın təşkilatçılarından biri Avropa İttifaqı idi. Konfransda «Avropa-Qafqaz-Asiya» nəqliyyat dəhlizinin inkişafı üzrə çoxtərəfli əsas saziş və onun beynəlxalq nəqliyyat, beynəlxalq ticarət gəmiçiliyi, gömrük əməliyyatı və sənədlərin hazırlanması üzrə texniki əlaqələrini nəzərdə tutan sənəd imzalandı. TRASEKA layihəsini həyata keçirən komissiyanın qərargahı Bakıda yerləşir.

Azərbaycan Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və Asiya inkişaf bankı ilə geniş əlaqələr saxlayır. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bu təşkilatların tövsiyələri və maliyyə yardımı Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətlidir.

1995-2000-ci illərdə Azərbaycan hökuməti Beynəlxalq Valyuta Fondundan 440 milyon, Dünya Bankından 244, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankından 150 milyon dollar vəsait almışdır, bunlar dövlət əhəmiyyətli investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə sərf olunmuşdur.

İqtisadi çətinliklərlə bağlı respublikanın maliyyə imkanları məhdud idi. Ona görə Azərbaycan hökuməti iqtisadiyyatı dirçəltmək üçün xarici investisiyalardan geniş istifadə etməyə başladı. 1995-2000-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyaların 71,4 faizini xarici investisiyalar təşkil edir. Bu vəsaitin 3,3 milyard dolları neft və qaz çıxarma sənayesinin, 2,5 milyard dolları energetika, tikinti, kənd təsərrüfatı və b. sahələrin payına düşür.

Azərbaycan hökuməti respublikanın neft sənayesini inkişaf etdirmək üçün xarici ölkələrin böyük neft şirkətləri ilə geniş əməkdaşlığı nəzərdə tutan neft strategiyası hazırladı. Xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə danışıqlar 1991-ci ildən aparılırdı. 1994-cü ilin sentyabrın 20-də Bakıda ABŞ, İngiltərə, Norveç, Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı və Türkiyəni təmsil edən 10 neft şirkətini

birləşdirən konsorsium ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft şirkəti arasında müqavilə imzalandı. Müqavilənin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti yaradıldı. «Azəri», «Günəşli» və «Çıraq» yataqlarından çıxarılan nefti Qara dəniz sahilinə çatdırmaq üçün Bakı-Novorossiysk neft kəməri çəkildi. 1997-ci ilin noyabrın 12-də «Çıraq» yatağında ilk neft quyusu istismara verildi.

1999-cu ilin aprelın 17-də Bakı-Supsa neft kəməri istifadəyə verildi. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti 1994-2003-cü illərdə 15 xarici ölkənin 33 şirkəti ilə 22 müqavilə imzalamışdır. 1999-cu ilin noyabrında İstanbulda Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin çəkilməsi haqqında müqavilə imzalandı. Uzunluğu 1750 km olan bu kəmərin buraxılış imkanı ildə 50 milyon ton, dəyəri 2,4 milyard dollardır. Bu kəmərin çəkilişinə 2000-ci ilin noyabrında başlanmışdır. 2001-ci ilin martında Azərbaycanın təbii qazının Türkiyəyə ixracı haqqında müqavilə bağlandı. 1994-cü ildən Bakıda hər il «Xəzər-neft-qaz» adlı beynəlxalq sərgi keçirilir.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin dinc-siyasi vəsitələrlə həlli uğrunda mübarizə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Azərbaycan hökuməti münaqişəni aradan qaldırmaq üçün ardıcıl səylər göstərir, böyük dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların imkanlarından istifadə edir. Münaqişənin əsas səbəbini Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiası və təcavüzkarlığı təşkil edir. 1988-ci ilin fevralında başlanmış münaqişə SSRİ rəhbərliyinin siyasəti nəticəsində genişlənib müharibəyə çevrildi. Azərbaycanlılar əvvəlcə Ermənistan ərazisindən, sonra isə Dağlıq Qarabağdan qovuldu. 1991-1993-cü illərdə Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında yerləşən Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonları, yəni respublika ərazisinin 20%-i Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. 1 milyondan artıq azərbaycanlı doğma yurdunu tərk etməli oldu. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində 20 mindən çox Azərbaycan vətəndaşı həlak olmuş, 600 təsərrüfat obyekti, 4366 sosial-mədəni obyekt dağıdılmış, Azərbaycana 60 milyard dollar zərər dəymişdir.

Azərbaycan Respublikası Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün qarşısını almaq üçün BMT-nin imkanlarından istifadə etməyə çalışır, BMT-dən təcavüzün qarşısını almaq üçün səmərəli tədbirlər görməsini xahiş edirdi. 1992-ci ilin martında BMT Baş katibinin nümayəndəsi S.Vens münaqişə zonasına səfər etmiş, səfərin yekunları haqqında BMT Təhlükəsizlik Şurasına məlumat vermişdi. BMT-ni Baş katibi münaqişənin tənzimlənməsi sahəsində ATƏT-in səylərini müdafiə etdiyini bildirdi. 1992-ci ilin mayında Azərbaycan hökuməti Şuşanın işğalı ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasına müraciət edib təcavüzkarlığın qarşısını almaq üçün tədbirlər görməsini tələb etdi. 1992-ci ilin mayın 12-də BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclasında Dağlıq Qarabağda vəziyyət müzakirə edildi. BMT Təhlükəsizlik Şurası 1992-ci ilin avqustunda Azərbaycanın xahişi ilə Dağlıq Qarabağda yaranmış vəziyyəti müzakirə etdi və qəbul edilmiş bəyanatda münaqişə zonasında hərbi əməliyyatların dayandırılmasından və ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətinin genişləndirilməsindən bəhs olunurdu. 1992-ci ilin oktyabrında BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclasında sədrin bəyanatı qəbul edildi. Bəyanatda deyilirdi ki, BMT münaqişənin Minsk qrupu tərəfindən həllinə tərəfdardır.

Ermənistan BMT-nin bəyanatlarına məhəl qoymadı və 1993-cü ilin martın sonu-aprelində Kəlbəcər rayonunu işğal etdi. Azərbaycan hökuməti dərhal BMT-nin Baş katibinə məlumat verib Təhlükəsizlik Şurasının iclasının keçirilməsini tələb etdi. 1993-cü ilin aprelində 30-da BMT Təhlükəsizlik Şurası 822 sayılı qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə deyilirdi ki, Təhlükəsizlik Şurası Ermənistanla Azərbaycan arasında münasibətlərin pisləşməsindən narahatdır, münaqişə zonasında yerləşən dövlətlər bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etməli və ərazi əldə etmək üçün başqasına qarşı qüvvədən istifadə etməməlidir.

1993-cü ilin iyulun 23-də Ağdam rayonu Ermənistan ordusu tərəfindən işğal edildi. Azərbaycan hökuməti dərhal BMT-yə müraciət etdi. 1993-cü ilin iyulun 29-da BMT Təhlükəsizlik Şurası Dağlıq Qarabağda vəziyyəti müzakirə və 853 sayılı qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə dərhal hərbi əməliyyatların

dayandırılması və işğalçı qoşunların işğal edilmiş ərazilərdən çıxarılması tələb olunurdu. Qətnamədə sərhədlərin pozulmazlığı təsdiq olundu, mülki şəxslərə hücumlar və yaşayış rayonlarının bombalanması pisləndi, zərər çəkmiş mülki əhaliyə yardım göstərilməsi beynəlxalq təşkilatlardan xahiş edildi.

1993-cü ilin avqustunda Ermənistan qoşunları tərəfindən Füzuli rayonu işğal edildi. Azərbaycan hökuməti yenə BMT-dən kömək istədi. BMT Təhlükəsizlik Şurası oktyabrın 14-də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı 874 sayılı qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan ərazisi olması təsdiq olundu, Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin gərgin olması, qaçqınlara humanitar yardımın zəruriliyi qeyd olundu, region ölkələrinin bir-birinə qarşı hərbi müdaxiləyə son qoyması tələb edildi. Lakin Ermənistan bu qətnamənin tələblərinə əməl etmədi və təcavüzkarlığı davam etdirib 1993-cü ilin oktyabrında Azərbaycanın Qubadlı və Zəngilan rayonlarının ərazisini işğal etdi. Azərbaycan hökumətinin müraciətinə əsasən BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzkarlığı ilə bağlı məsələni müzakirə edərək, 1993-cü ilin noyabrın 11-də 884 sayılı qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə işğalçı qüvvələrin işğal olunmuş ərazilərdən çıxarılması, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsi, mülki əhaliyə humanitar yardım göstərilməsinin zəruriliyi qeyd edildi. Lakin Ermənistan qətnamənin tələblərini yerinə yetirmədi.

1992-ci il martın 24-də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tənzimlənməsi ilə məşğul olmaq üçün ATƏT-in Minsk qrupu yaradıldı. 1994-cü ilin mayın 12-də Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəs haqqında Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Bişkek protokolu imzalandı və münaqişənin sülh yolu ilə aradan qaldırılması üçün şərait yarandı. Danışıqlar ATƏT-in Minsk qrupunun köməyi ilə aparılırdı. 1994-cü ilin dekabrında ATƏT-in Budapeştdə keçirilən müşavirəsində Dağlıq Qarabağ probleminin tənzimlənməsi sahəsində ATƏT-in Minsk qrupunun fəallığının artırılması haqqında qərar qəbul edildi. Minsk qrupu münaqişənin mərhələlərlə həllini və nəticələrinin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutan saziş layihəsi hazırlamalı idi.

Müşavirədə Dağlıq Qarabağa göndərmək üçün ATƏT-in sülhməramlı qüvvələrinin yaradılması haqqında qərar qəbul edildi.

1996-cı ildə ATƏT-in Lissabon sammitində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi geniş müzakirə edildi. Müşavirədə Minsk qrupuna üç dövlətin həmsədrlik etməsi haqqında qərar qəbul edildi: Rusiya, ABŞ və Fransa Minsk qrupunun həmsədr oldu.

ATƏT-in Lissabon sammitində ABŞ-ın təşəbbüsü ilə yekun bəyannaməsinə əlavə edilmiş sənəddə «Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi prinsipləri» 53 dövlət tərəfindən bəyanıldı və təsdiq edildi. Bu prinsiplər Ermənistan Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü, Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağa yüksək özünü idarəetmə statusunun verilməsi və Dağlıq Qarabağ əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsindən ibarət idi. Ermənistan bu prinsipləri qəbul etmədi.

ATƏT-in Minsk qrupu Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tənzimlənməsinə dair üç təkliflə çıxış etmişdir. Onun 1997-ci ilin iyununda təqdim etdiyi birinci təklif münaqişənin paket həllini, 1997-ci ilin oktyabrında verilmiş ikinci təklif münaqişənin mərhələli həllini, 1998-ci ilin noyabrında verilmiş üçüncü təklif «ümumi dövlətin» yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Azərbaycan hökuməti birinci və ikinci təklifləri danışıqların əsası kimi qəbul etdiyini bildirdi, Ermənistan həmin təkliflərin əleyhinə çıxdı. Ermənistan «ümumi dövlət» təklifini bəyəndi, Azərbaycan isə rədd etdi.

ATƏT-in Minsk qrupu Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həll etmək üçün heç bir səmərəli iş görmədi. 1999-cu ilin aprelindən Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa görüşləri keçirilməyə başladı. İndiyədək müxtəlif yerlərdə 20-dən çox belə görüş keçirilmişdir. Bu görüşlər zamanı qarşılıqlı kompromis əsasında münaqişənin həlli yolları müzakirə olunmuşdur. Lakin Ermənistanın mövqeyi münaqişənin həllinə mane olur. Belə ki, Ermənistan Dağlıq Qarabağın müstəqil dövlətə çevrilməsini və ya Ermənistana birləşdirilməsini tələb edir. Azərbaycan hökuməti isə Ermənistan qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən çıxarılmasını tələb edir və Azərbaycanın

ərazi bütövlüyünün və sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin olunmasına, qaçqınların doğma yerlərinə qaytarılmasına, Dağlıq Qarabağın statusunun müzakirəsinə tərəfdardır. Tərəflərin fərqli mövqeləri, münaqişənin başlanmasından indiyədək beynəlxalq birliyin müşahidəçi mövqeyində dayanması, BMT-nin öz qətnamələrinin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün qətiyyətli tədbirlər görməməsi və dünyanın müxtəlif ölkələrində erməni lobbisinin fəaliyyəti münaqişənin həllinə mane olur. Qərb dövlətləri münaqişəyə «ikili standartlar» mövqeyindən yanaşır və əsl vasitəçilik etmir. Ermənistan BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə əməl etmir. Eyni zamanda xarici ölkələrin heç biri və İslam Konfransı Təşkilatından başqa heç bir beynəlxalq təşkilat Ermənistanı təcavüzkar dövlət kimi tanımamışdır. İslam Konfransı Təşkilatı 1993-cü ilin aprelində Pakistanda keçirilən sammitində Ermənistanı təcavüzkar dövlət kimi tanıyan qətnamə qəbul etmişdi. Azərbaycan hökuməti münaqişəni siyasi yolla həll etmək üçün Ermənistanla həm vasitəçilərin köməyi ilə, həm də birbaşa danışıqları davam etdirir.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq, regional və subregional səviyyədə çoxtərəfli diplomatiyada iştirak edir. Çoxtərəfli diplomatiya beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində həyata keçirilir. Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin, diplomatiyasının əsas vəzifələrindən və xarici siyasət fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təşkilatlarla əlaqə saxlayır ki:

1. Xarici siyasətinin digər məqsədlərinə çatmaq, xüsusilə müstəqilliyini qorumaq və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün beynəlxalq təşkilatların imkanlarından istifadə etsin.
2. Çoxtərəfli diplomatiyada iştirak etsin.
3. Beynəlxalq münasibətlərdə və dünya siyasətində, həm də beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə iştirak etsin.
4. Beynəlxalq təşkilatlar onun mövqeyini və siyasətini müdafiə etsin.
5. Beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycana hərtərəfli yardım göstərsin.

6. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini aradan qaldırmaq üçün beynəlxalq təşkilatların imkanlarından istifadə etsin.

7. Beynəlxalq ictimai rəyə təsir göstərsin.

8. Müstəqil dövlət quruculuğu prosesində qazanılmış nailiyyətləri daha geniş təbliğ etsin.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təşkilatlarla müxtəlif səviyyədə əlaqə saxlayır, həm universal, həm də regional beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Azərbaycan BMT, ATƏT, AŞ, İKT, İƏT, MDB kimi beynəlxalq təşkilatların üzvüdür. Avropa İttifaqı, NATO kimi nüfuzlu təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası həm də beynəlxalq təşkilatların yaradılmasında iştirak edir. Azərbaycan Respublikası 50-dən çox beynəlxalq təşkilatla əməkdaşlıq edir, 20 beynəlxalq təşkilatın Bakıda nümayəndəliyi, 10 beynəlxalq təşkilatın yanında Azərbaycanın nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir.

Avropa İttifaqının 1992-2000-ci illərdə ölkəmizə 300 milyon ekvü məbləğində yardım göstərməsi, İKT-nin qaçqınlara göstərdiyi yardım beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın əhəmiyyətini və zəruriliyini sübut edən səmərəli faktlardır. Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı qarşılıqlı öhdəliklərə, məsuliyyətə və ümumi təhlükəsizlik naminə birgə fəaliyyətə hazır olmağa əsaslanır. Müstəqil Azərbaycan Respublikası çalışır ki, beynəlxalq təşkilatlar sisteminə, beynəlxalq hüquq sisteminə və onların vasitəsilə müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminə daha sıx inteqrasiya olunsun, dünya siyasətində fəal iştirak etsin və müstəqilliyi daha da möhkəmlənsin.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ilin martın 2-də Birləşmiş Millətlər Təşkilatına daxil oldu. Mayın 6-da respublikamızın BMT yanında daimi nümayəndələri fəaliyyətə başladı. 1992-ci ildən Azərbaycanın nümayəndə heyəti BMT Baş Məclisinin sessiyalarında iştirak edir. BMT Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ATƏT çərçivəsində və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması əsasında həllinə tərəfdardır. Respublikanın nümayəndəliyi BMT-nin orqanları ilə sıx əlaqə saxlayır, onlara həm Azərbaycanın problemləri, həm də Ermənistan-Azərbaycan

münaqişəsi haqqında məlumat çatdırır. Azərbaycanın BMT ilə münasibətlərinin inkişafı üç mərhələdən keçmişdir:

1. BMT-yə daxil olana qədərki dövr;

2. Mart 1992- dekabr 1993-cü il;

3. 1994-cü ildən müasir dövrdə.

Bakıda BMT-nin nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir. 1994-cü ildə BMT-nin Baş katibi Azərbaycana rəsmi səfər etmişdi. Respublikamız BMT ilə həm birbaşa əməkdaşlıq edir, həm də onun tədbirlərində və proqramlarında imkan daxilində iştirak edir, təşkilatın prinsiplərini müdafiə edir və dünyada BMT-nin nüfuzunun artmasına çalışır.

Azərbaycan üçün müasir dövrün nüfuzlu hərbi siyasi təşkilatı olan Şimali Atlantika Müqavilə Təşkilatı ilə əlaqələr böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında ilk əlaqələr 1992-ci ildə yaranmışdı. 1994-cü ilin mayın 5-də Azərbaycan NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq» proqramına qoşuldu. Respublikamız NATO ilə həm birbaşa, həm də Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurası çərçivəsində əməkdaşlıq edir. Azərbaycan Respublikası Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllində və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün NATO-nun üzvü olan ölkələrin imkanlarından istifadə etməyə çalışır. NATO-nun Baş katibinin 1997, 2001 və 2003-cü illərdə Azərbaycanda olması ölkəmizin Alyans üçün əhəmiyyətini təsdiq edir.

1993-cü ilin fevralın 27-də Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında münasibətlər yaradıldı. 1996 və 1999-cu illərdə Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalanmışdı. Azərbaycan Respublikası 2001-ci ilin yanvarında Avropa Şurasına daxil oldu.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildən İslam Konfransı Təşkilatının üzvüdür. Azərbaycan Respublikası Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına daxildir. Bu təşkilat 1992-ci ilin iyununda imzalanmış İstanbul bəyannaməsi əsasında yaradılmışdır. Azərbaycan bu təşkilatın işində fəal iştirak edir.

2003-cü ilin oktyabrında keçirilmiş prezident seçkilərində İlham Əliyev böyük səs üstünlüyü ilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi. Prezident İ.Əliyev bildirdi ki, respub-

likanın ümummilli lideri H.Əliyev tərəfindən hazırlanmış daxili və xarici siyasət kursu ardıcıl şəkildə həyata keçiriləcək, çünki bu kurs Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dövlətinin və müasir dövrdə dünya siyasətinin tələblərinə tamamilə uyğundur. Prezident İ.Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan hökuməti dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsini beynəlxalq hüquq normaları əsasında diplomatik-siyasi vasitələrlə həll etmək, xarici ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı genişləndirmək üçün səmərəli fəaliyyətə başladı və Azərbaycan diplomatiyasının dünya siyasətinə təsiri daha da artdı.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Respublikası. 1991-2001. Bakı, 2001

Abdullayev V. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. Bakı, 2000

Baxışov M.Ə. NATO-nun şərqə doğru genişlənməsi //Beynəlxalq həyat/ №2, 1999

Baxışov M.Ə. Kosovo münaqişəsi// Beynəlxalq həyat //№1, 2001

Baxışov M.Ə. Körfəz müharibəsi, onun beynəlxalq münasibətlərə təsiri //Beynəlxalq həyat/ №2, 2001

Baxışov M.Ə. Avropada yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması (XX əsrin 90-cı illəri) //Beynəlxalq həyat/ №1, 2002

Baxışov M.Ə. Müasir dövrdə dünya diplomatiyasının səciyyəvi cəhətləri //BDU-nun xəbərləri (humanitar elmlər seriyası) №2, 2002

Baxışov M.Ə. Qərbi Avropa integrasiyasının inkişafı və Avropa Birliyinin yaradılması. // Beynəlxalq həyat/ №1, 2003

Baxışov M.Ə. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi. Bakı, 2003

Бжезинский З. Великая шахматная доска. М., 1998

Белецкий В.Н. За столом переговоров: обсуждение германских дел на послевоенных международных совещаниях и встречах. М., 1978

Ближневосточное урегулирование: проблемы и перспективы. М., 1998

Борьба СССР в ООН за мир, безопасность и сотрудничество. 1945-1985.М., 1985

Ватюк В., Евстафьев Д. Первые заморозки. Советско-американские отношения в 1945-1950 гг. М., 1995

Внешняя политика Российской Федерации. 1992-1999. М., 2000

Воскресенский А.Д. Россия и Китай: теория и история межгосударственных отношений. М., 1999

Вторая мировая война. Краткая история. М., 1984

Qasımlı M.C. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi (1918-1945-ci illər). Bakı, 2003

Гренвилл Дж. История XX века. М., 1999

Германский вопрос в 1945-1990 гг. Киев, 1991

Дипломатический словарь. В 3-х т. М., 1984-1986

Движение неприсоединение в современном мире. М., 1985

Дмитричев Т.Ф. Женевские форумы переговоров по разоружению. 1945-1987. М., 1987.

Dövlət başçılarının Ümumavropa görüşü. Bakı, 1992

За мир разоружение и безопасность народов. Летопись внешней политики СССР. М., 1983

Европа в международных отношениях. 1917-1939. М., 1979

Европа между миром и войной. 1918-1939 гг. М., 1992

Европа в системе международных отношений. 1917-1945. Свердловск, 1995

Егорова Н.И. Изоляционизм и европейская политика США: 1933-1941 гг. М., 1995

История дипломатии. т. III-V. М., 1965, 1974, 1979.

История международных отношений и внешней политики СССР в 3-х т. М., 1986-1987.

История США. т II-IV. М., 1985, 1987.

История стран Центральной и Юго-Восточной Европы XX века. М., 1997

История международных отношений на Дальнем Востоке. 1945-1977 гг. М., 1978.

История новейшего времени стран Европы и Америки. 1945-2000. М., 2002.

Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. В 2-х т. М., 2000

Киссинджер Г. Дипломатия. М., 1997

Китай в мировой политике (отв.ред. А.Д.Воскресенский). М., 2001

Клейменова Н.Е., Сидоров А.Ю. Версальско-Вашингтонская система международных отношений: проблемы становления и развития. 1918-1938. М., 1995

Климовски Д.С. Германия и Польша в Локарнской системе международных отношений. Минск, 1975

Кортунов А.Б. Дезинтеграция Советского Союза и политика США. М., 1993

Кулиш В.М. История открытия второго фронта. М., 1971

Латинская Америка в международных отношениях. XX век. М., 1988

Лебедев А.А. Очерки британской внешней политики (60-80-е гг) М., 1988

Международные организации. Справочник. М., 1995

Михеев В.С. США, Франция и европейская безопасность (1958-1992). М., 1993

Морозов Г.И. ООН: полвека в мировой сообществе. М., 1995

Международные отношения после второй мировой войны. 1945-1964 В 3-х т. М., 1962, 1963, 1965

Международный ежегодник. Политика и экономика. Выпуск 1961-1990 гг. М., 1962-1991

Манькин А.С. Изоляционизм и формирование внешнеполитического курса США (1923-1929). М., 1980

Малофеев К.А. Международные отношения и дипломатия капиталистических держав в Европе в 1924-1936 гг. Рязань, 1988

Мировая экономика и международные отношения. 1991-2003 гг.

Məmmədov A.S. Beynəlxalq münaqişələr. Bakı 2002

Mehdiyev Y. Dəyişən dünya və xarici siyasət. Bakı, 1999

Nəsirov E.X. ABŞ və dünya 11 sentyabrdan sonra. Bakı, 2003

Nəsirov E.X. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997) Bakı, 1998

Новейшая история стран Европы и Америки. XX век. В 3-х т. М., 2001

Павлов Н.В. Внешняя политика ФРГ: концепция и реалии 80-х годов. М., 1989

Поздеева Л.В. Англо-американские отношения в годы второй мировой войны. 1939-1941 гг. М., 1964

Поздеева Л.В. Англо-американские отношения в годы второй мировой войны. 1941-1945 гг. М., 1969

Россия и Германия в годы войны и мира (1941-1945 гг). М., 1995

Разрядка и конфронтация: две тенденции в современных международных отношениях. М., 1987

Роцин А.А. Послевоенное урегулирование в Европе. М., 1984

Советская внешняя политика в годы холодной войны (1945-1985) М., 1995

Севостьянов Г.Н. Дипломатическая история войны на Тихом океане. От Пирл-Харбора до Каира. М., 1969

Сиполс Б.Я. Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны. М., 1989

СССР в борьбе за безопасность и содружество в Европе 1964-1987. Сборник документов. М., 1988

Современные международные отношения. М., 2001

Страны мира. Энциклопедический словарь. М., 2003

Смирнова Н.Д. Политика Италии на Балканах 1922-1935 г. М., 1979

Сударев В.П. Взаимозависимость и конфликт интересов. США и Латинская Америка (вторая половина XX века). М., 2000

Трухановский В.Г. Внешняя политика Англии в годы второй мировой войны (1939-1945 гг). М., 1965

Уткин А.И. Дипломатия Ф.Рузвельта. Свердловск. 1990

Уткин А.И. Дипломатия Видро Вильсона. М., 1989

Филитов А.М. Германский вопрос: от распада к объединению. М., 1993

Фетелиев М.В. Türkiye diplomatisyası və Balkanlar. Bakı, 1995

Ходнев А.С. Лига нации в мировой политике 1919-1946 гг. Ярославль, 1985

Həsənov M.S. Almaniya məsələsinin həlli və Avropa təhlükəsizliyi (1959-1972) Bakı, 1992

Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı, 1998

Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005

Hüseynova H. Azərbaycan Avropa integrasiyası prosesləri sisteminə. Bakı, 1998

Центрально-Восточная Европа в второй половине XX века. В 3-х томах. М., 2000-2002

Шарипов И.З. Политика и нефть в Персидском заливе 70-х-80-х годов. М., 1995

Янчук И.И. Политика США в Латинской Америке. 1918-1928. М., 1982

Язкова А. А. Малая Антанта в европейской политике. 1918-1925 гг. М., 1974

GİRİŞ3

I FƏSİL. Birinci dünya müharibəsinin beynəlxalq-siyasi yekunları. Versal-Vaşinqton sistemi6

II FƏSİL. XX əsrin 20-30-cu illərində beynəlxalq münasibətlər

§1. Avropa beynəlxalq münasibətlər sistemində22

§2. Yaxın və Orta Şərqdə beynəlxalq münasibətlərin inkişafı56

§3. Uzaq Şərqdə beynəlxalq vəziyyət63

§4. Latin Amerikasında beynəlxalq münasibətlər. Panamerika konfransları67

§5. Beynəlxalq münasibətlərdə tərkislah məsələsi74

III FƏSİL. İkinci dünya müharibəsi dövründə beynəlxalq münasibətlər80

IV FƏSİL. İkinci dünya müharibəsinin beynəlxalq-siyasi yekunları. XX əsrin 50-ci illərində beynəlxalq münasibətlər

§1. Avropada dinc tənzimləmə məsələləri. Soyuq müharibənin başlanması115

§2. Yaxın və Orta Şərqdə beynəlxalq vəziyyət. Süveyş böhranı149

§3. Uzaq Şərqdə beynəlxalq münasibətlər. Yaponiya ilə sülh müqaviləsi165

§4. Latin Amerikasında beynəlxalq münasibətlər. Amerika Dövlətləri Təşkilatının yaradılması186

§5. Tərkislah prosesinin çətinlikləri və perspektivləri189

V FƏSİL. XX əsrin 60-cı illərində beynəlxalq münasibətlər və dünya siyasəti

§1. Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri195

§2. Yaxın və Orta Şərq beynəlxalq münasibətlərdə202

§3. Uzaq Şərqdə beynəlxalq vəziyyət. Çinin xarici siyasəti207

§4. Latin Amerikasında beynəlxalq münasibətlər. Karib böhranı213

§5. Beynəlxalq münasibətlərdə tərkislah problemi218

VI FƏSİL. XX əsrin 70-80-cı illərində beynəlxalq münasibətlərin inkişafı

§1. Beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi. Ümumavropa prosesi220

§2. Yaxın və Orta Şərqdə beynəlxalq münasibətlər. SSRİ-nin Əfqanıstana hərbi müdaxiləsi246

§3. Uzaq Şərq beynəlxalq münasibətlərdə Yaponiyanın xarici siyasəti262

§4. Latin Amerikasında dünya siyasətində. Kontador prosesi279

§5. Tərkislah uğrunda mübarizənin beynəlxalq münasibətlərə təsiri287

VII Fəsil. XX əsrin 90-cı illərində beynəlxalq münasibətlərin səciyyəvi cəhətləri

§1. Avropada yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması299

§2. Yaxın və Orta Şərq dünya siyasətində332

§3. Uzaq Şərqdə geosiyasi vəziyyət. Hindistan-Pakistan münasibətləri354

§4. Latin Amerikasında beynəlxalq münasibətlər365

§5. Silahların və silahlı qüvvələrin azaldılması prosesinin sürətlənməsi370

VIII FƏSİL. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlərdə və dünya siyasətində iştirakı382

Ədəbiyyat397

Müdrük sözlər

Mən həm bu kitabı, həm də bütün digər kitablarımı dünyanın ən gözəl insanlarından birinin ölçüyə gəlməz dərəcədə misilsiz, saf və təmiz duyğu və hisslərindən mənəvi qida, qüvvə və cəsarət alaraq, həmin məhəbbətlə yaşayaraq yazmışam. Ruhumun aynası, qəlbimin səsi və könlümün nəğməsi olan həmin müqəddəs insana ömürlük minnətdarlıq duyğuları və can sağlığı arzuları ilə

B.M

- Kitab insan ruhunun müqəddəs yazısıdır, kitab həm də ruhun qidasıdır.
- Kitab sahilətsiz dənizdir.
- Kitab arzular doğurur və onları yaşadır. Arzuların çin olsun!
- Elm, bilik o qədər böyük həzz mənbəyidir ki, o insana hər şeyi, hətta fiziki iztirabı, necə qocaldığı belə unutdura bilər.
- Elə bir kitab yoxdur ki, insan ondan bir şey öyrənməsin.
- Söz nə qədər ki, deyilməyib, onu həmişə demək olar, lakin deyilmiş sözü deyilməmiş etmək mümkün deyil.
- Deyilməmiş sözləri deyə bilərsən hər an
Lakin deyilmiş sözü qaytara bilməz insan
- Atalar deyiblər ki, sirri öz ürəyinə də demə.
- Bu sirri qəlbində elə gizlə ki,
Qəlb özü axtarsa, tapa bilməsin.
- Mahir rəssamlar qələmlə elə səhnələr yarada bilir ki, burada heykəllər şəkil, şəkillər heykəl kimi görünür.
- Möcüzə yaradan rəssama bax sən
Simurq şəkli çəkir quşu görmədən.

- Ali dərəcəyə çatmaq üçün mərd və iradəli adamların köməyə ehtiyacı yoxdur.
- Sənət sahibi bilsə öz qüdrətin
Göyə qaldırar hər işin hörmətin.
- Qürurda pələng ol, vüqarda qartal
Vuruşda qalib gəl, ovun üstün al
Tavusa, bülbülə sən az nəzər sal
Birisi bəzəkdir, biri qılı-qal.
- Şahmatda fürsəti əldən vermək, nərddə xanaları boş buraxaraq oyunu uduzmaq və sonra ruh düşgünlüyünə qapılmaq ağıl və kamaldan, hikmət və təcrübədən uzaqdır.
- Zamanə ram deyilsə,
Sən et zəməyə tab
Zəmanə bab deyilsə
Sən ol zəmanəyə bab.
- Dövlət işlərini ağıllı vəzirə tapşıran peşman olmaz.
- Nə fikrə düşsən əgər, istəsəm nə məqsədi mən,
Muradıma çataram, məsləhətçim olsan sən.
- Ürəyin nə istəyir onu de mənə,
Mən də elə edirəm ki, xoş olsun sənə.

B.M

- Dəfələrlə sübut olub hər dövrün öz gərdişi var,
Hər bir işin öz adamı, hər adamın öz işi var.
- Bütün müsbət keyfiyyətləri ilə gözəl olan insana deyirlər ki,
Bəzəklər zinət verər camala, budur adət,
Lakin onun camalı, bəzəyə verir zinət.

B.M.

- Mənim üçün dünyadakı elmlərin ən yaxşısı – Coğrafiya, insanların ən yaxşısı- dünyanın ən yaxşı müəllimidir. Uzun müddətin təcrübəsi əsasında belə bir düzgün qənaətə gəlmişəm ki, Tarixə ən yaxın elm sahəsi Coğrafiyadır. Coğrafiyasız Tarix yoxdur, ola da bilməz. Coğrafiya Tarixin gözüdür!

B.M

Çapa imzalanıb 20.07.2012-ci il.

Sayı 300. Həcmi 25,5 ç.v.

Formatı 60x84 $\frac{1}{16}$. Əla növ kağız.

AzTU-nun mətbəəsi. H.Cavid pr.25.

Tel: (+012) 539-14-52

E.mail: aztumatbee@yahoo.com